

TISZTELETKÖTET
DR. FRISNYÁK SÁNDOR GEOGRÁFUS PROFESSZOR
80. SZÜLETÉSNAPJÁRA

Szerkesztette:

Dr. Gál András – Dr. Kókai Sándor

Nyíregyháza-Szerencs,
2014

Kiadó: a szerencsi Bocskai István Római Katolikus Gimnázium és a
Nyíregyházi Főiskola Turizmus- és Földrajztudományi Intézete

Felelős kiadó:

Dr. Gál András PhD gimn. igazgató, c. főiskolai docens

Műszaki szerkesztő:

Tóth Zoltán tanszéki munkatárs

Lektor:

Prof. Dr. Süli-Zakar István
professzor emeritus

A borítón közölt plakett dr. Nagy Lajos Imre érem- és szobrászművész,
tanszékvezető főiskolai tanár alkotása

ISBN 978-963-08-8652-9

Készítette: Kapitális Nyomdaipari és Kereskedelmi Kft.

Felelős vezető: Ifj. Kapusi József ügyvezető igazgató
Debrecen, 2014

Tartalom

KÓKAI SÁNDOR - BOROS LÁSZLÓ: A 80 éves Frisnyák Sándor emeritus professor köszöntése.....	5
BOROS LÁSZLÓ - GÁL ANDRÁS: A Magyar Földrajzi Társaság Nyírségi Osztálya.....	9
KOCSIS KÁROLY: Adalékok a nemzeti atlaszok múltjához és jelenéhez – különös tekintettel Magyarországnak nemzeti atlaszaira.....	15
MÉSZÁROS REZSŐ: Egy közepes európai ország a változó Európa térben (körülmények, vélemények, tények: szubjektív válogatás.....	29
SÜLI-ZAKAR ISTVÁN – TÖKÉS TIBOR – TÖMÖRI MIHÁLY: Határmenti térségek és a migráció az Európai Unió periferiáján.....	37
BECSEI JÓZSEF: A településmorfológia, mint módszer.....	53
DÖVÉNYI ZOLTÁN – GYÖRGY-DÁVID ANITA: Uradalmi pusztából cigány/roma falu: Pálmajor.....	63
BERÉNYI ISTVÁN: Megjegyzések a történeti földrajz új témáihoz.....	73
GULYÁS LÁSZLÓ: A délvidéki vármegyék korai története 1000-1301.....	81
CSÜLLÖG GÁBOR – HORVÁTH GERGELY: Migrációs hatások a középkori magyar állam népességének tájformálásában.....	91
NAGY MIKLÓS MIHÁLY: A déli határőrvidék, mint társadalomformáló régió	103
BELUSZKY PÁL: „Százablakos nagy kaszárnya, ezer honvéd benne...” Garnizonvárosok a dualizmus korában.....	119
KÓKAI SÁNDOR: A Bánság gazdasága a 18. században.....	129

VIGA GYULA: A földrajzi feltételek mint a hagyományos parasztüzem optimalizálásának lehetőségei (Zemplén megyei példák)	153
HEVESI ATTILA – RÁSONYI ZSUZSANNA: Részletek Fodor Ferenc „Egy palócfalu életrajza (Nagyvisnyó)” c. tanulmányából (1930).....	167
TAKÁCS PÉTER: A szülőföld – Szikszó – múltja.....	183
BOROS LÁSZLÓ: Adatok a Csereháti-dombvidék 19-20. századi szőlő- és bortermeléséhez.....	195
SUBA JÁNOS: A magyar-lengyel határ és határforgalom 1939-ben.....	211
SCHWEITZER FERENC: Döntéskényszer a hazai árvízvédelemben	223
BALÁZS BOGLÁRKA – LÓKI JÓZSEF: Vizes területek kimutatása a műholdfelvételek alapján a Rétközben.....	235
FÉLEGYHÁZI ENIKŐ – VASS RÓBERT: A Beregi-sík elhagyott medreinek osztályozása rétegtani és palinológiai értékelés alapján.....	247
KORMÁNY GYULA: A belföldi vándorlás főbb jellemzői Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében, 1960-2011	259
AUBERT ANTAL – PÁLFI ANDREA: A turizmus területi tervezésének és irányításának történeti áttekintése Magyarországon.....	273
HANUSZ ÁRPÁD: Az átalakuló falusi turizmus útkeresése	291
KOMÁROMI ISTVÁN: A „Rózsák országa”	301
SZABÓ SAROLTA: Adatok a nyíregyházi csillagvizsgáló és planetárium történetéhez – Beszélgetés Gööz professzor úrral	321
DOBÁNY ZOLTÁN: Adalékok az éghajlat tanításához – Egy helytelenül értelmezett jelenség: a monszun	331
KOZMA KATALIN: Frisnyák Sándor professor emeritus irodalmi munkássága (2010-2013)	351
A kötet szerzői.....	357

A 80 ÉVES FRISNYÁK SÁNDOR EMERITUS PROFESSOR KÖSZÖNTÉSE

Prof. Dr. Frisnyák Sándor ny. tanszékvezető egyetemi tanár, a történeti földrajz geográfus művelője ebben az évben tölti be nyolcvanadik életévét.

Frisnyák professzor gazdag életműve szorosan összefügg a Nyíregyházi Főiskola (és annak egyik jogelődje: a Bessenyei György Tanárképző Főiskola) történetével. Munkássága – felhasználva a róla írt két könyv adatait¹ –, az alábbiakban foglalható össze.

Frisnyák Sándor 1968-ban, amikor Nyíregyházára került, már jelentős szakmai eredményekkel, kutatási és felsőoktatási tapasztalatokkal rendelkezett. Tevékenységének első korszaka: a *tanszékalapítás és -fejlesztés*, a

földrajztanárképzés tárgyi és személyi feltételeinek megteremtése, az oktatás-, kutatószervezés és -irányítás összességében jelentős teljesítményként értékelhető. Nyíregyházi működésének első évtizede alatt „*tanszékét, nemzetközi érdeklődést is kiváltva, minden tekintetben hazánk egyik legmodernebb intézetévé fejlesztette*”.² Tanszékvezetői munkáját 1968-tól 2000-ig látta el, miközben öt ciklusban (1972-1987) *főigazgató-helyettesként* is kiemelkedő eredményeket ért el a természettudományi tanszékek fejlesztésében és egész főiskolánk szellemi építkezésében. 2000-től 2004-ig egyetemi tanár, majd professor emeritusként folytatta tovább a földrajztanár- és idegenforgalmi szakemberképzést. Szegedi éveit is beszámítva, *összesen négy- és féltizeden*

¹ Boros László – Viga Gyula szerk.: Frisnyák Sándor munkássága. Herman Ottó Múzeum, Miskolc, 2004. 115 p., Gál András – Hanusz Árpád szerk.: A történeti földrajz megújítója – dr. Frisnyák Sándor munkássága. Tanulmányok, interjúk, dokumentumok. Szerencs-Nyíregyháza, 2010. 135 p.

² A Magyar Földrajzi Társaság 101. rendes közgyűlése. Földrajzi Közlemények, 25.(101.) kötet, 1-3. 1977.pp. 243-266.

át *tanította a földrajz szakos tanárjelölteket*. Tanítványai közül többen tudományos minősítést szereztek, és mint egyetemi, főiskolai tanárok, tudományos kutatók, múzeumvezetők, gimnáziumi igazgatók sikeresen folytatják mesterük értékfeltáró és -közvetítő tevékenységét.

Frisnyák Sándor pályakezdő éveiben *tantárgy- és tudománytörténeti* kutatásokkal, majd Miskolc és a borsodi régió társadalom- és gazdaságföldrajzával foglalkozott. Főiskolánkra kerülve, a Nyírség és a Felső-Tisza-vidék gazdaságfejlesztését alapozó kutatásokat tekintette alapfeladatának, de ezt a hatóságok nem támogatták, így – elkerülendő a konfliktusokat – témát váltott: az 1970-es évek végétől már *a régió történeti földrajzával* (a létfenntartási rendszerek idő- és térbeli változásaival, a tájhasználat és az antropogén tájformálás, a kultúrtáj-teremtés folyamatával) foglalkozott. Kutatásainak térbeli keretét fokozatosan kiterjesztette a Kárpát-medence (a történelmi Magyarország) teljes területére, időhatárait pedig a honfoglalás korától 1920-ig. Frisnyák Sándor „szellemiségében nem követte a két világháború közti elődöket, hangvétele kiegyensúlyozott, a legkényesebb kérdések elemzésekor is távol áll tőle minden szélsőségeség”³. A földrajzi környezet elemeit és jelenségeit genetikus módszerekkel vizsgálja és abban az embert a legfontosabb hatótényezőként értelmezi. *A kultúrtáj kialakulását és terjedését a Kárpát-medence népeinek közös alkotásaként és egyben kulturális örökségként fogja fel.*

Kutatási eredményeit az egyetemi doktori (1968), kandidátusi (1983) és akadémiai doktori cím (2000) megszerzésén és habilitációján (1997) kívül *hat önálló könyv*⁴ és több mint 300 *tudományos és ismeretterjesztő publikáció* jelzi. A „Magyarország történeti földrajza” c. könyve (1990) *e témakörben az első tudományos szintézis: alapmű a felsőoktatásban és a hisztogeográfiai kutatásokban*.⁵ Frisnyák S. *több mint nyolcvan* tudományos monográfia, tájföldrajzi lexikon, egyetemi és főiskolai tankönyv, konferencia-kötet és tanári segédkönyv szerkesztésében (és írásában) vett részt. Történeti földrajzi kutatásait a geográfus szakma nagyra értékeli: *tudományos iskolateremtő tudós és a magyar történeti földrajz megújítójaként* tartják számon. A tájökölógusok értékelése szerint az 1980-as évektől reneszánszát élő *tájtörténeti kutatások*

³ Hajdú Zoltán: A történeti földrajz kialakulása, irányzatai, a magyar történeti földrajz fejlődése. In: Beluszky Pál szerk.: Magyarország történeti földrajza. Dialóg Campus Kiadó, Budapest-Pécs, 2005. pp. 25-39.

⁴ (1) Történeti földrajz (A Szatmár-Beregi-síkság, a Rétköz, a Nyírség és a Zempléni-hegység 18-19. századi földrajza). Nyíregyháza, 1985., (2) Magyarország történeti földrajza. Budapest, 1990., (3) Tájak és tevékenységi formák. Nyíregyháza, 1995., (4) A kultúrtáj kialakulása a Kárpát-medencében. Nyíregyháza, 2004., (5) Magyarország kultúrgeográfiai korszakai. Nyíregyháza, 2009., (6) Tájhasználat és tájszervezés. Nyíregyháza-Szerencs, 2012.

⁵ Enyedi György: A Kárpát-medence történeti földrajza (recenzió). Magyar Tudomány, 1997. 4. pp. 498-499.

*legeredményesebb művelője Frisnyák Sándor.*⁶ Kutatómunkája összekapcsolódik a tudományszervező tevékenységével. Ennek egyik, talán legjelentősebb eredménye a Kárpát-medence és egyes régióinak történeti földrajzával foglalkozó *nemzetközi és egyben interdiszciplináris jellegű konferencia-sorozat*, melyet a magyar honfoglalás 1100. és az államalapítás 1000. évfordulója tiszteletére rendezett és amelynek anyagát megjelentette (összesen több mint 3600 oldal terjedelemben). Professor emeritusként – más intézményekkel és tudományos testületekkel együttműködve – tíz egymást követő évben tájföldrajzi konferenciákat rendezett és ezek előadásait is közreadta. A Kárpát-medence történeti földrajza témaköréből a *szomszédos országokban* is tartott konferencia-, tanártovábbképző és tanfolyam-előadásokat (Kassa, Királyhalmec, Rozsnyó, Beregszász, Ungvár, Csíkszereda, Déva, Nagybánya, Magyarakanizsa, Szabadka, Zenta). Tudományos műhelyének kisugárzását jelzi az is, hogy a rendszerváltozás óta minden egyetemen, főiskolán és akadémiai földrajzi kutatóintézetben is foglalkoznak hazánk történeti geográfiájával.

Frisnyák professzor a tanári, tudományos és tudományszervező tevékenysége mellett *aktív szereplője a magyar tudományos közéletnek* (pl. az MTA köztestületi tagja, 1984-től a mai napig tagja az MTA különböző szakmai bizottságainak, tiszteleti tagja a Magyar Földrajzi Társaságnak, amelyben öt évtizeden keresztül vidéki osztálytitkár, majd elnöki feladatokat lát el, két ciklusban (2001-2009) országos alelnök, a Pécsi Egyetem Földtudományi Doktoriskola külső alapító tagja, 2013-tól a Doktori és Habilitációs Bizottság tagja, a Magyar Professzorok Világtanácsának tagja, a Sárospatakon és Királyhalmecen működő Bodrogi Közi Kulturális Egyesület alelnöke, a Kazinczy Ferenc Társaság tiszteleti tagja stb.). Külföldön is elismerik munkásságát, Pécsi Márton akadémikus javaslatára a New York Academy of Sciences tagjává választotta, továbbá a Zürichi Magyar Történelmi Egyesület alapító és tudományos tanácsának tagja, az American Biographical Institute (Raleigh, North Carolina) tudományos tanácsadó testületének tagja stb.

Frisnyák Sándor eddigi életművét – az akadémiai minősítések mellett – magas állami és szakmai kitüntetésekkel ismerték el (Lóczy Lajos emlékérem, 1997, Pro Universitate et Scientia 2002, Apáczai Csere János-díj 2004, Szent-Györgyi Albert-díj 2011, Teleki Sámuel érem 2012, Geofil-díj 2013, Prinz Gyula-díj 2014 stb.).

Frisnyák professzor *tanári és tudományos tevékenysége szervesen beépül a honi földrajztanárképzés és a földrajztudomány történetébe*. Öreg emberként is folytatja tudományos, tudományszervező és tudományos közéleti tevékenységét. Hét éve Isaszegen él, de nem elszigeteltségben, a „tanszék

⁶ Csorba Péter – Kerényi Attila: Érintkezési pontok Pécsi Márton életműve és a táj kutatás között. Földrajzi Közlemények 137. évf. 3. 2013. pp. 225-232.

örökös tagja”-ként intenzív munkakapcsolatban áll főiskolánkkal, a hazai geográfusokkal és intézményekkel.⁷ Munkásságával a tudományos ismereteink gazdagítása mellett jelentősen hozzájárul népünk honszeretetének, nemzeti identitásának elmélyítéséhez is.

Nyolcvanadik születésnapja alkalmából – a pályatársak nevében is – szívből gratulálunk és jó egészséget kívánunk.

Isten éltesse.

Dr. Kókai Sándor – Dr. Boros László

⁷ Isaszegen – eddigi kutatásainak folytatása mellett – feldolgozta és megjelentette a Gödöllői-dombság, Gödöllő város és Isaszeg történeti földrajzát. Mikroföldrajzi kutatási eredményeiről a helyi múzeumban és a Magyarságtudományi Szabadegyetemen tartott előadásokat. A 2013-ban alakult Isaszegi Magsztrátus, mely értéktáró-hagyományőrző, a lokális identitást formáló társadalmi szervezet, Frisnyák professzort tagjává választotta.

A MAGYAR FÖLDRAJZI TÁRSASÁG NYÍRSÉGI OSZTÁLYA

Dr. Boros László – Dr. Gál András

A Magyar Földrajzi Társaságot 1872-ben alapították Hunfalvy János (1820-1888) geográfus professzor kezdeményezésére.

A Társaság célja – a jelenleg érvényes – alapszabály szerint: (1) az egyetemes magyar földrajztudomány művelése, a hazai földrajzkutatások elősegítése, eredményeinek ismertetése, (2) a földrajzi ismeretek széleskörű (iskolai és iskolán kívüli) terjesztése, (3) a magyar geográfusok tevékenységének társadalmi összehangolása és szakmai érdekképviselése, (4) a határon túli magyar geográfusok, földrajztanárok tevékenységének elősegítése. Mindezek a célkitűzések és a megvalósítást jelentő tevékenységek: a tudományos és ismeretterjesztő rendezvények, konferenciák, a hazai és külföldi tanulmányutak (vándorgyűlések) szervezése, tudományos és népszerűsítő folyóiratok, évkönyvek és egyéb szakmai kiadványok vonzónak teszik a Magyar Földrajzi Társaságot, nem csak a földrajztanárok körében, a társtudományok művelői számára is.

A Társaság tevékenysége hosszú időn át Budapesten koncentrálódott, majd az 1950-es évektől kezdődően kiépült a vidéki osztályok hálózata. A *Nyírségi Osztály* később, 1975-ben Frisnyák Sándor tanszékvezető, főigazgató-helyettes szervező munkája eredményeként jött létre.

Főiskolánk ötvenéves földrajz tanszéke (intézete) és a nyolcvanéves Frisnyák professzor munkássága szorosan összekapcsolódik a Magyar Földrajzi Társasággal. Frisnyák Sándor tanárjelölt korában, pontosan *hatvan éve* kérte felvételét a Magyar Földrajzi Társaságba. Ez a három évforduló indokolja, hogy foglalkozzunk a címben megjelölt témakörrel és annak előzményeivel. S ezzel az írással köszöntjük Frisnyák professzort születésnapján, felvillantva a tudományos közéleti tevékenységének egyik, talán a legfontosabb területét.

Frisnyák Sándor korán bekapcsolódott a Magyar Földrajzi Társaság munkájába. 1957-ben Peja Győző (1907-1983) gimn. igazgató, kiváló geomorfológus legközelebbi segítőtársaként aktívan közreműködött az MFT Miskolci (később Borsodi) Osztálya megalakításában és működési feltételeinek

megteremtésében. A Miskolci Osztály alakuló és programadó közgyűlésén, ahol Kádár László (1908-1989) professzor, az MFT országos elnöke is megjelent, Peja Győzöt megválasztották elnöknek, Frisnyák Sándort pedig a titkári feladatok ellátására. Frisnyák ezt a szerepkör 1963-ig, adjunktusi kinevezéséig látta el, s ez idő alatt megindította a Miskolci (később a Borsodi) Földrajzi Hét rendezvény-sorozatot és a Borsodi Földrajzi Évkönyvet. A Kossuth-díjas Peja Győző nagy szakmai-pedagógiai tekintélyének és felelősségvállalásának köszönhetően, sikerült megteremteni a Miskolci Osztály működtetésének anyagi alapjait és biztosítani a rendezvények állandó helyét (Értelmiségi Klub).¹

A Magyar Földrajzi Társaságnak Nyíregyházán és Szabolcs-Szatmár megyében ez idő tájt is voltak tagjai és alkalmi rendezvényei (orvosföldrajzi kiskonferenciák). Az MFT helyi tagozatának megalakításához még hiányzott a kezdeményezés és a szervező erő. Frisnyák Sándor, amikor Nyíregyházára került (1968), elhatározta, hogy a tanszéképítés és -fejlesztés megfelelő szakaszában – amikor már megteremtődnek a tanárképzés és a tudományos kutatómunka objektív és szubjektív feltételei – kollégái és a szakfelügyelők segítségével, létrehozza nemzeti földrajztudományi testületünk Nyírségi Osztályát. 1968-tól 1971-ig a Borsodi Osztályhoz, majd *Balogh Béla András* javaslatára a Tiszántúli Osztályhoz kapcsolódva szervezte a nyíregyházi előadásokat és konferenciákat.

1975-ben – Radó Sándor (1899-1981) elnök és Margócsy József (1919-2013) főiskolai főigazgató hozzájárulásával – megalakult az MFT új regionális szervezete, a Nyírségi Osztály Frisnyák Sándor elnökletével és Boros László titkári feladatvállalásával.² Időtávolságból nézve, nagyon fontosnak tartjuk, hogy Frisnyák Sándor és Lábás Menyhért, a TIT megyei titkára között megállapodás történt a két egyesület földrajzosainak együttműködésre, a közös munkatervre és a rendezvények anyagi támogatására. A rendezvényeket a kezdeti szakaszban Nyíregyházán, majd később a megye kistérségi centrumaiban, pl. Fehérgyarmaton, Kisvárdán, Mátészalkán és Nyírbátorban tartották. A vidéki, általában egész- vagy félnapos rendezvényeken kettős feladatteljesítésre törekedtek: a szaktudományi előadásokat követően a tanárok módszertani továbbképzését szolgáló földrajz-pedagógiai (szakmethodikai) témaköröket dolgoztak fel. S ezeken a rendezvényeken a tanszék szakdidaktikusai (Balogh Béla András és Kormány Gyula) mellett a területileg illetékes szakfelügyelők is szerepeltek. Így az előadások tiszteletdíját és a rendezéssel kapcsolatos egyéb költségeket a megyei tanács művelődési osztálya finanszírozta.

¹ Farkas Gyula: Dr. Peja Győző közeleti és ismeretterjesztő tevékenysége. In: Frisnyák Sándor – Gál András szerk.: Peja Győző emlékkönyv. Nyíregyházi Főiskola Turizmus és Földrajztudományi Intézete, szerencsi Bocskai István Gimnázium. Nyíregyháza-Szerencs, 2007. pp.45-48.

² Marosi Sándor: Frisnyák Sándor tevékenysége a Magyar Földrajzi Társaságban. In: Boros László – Viga Gyula szerk.: Frisnyák Sándor munkássága. Herman Ottó Múzeum, Miskolc, 2004. pp.12-17.

A Nyírségi Osztály tudományos előadásait és konferenciáit – a tanszékkal és a TIT Földrajz-Geológiai Szakosztályával együttműködve – a főiskolán rendezték (többnapos tanácskozások esetén a campus területén lévő kollégiumokban biztosítottak szállást és teljes ellátást). Az ún. nagyrendezvények közül először az 1975-ben tartott Faluföldrajzi Konferenciát és 1978-ban Udvarhelyi Kendoff Károly földrajztudós és tankönyvíró 75. születésnapja tiszteletére rendezett oktatás-módszertani konferenciát említjük, melyet „Az általános iskolai földrajztanárképzés eredményei és továbbfejlesztésének lehetőségei” címmel hívtak össze. 1981-ben a tanszéken tartotta ülését a Nemzetközi Földrajzi Unió Iparföldrajzi Szekciója, helyi szereplők közreműködésével. 1984-ben a Magyar Földrajzi Társaság Nyíregyházán és a megyénkben tartotta vándorgyűlését a tanszék aktív közreműködésével. 1987-ben a bilaterális nemzetközi tanácskozás-sorozat keretében a Brit-Magyar Földrajzi Szeminárium megrendezésére a tanszéken került sor, amelyen Frisnyák Sándor és Gööz Lajos is tartott előadást. Még ebben az évben emlékeztek meg Marjalaki Kiss Lajos (1887-1972) földrajzi tankönyvíró munkásságáról, születésének 100 évfordulója alkalmából.

1979-től 2013-ig összesen 29 alkalommal rendezték meg a *Nyírségi Földrajzi Napokat*. A rendezvény-sorozaton megközelítően 400 tudományos és ismeretterjesztő előadás hangzott el, becslések szerint összesen mintegy 12-15 000 hallgató előtt. A meghívók elemzéséből kiderül, hogy az előadások döntő hányada a Kárpát-medence, ezen belül Magyarország természet-, társadalom- és gazdaságföldrajzával foglalkozott, de voltak tudományelméleti és -történeti, valamint oktatás-módszertani előadások is. Jelentős számban hangzottak el egyes országok vagy külföldi régiók gazdasági életéről szóló előadások és külföldi tanulmányutakról tartott beszámolók.

A tanszék öt évtizede alatt az oktatók bejárták a világot: a hivatalos (ösztöndíjas) tanulmányutak mellett – a lehetőségek javulásával – egyre gyakoribbá váltak az egyéni tapasztalatszerző, a földrajzi valóságismeretünket gazdagító utazások is. Az 1970-es évek közepétől Hanusz Árpád – a honi turizmológia kiváló művelője – minden év nyarán négy-hathetes fakultatív jellegű tanulmányutakat szervezett és vezetett Európa országiba, nem csak a hallgatóknak, a tanszéken korábbi években végzett tanároknak is. Az 1980-as évek felé Hanusz már Afrikába és a Szentföldre is elvitte tanítványait és kollégáit. A legjelentősebb tanulmányútra 1989-ben – a Soros-alapítványnak és Enyedi György (1930-2012) professzor támogatásának köszönhetően – Kanadába és az USA-ba utazhattak a hallgatók és oktatók. A tanár-diák közös tanulmányutat Gööz professzor szervezte és a szakmai programok lebonyolításában a vendéglátó egyetemek és tudományos műhelyek tudósai (köztük 1956-os magyar emigránsok) vettek részt. A tanszék oktatói Ausztrália kivételével, minden kontinensen megfordultak, tanulmányutakon, nemzetközi konferenciákon, szimpóziумokon stb. Kókai Sándor, Vitányi Béla és Gál

András vezette több hónapos, közép- és dél-amerikai, kínai és indonéziai expedíciós-jellegű utazásai a rendszerváltozást követő években valósulhattak meg. Gazdag tapasztalataikat beépítették a földrajztanárképzés anyagába és népszerű formában továbbadták a Nyírségi Osztály ismeretterjesztő rendezvényein és a tv képernyőin.

Frisnyák is sok szakmai tapasztalatot gyűjtött (és rengeteg diaposzítív képet készített) külföldi útjain. Bejárta Európa legtöbb országát, Nagy-Britanniában Gööz Lajossal hosszabban időzött, megfordult a Kelet-Európai alföldön (Harkovban nyelvi továbbképzésben is részt vett), jelentős területeket ismert meg Közép-Ázsiában (Kara-kum, Kizil-kum, Kopet-dag, Pamir, Tien-san), Nyugat- és Közép-Szibériában, a Bajkál-vidéken, Mongóliában, Észak-Koreában, Kínában, több hetet az egyiptomi Nílus-völgyben és a Szaharában, Észak-Amerikában (az Atlanti-óceántól a Csendes-óceánig) stb. Frisnyák ezekről az utazásokról sok előadást tartott, különösen a közép-ázsiai oázisokról, a sivatagok és magashegységek állattenyésztéséről stb. A legtöbb élményt nem a távoli tájak szépségei, természeti és kulturális örökségei jelentették számára, hanem a történeti földrajzi kutatásaival is összefüggő Kárpát-medencei tanulmányutak. A rendszerváltozást megelőző évtizedben minden évben Boros

Lászlóval együtt Erdélybe vezetett tanulmányutat, egy alkalommal pedig Körösi Csoma Sándor emléktúrárt.

A Nyírségi Osztály és a tanszék legjelentősebb rendezvénye 1995-től 2004-ig a mil레centenárium és az államalapítás 1000. évfordulója alkalmából rendezett nemzetköz konferencia-sorozat volt a *Kárpát-medence és egyes nagytájainak történeti földrajza* témaköréből. A „Gyepük, várak és egyéb honvédelmi létesítmények a Kárpát-medencében” c. konferenciát Frisnyák a Zürichi Magyar Történelmi Egyesület elnökével, Csihák György történésszel közösen rendezte. A többi konferencia társrendezője volt Kecskés Mihály (1931-2013) tanszékvezető egyetemi tanár, az MTA Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Tudományos Testületének és a Magyar Professzorok Világtanácsának elnöke. A Nyírségi Osztály munkáját figyelemmel kísérte és szerepvállalásával gazdagította Marosi Sándor (1929-2009) akadémikus, a Magyar Földrajzi Társaság elnöke, majd tiszteletbeli elnöke. Ilyen irányú tevékenységét a Magyar Professzorok Világtanácsa 2004-ben a „Pro Universitate et Scientia” kitüntetéssel ismerte el.³

Kecskés professzor jelentősen támogatta a tanszék, a Nyírségi Osztály és a szerencsi Bocskai István Gimnázium közös rendezésű *tájföldrajzi konferencia-sorozatát* is. Gál András gimn. igazgató e területen kifejtett szervező és tudományos (Zemplén-kutató) munkásságáért Lónyay Menyhért emlékérem kitételésben részesült (2007). A hegyaljai kisvárosban, Szerencsen megtartott tájföldrajzi konferenciákon (2001-2013) 130 geográfus, néprajzos és történész tartott előadás, köztük Beluszky Pál, Csorba Péter, Csüllög Gábor, Dobány Zoltán, Dövényi Zoltán, Füleky György, Gábris Gyula, Hevesi Attila, Horváth Gergely, Kerényi Attila, Klinghammer István, Kocsis Károly, Kókai Sándor, Lóczy Dénes, Lóki József, Marosi Sándor, Michalkó Gábor, Orosz István, Papp-Váry Árpád, Pinczés Zoltán, Schweitzer Ferenc, Süli-Zakar István, Szabó József és Tuba Zoltán. A konferenciák előadásanyagát Frisnyák és Gál megjelentette, összesen 3742 oldal terjedelemben. A konferencia-kötetekben közreadott dolgozatok jelentősen gazdagították a Kárpát-medence (és ezen belül a Zempléni-hegység és tágabb környezete) természet-, társadalom- és történeti földrajzával kapcsolatos tudományos ismereteinket.⁴

Boros László nyugdíjazását követően, 2002-től a Nyírségi Osztály titkári feladatait Kókai Sándor látja el. Szervező munkájához jelentős segítséget nyújt Sütő László főiskolai docens, az 1968-ban alapított Mendöl Tibor Földrajzi Tudományos Diákkör jelenlegi tanárelnöke.

³ Gál András – Hanusz Árpád szerk.: A történeti földrajz megújítója. Dr. Frisnyák Sándor munkássága. Tanulmányok, interjúk, dokumentumok. Szerencs-Nyíregyháza, 2010. 134 p.

⁴ Horváth Gergely: A földrajztudomány szerencsi műhelye által rendezett tájföldrajzi konferenciák szerepe a Zempléni-hegység és környéke tudományos feltárásában. In: Gál András szerk.: A Zempléni-hegység tudományos feltárási és gazdaságfejlesztői. Tanulmánygyűjtemény. Nyíregyháza-Szerencs, 2012. pp. 238-255.

Összefoglalásként Marosi Sándor akadémikust idézzük: „...a Magyar Földrajzi Társaság is több alkalommal és formában fejezte ki megbecsülését, amelynek céljai-feladatai elérését-megoldását Frisnyák Sándor nagymértékben, hosszú időn át és maradandóan szolgálta-elősegítette. Ezek az elismerések tetelesen a következők. 1970: a Társaság választmányának tagja, 1977: a Társaság elismerő oklevelével való kitüntetése, 1981-től a Földrajzi Közlemények szerkesztőbizottságának tagja, 1996: a Társaság tiszteleti tagjává választása, 1997: Lóczy Lajos emlékéremmel való kitüntetése, 2001: a Társaság alelnökévé választása.”⁵

2012-ben a Magyar Földrajzi Társaság a Teleki Sámuel emlékérem adományozásával ismerte el Frisnyák Sándor tanári, tudományos és tudományos közéleti tevékenységét, a Társaság érdekében kifejtett munkásságát.

Frisnyák professzor ma is aktív tagja a szakmai közéletnek, a mikroföldrajzi és regionális kutatómunkájával gazdagítja Magyarország tájtörténetével kapcsolatos ismereteinket. Munkásságához további sok sikert, jó egészséget és boldogságot kívánunk.

⁵ Marosi Sándor: Frisnyák Sándor tevékenysége a Magyar Földrajzi Társaságban. In: Boros László – Viga Gyula szerk.: Frisnyák Sándor munkássága. Herman Ottó Múzeum. Miskolc, 2004. pp. 12-17.

ADALÉKOK A NEMZETI ATLASZOK MÚLTJÁHOZ ÉS JELENÉHEZ – KÜLÖNÖS TEKINTETTEL MAGYARORSZÁG NEMZETI ATLASZAIRA

Dr. Kocsis Károly¹

Több éves előkészítő munka után tavaly, 1983-hoz hasonlóan ismét a Magyar Tudományos Akadémia kezdeményezte az MTA CSFK Földrajztudományi Intézet koordinálásával Magyarország Nemzeti Atlaszának (MNA) új kiadását. Földünk minden országában, mindenhol és mindenkor a nemzeti atlaszok, mint a nemzeti jelképek egyik (a zászló, címer, himnusz mellett) legfontosabbika kormányzati támogatással és a tudomány képviselőinek (ahol van: tudományos akadémia) kezdeményezése alapján, széles körű nemzeti összefogással valósultak meg. Ez történt 1964-1967 és 1983-1989 között Magyarországon is, mikor az MNA első két kiadása napvilágot látott. Az MNA új kiadásával kapcsolatos, előkészítő munkálatok indokolják, hogy áttekintést nyújtsunk általában a nemzeti atlaszokról, különös tekintettel a magyar nemzeti atlaszokra és azok előzményeire.

1. A nemzeti atlaszok

1.1. Mi a nemzeti atlasz?

Definíció. Az emberek többsége a mindennapok során atlaszokkal legfeljebb autóatlaszok vagy gyermekeinek iskolai atlaszai formájában találkozik. A nemzeti atlasz azonban egy adott állam természeti, gazdasági és társadalmi adottságait mutatja be az ország lakóinak, illetve a külföldi érdeklődőknek lehetőleg teljes részletességgel. A Nemzetközi Földrajzi Unió (IGU) Nemzeti és Regionális Atlaszok Bizottságának első (1956-1972 közötti) és a Nemzetközi Térképészeti Társulás (1968-1972 közötti) elnöke, *Szaliscsev K. A.* szovjet-orosz geográfus, kartográfus szerint „a nemzeti atlaszok az egyes államok nagy, átfogó atlaszai, melyek az adott országra vonatkozó természet-, gazdaság- és politikai földrajzi tudományos ismereteket foglalják össze és értékelik”.² „A nemzeti atlaszok az egyes országok természeti környezetének, népességének,

¹ Dr. Kocsis Károly, akadémikus, intézeti igazgató, egyetemi tanár, az MNA szerkesztőbizottság elnöke

² Sališčev, K. 1960. Nationalatlasnten. Vorschläge zu ihrer Vervollkommung. Petermanns Geographische Mitteilungen 104. 1. 77. p.

gazdaságának és kultúrájának térbeli jellemzőit bemutató olyan atlaszok, melyeket állami- és közintézmények adnak ki, mint nemzeti jelentőségű és presztízsű alkotásokat.”³ A korabeli és későbbi definíciókat röviden összefoglalva, „egy nemzeti atlasz az adott állam földrajzi adottságainak lehetőleg részletes és differenciált képét tükrözi térképek meghatározott sorozata által.”⁴

Jellemzők. Az eddig megjelent nemzeti atlaszok **főbb közös jellemzője** az, hogy

- tárgykörük egy adott *állam területére* vonatkozik,
- egy ország természeti, társadalmi, gazdasági térszerkezetét, annak tér-időbeli jellemzőit csaknem *enciklopédikus* igénnyel, összetett módon, *szisztematikusan*, egymást logikusan követő *térképek sorozatával* mutatják be,
- az egyes témaköröket az összehasonlíthatóság érdekében azonos, az ország alakja által is *meghatározott méretarányú fő- (ill. mellék)térképeken* ábrázolják,
- tematikai fő tagolódásuk: a) *állam-nemzet* /általános földrajzi jellemzés, történelem, politika/, b) *természeti környezet*, c) *népesség / társadalom*, d) *gazdaság*,
- a nemzeti atlasz-projektek mindenhol állami kezdeményezésűek, *megvalósításuk, finanszírozásuk állami feladatnak számít.*

Ez utóbbival is összefüggésben megállapíthatjuk, hogy megjelenése óta a *nemzeti atlasz az adott ország, nemzet „személyi igazolványa”, mely a zászló, címer és himnusz mellett a nemzeti jelképek legfontosabbika.*

Funkciók. Az idők során kialakultak a nemzeti atlaszokkal szembeni legfontosabb elvárások is, melyek leglényegesebb **funkcióit** a következők jelentik:

szolgálniuk kell

- az *állam, nemzet reprezentációs* funkcióját,
- az *államigazgatás tervező és döntési* funkcióit,
- a *tudományos kutatást* és
- a *köz-, és felsőoktatást*,
- közérthetőségük révén *ki kell elégíteniük a művelt, széles nyilvánosság igényeit* is

az ország természeti, társadalmi, gazdasági állapotára vonatkozóan.

³ Салищев, К. А. 1976. Картоведение, МГУ, Москва, 240. p.

⁴ Ormelting, F. 1994. Neue Formen, Konzepte und Strukturen von Nationalatlanten. Kartographische Nachrichten 44. 6. pp. 219-226.

Alaptípusok. Az említett funkcióknak való megfelelés alapján a nemzeti atlaszoknak alapvetően két **alaptípusa** különíthető el:⁵

1. Tudományos-tájékoztató jellegű – szűk, inkább szakmai felhasználói kör (pl. a legutóbbi kínai, orosz atlasz)
2. Népszerűsítő-tudományos jellegű – széles felhasználói kör (pl. a legutóbbi német, spanyol, svéd, szlovén atlasz)

1.2. *Mióta és milyen nemzeti atlaszok léteznek?*

Napjainkban a Föld országainak többsége (az európaiaknak szinte teljes egésze) rendelkezik nemzeti atlasszal, mint kiemelkedő nemzeti szimbólummal, melyet általában a nemzeti függetlenségre törekedve, vagy azt elérve jelentettek meg és többnyire két–három évtizedenként újjítottak fel.

Az első (és a harmadik) ilyen atlaszt az orosz fennhatóságtól szabadulni kívánó *Finnország* adta ki 1899-ben⁶ (ill. 1910-ben), a másodikat a Brit Birodalomból kiválni óhajtó Kanada (1906). Ezek az atlaszok egyetlen, nagyméretű kötetből álltak, természetföldrajzi dominanciájuk voltak és még magukon viselték a 19. század általános földrajzi, statisztikai jellegű atlaszainak nyomait.⁷ Az első világháborút követően Egyiptom (1928), Csehszlovákia (1935), majd Olaszország (1940) alkotta meg *függetlenségének, politikai-gazdasági erejének demonstrálására* saját nemzeti atlaszát.⁸ Ugyanekkor, 1931-ben kezdődtek el a francia nemzeti atlasz munkálatai is, melyek csupán a második nagy világegyezés után (1946-ban) zárultak le. Ez a mű a politikai célkitűzések mellett elsőként mutatott arra is példát, hogy az ilyen atlaszok kiemelkedő szerepet játszhatnak a *tudományos kutatásban és a felsőoktatásban* is.⁹

Az 1918 és 1945 között készült atlaszok túlnyomó része *egyetlen kötetben* jelent meg, de ezek (egyébként nagy) mérete meglehetősen változó, *módszertana* többnyire *rendezetlen* volt. Továbbra is *természetföldrajzi túlsúlyú* tematikájukban azonban a gazdaság már egyre jelentősebb szerepet játszott.¹⁰

⁵ Жуковский, В.Е. 2008-2009. Что такое Национальный атлас? История Национального атласа. <http://national-atlas.ru> Letöltés: 2010.06.25.)

⁶ Annak ellenére, hogy a térképész szakma a világ első nemzeti atlaszának az IGU 1899. évi, berlini kongresszusán bemutatott finn atlaszt tartja, az amerikaiak első nemzeti atlaszának az USA fennállásának 100. évében (1874-ben) megjelent atlaszukat nevezik („Statistical Atlas of the United States Based on the Results of the Ninth Census 1870” <http://nationalatlas.gov/about.html>)

⁷ Statistical Atlas of the US...1874, Andree, R. – Peschel, O. 1878. Physikalisch-Statistischer Atlas des Deutschen Reichs, Velhagen-Klasing, Bielefeld-Leipzig, Chavanne, J. 1887. Physikalisch-statistischer Hand-Atlas von Oesterreich-Ungarn, Hölzel, Wien.

⁸ Салищев, К. А. 1976. i.m. 241.p.

⁹ Papp-Váry Á. 1983. A nemzeti és körzeti (regionális) atlaszok. In: Klinghammer I. – Papp-Váry Á. Földünk tükre a térkép, Gondolat, Budapest, 306.p.

¹⁰ Witschel, Ch. 2000. Nationalatlanten – Entwicklungsgeschichte und Ausblick. Kartographische Nachrichten 50. 6. 275., 277.p.

A második világháború utáni évtizedben (főként 1949-1953 között) számos fejlett ország (pl. Dánia, Franciaország, Ausztrália, Svédország) látott hozzá (első, vagy újabb) nemzeti atlaszának megalkotásához, immár a *területi tervezés, területfejlesztés* céljával.¹¹ Újdonságnak számított az is, hogy az atlaszt immár nem feltétlenül egyetlen, vaskos, olykor hatalmas méretű kötetben jelentették meg, hanem (egyedi, vagy csoportos, tokba helyezett) *térképlapok* formájában, melyek kiadását hosszú ideig elnyújtották (pl. Belgium 1950-1972, Svédország 1953-1971).

Ez időszakban a nemzeti atlaszok iránti érdeklődés hatására, 18. (Rio de Janeiro-i) kongresszusán, 1956-ban az IGU létrehozta a *Nemzeti Atlaszok Bizottságát*,¹² a szovjet *Szaliscsev K. A.* elnökletével, aki ezen atlaszok legfontosabb feladatának a természeti erőforrások kiaknázásának elősegítését, a termelőerők optimális térbeli elrendeződésének feltárását és a területi tervezés segítését tartotta.¹³ Ez a bizottság rendszerezte először a nemzeti atlaszokkal szembeni követelményeket:¹⁴

- sokoldalú és teljességre törekvő tartalom
- tudományosan magas színvonalú, egységes, összehasonlítható, egymást kiegészítő térképek
- gyakorlat orientáltság
- alkalmasság a művelt átlagemberek által történő felhasználásra
- öt fő témakör (természet, népesség, gazdaság, kultúra és politikai struktúra)
- kezelhető méret (max. 40-50 x 60-70 cm)
- az összehasonlíthatóságot segítő egységes méretarány
- a térképek megértését szöveg, esetleg egyéb grafikák segítség

Az 1950-es évek végétől, részben az atlasz-bizottság aktivitásának, részben a gyarmatbirodalmak felbomlásának, volt gyarmatok tucatjainak függetlenné válásával egyre több (régie és új) ország mutatta fel ilyen „térképes személyigazolványát”. Az egységesítési törekvések ellenére a nemzeti atlaszok kiadásakor világszerte egyre több ország kezdett új utakon járni. A monumentális kötetek és önálló térképlap(csoport)ok mellett egyre gyakoribbá váltak a hosszú időszak alatt, *több kötetben* illetve *cserélhető térképlapokban*

¹¹ Witschel, Ch. 1998. Nationalatlanten – Entwicklung, Konzeption, Gestaltung, Funktion. Von Loga, Köln, pp. 59-61.

¹² A Nemzetközi Térképészeti Társulás (ICA) csupán 1959-ben jött létre, mely szintén megalkotta a nemzeti atlaszokkal foglalkozó bizottságát. A (Nemzeti és Regionális) Atlaszok Bizottsága 1985-87-től kizárólag az ICA keretein belül működik. <http://icaci.org/commissions/>

¹³ Sališev, K. 1960. 79. p., Жуковский, В.Е. 2008-2009. i.m., Papp-Váry Á. 1983. i.m. 304. Szaliscsev ugyanakkor felhívta a figyelmet arra is, hogy a nemzeti atlaszok fontos szerepet töltenek be a kulturális-nevelő munkában és felkeltik a hazaszeretet, illetve nemzeti büszkeség érzését is.

¹⁴ Sališev, K. 1960. 79. p., Witschel, Ch. 1998. i.m. pp. 73-74.

megjelenő, egyre kisebb méretű, változó tematikai súlypontú atlaszok. Ezzel a kiadók arra a kétségtelen kihívásra próbáltak választ adni, hogy az egyetlen kötetben megtestesülő, minden témakört magában foglaló, hosszú évek alatt készülő atlaszok bizonyos (főként gazdasági, társadalmi) részei már a nyomtatás pillanatában elavulttá válnak.

Ez időszakban a *szocialista országok* – propaganda jelleggel – alapvetően tekintélyt parancsoló méretű és tudományos alaposságú, *egykötetes nemzeti atlaszokat* jelentettek meg (Csehszlovákia 1966¹⁵, Magyarország 1967, 1989, Bulgária 1973, Lengyelország 1978, Románia 1979, NDK 1981). A Nagy Szovjet Világatlaszt (1937-ben és 1940-ben) megjelentető *Szovjetunióban* is felmerült az 1950-es évek végén egy szovjet nemzeti atlasz megalkotásának gondolata, de helyette geográfusaik és kartográfusaik a szövetséges Kubát (1970), Vietnámot (1985) és Mongóliát (1990) örvendeztették meg ilyen térképekbe öntött nemzeti szimbólummal.¹⁶

Az 1945 és 1980 közötti időszak – alapvetően az állami *területi tervezést* szolgáló – nemzeti atlaszait főként a *közgazdasági-demográfiai tematikai* súlypont, a rendszerezett módszertan, növekvő *probléma orientáltság*, rendkívüli *összetettség*, a méretarány, a kiegészítő szövegek és illusztrációk arányának csökkenése jellemezte.¹⁷

Az 1980-as évektől kezdve alapvetően *marketing* okok miatt korszakváltás zajlott le a nemzeti atlaszok történetében. Az egyre igényesebb és költségesebben előállítható atlaszok korábbi szűk piacaik szélesítése érdekében immár dominánsan *több, kisebb méretű kötetben* jelentek meg és alapvetően a tehetősebb, művelt középosztályt, a *művelt átlagembereket* és a *köz- illetve felsőoktatás résztvevőit* célozták meg. A funkcióváltás eredményeként, a közérthetőség, népszerűség, jobb eladhatóság érdekében az atlaszokban a térképek rovására a magyarázó szövegek, fényképek, különböző grafikák aránya rendkívül megnőtt, a térképek gyakran leegyszerűsödtek, a tematikában a fő hangsúly a társadalmat (a felhasználókat) leginkább érdeklő gazdasági, demográfiai, szociológiai és ökológiai témákra helyeződött.¹⁸ Míg korábban a nemzeti atlaszokat a nemzet „névkártyájának” tekintették és az országot alapvetően csak pozitív oldaláról mutatták be, ettől kezdve ezen alkotások egyre

¹⁵ A szocialista évtizedek alatt, 1980-ban a szlovákoknak sikerült elérniük az akkor Csehszlovákia részét képező Szlovákia első nemzeti atlaszáinak kiadását is.

¹⁶ Жуковский, В.Е. 2008-2009. i.m.

¹⁷ Witschel, Ch. 2000. i.m. 277.p.

¹⁸ Ormeling, F. 1994. Neue Formen, Konzepte und Strukturen von Nationalatlanten. Kartographische Nachrichten 46. 6. 220-221. p., Witschel, Ch. 2000. i.m. 276-277.p. Ez a korabeli funkcióváltás jól tükröződik pl. a svéd és holland nemzeti atlaszok első és második kiadásának összehasonlításában is (Svéd Nemzeti Atlasz, 1. kiadás: 1953-1971, 2. kiadás 1990-1997, Holland Nemzeti Atlasz, 1. kiadás: 1963-1978, 2. kiadás: 1989-1995). Jó példának számítanak még a korabeli spanyol, olasz, japán, kanadai, finn atlaszok is.

inkább vállalkoztak a nemzetet foglalkoztató problémák bemutatására.¹⁹ A továbbra is tudományos alapokon nyugvó, de már piacorientált, tömegfogyasztásra is alkalmas, modern, olykor több tucat részletben kiadott atlaszok²⁰ a hagyományos nyomtatott forma mellett az 1980-as évek végétől már elektronikus változatban²¹ is megjelentek.

A személyi számítógépek megjelenése és széleskörű elterjedése világszerte forradalmasította a térképészetet és azon belül az atlasz-kartográfiát is.²² Az 1990-es évektől a gyártási technikában és az információs technológiában lezajlott változások eredményeként a modern atlaszok már képesek egyidejűleg megfelelni az elmúlt évszázad egyes időszakaiban eltérő hangsúlyt kapott, különböző funkcióinak (*multifunkcionális nemzeti atlaszok*). Az újszülött *elektronikus atlaszok* közül kezdetben a hagyományos módon, nyomtatásban megjelent *atlaszok CD-ROM változatai* (kisérői)²³ bukkantak fel a piacon, majd Kanadában (1994-től fokozatosan) életre kelt az első *világhálós (internetes, webes) nemzeti atlasz* is.²⁴ A kanadait némi késéssel, 1997-től követte az USA online nemzeti atlasza is.

Az elektronikus atlaszokat a funkcionalitás alapján annak idején még három alaptípusba sorolták:²⁵

- „*View-only atlaszok*” A felhasználó ezek előre elkészített, többnyire raszteralapú *térképeit* és ábráit csak nézegetni tudja, azokat *nem tudja megváltoztatni*, meg kell elégednie a *nagyítás, kicsinyítés* (zooming), *pásztázás* (panning) és *keresés* (searching) funkciók használatával.
- „*Interaktív atlaszok*” A felhasználónak itt már lehetősége van a (többnyire vektoralapú) térképeken az *ábrázolás színét* és az adott *információs tartalom csoportosítását* (az értékkategóriák határait) megváltoztatni.

¹⁹ Ormeling, F. 2009. Moderne Atlaskartographie im Spiegel von National- und Regionalatlanten – Bestandaufnahme und Entwicklungslinien. Kartographische Nachrichten 59. 16. p.

²⁰ A svéd atlasz 2. kiadása 17, a hollandé 20 kötetben, a finn 5. kiadása 26 füzetben jelent meg.

²¹ A kanadai atlasz 6. kiadása (1980-1993), a svéd atlasz 2. kiadása (1990-1997). Witschel, Ch. 2000. i.m. 276. p.

²² Zentai L. 2000. Számítógépes térképészet, ELTE Eötvös Kiadó, Budapest.

²³ Ormeling, F. 1994. i.m. 222.p. E tekintetben a svéd, francia, spanyol atlaszok számítottak úttörőnek.

²⁴ Siekierska, E, Williams, D. 1996. National Atlas of Canada on the Internet and schoolnet. In: Köbben, B, Ormeling, F, Trainor, T (eds.) Seminar on electronic atlases II, Prague, ICA Commission on National and Regional Atlases, pp. 19-23.

²⁵ Ormeling, F. 1994. i.m. 225.p. Más felosztás szerint az online atlaszokat eredetük alapján lehet (előre megépített) *statikus* és (igény szerint felépíthető) *dinamikus* csoportokba sorolni, melyeket tovább lehet tagolni a fentiekben már említett *view-only* és *interaktív* kategóriákra. Ez utóbbiba sorolják az *analitikus* atlaszokat is, melyek mellett létezik egy előre meghatározott (*predetermined*) csoport is, ahol a felhasználó változtathat ugyan a térkép arculatán, jellemzőin, de csak a szerző által megadott lehetőségek közül választhat. Kraak, M. J, Brown, A (eds.) 2001. Web Cartography: developments and prospects. Taylor&Francis, London, New York, 3.p.

- „*Elemző (analízis) atlaszok*” A felhasználó szabadsága itt meglehetősen magas fokú, az attribútumok tetszőleges kombinációját jelenítheti meg és értékelheti, tetszőleges témákat válogathat ki és jeleníthet meg egyetlen térképen.

Az elmúlt két évtizedben életre kelt nemzeti atlaszok körében a hagyományos, nyomtatott formában megjelentek – a felhasználói igények gyökeres megváltozása eredményeként – kétségtelenül háttérbe szorultak a szinte végtelen multimédiás elemet (pl. fényképet, videót, animációt, világhálós hiperhivatkozást) tartalmazó elektronikus változatokkal szemben. Ugyanakkor ezek „az áramszünet idején is működő” *papír atlaszok*, mint az adott állam földrajzi környezetének kiemelkedő fontosságú *kordokumentumai* nem tűntek el, hanem – az elektronikus tömegkommunikációs versenyben – látványosan *megújultak*, érdekesebbé, lebilincselőbbé váltak és egyre inkább *reprezentációs, reklám- és marketing funkciót* kezdtek ellátni. Az *elektronikus atlaszok* pedig a *területi vonatkozású információszerzés és elemzés egyik elsődleges forrásává, eszközeivé váltak*.²⁶ Ez utóbbiak közül a *webes-atlaszok* könnyű elérhetőségükkel, *naprakészségükkel*, a *CD-ROM atlaszok* pedig szinte kimeríthetetlen adat (és térkép) *tárolási kapacitásukkal* tűnnek vonzónak.²⁷ Ugyanakkor meg kell jegyeznünk, hogy a CD, DVD mint adathordozó háttérbe szorulásával ezek is elveszítik jelentőségüket. Az elmúlt években sok nemzeti atlasz az egymást jól kiegészítő *papír, CD- és webes változatok kombinációjában* jelent meg, melyek közül különösen a svájci, német, ukrán, spanyol, orosz, holland kiadványok váltottak ki nemzetközi elismerést.

1.3. Nemzeti atlaszok a világhálón

Földünk országai közül csupán néhány rendelkezik még igazi webes nemzeti atlasszal. Ezért a világhálón rajtuk kívül csupán olyanokat találunk, melyek a piaci forgalomba került változatokat mutatják be (nézegethető térképek formájában), vagy nyújtanak azok egy részébe bepillantást. Néhány esetben azonban be kell érniük a megvásárolható, hagyományos illetve CD/DVD formátumú atlaszok ismertetésével, reklámjával.

Amerikai Egyesült Államok Nemzeti Atlasza: <http://www.nationalatlas.gov/>

Ausztria Területi Tervezési Atlasza (ÖROK): <http://www.oerok-atlas.at/>

Belgium Nemzeti Atlasza: <http://www.atlas-belgique.be/> 3. kiadás

Csehország Tájélatlasza: <http://www.mzp.cz/atlas.krajiny/start.pdf>

Finnország Nemzeti Atlasza: <http://www.helsinki.fi/maantiede/geofi/atlas.html> 6. kiadás

Franciaország Nemzeti Atlasza: <http://www.mgm.fr/PUB/ATFpre.html>

Hollandia Nemzeti Atlasza: <http://avn.geog.uu.nl/Editie3Index.html> 3. kiadás

²⁶ Ormeling, F. 1994. i.m. 224.p.

²⁷ Ormeling, F. 2009. i.m. pp. 13-14.

Japán Nemzeti Atlasza: <http://www.gsi.go.jp/atlas/atlas-e-etsuran.html>

Kanada Nemzeti Atlasza: <http://atlas.gc.ca/>

A Koreai Köztársaság Nemzeti Atlasza: <http://atlas.ngii.go.kr/english/index.jsp>

Mexikó Nemzeti Atlasza: <http://www.igeograf.unam.mx/sigg/publicaciones/atlas/anm-2007/anm-2007.php>

Németország Nemzeti Atlasza: <http://www.nationalatlas.de>

Oroszország Nemzeti Atlasza: <http://www.national-atlas.ru/dvd/index.html>

Portugália Nemzeti Atlasza: <http://www.igeo.pt/atlas/>

Spanyolország Nemzeti Atlasza: <http://www.ign.es/ane/ane1986-2008/>

Svájc Nemzeti Atlasza: <http://www.atlasderschweiz.ch>

Svédország Nemzeti Atlasza: <http://www.sna.se>

Szlovákia Tájéttatlasza: <http://geo.enviroportal.sk/atlassr/>

Ukrajna Nemzeti Atlasza: <http://wdc.org.ua/atlas/en/default.html>

2. Magyarország nemzeti atlaszai

2.1. Előzmények

A hazai földrajztudomány és térképészet mindig meghatározó szerepet játszott a nemzet- és honismeret fejlesztésében, a rólunk és országunkról alkotott „kép” formálásában. Az 1920 és 1945 közötti időszakban a Kárpát-medencére kiterjedő országunk területi egységének teljes vagy részleges helyreállítását szolgáló, a trianoni katasztrófa hatásait tükröző (többnyire francia, angol, német nyelvű, földrajzi, kartográfiai) publikációs (többek között atlasz-készítő) tevékenység folyt.²⁸ Majd 1948 után, az alapvető politikai, társadalmi, gazdasági változásokat, a szocialista társadalmi rend megszilárdulását követően, 1967-ben és 1989-ben jelent meg a *Magyar Népköztársaság két nemzeti atlasza*²⁹, melyek az új szocialista Magyarországot voltak hivatottak bemutatni. Az utóbbi atlasz projektet már értelemszerűen az MTA Földrajztudományi Kutatóintézete (FKI) koordinálta, mely a rendszerváltozást követően a gyorsan megváltozott társadalmi-gazdasági viszonyokra reagálva 1994-1995-ben, modern formában és digitális technikával megjelentette az *MNA kiegészítő lapjait* (öt füzet formájában).

²⁸ Pl. Edvi Illés Aladár – Halász Albert 1920. *La Hongrie économique en cartes – The Economies of Hungary in Maps*, Budapest; Halász Albert 1928. *The Central Europe in Economic Maps*, Grill, Budapest; Rónai András (Ed.) 1945. *Középeurópa Atlasz - Atlas of Central Europe*, Államtudományi Intézet - Institute of Political Sciences, Budapest – Balatonfüred. Meg kell említenünk, hogy a Magyarország területére (is) vonatkozó tematikus atlaszkartográfia fontos előfutára az alábbi mű volt: Chavanne, J. 1887. *Physikalisch-statistischer Hand-Atlas von Oesterreich-Ungarn, Hölzel, Wien*.

²⁹ Radó S. (elnök) 1967. *Magyarország nemzeti atlasza*, Kartográfiai Vállalat, Budapest; Pécsi M. (elnök) 1989. *Magyarország nemzeti atlasza – National Atlas of Hungary*, Kartográfiai Vállalat, Budapest

A rendszerváltozást követő immár több mint két, a korábbi gazdasági-társadalmi viszonyokat gyökeresen átalakító évtizedben – amikor Európa új és régi országaiban, Madridtól Moszkváig, Párizstól Kijevig, Ljubljanától Varsóig egymás után jelentek meg nemzeti atlaszok – a Magyar Köztársaság még nem látta indokoltnak ilyen nemzeti szimbólum felmutatását. A felmerülő hazai igények kielégítésére 1999-ben a Cartographia Kft. adott ki egy kisebb méretű térképgyűjteményt, míg 2009 végén és 2011 derekán (angolul és magyarul) az MTA (ill. az MTA Földrajztudományi Kutatóintézet) saját forrásból jelentetett meg egy-egy kis atlaszt (*Magyarország térképekben*), melyek csak ideig-óráig feleltethetik egy modern (nyomtatott és elektronikus) magyar nemzeti atlasz hiányát.

A továbbiakban röviden ismertetjük, és teljes terjedelmükben közöljük az eddig megjelent magyar nemzeti atlaszokat, valamint azok előfutárainak tekinthető tematikus atlaszokat.

Chavanne, Joseph 1887. Physikalisch-Statistischer Hand-Atlas von Oesterreich-Ungarn, Hölzel, Wien.

Néhány évvel német példaképének³⁰ megjelenése után, 1882 és 1887 között *füzetekben* (lapokban, 1887-ben egységes kötetben) adták ki Bécsben ezt a 32,5 x 49 cm-es nagyságú tematikus atlaszt, mely az Osztrák-Magyar Monarchia természet- („fizikai”) és társadalomföldrajzi („statisztikai”) arculatát mutatta be. A kizárólag német nyelvű alkotás 50 oldalon (20 db 1:2,5 milliós és 20 db 1:5 milliós méretarányú) térképet, míg 68 oldalon (számos statisztikai táblázattal kiegészített) *magyarázó szöveget* tartalmaz. A térképoldalak közel fele a természeti környezettel, csaknem harmada a népességgel, településekkel, hetede a gazdasággal, a többi politikai, közigazgatási témákkal foglalkozik. Ez a maga korában úttörőnek számító osztrák-magyar atlasz alapvetően a tematikai hiányosságok és rendszertelenség miatt nem tekinthető a mai fogalmak szerinti nemzeti atlasznak, de azok magyar változatának kifejlődésében talán mégis az első mérőkövnek számít.

Edvi Illés Aladár – Halász Albert 1920. La Hongrie économique en cartes – The Economies of Hungary in Maps – Magyarország gazdasági térképekben, Budapest.

Ez az 1919 és 1920 decembere között, alapvetően a *trianoni béketárgyaláshoz* kiadott, háromnyelvű atlasz még nem felelt meg a nemzeti atlaszokkal szemben támasztott minden kritériumnak, mert alapvetően csak hazánk *gazdasági viszonyait* mutatta be az utolsó békeév (1913) adatai alapján. A 4. kiadás már 68 (kb. 1:4,2 milliós méretarányú, színes) térképet és 6 grafikont tartalmazott, mérete 29 x 20,3 cm volt.

³⁰ Andree, R. – Peschel, O. 1878. Physikalisch-Statistischer Atlas des Deutschen Reichs, Velhagen-Klasing, Bielefeld-Leipzig.

Rónai András (szerk.) 1945. Középeurópa Atlasz, Államtudományi Intézet (Atlas of Central Europe, Institute of Political Sciences), Budapest – Balatonfüred.

A jelenlegi MTA CSFK Földrajztudományi Intézet szervezeti elődjének számító *Államtudományi Intézetben*, Rónai András igazgató szerkesztésében, *magyarul és angolul* megjelent mű a nemzeti atlaszokkal szemben támasztott követelmények mindegyikének megfelelt, egy kivétellel: nem kizárólag egy állam (Magyarország) területét, hanem hazánkat, a *Kárpát-medencét és annak meglehetősen tág* (12 országot érintő) *környezetét* ábrázolta 334 oldalon, 134 (kb. 1:6,2 milliós méretarányú, színes) térképen. A 31,5 x 23 cm-es méretű atlasz angol változata 367 oldalon 171 térképet tartalmazott. Az eredetileg a második világháború utáni békeszerződéshez készített, de később csaknem megsemmisült mestermű *digitális fakszimile változatát* 1993-ben adta ki 411 oldalon, magyarul és angolul a Szent István Társulat és a Püski Kiadó, alapvetően az *ELTE Térképtudományi Tanszék* munkájának köszönhetően.

Radó Sándor (főszerk.) 1967. Magyarország Nemzeti Atlasza, Kartográfiai Vállalat, Budapest.

Az első, kifejezetten nemzeti atlasz nevet viselő magyar térképgyűjtemény munkálatai 1959-ben kezdődtek meg a Nemzetközi Földrajzi Unió Szaliscsev vezette Nemzeti Atlaszok Bizottsága ajánlásai alapján, Radó Sándor főszerkesztő irányításával. A 29 x 40,6 cm-es méretű, 112 oldalas mű az MTA (főleg annak Földrajzi Bizottsága) tudományos és a Kartográfiai Vállalat térképészeti közreműködésével 1967-ben jelent meg a „*gazdaságvezetés és tervezés munkájának*” *segítése* és az általános honismereti tájékoztatás céljával. Ennek megfelelően a Magyar Népköztársaság vörös borítójú, első „*térképes személyigazolványának*” 280 (túlnyomórészt 1:1–2 milliós méretarányú) térképe közül közel 60% a *szocialista népgazdaság állapotát*, harmada a természeti környezetet mutatta be, míg alig több mint tizede szólt magáról a társadalomról (a népeességről és településekről).

Pécsi Márton (elnök) 1989. Magyarország nemzeti atlasza – National Atlas of Hungary, Kartográfiai Vállalat, Budapest.

Ismét kormányzati támogatással, a Mezőgazdasági és Élelmezésügyi Minisztériummal való összefogásban az MTA (Szentágothai János elnök) 1983-ban határozta el az MNA újabb kiadását. Az MTA Földrajztudományi Kutatóintézet irányításával, Pécsi Márton igazgató, szerkesztőbizottsági elnök vezetésével, 87 (túlnyomórészt) állami intézmény, szervezet és 183 szerző, szerkesztő közreműködésével, a rendszerváltozás előtti pillanatban, 1989-ben jelent meg az MNA második kiadása. A korábbihoz képest *terjedelmében közel négyszeresére* nőtt (395 oldalas), 29 x 43 cm-es méretű, még mindig *egyetlen kötetben* megjelent atlasz a külvilág felé való nyitás érdekében kétnyelvűvé vált

(magyar és angol). Az 1967-es kiadáshoz képest a *magyarázó szövegek terjedelme* a nemzetközi trendnek megfelelően *jelentősen* (8 oldalról 100-ra) *nőtt*. Az ország méretéből eredően a térképek túlnyomó többségének méretaránya (1:1–2 millió) és a változatlanul a szocialista területi tervezést segítő, alapvető funkciója miatt a tematikai szerkezete lényegében nem változott. Az immár 763 térképének kb. 60%-a továbbra is a *népgazdaság* állapotával foglalkozott ugyan, de a természetföldrajzi térképek (21%) rovására a társadalmi témakörökkel foglalkozó és a bevezető jellegű térképek némileg teret nyertek (12% ill. 8%). Az 1980-as évek második felében kibontakozó enyhülő politikai légkör hatására nem csupán az adatbeszerzés vált könnyebbé, hanem a szocialista iparosítással, mezőgazdasági és településfejlesztési politikával kapcsolatos kritika is, mely ezen atlasz tartalmában is tükröződött.

Pécsi Márton (elnök) 1994–1995. Magyarország nemzeti atlasza kiegészítő lapjai – National Atlas of Hungary. Supplementary Map Lift-out Series. 1–5. füzet, MTA Földrajztudományi Kutató Intézet, Budapest.

Az 1989 utáni alapvető társadalmi-gazdasági változások, az 1990. évi népszámlálások eredményeinek közzététele arra készítette az MTA Földrajztudományi Kutatóintézetét, hogy a társadalom gyors és pontos tájékoztatása érdekében *kiegészítő lapokban* folytassa az MNA kiadását. A *korszerű nemzetközi trendekhez való felzárkózást* nem csupán az egységes, hatalmas terjedelmű kötetben való megjelenéssel történő szakítás jelentette, hanem a *funkcióváltás, a művelt nagyközönség és oktatás felé való nyitás*, a társadalom széles rétegeit érdeklő, *problémaorientált tematika* (pl. etnikai kérdések, új közigazgatás, demográfiai problémák, nemzetközi migráció, választások, adózás, környezeti konfliktusok) és a térképszerkesztésnél a hagyományosról a *digitális technikára* (ArcGIS) való átállás is.

Papp-Váry Árpád (elnök) 1999. Magyarország atlasza, Cartographia, Budapest.

Az egykötetes nemzeti atlaszokhoz képest kezelhetőbb méretű (23,3 x 32,9 cm-es lapokat tartalmazó) atlasz az 1989 utáni alapvető társadalmi-gazdasági változásokat kívánta bemutatni főként a felsőoktatás résztvevői számára. A 132 számozott oldal közül 106,5 tartalmazott térképeket, 24,5 névmutatót és közigazgatási településlistát. A funkcióváltás és a piac megcélzott szegmensének igényei miatt a térképes oldalak szerkezete az MNA 1989-es kiadásához képest jelentősen megváltozott, kiegyensúlyozottabbá vált. 1989-hez képest a térképes oldalakon belül a korábban domináns gazdasági témakör aránya 49%-ról 23%-ra csökkent, a bevezető, általános földrajzi, politikai-közigazgatási térképeké 10%-ról 26%-ra nőtt. A térképek közül leggyakrabban az 1:2,5 milliós méretarányúak fordulnak elő. Jelentős szemléletbeli váltást

tükröz, hogy a térképek közül már 21 (16 természetföldrajzi jellegű) ábrázolta hazánkat, a Kárpát-medencét (1989-ben csupán három).

Kocsis Károly – Schweitzer Ferenc (eds.) 2009. Hungary in Maps, Geographical Research Institute, Hungarian Academy of Sciences, Budapest.

Az MTA Földrajztudományi Kutatóintézete a regionális atlaszsorozata keretében (a Délkelet-Európával és Ukrajnával foglalkozó atlasz után) a rendszerváltozás 20., a NATO-csatlakozás 10., az EU-tagságunk 5. évfordulóján, 2009-ben jelentette meg a *külföld tájékoztatására* ezt a viszonylag kisméretű (21 x 29,8 cm-es), angol nyelvű kiadványt országunk korabeli természeti, társadalmi és gazdasági helyzetéről. A digitális technikával készült, 211 oldalas atlasz szerkezetében a szöveg és térkép aránya közel 2:1-re volt tehető. A 142 térkép körében a *természet, gazdaság és társadalmi tematika csaknem hasonló* súllyal szerepelt. A korábbi nemzeti atlaszokhoz képest országunk ezen angol nyelvű, kis „névkártyája” a hazai és nemzetközi érdeklődés kielégítésére számos témakör újszerű bemutatását is felkínálta (pl. etnikai-, politikai-, történeti-, vallásföldrajzi, ökológiai, urbanizációs, kereskedelmi, telekommunikációs, turisztikai témák).

Kocsis Károly – Schweitzer Ferenc (szerk.) 2011. Magyarország térképeiben, Magyar Tudományos Akadémia, Földrajztudományi Kutatóintézet, Budapest.

Ez a kiadvány nem csupán a 2009-ben megjelent angol atlaszunk magyar nyelvű változata, hanem annak kibővített, aktualizált, átdolgozott, de változatlan (21 x 29,8 cm-es) méretű, multifunkcionális kiadása. Főként az *új fejezeteknek (parlamenti választások, tehetségföldrajz)* köszönhetően a terjedelem 248 oldalra bővült, a térképek száma 165-re, a szerzőké 38-ra nőtt. A hazai művelt átlagembereknek, a köz- és felsőfokú oktatás szereplőinek, illetve a kormányzati döntéshozóknak szóló kis, összefoglaló atlaszunk egy gyors áttekintést kívánt nyújtani a harmadik évezred elejének Magyarországról és 16 térkép segítségével hazánkról, a Kárpát-medencéről. Ezt a gyors (és ingyenes) tájékoztatást szolgálta az is, hogy a hagyományos, nyomtatott változat megjelenése után az atlasz teljes terjedelme felkerült az MTA FKI honlapjára is.

2.2. A jelenlegi MNA projekt

A fentiekben ismertetett előzmények alapján bízunk benne, hogy jelen kezdeményezésünk eredményeként, megfelelő kormányzati támogatással, a tudomány képviselőinek összefogásával a következő években sikerül

megjelentetni az MNA új kiadását nem csupán hagyományos (nyomtatott)³¹ formában, hanem a kor követelményeinek megfelelően elektronikus (DVD és webes) változatban is. Ez utóbbinak, a folyamatosan készülő és aktualizálódó, view-only (nézegethető), interaktív (később analitikus) térképeknek a projekt honlapján³² adunk otthont, ahol a felhasználók (pl. kormányzati döntéshozók, az oktatás különböző szintjeinek résztvevői, szakmai érdeklődők) folyamatosan tájékozódhatnak nem csupán országunk, hanem (a témaköröktől, adatoktól függően) hazánk, a Kárpát-medence természeti, társadalmi és gazdasági viszonyairól is.

³¹ Az MNA nyomtatott változata a tervek szerint 2015-től évente, négy-négy (magyar és angol nyelvű) önálló kötetben jelenik meg: Természeti környezet; Társadalom; A magyar állam és helye a világban; Gazdaság.

³² www.nemzetiatlasz.hu

EGY KÖZEPES EURÓPAI ORSZÁG A VÁLTOZÓ EURÓPAI TÉRBEN

KÖRÜLMÉNYEK, VÉLEMÉNYEK, TÉNYEK: SZUBJEKTÍV VÁLOGATÁS

Dr. Mészáros Rezső

Magyarország azon európai országok egyike, amely minden bizonnyal – már csak földrajzi helyzete okán is – szinte létrejötte óta az európai tér társadalmi, gazdasági, térfelosztási érdeklődésének egyik különösen kiemelt területe. Ezért sok megközelítésben és számos értelemben lehetett és lehet az országról beszélni. Természetesen Európáról hasonlóképpen. Magyarország és Európa viszonyrendszerét a számos előny mellett gyakran terhelték szélsőségek, amelyek végső soron Magyarország és Európa számára is súlyos károkat okoztak.

Széles körben ismert, így nem nagy újdonság azt kijelenteni, hogy Európa az ókorban kulturális és civilizációs közösségként már akkor definiálta önmagát, amikor még földrajzi határai egészen bizonytalanok voltak. Ennek az európai közösségnek a csomópontjai az évszázadok során bővültek ki újabb és újabb kulturális, politikai, vallási, gazdasági és más tényezőkkel (*Szénási É. 1999*). Vagyis az európai tér feltehetően társadalomföldrajzi szempontból ritkán volt nyugodt időszakban. Mozgásfolyamatait inkább az állandó átalakulás, a differenciálódás jellemezte és jellemzi napjainkban is.

Mi, magyarok *betelepültünk az európai a térbe*. A honfoglalással, később az államalapítással Szent István király, majd az Árpád-háziak véglegesen *elhelyezték és megtartották* Magyarországot az *európai térben*. Már az akkori országvezetők felfigyeltek arra is, hogy milyen védtelenek vagyunk, ha a körülöttünk lévő európai tér tudásrendszeréből nem hasznosítunk annyit, amennyit lehet. Ezért érdemel figyelmet, hogy Szent István már is fontosnak tartotta Intelmeiben kijelenteni többek között azt is, hogy „mert az egynyelvű és egyszokású ország gyenge és esendő” (nagy királyunk szavára nemigen hallgatunk – nem tudunk nyelveket, talán most a fiatal generáció megteszi). Kétségtelen, hogy ettől az időtől kezdődően minden hatás, ami Európából jött, érintett bennünket. És ahogy tolódtak Európa határai keletre, onnan is. De az is tény, hogy Magyarország a történelem során volt már Európa igen befolyásos és térben is jelentős kiterjedésű hatalma, de többször volt idegen befolyás alatt szenvedő ország is, amelynek területét, térszerkezetét több alkalommal külső érdekek alakították. De az a nagy mennyiségű történelmi és földrajzi tudáshalmaz, ami Magyarország és Európa viszonyrendszerében felgyülemlett,

vajon hasznosul-e? Hasznosul-e ez a szempont például érdemben a mai magyar regionális politikában?

Az Európai Unió megalakulásának idején Európa-szerte sokakban felmerült a kérdés: milyen típusú Európát építünk; hogyan viszonyul ez az új Európa az európai történelem menetéhez és tapasztalataihoz; vannak-e megkülönböztetett-e európai értékek; van-e felismerhető európai azonosság; mit jelent Európa, és mit jelent európainak lenni? Ezeknek a kérdéseknek a megválaszolásához hasznos lehet Európa történetéhez fordulni, mert abban fellelhető valamiféle *európai-eszme*, valamilyen *európaiság* (Wilson, K. – van der Dussen, J. (eds.) 1995). Ezek a kérdések Magyarország Európai Unióba történő belépésekor, de még mostanában is bárhol Európában felmerülnek.

Az Európa-eszme tulajdonképpen csak a francia forradalom után jött létre, előtte csak földrajzi fogalom értelemben beszélhetünk róla, amely a görögségben a szabadság fogalmával, a 15. században a kereszténységgel, a 16. században az erőegyensúly politikájával, a 18. században a civilizáció fogalmával kapcsolódott össze. Közben az Európa-eszme évszázadokra eltűnt. Folyamatosabb jelenlétéről tehát csak a 19. század elejétől beszélhetünk. Ugyancsak a 19. század elején született meg az európai kultúratörténetnek, mint eszmének a fogalma is. Szintén ennek az évszázadnak az első felében a különböző politikai és vallási áramlatok megalkották elképелéseiket Európa fejlődéséről. Fontos körülmény, hogy a 19. század végén a liberális kultúra válságba került, ami nagymértékben segítette az európai tudatosság, az európai identitás kialakulásának elindulását. (Fehér M. I. 2004). Vagyis a 19. században olyan eszmei irányzatok, áramlatok formálódtak, amelyeknek hosszú távú hatásai – többek között – térszerkezeti összefüggései érzékelhetővé váltak.

Az Európa-eszme más (*nem filozófiai*) oldalról megközelítve még összetettebb. Talán feltételezhető manapság, hogy az Európa-eszme az egyén szintjén már-már a nemzeti identitás és a nemzetekfölöttiség bonyolult keveréke. Ez jelentős mértékben az információs és kommunikációs technológiák gyors és széleskörű fejlődésével is magyarázható. Az elmúlt csaknem fél évszázada az egyén mindennapjaiba épül be a média által befolyásolt új típusú eszmevilág, amely azt is eredményezi, hogy végső soron az egyén határozza meg, hogy az milyen mértékben nemzeti, európai vagy éppen globális kategória, vagy esetleg mind a három is lehet, különböző hangsúllyal.

Tudjuk jól, hogy az *egységes Európa* gondolata régi történet, egészen az ókorig nyúlik vissza. Sok tekintetben a római birodalmi felépítmény- és működési rendszer volt a későbbi Európa-koncepciók mintája. Később Nagy Károly -nak sikerült a csaknem lehetetlen: egységet hozott létre Európa területének jelentős részén. Ez az egyesítés, az akkori viszonyok szerint, majdnem igazi integráció volt, de rövid ideig tartott és 843-ban a verduni szerződéssel véget ért. Azután Európa egyre inkább szétagolt lett, csak a római katolikus egyház egységesítő szerepe tudott egy ideig kiemelkedő maradni.

Közben sok elképzelés fogalmazódott meg az egységes Európáról a 13. században született Dante Alighieri víziójától a II. világháború előtt a Népszövetségben, a francia külügyminiszter Aristide Briand által előterjesztett egységes Európa-koncepcióig.

Tulajdonképpen mindezek geográfiai megközelítésben azt jelentik, hogy Európa lényegében mindvégig küszködik *saját térszerkezetével*, és Magyarországnak ebbe a különböző érdekek mentén formálódó, heterogén térszerkezetbe kell beépülni. Horváth Gyula (1998) véleménye szerint a kontinensen a különböző gazdasági tevékenységek telepítési feltételeitől függően, hosszú fejlődési ciklusok alatt a dinamikus régiók geográfiai elhelyezkedése is változott. A nemzetállammá szerveződés mindkét típusa – a kis államok egyesülése, a nagy birodalmak széthullása – jelen volt. Európa térszerkezetének alakulásában – más kontinensektől eltérően – nagy szerepet játszottak a politikai tényezők is. Magyarország újabb kori belső térszerkezete is igen sajátos konfigurációs mozgásformát mutat. Igyekszik megőrizni térbeli történelmi értéket, a megyét, egyben ezzel az európai regionális területi folyamatokhoz is érdemben kíván kapcsolódni. Miközben a megyéről csaknem négy évtizedes vita folyik arról, hogy szükség van-e egyáltalán erre a területi egységre.

Végül az Európa-eszme, az egységes Európa gondolata körüli erőfeszítések olyan eredményre vezettek, hogy hosszú vajúdas Európa *(és később Magyarország is)* eljutott az *integráció egy meglehetősen magas fokára*, megalapította az *Európai Uniót*. Nem kell feltétlenül egyetérteni Manuel Castells-el (2006), akinek az a véleménye az Európai Unióval kapcsolatban, hogy Európából *(Európa integrálódott részéből)* gyakorlatilag egy nagy, integrált gazdasági tér lett, amelyre létrehoztak egy bonyolult intézményrendszert és az intézmények olyan kapcsolatát, amely minden kormányt, sőt minden civil szervezetet összeköt. Az Uniót tehát egyfajta *hálózati államiság* jellemzi. Nagy kérdés, hogy miként lehet *európai tudatot* kialakítani, hiszen a gazdasági alapon való közösség is ingatag lehet. Magyarországnak az Európai Unióba történt felvétele *földrajzi szempontból* azt is jelentette, hogy jobban kinyílt számunkra a *nyugat-észak- és déli-európai tér*.

Enyedi György, az 1996-ban megjelent a „Regionális folyamatok Magyarországon” című alapművében kitűnően értékeli ezeknek a folyamatoknak a belső és részben külső *(nemzetközi)* összefüggéseit. Jól kell azonban érzékelni, hogy Európa nem azonos az Európai Unióval, Magyarország kötődései és kapcsolatai az európai térben, pedig nem szűkülnek le az Európai Unióra *(még ha az arányokat tekintve a legnagyobbak is erre a nagyrégióra)*. A kérdés egyébként fölöttébb érdekes, mi több egyre fontosabb a globalizációval is összefüggésben. Mert hiszen már régen nem az a kérdés, hogy hol húzódnak Európa határai, hanem inkább az, hogy meddig nyúlnak Magyarország funkcionális határai? Ebben az összefüggésben sok kérdést, tényezőcsoportot érdemes érinteni. Talán a leginkább időszerű felvetni *a kutatás-fejlesztést, az innovációt, a*

versenyképességet. Szinte naponta érzékeljük, hogy ebben a nagy és fölöttébb egymással összekapcsolódó témakörben különösen éles világverseny van. Számunkra meghatározó kérdés, hogy ebben a versenyben hol vagyunk, merre tartunk, merre tart Európa, hol helyezkedik el az Európai Unió?

A kérdéskör nemcsak a *jelenről*, de még inkább *jövőről* szól. Tehát – úgy is mondhatnánk, hogy ezek is valódi sorskérdések. Ismert, hogy ez soktényezős összefüggésrendszer, amely nem is annyira az Amerikai Egyesült Államok – Európa – Japán, Dél-Kelet-Ázsia, hanem most már sokkal inkább az Amerikai Egyesült Államok – Kína (*India*), Dél-Kelet-Ázsia – Európa küzdelme. Vagy inkább az Amerikai Egyesült Államok és a BRIC országok globális vetélkedése? Európa esete azonban különös, mert még mindig megmaradt az Amerikai Egyesült Államokhoz való – történelmi gyökerű – kötődés, amely például az Amerikai Egyesült Államokkal való állandó összehasonlító „kényszer”-ben is kifejeződik. Még Magyarország időnként veszi a bátorságot, és összehasonlítást tesz az Amerikai Egyesült Államok egyes tevékenységével, szektoraival. Európa esetében az összehasonlítás már jogosabb (*még az egyes országok szintjén is*), de az eredmény differenciált, és az összkép Európa lemaradását mutatja. A multi- és transznacionális vállalatok globális hálózata a tiszta kép megalkotását nehezé teszi, de az így is látszik, hogy az Amerikai Egyesült Államok vezető szerepe mellé Európa nem képes felzárkózni, csak egyes részterületeken és esetleg. Az európai *kutatást* szokás nevezni pozitív példának, de nagyon differenciált, mert tulajdonképpen ráfordításfüggő. Magyarország a 26. a világranglistán (*K+F ráfordítás a GDP %-ában, 2011*). Még mindig nagy az „agyelszívás” (*brain drain*). Az „agyelszívás” azonban nem feltétlenül elutasítandó és átkozni való. Tudjuk, hogy a tudóstársadalomban is, a magasabban kvalifikált szakmunkás társadalomban is évszázadokon át gyakorlat volt a külföldi tanulmányút, szakmai-jellegű munkavállalás. Rendkívül kedvező folyamat indult el Magyarországon az „agyvisszaszívás” (*brain gain*) kezdetével. A legkiválóbb külföldön dolgozó fiatal kutató közül egyre többet tud haza hozni az Akadémia a Lendület program keretében. Kiemelkedő eredményességű az „agycirkuláció” (*brain circulation*). Európa, és a világ különböző kutató intézeteiben, konferencián, egyetemi, főiskolai katedráin, tudományos folyóirataiban, könyveiben szerzőként újabb és újabb magyar nevekkal találkozunk. Tehát a magyar szellemi alkotó kapacitás jelen van a globális világ legkülönbözőbb csatornáin, akciócentrumaiban és tudásközpontjaiban.

A kutatás-fejlesztés (*K+F*) GDP %-ban kifejezett ráfordítások intenzitása területén viszont differenciált és nagyon érdekes a helyzet. Ha megnézzük az *K+F* ráfordítások értékeit a GDP százalékában országonként, meglepő adatokat láthatunk (*bár néhány adat ideiglenes adat, ezt * -gal jelöltem*):

A kutatás és fejlesztés (K+F) intenzitása
(ráfordítások a GDP %-ában, 2011)

Dél-Korea	4.0	Törökország	0.8
Norvégia (*)	1.7	Szlovénia (*)	2.5
Finnország	3.7	Lengyelország	0.7
Kína	1.7	Észtország (*)	2.4
Svédország (*)	3.4	Horvátország	0.7
Portugália (*)	1.5	Franciaország (*)	2.2
Japán	3.4	Málta (*)	0.7
Luxemburg (*)	1.4	Hollandia (*)	2.1
Izland	3.1	Lettország (*)	0.6
Spanyolország	1.3	Belgium (*)	2.1
Dánia (*)	3.1	Szlovákia	0.6
Olaszország (*)	1.3	Európai Unió-27, becsült	2.1
USA (*)	2.8	Görögország (*)	0.6
Magyarország	1.2	Csehország	1.8
Svájc	2.8	Bulgária (*)	0.5
Oroszország	1.1	Egyesült Királyság	(* 1.7)
Németország	2.8	Ciprus (*)	0.5
Litvánia	0.9	Írország (*)	1.7
Ausztria (*)	2.7	Románia	0.5

Forrás: Eurostat Pocketbooks, 2013 edition. Bruxelles.

Nagyon szórt a mezőny, de ezzel együtt egy év adatai is érdekes információt adnak, – az összes bizonytalanságaival. Az Európai Unió (becsült) értéke a 16. helyen van, de figyelmet érdemel Dél-Korea, Japán és az USA helye.

Sokkal többet mond viszont a *kutatási-fejlesztési (K+F) ráfordítás évi növekedési üteme*. Ez az adatsor is bőven tartalmaz nem végleges adatokat. Ebben a rangsorban – az előbbihez képest – alapos változások vannak. Érdekes, hogy Magyarország helye nem változott lényegesen (*de sajnos két hellyel visszacsúszott*), viszont az Európai Unió ebben a listában már csak 27. Feltűnő Kína 2. helye, Oroszország 10. helye és Japán utolsó előtti helye.

*A kutatás-fejlesztés (K+F) évi növekedési üteme, 2005-2011, átlag, %
(a K+F ráfordítás 2000-es változatlan áron, vásárlóerő paritási standardon
számolva)(2011 ideiglenes adat - *)*

Észtország	18.9	Norvégia(*)	3.2
Kína	18.8	Bulgária (*)	6.3
Lettország (*)	4.0	Finnország	2.9
Portugália (*)	11.6	Írország (*)	6.1
Németország	4.0	Hollandia (*)	2.7
Slovénia (*)	11.2	Görögország	5.3
Spanyolország	3.9	Olaszország (*)	2.5
Törökország	10.9	Románia	5.2
Svájc	3.8	Franciaország (*)	2.1
Lengyelország	10.0	Litvánia (*)	5.1
Ausztria (*)	3.6	Egyesült Királyság (*)	1.6
Szlovákia	9.9	Ciprus (*)	5.0
Belgium (*)	3.4	Svédország (*)	1.5
Dél-Korea	9.8	<i>Magyarország</i>	4.3
EU-27	3.3	Luxembourg (*)	0.1
Csehország	8.0	Izland	4.2
USA (kizárva a legtöbb vagy minden tőkeárfordítást	3.2	Japán	-0.2
Oroszország	7.1	Dánia (*)	4.1
Málta (*)	7.0	Horvátország	-2.0

Forrás: Eurostat Pocketbooks, 2013. edition, Bruxelles.

Európa csökkenő világgazdasági befolyásának egyik lényeges oka a kutatási kapacitások és a humán erőforrások fejlettségének elmaradása az Amerikai Egyesült Államok mutatóitól. Ennek a hiányosságnak a felszámolását fogalmazza meg az Európai Unió lisszaboni stratégiája, bár a lisszaboni stratégia – úgy tűnik – nem számol kellő súllyal a BRIC országok, különösen Kína egyre növekvő világgazdasági szerepével, amely hatással van az egész európai térre is.

Az Európai Innovációs Szövetség az Európai Bizottság támogatásával évről-évre nyilvánosságra hozza, azt az eredménytáblát, amely a tagországok *innovációs teljesítménye* alapján készül, 25 aggregált mutató felhasználásával. Az Európai Unió 27 tagországát az *innovációs teljesítmény alapján* általában 4 csoportba sorolják. 2012-ben az eredménytábla az alábbi volt:

vezető országok – Dánia, Finnország, Németország, Svédország (a teljesítmény magasabb volt az EU átlagnál).

követő országok – Ausztria, Belgium, Ciprus, Egyesült Királyság, Észtország,

Franciaország, Hollandia, Írország, Luxemburg, Szlovénia (a teljesítmény közel volt az EU átlaghoz).

mérsékelt országok – Cseh Köztársaság, Görögország, Litvánia, Magyarország, Málta, Olaszország, Portugália, Spanyolország, Szlovákia (a teljesítmény alacsonyabb volt, mint az EU átlag).

szerény országok – Bulgária, Lengyelország, Lettország, Románia (a teljesítmény sokkal alacsonyabb volt, mint az EU átlag).

Forrás: Innovation Union Scoreboard 2013, European Union, Belgium

Mindezen tényezőket figyelembe véve Magyarország, a *versenyképességet* tekintve nagyon differenciált állapotban van. Vannak igen versenyképes ágazatok, ágazatrészek, vannak kevésbé versenyképes és vannak olyan gazdasági formációk, amelyek jelenleg a piacgazdasági működésre nem alkalmasak. A versenyképesség azonban területileg is és ágazatonként is ingadozó intenzitású, erejű. A globális *versenyképességi index* szerint Magyarország gyenge pontja éppen az innováció. És itt végül is összeér a kör, mert Európának is legnagyobb problémája a nem megfelelő versenyképesség.

Irodalom

- CASTELLS, M. (2006): A tudás világa. – Napvilág Kiadó, Budapest, 168 p.
- ENYEDI GY. (1996): Regionális folyamatok Magyarországon az átmenet időszakában. Hirschler Rezső Kiadó, Budapest, 138 p.
- EUROSTAT POCKETBOOKS 2013 edition, Bruxelles
- FEHÉR M. I. (2004): Európa fogalma a filozófia történetében. Magyar Tudomány, 5. 599-608.
- HOLLANDERS, H. AND ES-SADKI, N. (prep.)(2013): Innovation Union Scoreboard, European Union, Belgium
- HORVÁTH GY. (1998): Európai regionális politika. Dialóg Campus Kiadó, Budapest-Pécs, 501 p.
- SZÉNÁSI É. (1999): Egységes Európa: utópia vagy valóság? Európai integráció – európai filozófia. Pro Philosophia Alapítvány. Szeged. 242-249.
- WILSON, K. – VAN DER DUSSEN, J. (eds) (1995). The History of the Idea of Europe. Routledge, London – New York

HATÁRMENTI TÉRSÉGEK ÉS A MIGRÁCIÓ AZ EURÓPAI UNIÓ KELETI PERIFÉRIÁJÁN

Dr. Süli-Zakar István – Dr. Tőkés Tibor – Dr. Tömöri Mihály

Bevezetés

Az általunk vizsgált határmenti külső perifériákon a rendszerváltást követően gyengült a határok merev elválasztó szerepe, az egyének mint munkavállalók is direkt kapcsolatokat építettek ki a határokon keresztül. Nyugat-európai példák alapján azt reméltük – már a kilencvenes évek elején –, hogy a korábbi korszakkal ellentétben a határtérségekben sokoldalú interregionális kapcsolatok kialakítására lesz lehetőség, amelyeknek a Kelet-Közép-Európában megindult politikai változások adhatnak új dimenziót. Reményeink jórészt teljesültek, s napjainkra olyan sajátos geostratégiai helyzet alakult ki, amelyben alapvetően megváltoztak a határ két oldalán fekvő országok kapcsolatai. Együttműködésük a korábbiakban lényegesen eltérő új alapokon épülhet tovább a korábbi és az újabb NATO-kibővülés, illetve az EU-hoz való csatlakozások révén.

Az EU keleti perifériáján is olyan változások következtek be, amelyek sürgetően követelik a határok és a határon átnyúló kapcsolatok lényegi ártértékelését. Az egyre inkább elmélyülő – és meghatározó jellegűvé váló – nemzetközi munkamegosztás és térségi kohézió szükségszerűen a tőke, a munkaerő, az információ és a termékek határokon átvitelő mozgásához vezet. A határterületek ennek következtében mélyreható funkcióváltáson mennek keresztül, mert a továbbiakban már nem csupán az államok peremen fekvő periférikus térségek, hanem a nemzetközi munkamegosztás fontos transzfer zónái, ahol a vállalkozások és az egyének költség tényezőiben kis távolságon belül is nagy mértékű változások is történhetnek (*Süli-Zakar, I. 1999*).

Lényeges változás, hogy az autonómmá váló gazdaság egységei maguk döntenek el, hová települjenek, hol fejlesszenek. Világossá vált, hogy mely települések, térségek milyen előnyökkel rendelkeznek a különböző gazdasági tevékenységekhez. Ez már önmagában is a területi különbségek erősödéséhez vezet. Ennek ellenére Románia, Szlovákia vagy Magyarország keleti határmenti területei a beruházások számára nem kínáltak valós előnyöket a 90-es években, de a harmadik évezred első éveiben sem. A legsúlyosabb munkanélküliség és elszegényedés azonban azokat a korábban is nehéz sorsú falusi régiókat sújtja, ahol megszűntek a termelőszövetkezeti melléküzemágak, a kisvárosi telephely ipart felszámolták. A statisztikai adatszolgáltatás alapján látszik, hogy itt a

legmagasabb a nem dolgozók és a nem tanulók aránya a lakónépességből. A regionális különbségek kialakulásának fontos oka a munkaerő képzettségének és az iskolázottságnak az eltéréseiben rejlik, amely az újdonságokra való reagálási képességet is befolyásolja. A területi egységek felzárkózását tehát nagyban segíti a népesség képzettségének, ismereteinek kiszélesítése, hiszen így növelhető részben az adaptációs, részben pedig az innovációs képesség. A képzési rendszerek eltérő jellege, a foglalkoztatási szerkezet különbségei ellenére is több területen adottak a feltételek a kooperációra, az eltérő adottságok kölcsönös kihasználására (*Enyedi, Gy. 1993*).

A határmenti perifériákon végzett empirikus kutatások tapasztalatiból kiindulva általános célként jelölhető meg az innováció-orientált, országhatárokon átnyúló közös gazdaság fejlesztési és együttműködési programok kidolgozása, eurometropoliszok, eurorégiók létrejötte. Mégis a határmenti perifériák földrajzi fekvésük és gyakran kedvezőtlen gazdasági helyzetük miatt általában eleve hátrányos helyzetből kísérik meg a felzárkózást, az integrálódást.

1. Magyarország

A kilencvenes években Magyarországon a munkanélküliség az ún. szocialista gazdaság összeomlását követően ugrásszerűen megnőtt, s ennek hatására jelentőssé vált a határon túli munkaerőmozgás, elsősorban Németország és Ausztria irányába.

A magyar lakosság elvándorlási hajlandósága az elmúlt időszakban egyre növekszik, a külső és belső vándorlás szempontjából egyaránt. A Magyarországon belüli vándorlások elsődleges oka az országon belüli szociális és gazdasági különbségek, azaz az ország keleti és északkeleti részében nagyobb a munkanélküliség mint a fővárosi illetve nyugati régiókban (*Baranyi, B. 2004*).

A külföldre irányuló vándorlások tekintetében az ország EU-s csatlakozása után a lakosság külföldre való vándorlása felerősödött a magyarországinál jobb fizetés és életkörülmények reményében, különösen a diplomások körében. A TÁRKI kutatása szerint Magyarországon a férfiak vándorlási hajlandósága nagyobb mint a nőké, ami az életkor növekedésével egyre csökken.

Végzettség szempontjából a közép és felsőfokú végzettségűek vándorlási hajlandósága átlag fölötti. A magyar munkavállalók fő úti céljai Ausztria és Dél-Németország, de 2004 óta nagyon népszerű az Egyesült Királyság is. A bevándorlást tekintve Magyarországra általában közepesen képzett illetve szakképzetlen munkaerő érkezik, leginkább környező országokból.

A képzés céljából érkezők aránya alacsony. Mindezt összefoglalva Magyarország egyszerre van küldő és fogadó szerepben, a fő cél a magyarországi jól képzett emberek megtartása lehet.

2. Ukrajna/Kárpátalja

Kárpátalján a magyarok aránya a századforduló óta folyamatosan csökken (*Kocsis, K. 1996*). De azt is meg kell jegyeznünk hogy Kárpátalja lakosságára mindig is magasabb migrációs hajlandóság volt jellemző. A két világháború között a Csehszlovákiához csatolt területre csehek érkeztek, a Magyarországhoz csatolás után ezek elhagyták a területet. A következő kivándorlási hullám a II. világháború után, felerősödött keleti irányba. Az önkéntes megélhetési célú migráció mellett az államilag megszervezett lakosságcsere is szerepet játszott.

Napjainkban Kárpátalja vándorlási mérlege negatív, mivel a kivándorlók száma meghaladja a betelepülők és a születések együttes számát. Az 1990-es évek elején végbemenő rendszerváltozás jelentősen növelte az ukrainai és azon belül a kárpátaljai lakosság migrációs hajlandóságát. A kárpátaljai migráció jelentős része oktatási jellegű migráció, a kárpátaljai magyar hallgatók magyarországi egyetemeken tanulnak, ezek 80 %-a nem tér vissza szülőföldjére. Ezt ellensúlyozandó a II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola megnyitása volt, ahol Kárpátalja magyar népessége magyarul tanulhatott, emellett különböző programok keretében segítik a szülőföldre való visszatelepülést és a munkavállalást. Az oktatási célú migráció mellett, meg kell említenünk azt hogy a rendszerváltás idején sok munkanélküli gondolta úgy hogy jobban tud boldogulni a határon túl. A kivándorlási hullám a 90-es évek végére csillapodott, de a mai napig több millióra becsülik a külföldön dolgozó ukrán állampolgárok számát. Mindezek mellett egyre súlyosabb probléma az illegális – főleg a harmadik világból érkező – bevándorlók évről évre növekvő száma. A területen egyre erőteljesebben jelentkeznek az illegális bevándorlást kísérő jelenségek (járványos betegségek, szervezett bűnözés növekedése).

Ukrajna tehát tranzitország lett, a fejlődő világból Ukrajnán keresztül próbálják megközelíteni az EU-t a harmadik országból származó migránsok. Miután Ukrajna több határszakaszon is szomszédja lett az EU-nak, olyan pályázati és támogatási lehetőségek váltak számára elérhetővé, melyek kapcsán mérséklődött a munkanélküliség, munkahelyek jöttek létre és új perspektívák nyíltak meg a lakosság előtt.

3. Szlovákia

Tíz évvel Szlovákia EU-tagságát követően a kimutatásaink alapján megállapítható hogy az előre jósolt nagyfokú nyugati irányú munkaerő migráció nem következett be, sőt egy új munkaerő-piaci jelenség tapasztalható. Ez az új tagországok közötti munkaerő áramlás elsősorban azok között a tagországok között figyelhető meg erőteljesebben, ahol a nyelvi korlátok kevésbé akadályozzák a munkavállalást.

A szlovákiai munkaerő számára így Csehország és Magyarország váltak munkaerő-piaci szempontból vonzóvá. A dél-szlovákiai és felvidéki munkaerő esetén a két állam felé irányuló migráció mértéke elsősorban Magyarország irányába volt jelentős. Fő oka a kb. 30%-kal magasabb magyarországi átlagbérek és a napi ingázás mellett a nyelvi korlát hiánya is: a dél-szlovákiai magyar kisebbség számára. Az ingázás gazdasági okai között kiemelkedő szerepet játszott a magas munkanélküliségi szint is Dél-Szlovákia magyar lakta térségeiben. Ez a munkaerő elsősorban nagyvállalatoknál helyezkedik el fizikai munkakörökben. A középvezetésben csak 1-2%-ukat foglalkoztatják, a felső vezetésben pedig elhanyagolható az arányuk, mindössze néhány fő. Szellemi munkakörben pedig nagyon kevés helyen foglalkoztatják őket. A Magyarországon munkát vállaló szlovák állampolgárok többsége ingázik, magasabb iskolai végzettségűek általában állandó alkalmazásban vannak, az alacsonyabb iskolai végzettséggel rendelkezőket pedig munkaerő kölcsönzés keretében foglalkoztatják (*Süli-Zakar, I. 2003*).

Ez a tendencia és jelenség a napjainkban érzékelhető gazdasági világválság következtében csökkenőben van. Szlovákiában ahogy a többi eddig vizsgált térségben az elvándorlás problémájának hátterében a nem megfelelő oktatás is kiemelkedő szereppel bír. Az elvándorlás a Dél-Szlovákiai régióban jelentkezik legerőteljesebben

4. Románia

A határon túli munkaerőmozgás sokkal nagyobb méretű Románia esetében. Itt a 90-es évek elején a fő célpont Magyarország volt (a magyar nemzetiségűek százazrei letelepedési céllal érkeztek az országba), majd a munkaerő mozgás mennyiségi növekedése mellett a romániai munkavállalók fő célterülete Olaszország és Spanyolország lett. A válság előtti években a Nyugat-Európában dolgozó romániai munkavállalók száma megközelítette a 2 millió főt. (Az egyéni munkavállalók vándorlásától lényegesen különbözött a romániai és bulgáriai cigányok nyugat-európai etnikai jellegű „exodusa”, amely teljes családokat, ill. rokon nemzetségeket mozgósító.)

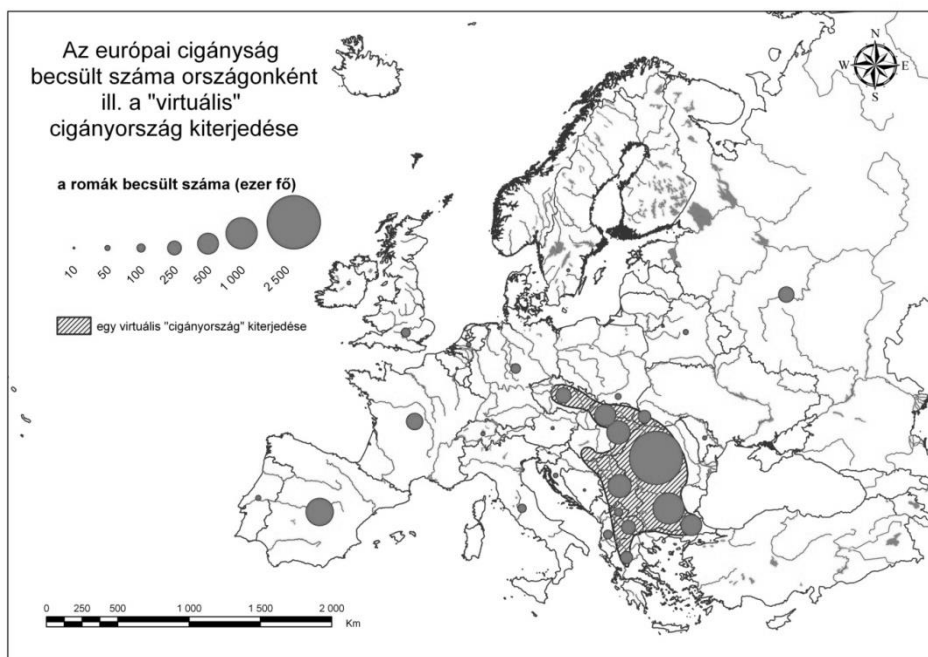
Az országból hivatalosan kivándorolt román állampolgárok száma kb. 2-2 és fél millió főre tehető, akiknek nagy része haza sem akar térni. Általánosságban elmondható hogy napjainkban román nemzetiségűek migrációs hajlandósága magasabb a Romániában élő magyar nemzetiségűekénél, míg korábban főleg az 1990-es években ez az arány fordított volt.

Ennek a jelenségnek a tükrében és mert Románia az EU-keleti határa lett, különös figyelmet fordított a migrációs problémák kezelésére. Különösen napjainkban, amikor Franciaországból az engedély nélkül ott tartózkodókat a francia hatóságok visszaküldik Romániába és Bulgáriába. A Franciaországból

(de hasonlóan több Nyugat Európai országból) visszatoloncoltak döntő többsége romániai illetve bulgáriai cigány volt).

5. DK-Európa roma népessége és migrációs viszonyai

A határ menti perifériákon évtizedek óta tartó elköltözés és elnéptelenedés következtében jelentős lakásállomány vált üressé. Ez vonzotta a társadalom periferiáján élőket, döntően a cigány lakosságot, ami ezeken a határ menti periférikus településeken egy jelentős etnikai cserét eredményezett. Napjainkra ezek a szélsőséges perifériák egyáltalán nem nyújtanak elégséges életviszonyokat az itt élőknek, ezért felgyorsult a migrációs kényszer.

1. ábra: Az európai roma populáció területi elhelyezkedése
Szerkesztette: Süli-Zakar István

A jövő szempontjából mindenképpen beszélnünk kell a délkelet-európai cigányságról, illetve az ő migrációs terveikről. Európa cigány lakosságának döntő többsége Közép-Európa keleti részén és a Balkánon él. Ez a terület Törökországban kezdődik és Szerbián Románián Magyarországon és Szlovákián át a Cseh Köztársaságig tart. Ebben a virtuális „cigány országban” (1. ábra) az itt élő nemzetek mellett több mint 10 millió cigány ember található, akiknek 2/3-a, esetenként ennél magasabb arányban is a létminimum küszöb

alatt él (országoként természetesen változó számban). Ám emellett található egy réteg, amely a társadalmi integráció egy magasabb fokán áll, ők az illető országok munkamegosztásába jobban, vagy teljes egészében (már nem őrzik roma identitásukat) betagozódtak. Ismereteink szerint azonban közülük 3-4 millióan – döntően a vándorlók, akik csak nemrég kerültek állandó lakhelyükre és nem annyira családi keretek között sokkal inkább nemzeti szervezeten élnek – potenciális migránsok. E kivándorlók értik a Schengeni Acquisnak határok légiesztésére vonatkozó utalásait és élnek is azokkal. Nyugat-Európának tehát föl kell készülnie arra, hogy ez a 3-4 milliós cigány népesség jelentős része új migránsként jelentkezik a gazdagabb országokban.

A tény az, hogy az Európai Unió legnagyobb etnikai kisebbsége a 10-12 millió főre becsült európai cigányság. A demográfiai robbanás körülményei között élő európai roma populáció gyors számbeli gyarapodása és földrajzi térnyerése Délkelet-Európa csaknem minden országában fokozza a többségi társadalom érzékenységet az átalakuló együttélés kérdéseit illetően. A népességen belüli arányeltolódás kiélezte és felnagyította a két nagy társadalmi csoport eltérő életmódja és életfelfogása közötti különbségeket, ami élesedő feszültségekhez vezetett. Így egyre gyakoribbak Európában, de hazánkban is az etnikai konfliktusok a többségi és a kisebbségi roma társadalom között, amit sajnos Magyarországon a pártpolitika is gerjeszt. A krízis további eskalációja veszélyezteti Magyarország társadalmi-gazdasági stabilitását, aminek kivédése a cigányság elodázhatatlan integrációját követeli meg. Az integráció egyik alapvető összetevője a cigányság egyre jelentősebb erőforrás tartalékainak mielőbbi aktivizálása. 2050-re Magyarország lakosságának száma kb. 8 millió főre csökken, ezen belül a cigány lakosság száma a nem lassuló demográfiai robbanás eredményeként már elérheti a 2 millió főt (*Hablicsek L., 2000*). Az előregedett többségi társadalommal szemben a cigányok korstruktúrája igen fiatalos lesz, tehát a munkaképes korúak csaknem fele már közülük kerül ki.

Tehát az elmúlt évtizedekben a cigányság jelentős demográfiai robbanást élt át. Amikor az európai cigányok képviselői 1971. április 8-12. között Londonban találkoztak és megalakították a Nemzetközi Romani Közösséget (IRU) a résztvevők 3-3,5 millióra becsülték a kontinensen élő cigányok létszámát. Ma a nagyon mértéktartó becslések alapján is 10 millió főre tehető az Európában élő cigányok száma. Ugyanakkor a 2011-ben megalkotott Európai Roma Stratégia már „az Európában élő 10-12 milliós, többségében uniós állampolgárságú roma népesség”-ről ír (*Süli-Zakar I., 2012/b*). Napjainkban a gyorsan előregedő és fogyó népességű Európával szemben a cigány népesség csaknem egy évszázada tartó demográfia robbanása következtében rendkívül dinamikus számbeli növekedést mutat.

Délkelet-Európa legnagyobb roma lakossággal rendelkező országai ma már az Európai Unió tagjai, vagy tagjelöltjei, de a nyugati piacgazdaságokhoz való csatlakozásuk nem problémamentes. A jelenlegi pénzügyi-, és gazdasági

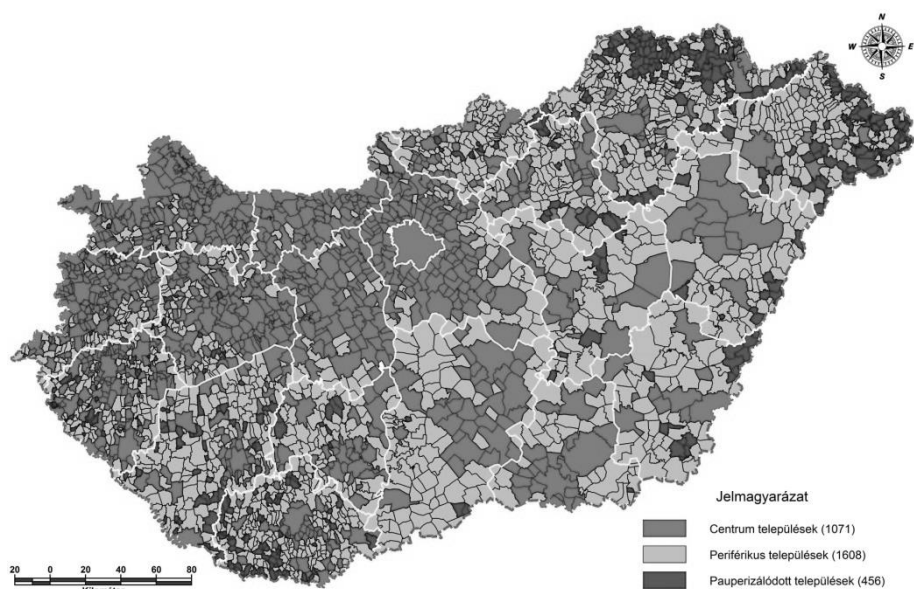
világválság következtében az EU ma még inkább „kétsebességes” szövetség, s ebben a válságos helyzetben különösen kilátástalanná vált a DK-Európában – az EU periférikus országaiban – élő cigány lakosság helyzete. A legnagyobb cigány etnikummal a 2004/2007-ben csatlakozott új EU-s tagállamok rendelkeznek: Románia (2-2,5 millió fő), Bulgária (1,2 millió fő), Magyarország (6-7 százezer fő) és Szlovákia (5-6 százezer ezer fő).

A cigányság nyugati migrációs kísérletei – egyre világosabban látszik – jórészt kudarcra végződnek, így DK-Európa cigányai kényszerűségből szülőföldjükön rekednek. Azonban itt a „második sebességes” EU-s tagországokban, amelyeknek ma is állampolgárai, az elhúzódozó társadalmi-gazdasági problémák miatt csak korlátozott anyagi lehetőségek lesznek integrációjuk finanszírozásához. A közeljövőben sem számíthatnak jelentős roma tömegek arra, hogy áttelepülésük Európa, vagy a világ gazdagabb országaiba sikerülni fog. Itt kell tehát a közös szülőföldön együtt élni, itt kell megtalálni (közösén kialakítani) az együttélés elfogadható kultúráját. Ez nem lesz egyszerű, mert a két életvitel nehezen egyeztethető össze, különösen nehéznek tűnik ez a demográfiai robbanás tükrében. Pozitív irányba való elmozdulás hiányában a folyamat eredménye az lesz, hogy a társadalom egyik része már nem tud, a társadalom másik része pedig már nem akar a régi módon élni. A szélsőségesen periféria helyzetű határmenti térségekből a fiatalabb generáció – az elviselhetetlenné váló lakáskörülmények miatt is – migrációra kényszerül. Amennyiben a gazdagabb EU tagországok teljesen lehetetlenné teszik a periférikus DK-i országok „szegényeinek” bevándorlását, úgy a falukból kiszoruló roma népesség a nagyvárosok elértéktelenedő lakótelepeit veszi célba, s egyre nagyobb etnikai gettók kialakulására kerül sor már a közeljövőben.

A határmenti periférikus területeken fekvő településeken alig működnek vállalkozások, legtöbb helyen egyedüli foglalkoztató az önkormányzat, a munkanélküliség meghaladja a 90%-ot (Pénzes J. 2010). A magyar kormány által „szabad vállalkozási zónák”-nak tervezett 33 – és a később ténylegesen kijelölt – járás döntően magába foglalja a pauperizálódott településeket, így reményünk lehet arra, hogy az adókedvezmények és az új munkahely-támogatások gazdasági élénkülést eredményeznek ezeken a szélsőséges helyzetű perifériákon is (2. ábra).

Magyarországon kb. 600-650 ezer cigány lakos él, azonban társadalmilag korántsem egy homogén etnikai csoport (3. ábra). A magyarországi cigányság kb. 2/3-a „romungró” azaz magyar cigány, csak magyarul beszélnek és már a XIX-XX. században integrálódtak a magyar társadalomba. Az ő legnagyobb problémájuk a hogy a rendszerváltáskor munkahelyeik megszűntek és munkanélküliekké váltak. Egy gazdaságilag kedvezőbb időszakban valószínűleg visszarendeződnek a munka világába. A magyarországi cigányok

1/3-a „roma” úgynevezett oláh/vlach cigány, valamint román nyelvű úgynevezett beás cigány.

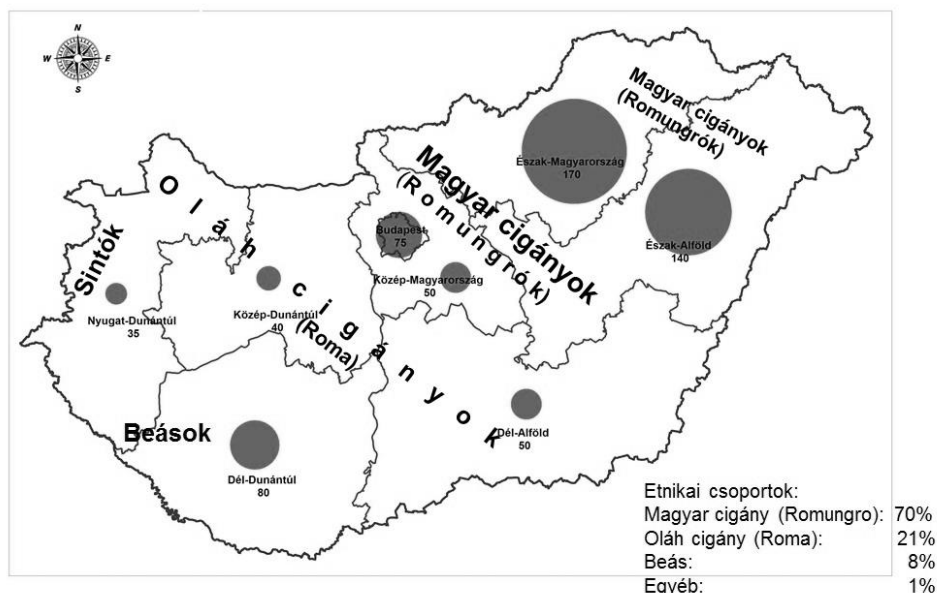

2. ábra: Magyarország településeinek fejlettségi típusai

Szerkesztette: Süli-Zakar István KSH adatok alapján

Ők a XIX. században vándorcigányként érkeztek Magyarországra, s az ő társadalmi integrációjuk nagyon alacsony szintű. Döntően vérségi alapon szerveződnek nemzetségekbe és potenciálisan migránsként jelenhetnek meg nagy számban, pl. Franciaországban is (néhány éve az úgynevezett strasbourggi romák). Mivel letelepedésük nem régi keletű, integrációjuk alacsony fokú, ezért nagyon könnyen szánják rá magukat a lakóhely változtatásra. Romániában és Bulgáriában ők teszik ki a jelentős cigány kisebbség döntő részét.

Magyarországon a XX. század elején a hagyományos cigányipar válságba került, mert az ipari forradalom után a gyáripár olcsó tömegtermékekkel látta el a háztartásokat, s így vállalkozásaik tönkrementek. Ugyancsak válságba kerültek a cigányzenészek is a megváltozott szórakozási szokások miatt. A Kádár-korszakban a cigányságot elsősorban szociális gondokkal küszködő népcsoportnak ítélték meg, s ahogyan ez az 1961-es MSZMP KB Politikai Bizottságának határozatából világosan kiderül, az asszimilációt tekintették a szociális problémáik egyetlen megoldásának.

Süli-Zakar István

Becslés (2011): kb. 640 000 fő

3. ábra: Magyarország roma lakossága régióként

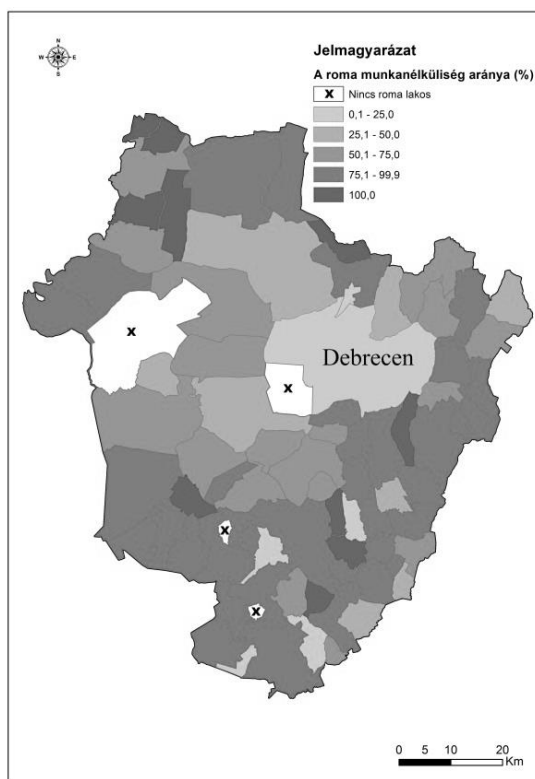
Szerkesztette: Süli-Zakar István, Forrás: Habcsek L. 2000., Kemény I. 2004.

A Politikai Bizottság határozatát követően 1964-ben kelt az első kormányhatározat, amely az ún. szociális követelményeknek meg nem felelő putrik és telepek felszámolását rendelte el. Ezt követően a városi cigánytelepeket felszámolták, s a cigány családokat főleg Északkelet-Magyarország elnéptelenedő határmenti periferiáira, az üresen maradt házakba telepítették. Ugyanakkor a szocialista iparosítás, s a jelentős építkezések a cigány férfiak döntő részének munkába állását eredményezte. A borsodi- és a nógrádi bánya- és iparvidéken a munkaképes cigány férfiak 85-90%-a munkásként dolgozott, s a szabolcsi és hajdú-bihari cigánymunkásokat a „fekete-vonatok” vitték a főváros és Dunántúl építkezéseire. A rendszerváltozás azonban Magyarországon is megakasztotta (sőt erősen visszavetette) a cigány lakosság integrációját (Kertesi G., 2000, 2005). A nagy gyárak és állami vállalatok bezárásával munkanélküliek lettek, s mivel korábban földterülettel nem rendelkeztek, így kimaradtak a kárpótlásból is (Kertesi G.- Kézdi G., 1998). Magyarországon a 1980-as évek közepére a férfi munkaképes cigányok 90%-a már állandó munkát vállalt. A rendszerváltást követő privatizáció és gazdasági válság hatására azonban a cigányság körében a munkanélküliség pusztító méretűvé vált.

A nagyobb városokban és közvetlen környékükön a munkaképes korú férfi cigány lakosság munkanélkülisége 80-90% körül alakul, azonban

nagyvárosoktól távol fekvő falusi perifériákon általánosan mondható a 100% körüli munkanélküliségi arány (4. ábra).

A rendszerváltás óta a cigány munkát keresők döntő többsége nem talált munkát, nem tudott elhelyezkedni (Pásztor I. - Pénzes J. 2012.). A hivatalos adatok szerint a felnőtt férfilakosság kb. 10%-a tartozik csak a foglalkoztatottak körébe. Természetesen a fekete munkavállalókról nincs statisztikai kimutatás, holott biztosra vehető, hogy számuk talán meg is haladja a hivatalosan foglalkoztatottakat. Különösen jelentős a mezőgazdaság által foglalkoztatott idénymunkások (zöldség- és gyümölcsbetakarítók, libatépők stb.) száma, akiket többnyire feketén foglalkoztatnak. A cigány munkavállalók tehát csak a mezőgazdasági munkacsúcsok idején kapcsolódnak a földműveléshez, tehát cigány paraszti réteg a korábbi századokban sem alakult ki. Azok az egyének, vagy családok, akik földművesek lettek, asszimilálódtak a magyar parasztsághoz. A nők munkavállalása korábban sem volt jelentős. Az elhúzódó demográfiai robbanás miatt a cigány lakosság nagyobbik fele az eltartottak közé tartozik.

4. ábra A roma munkanélküliség aránya Hajdú-Bihar megyében.

Szerkesztette: Süli-Zakar I.

Forrás: Hajdú-Bihar Megyei Cigányok Koordinációs Szervezete

A jövedelemtermelés, az SZJA, a foglalkoztatottság, a beruházások és a munkanélküliség településsoros adataiból szerkesztett térképünkről egyértelműen leolvasható, hogy a pauperizálódott, halmozottan hátrányos, szélsőségesen periferizálódott határ menti településekben döntően romák élnek (2. ábra). A világgazdasági válságot követően reményeink szerint olyan gazdasági élénkülés következik be, amelynek során néhány ágazatban (pl. építőipar, élelmiszeripar stb.) növekedhet az állás kínálat a cigány népesség számára is. Alapvető áttörést azonban éppen a felnőtt cigány lakosság alacsony iskolai végzettsége miatt nem várhatunk. Lassú kibontakozást az iskolázottabb ifjabb korosztályok munkába lépése után remélhetünk. A magyarországi cigányok emberi erőforrás tartalékainak aktivizálása összenemzeti ügyünké vált. Néhány évtizeden belül az előregedett többségi társadalom jó része nyugdíjas korú lesz, ugyanakkor a munkaképes korú népesség jelentős része – csaknem fele – a cigányság köréből kerül ki. Nem mindegy tehát, hogy ez a munkaképes korosztály segélyen és járulékokon él, vagy pedig a társadalom termelő tagjaként hozzájárul Magyarország boldogulásához.

6. Migráció és az Európai Unió romapolitikája

Úgy gondoljuk hogy napjainkban a cigány migráció összeurópai problémává vált éppen ezért csak Közösségi szinten lehet hatékonyan kezelni. A határok megnyitásával a csatlakozó országokból (elsősorban Romániából és Bulgáriából) Nyugat-Európába migráló jelentős cigány népességet igen kíméletlenül (pl. Franciaországból és Olaszországból) visszatoloncolták szülőhazájába. Most Németország vezetői készülnek arra, hogy az utóbbi időben Szerbiából és Macedóniából oda migráló „szegény” (roma) lakosságot „szállítsák” vissza szülőhazájukba (Süli-Zakar I., 2012a).

A végletekig elkeseredett cigányok célja, hogy a kelet-közép-európai országokból Nyugat-Európa és Észak-Amerika gazdagabb régióiba migráljanak. Ennek megakadályozására a célországok jelentős, néha embertelen intézkedéseket hoztak. Kanada például korábban a Cseh Köztársasággal szemben állította vissza a vízumkényszert, s Magyarországgal szemben pedig a közelmúltban tett kísérletet, másrészt pl. Olaszország és különösen Franciaország drasztikusan visszatoloncolta Romániába és Bulgáriába a menekülteket (Kovács A. 2002). A 2013-as évértékelés szerint Franciaországban a kormányzó szocialisták legnépszerűbb politikájának Manuel Valls belügyminiszter bizonyult, aki széles társadalmi egyetértés közepette számolta fel ország szerte az illegális romatelepeket. A Marine Le Pen vezette francia szélsőjobboldali Nemzeti Front, az olasz Északi Liga, a Belga Érdek Párt, vagy a hollandiai Geert Wilders vezette Szabadság Párt egyre nagyobb népszerűsége tesz szert nyílt romaellenes politikájával.

Az Európai Unió valamennyi országát demokratikus, biztonságos országnak ismeri el, amelyben nem létezik fajgyűlölet és cigányüldözés. Természetesen a Kanadában élő és ott bűnözői életmódot folytatókat visszatoloncolták Magyarországra. A kanadai kormány Miskolcon kezdett kampányba, hogy megállítsa a migrációt. Azért éppen Miskolcon, mert 2011-ben Kanadába érkezett kb. 4400 magyarországi roma kivándorló kb. 40%-a Miskolcra és környékéről indult el.

Úgy véljük a jövőben tehát még több akadályt állítanak a romák nyugatra való migrációja útjába, s a demográfiai robbanás hatására gyorsan növekvő cigány közösségek Délkelet-Európa országaiban rekednek. Ezekben az országokban azonban az etnikai arányok eltolódása miatt az együttélés egyre feszültebbé válhat, és ez szinte megoldhatatlan belpolitikai problémákat okozhat az egyébként is gazdasági nehézségekkel terhelt országokban. Várhatóan a túlszűfolt perifériákról a falusi romák a nagyvárosokba migrálnak, s ott hoznak létre etnikai gettókat.

Az Európai Unió keleti perifériáján fekvő országok természetesen várják az Európai Unió anyagi segítségét. Köztudott az a sajnálatos tény, hogy a poszt szocialista országokban a rendszerváltások mindenhol aláásták a cigányok felemelkedése érdekében korábban elért társadalmi-gazdasági- és szociális vívmányokat. Ennek ellenére az Európai Unió vezető testületei és vezetői – véleményünk szerint – nem kezelik fontosságának megfelelően a DK-európai cigányok sorsát. Természetesen nem arra gondolunk, hogy az egyes országokban tapasztalható – cigányokat érintő – atrocitásokra ne reagálnának. Sőt legtöbbször emberjogi és szociális kritikáik igen élesek és kíméletlenek a helyi politikával és a többségi társadalommal szemben, ugyanakkor teljesen figyelmen kívül hagyják a romák által elkövetett bűncselekményeket (Kovács A., 2002).

Az EU „legnagyobb etnikai kisebbségének” ügyét azonban – úgy tűnik – nem kívánják közös problémaként megoldani. 2011 első felében az EU magyar elnökségének időszakában a tervek szerint el kellett készíteni a „Pán-európai romastratégiát”-t. Az összeurópai cigánystratégia helyett, azonban amit elfogadtak az „a nemzeti romaintegrációs stratégiák EU-s kerete” címet kapta. A két cím természetesen – különösen a lényeg tekintve – alapjaiban különbözik egymástól. Az elfogadott változat az egyébként is „második sebességes”, társadalmi-gazdasági válsággal súlyosan megterhelt országok „belügyévé” tette a gyorsan növekvő cigányság integrációjának feladatát, kötelezettségét és anyagi terhét. Véleményünk szerint ez a politika elfogadhatatlan és a jelentős cigánykisebbséggel rendelkező országok együttes fellépésével közösen kell EU forrásokat szerezni az elodázhatatlan cigányintegráció felgyorsítására (Süli-Zakar, I. – Pálóczi Á. – Szabó D., 2012).

7. Összegzés

Az ezredforduló, különösen „nagy kibővülést” követően az EU-ban változtak a prioritások, a korábban tapasztalt szolidaritás megszűnt, a munkaerő szabad mozgásáról ma már különösen az új csatlakozó esetében alig beszélhetünk, a régi tagországok döntő része „kvótákat” vezetett be. A világgazdasági válság kirobbanásakor munkavállalók százezreit küldték haza (ez különösen Romániát érintette érzékenyen). Abban reménykedhetünk, hogy a válság elmúltával az EU mind a 28 országra kiterjedő alapos tényfeltárás után egységes munkaerő-piaci koncepciót dolgoz majd ki, amely újra lehetővé teheti minden EU-s állampolgár számára a minden tagországra kiterjedő szabad munkaerőmozgást. Úgy véljük, nekünk kutatóknak nemzetközi összefogás keretében szükséges kutatnunk az európai cigány migrációt, ilyen kutatásokat az elmúlt évtizedekben ír, román, angol és francia egyetemekkel, például a párizsi Sorbonne Egyetemmel és a belfasti Queens Egyetemmel végeztünk és emellett nyitottak vagyunk új partnerek irányába is kutatásaink kiszélesítésére.

Nemzetközi összefogással a délkelet-európai (érintett) tagországoknak közösen kell fellépniük annak érdekében, hogy az Európai Unió megfelelő fórumain bizonyítani tudják azt, hogy a cigányság társadalmi gazdasági integrációja összeurópai érdek és feladat. A többmilliós cigányság felzárkóztatása tehát nem lehet az egyébként is legszegényebb EU tagországok „belügye”, a sikeres integráció csak az Unió hathatós anyagi áldozatvállalásával sikerülhet.

Irodalom

- ANDOR M. (Szerk.) (2001) Romák és oktatás. - In: Iskolakultúra, Pécs 425p.
- BARANYI, B.: *A határmentiség dimenziói Magyarországon*. Budapest-Pécs, Dialóg Campus Kiadó. 2004
- CSALAG ZS. (1973) Etnikum? Faj? Réteg? Adalékok a „cigányság” fogalmához. Világosság, 1.sz.
- ENYEDI, GY. (SZERK.): *Társadalmi-területi egyenlőtlenségek Magyarországon*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest 1993
- FÓNAI M. – VITÁL A. (2005) A tiszavasvári magyarcigány és oláh-cigány lakosság szociális helyzete és egészségi állapota. – Helyi szociális ellátórendszer: Bódi Ferenc (Szerk.), Budapest MTA PTI 2008 Agroinform Kiadó és Nyomda Kft., Budapest
- FORRAY R. K. – HEGEDŰS T. A. (2003): Cigányok, iskola, oktatáspolitikai. Oktatókutató Intézet, Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest
- GLATZ F. (Szerk.) (1999) A cigányok Magyarországon – Magyarország az ezredfordulón. MTA, Dabas Jegyzet Kft, AliPrint Bt., Budapest 269 p.
- GYERGYÓI S. (Szerk.) (1990) Kirekesztéstől a beilleszkedésig I.-II. kötet, Mozaik Kiadó Iroda, Piremon Nyomda, Debrecen, 691 p.

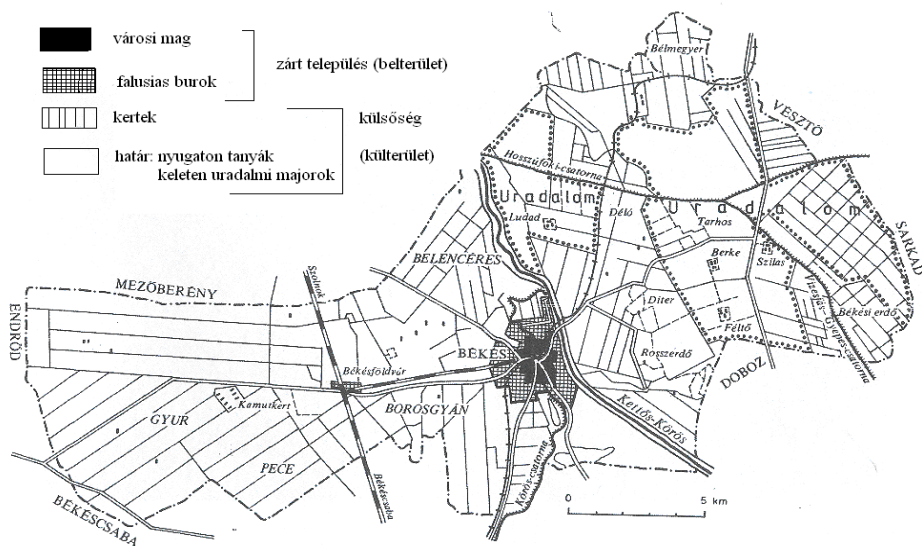
- HABLICSEK L. (2000): Kísérlet a roma népesség előreszámítására 2050-ig. In: Horváth Ágota (Szerk.): Cigánynak születni. Tanulmányok, dokumentumok. Aktív Társadalom Alapítvány & Új Mandátum Kiadó, Budapest
- HABLICSEK L. (2007): A roma népesség iskolázottságának területi alakulása: tények és becslések. Kisebbségkutatás, 4.
- HAVAS G. (1982) A baranyai teknővájó cigányok. – Cigányvizsgálatok (szerk. Andor M.) Művelődéskutató Intézet, Budapest
- JANKY B. (2007): A korai gyermekvállalást meghatározó tényezők a cigány nők körében. Demográfia, 1.
- KEMÉNY I. (1997) A magyarországi roma (cigány) népességről. Magyar Tudomány 6.sz., pp.644-656
- KEMÉNY I. (Szerk.) (1976) Beszámoló a magyarországi cigányok helyzetével foglalkozó 1971-ben végzett kutatásokról. MTA Szociológiai Kutató Intézet, Budapest, 40p.
- KERTESI G. – KÉZDI G. (1998) A cigány népesség Magyarországon. Dokumentáció és adattár, Socio-typ., Budapest
- KEMÉNY I. (2004): A magyarországi cigány népesség demográfiája. Demográfia, 3-4.
- KERTESI G. (2000): A cigány foglalkoztatás leépülése és szerkezeti átalakulása 1984 és 1994 között. Közgazdasági Szemle, 5.
- KERTESI G. (2005): Roma foglalkoztatás az ezredfordulón. A rendszerváltás maradványai. Szociológiai Szemle, 2.
- KOCSIS, K. (1996): Az etnikai térszerkezet változásai a Kárpát-medencében (896-1920). In: Frisnyák Sándor (Szerk.) A Kárpát-medence történeti földrajza Nyíregyháza,
- KOCSIS K. – KOVÁCS Z. (1999) A cigány népesség társadalomföldrajza – Magyarország az ezredfordulón. MTA, Budapest, pp. 13-19
- KOVÁCSA. (szerk.) (2002) Roma migráció. Sík Kiadó, Nagy és Társa Kiadó és Nyomda Kft., Budapest 184 p.
- LENGYEL G. (2004): Tiszavasvári cigány népessége. Kemény I.-Janky B.-Lengyel G. (Szerk.) A magyarországi cigányság 1971 – 2003. – MTA Etnikai–nemzeti Kisebbségkutató Intézet, Gondolat Kiadó, Budapest pp.157-180.
- PÁSZTOR I. – PÉNZES J. (2012) Foglalkoztatási krízis és jövedelmi periferizálódás Északkelet-Magyarországon a roma népesség arányainak tükrében. In: Területi Statisztika 2012. 15 (52). Évfolyam 4. szám, pp. 353-371.
- PÉNZES J. (2010): Területi jövedelmi folyamatok az Észak-alföldi régióban a rendszerváltás után. Studia Geographica 26., Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- SÜLI-ZAKAR, I. (1999): A régiók Európában és Magyarországon. Debreceni Szemle. VII. 3.. pp.355-370
- SÜLI-ZAKAR, I. (2003): *A határ menti területek (külső perifériák) fejlesztésének kérdései.* - In: Süli-Zakar, István: A terület – és településfejlesztés alapjai, Dialóg Campus
- SÜLI-ZAKAR I. (2012a) A cigányság integrációjának szociálgeográfiai alapjai (A roma népesség demográfiai robbanása és migrációja a XXI. századi Európa nagy kihívása) – In: Tiszteletkötet Dr. Kormány Gyula egyetemi magántanár 80. születésnapjára (Szerk.: Dr. Frisnyák S. – Dr. Kókai S.) - Nyíregyháza. pp. 255-271.

- SÜLI-ZAKAR, I. (2012b) The question of the roma's integration in Europe and Hungary. – In: Roma population on the peripheries of the Visegrad Countries (Spatial Trends and Social Challenges) (Eds. J. Péntes – Zs. Radics) – Debrecen, pp. 9-31.
- SÜLI-ZAKAR, I. (2013) A magyar cigányság társadalomföldrajza: kilátástalan-e a romák integrációja? – In.: Kárpát-medence: természet, társadalom, gazdaság (Szerk: Frisnyák S. – Gál A.) Nyíregyháza-Szerencs, pp 189-208.
- SÜLI-ZAKAR, I. – PÁLÓCZI Á. – SZABÓ D. (2012): Socialgeographical conditions for the integration of the Roma population – In.: Roma population on the peripheries of the Visegrad countries (Eds.: J. Péntes – Zs. Radics) Debrecen, pp. 28-53
- SÜLI-ZAKAR, I. – PÁLÓCZI Á. – SZABÓ D. (2013) Társadalomföldrajzi vizsgálatok Észak-kelet Magyarország cigány lakossága körében. – In: Emberközpontú társadalomföldrajz (Szerk.: Kozma G.) Debrecen, pp 148-170.
- SÜLI-ZAKAR, I.-TÖKÉS, T.- SAFAR, M (2013): Coopération transfrontalière et la mobilité des travailleurs en périphérie orientale de l'Union européenne (UE). Les migrants potentiels et la situation des Roms dans la région. In: Grenzüberschreitende Zusammenarbeit leben und erforschen (Bd.5): Integration und (trans-)regionale Identitäten. (sous la direction de Joachim Beck et Birte Wasseberg). Études sur l'Histoire de l'Intégration Européenne (SGEI-SHEI-EHIE) Nr. 22. Franz Steiner Verlag, pp.175-185
- TÖKÉS, T. - LENKEY, G. (2013): Role of euroregions in the development of border peripheries. Analele Universitatii din Oradea Vol XXIII, no 2/2013, Oradea, pp 229-236
- VEKERDI J. (szerk.) (1989) Erdős Kamill cigánytanulmányai, Békéscsaba
- VIRÁG T. (2006): A gettósodó térség. Szociológiai Szemle, 1. szám

A TELEPÜLÉSMORFOLÓGIA, MINT MÓDSZER

Dr. Becsei József

Az elmúlt évtizedek településföldrajzi elemzéseit vizsgálva Wallner Ernő véleményét kell idéznünk, aki A település- és városföldrajzi vizsgálat szemléletéről című tanulmányában az alábbi megállapítást tette: „...a statisztikai adatokra épült és a térben megnyilvánuló, jelleget feltáró vizsgálat...a morfológiai és monografikus munkák rovására megváltozott.” Ehhez ma már hozzá kell tennünk, hogy a vizsgálati témák bizonyos beszűkülése, valamint a kérdőíves módszerre való hagyatkozás kiszélesedése tapasztalható. Mindez jelzi azt is, hogy a megváltozott társadalmi-gazdasági helyzet, a tudomány előtt jelentkező új feladatok arra ösztönzik, kényszerítik a településföldrajzot is, hogy olyan eredményeket produkáljon, olyan vizsgálatokat végezzen, amelyek a gyakorlatban is felhasználhatóak. Úgy gondolom, hogy ezen a ponton ismételten fontosná kell, hogy váljanak azok a morfológiai vizsgálatok, amelyeket a településföldrajz tud elvégezni. A társadalmi-gazdasági-kulturális stb. folyamatok, jelenségek ugyanis nemcsak a társadalmi térben egymással összefüggésben léteznek, hanem konkrét földrajzi térben, méterben, négyzetkilométerben stb. kifejezhető egységben jelennek meg, amelyek egyféle egysége, mégpedig a településföldrajz szempontjából a legfontosabb eleme a település.

1. ábra. Békés határa 1939-ben (Becsei J.)

A település azonban nemcsak földrajzi, hanem igazgatási, statisztikai stb. egység is, amelyben az igazgatásilag körülírt területre és társadalomra kiterjedő hatáskörrel rendelkező szervek, szervezetek működnek. (1. ábra) Településpolitikájukban támaszkodnak, vagy kellene, hogy támaszkodjanak azon konkrét kutatásokra, amelyek ezen egység – város, falu, tanya – speciális problémáit, belső összefüggéseit, mozgásait, összes életjelenségét tárja fel. Ebben igen fontos mondanivalói lennének annak a funkcionális morfológiai településföldrajznak, amely mai értelmezést ad ennek a tudomány szakágnak. Ez ma jelentőségében annál nagyobb, mert az egyetemi oktatásban része van az ezen problémákkal foglalkozó szakember képzésnek.

Alföldi városaink morfológiája.*

Irta: Dr. Mendöl Tibor.

1. A város fiziológiai és morfológiai kritériumai.

Ha a város közhasználatban lévő számos, de többnyire csak kis területen helytálló egyoldalú definíciójából egyelőre legalább azt az egyetlen kritériumot általános érvényűnek tekintjük, hogy a város mindig a területi munkamegosztás jellemző településformája, kisebb vagy nagyobb táj bizonyos foglalkozáscsoportjainak kiválása és aránylag szűk helyre tömörülése, akkor az erősen agrárnépességű Magyarországon bármely nem östermelő foglalkozáscsoportnak egy település egész népességében a környező településeket meghaladó részesedése városias vonásnak nevezhető. Ezen az alapon természetesen falu és város között minden éles határ önkényes: nincs sem abszolút városunk, ahol a lakosság 100%-ban nem östermelő, sem abszolút falunk, ahol az tisztán östermelő foglalkozású lenne; a településeknek csupán bizonyos rangsora állítható fel a nem östermelő népesség százalékos részesedése alapján: egyik hely inkább város, mint a másik.

Mínthogy a különböző foglalkozásoknak különböző jellegű munkahely és lakásigény felel meg, a népesség foglalkozás szerinti összetétele a település építkezésmódján és egész külső képén is kirajzolódik. A város nemcsak, mint az emberi tevékenység bizonyos ágaira — az iparra, kereskedelemre, közigazgatásra, nemzetvédelemre, szellemi életre — specializált, azokat a környező településeknél nagyobb mértékben, azok helyett és azok részére is ellátó emberi életközösség különbözik a falutól, hanem mint szemeinkkel érzékelhető formacsoport, mint térbeli jelenség is. Amint a városnak vannak fiziológiai, éppúgy vannak morfológiai kritériumai is. Egyetemes érvényű morfológiai kritériumokról azonban még kevésbé beszélhetünk, mint fiziológiaiakról, legfeljebb a környező falvaknál általában nagyobb méretű horizontális zárttságot és vertikális tagolódást tekinthetjük ilyennek. A város arculata minden tájban más, mint a falué, de különböző tájak városainak arculata sokkal különbözőbb, mint népességük összetétele. Az európai kultúra területén a foglalkozáságak

* A Debreceni Tisza István Tudományegyetem Földrajzi Intézetéből. Igazgató: Dr. Milleker Rezső egyet. nyilv. rendes tanár.

2. ábra.

A *funkcionális morfológia* kategóriáját, mint vizsgálati módszert, Mendöl Tibor vezette be a magyar településföldrajzi irodalomba (*Mendöl T. 1936*). (2. ábra) „Az európai kultúra területén a foglalkozások differenciáltsága minden tájon nagyjából azonos, legfeljebb az egyes csoportok számaránya különböző; azonban azonos foglalkozáscsoportoknak is tájként eltérő városmorfológiai jelleg felel meg, minthogy az utóbbin erősen kirajzolódnak az egyes tájak eltérő fizikai sajátságai és a történelmi múltja. Minél szűkebb kategóriájú tájegységet veszünk azonban vizsgálat alá, annál szorosabb lesz a kapcsolat a városok lakosságának összetétele és morfológiai jellege között; a kettő elemei egymással párhuzamba állíthatók, úgy, hogy egyikről a másikra következtetni lehet.”

Amikor Mendöl Tibor az alföldi városok morfológiáját vizsgálta már a világban a geográfiának két fontos eseménye lejátszódott. A Richthofen-féle természeti földrajzból kisarjadt a Ratzel-féle emberföldrajz, amely vizsgálata középpontjába azon tényezők vizsgálatát állította, amelyek a természeti környezet felől az ember, a társadalom felé hatnak (*Becsei J. 2007*). A 20. század első évtizedeiben kibontakozó, új, a ratzeli felfogással szembe forduló, az orosz A. Vojejkov, a német O. Schlüter és a francia Jean Brunhes nevéhez fűződik az az irányzat, amely azt kell, hogy vizsgálja, hogy az ember hogyan hat a természetre, nem magának a hatásnak a vizsgálata a geográfia feladata, hanem annak a kézzel fogható, szemmel látható eredménye, a tájba épített emberi alkotások összessége, a kultúrtáj, vagy pontosabban a műtáj a vizsgálati tárgy.

Az emberföldrajz eme új megfogalmazásban lényegében azonos a *kultúrtáj morfológiájával*, s ennek az emberföldrajznak a településföldrajz csaknem központi problémájává vált, de ez a településföldrajz elsősorban alaktani, településmorfológiai problémákkal foglalkozott. Különösen a települések alaprajzának vizsgálata vált nagyon közkedvelt feladattá, főleg az 1920-1930-as évek idején, elsősorban a német településföldrajz morfológiai jellege nagyon szembe tünő (*Mendöl T. 1963*). A települések életjelenségeinek vizsgálata elsősorban a francia, angol, amerikai geográfusokat foglalkoztatta. Az 1920-as évek második felében megjelenő funkcionális településföldrajz a második világháborút követő időkig a német irodalomban is egyre nagyobb teret hódít. Összességében az mondható, hogy a *települések morfológiai arculatának és funkcióinak vizsgálata egymással összefüggésben, s egymással egyenrangúvá vált*.

A másik fontos folyamat, amely a 20. század húszas éveinek közepétől jelent meg, a központi helyek, a városok belső szerkezetének elemzése, a különböző városmodellek. A városok esetében a fizikai szerkezetnél sokkal izgalmasabb kérdés, hogy *az egyes funkciók és társadalmi csoportok hogyan helyezkednek el a városi térben*. Erre ugyanúgy különböző modellek születtek, mint ahogy a telephelyelméletek igyekeznek magyarázni a gazdasági tevékenységek térbeli pozícióját. A modern nagyvárosok tagolódását leíró elméletek Amerikában születtek meg, ahol a nagyvárosok fejlődését nem

nagyon befolyásolták a történelmi előzmények, a társadalmi szerkezet pedig minden másnál összetettebb volt.

A Chicagói Egyetem az elsők között létesített szociológiai tanszéket. A chicagói városszociológia elméleti kiindulópontját az ún. *klasszikus humánökológia* jelentette, és ennek kutatói a település részletes, körzetekre bontott népszámlálási adatai birtokában kezdték el vizsgálni az egyes társadalmi csoportok térfoglalását a városban. A sorban az első *E. W. Burgess*, *R. E. Park* és *R. D. McKenzie* 1926-os datálású koncentrikus városmodellje volt (*Park. R. E. – Burgess, E. W. 1925*), amely tulajdonképpen Chicago szerkezetének leegyszerűsített sémáján alapult. Fő eleme, hogy *a városok növekedése koncentrikus körök* (éppenséggel Chicago esetében félkörök) *mentén megy végbe*. Az egyes koncentrikus övezetek eltérő társadalmi csoportoknak adnak helyet. Burgess hét zónát különböztetett meg (*P. Hagget 2006*). A következő évtizedben számos új modell született (szektormodell, koncentrikus zónák szerinti városmodell, több magvú városmodell, stb.) (*Csapó T. 2010*).

Mendöl Tibor ismerte pl. a francia tájmonográfiai iskola és más funkcionális vizsgálatokat végző tudományos műhelyek eredményeit, maga is kereste a hazai funkcionális vizsgálatok lehetőségeit (*Lettrich E. 1980*).

Azonban Mendöl miután statisztikai adatok, még az 1930-as népszámláláskor is csak kerületi bontásban álltak rendelkezésre, arra kényszerült, hogy egy nagyon fontos tapasztalati tényről általánosítson. Nevezetesen: miután maga is alföldi településben nevelkedett, s ott dolgozott, valamint erről írta első jelentős dolgozatát, a Szarvas földrajzát, így hát belülről ismerte ezeknek a településeknek a tulajdonságait, másrészt azokat járva azt tapasztalta, hogy bizonyos formák mögött csaknem minden esetben ugyanaz a belső tartalom (foglalkozás, azonos, vagy hasonló életmód, funkció) húzódik meg. Továbbá: már korábban is vitatkozott azzal a felfogással, amely szerint „...valamennyi alföldi város óriásfalú, vagy ha úgy tetszik: parasztváros, s így élesen elkülöníthető, egységes, szinte egyedülálló csoportot alkot nemcsak a felvidéki vagy erdélyi, hanem a dunántúli kisebb, de városiasabb városokkal szemben is, ilyen merev fogalmazásban túlzás.” (*Mendöl T. 1935*). A földrajzi értelemben vett városi terület a város közigazgatási területével éppen az alföldön nem azonos, hiszen itt a közigazgatási határon helyezkednek el a tanyák, amelyek külön világot jelentenek. Így hát a közigazgatási területre számított adatok eltorzítják az alföldi városok jellegét. A városok valódi területére számított adatokból viszont kiderül, hogy alföldi városaink kisebbek, nem is annyira parasztvárosok, főleg pedig nem annyira egyformák, mint ahogy az a tudományos és hétköznapi életben elterjedt.

A jelzett tudományos folyamatok, az európai tapasztalatok, valamint a hazai körülmények arra kényszerítették, hogy olyan új módszerhez folyamodjon, amely ez ideig ismeretlen volt. A vizuálisan megtapasztalható lakóházak, vagy más épületek (üzletek, gyárak, stb.) külső megjelenéséből nagy

biztonsággal lehet arra következtetni, hogy ott kik élnek, milyen az ott folyó élet, milyen funkciók hozták létre, működnek ott. A szükséges statisztikai adatok hiányában arra kényszerült, hogy a látható képet rajzolja térképre.

ALFÖLDI VÁROSAINK

LEGBELSŐ MAGJÁNAK HELYE ÉS SZERKEZETE 1935 ÉV NYARÁN.

~ LAGE UND STRUKTUR DER INNERSTEN KERNE DER

ALFÖLDSTÄDTE IM SOMMER 1935. ~

A Debreceni Tisza István Tudományegyetem Földrajzi Intézetéből. ~ Melléklet Dr. Mendöl Tibor: „Alföldi városaink morfológiája” c. dolgozatához. ~ Szerző felvétele és rajzai. ~ Aus dem Geographischen Institut der St. Tisza Universität in Debrecen. ~ Beilage zur Arbeit von Dr. T. Mendöl: „Morphologie der Städte des Alföld”. ~ Aufgenommen u. gezeichnet vom Verfasser.

JELMAGYARÁZAT. ~ ZEICHENERKLÄRUNG:

Jelkulcs: } **1** Mérték kb.
Maßstab ungefähr
1:16667

Zeichenschlüssel:

Csak egy térkép, Debrecenről. (Történelmi mag és hóstát).
Nur ein Stadtplan von Debrecen. (Historischer Kern u. Hóstát).

- Emeletes házak. ~ Stockwerkhäuser.
- Kispolgári sorházak. ~ Kleinbürgerliche Zeilenhäuser.
- Hézagos kispolgári házsor. ~ Zeilenhäuser mit Unterbrechungen.
- Falusias és hóstátí háztypus ~
~ Dörflicher Haustypus u. Typus der „Hóstát“.
- Magános földszintes épületek ~
~ Vereinzelte ebenerdige Gebäude.
- Üzletek ~ Kaufläden.
- Templom ~ Kirche.
- Zsinagóga ~ Synagoge.
- Vasút, vasúttállomás ~ Eisenbahn, Eisenbahnstation.

Jelkulcs: } **2** Mérték kb.
Maßstab ungefähr
1:16667

Zeichenschlüssel:

Főtérképek [Műemléki város legbelső magjának formalemelei].
Hauptkarten [Formalelemente der innersten Kerne aller Städte].

1. Háromemeletes és magasabb házak } drei Obergeschossen und darüber

2. Kétemeletes } zwei Obergeschossen

3. Egyemeletes } einen Obergeschosß

4. Földszintes } Hochparterre od. u. Dachboden über d. Erdgesch.

5. Kispolgári sorházak. ~ Kleinbürgerliche Zeilenhäuser.

6. Hézagos kispolgári házsor. ~ Zeilenhäuser mit Unterbrechungen.

7. Falusias és hóstátí háztypus ~
~ Dörflicher Haustypus u. Typus der „Hóstát“.

8. Üzletek ~ Kaufläden.

9. Templom ~ Kirche.

10. Zsinagóga ~ Synagoge.

11. Vasút, vasúttállomás ~ Eisenbahn, Eisenbahnstation.

Jelkulcs: } **3** Mérték
Maßstab
1:125000

Zeichenschlüssel:

Debrecen: az egész agglomeráció formacsoportjai.
~ Formengruppen der ganzen Agglomeration.

1. Történelmi mag és hóstát ~ Hist. Kern u. „Hóstát“.

2. Nagyvárosi formacsoport ~ Großstädtische Formengruppe.

3. Kisvárosi üzlethegység és zártabb üzletpartok ~ Kleinstädtisches Geschäftsviertel u. geschl. Kaufläden.

4. Üzlethegység hézagosan és nyomokban ~ Gruppen.

5. Üzletvárosi formacsoport ~ Halbagrare Formengruppe.

6. Hóstát ~ „Hóstát“.

7. Ipari forgalmi öv ~ Industrielle u. Verkehrszone.

8. Városi és nagykereskedelmi vállalatok telepei ~ Anlagen der Großindustrie u. des Großhandels.

9. Nagyüzemű közüzemek ~ Öffentliche Institutionen mit Raumanspruch.

10. Temetők ~ Friedhöfe.

11. Laza agglomeráció ~ Lose Agglomeration.

12. Új villanegyedek és munkásbálok régi kertekkel ~ Neue Villenviertel u. Arbeiterkolonien mit alten Gärten.

13. Templom, zsinagóga ~ Kirche, Synagoge.

14. Vasútvonal, pályaudvar ~ Eisenbahnlinie, Bahnhof.

15. Városból kivezető útvonalak ~ Ausfallstrassen.

Jelkulcs: } **4** Mérték
Maßstab
1:125000

Zeichenschlüssel:

Mellékterképek [Műemléki város legbelső magjának helye az egész agglomerációban].
Nebenkarten [Lage der innersten Kerne aller Städte innerhalb der Agglomerationsgrenzen].

1. Nagyvárosi formacsoport ~ Großstädtische Formengruppe.

2. Kisvárosi üzlethegység és zártabb üzletpartok ~ Kleinstädtisches Geschäftsviertel u. geschl. Kaufläden.

3. Üzlethegység hézagosan és nyomokban ~ Gruppen.

4. Üzletvárosi formacsoport ~ Halbagrare Formengruppe.

5. Hóstát ~ „Hóstát“.

6. Ipari forgalmi öv ~ Industrielle u. Verkehrszone.

7. Városi és nagykereskedelmi vállalatok telepei ~ Anlagen der Großindustrie u. des Großhandels.

8. Nagyüzemű közüzemek ~ Öffentliche Institutionen mit Raumanspruch.

9. Temetők ~ Friedhöfe.

10. Laza agglomeráció ~ Lose Agglomeration.

11. Új villanegyedek és munkásbálok régi kertekkel ~ Neue Villenviertel u. Arbeiterkolonien mit alten Gärten.

12. Templom, zsinagóga ~ Kirche, Synagoge.

13. Vasútvonal, pályaudvar ~ Eisenbahnlinie, Bahnhof.

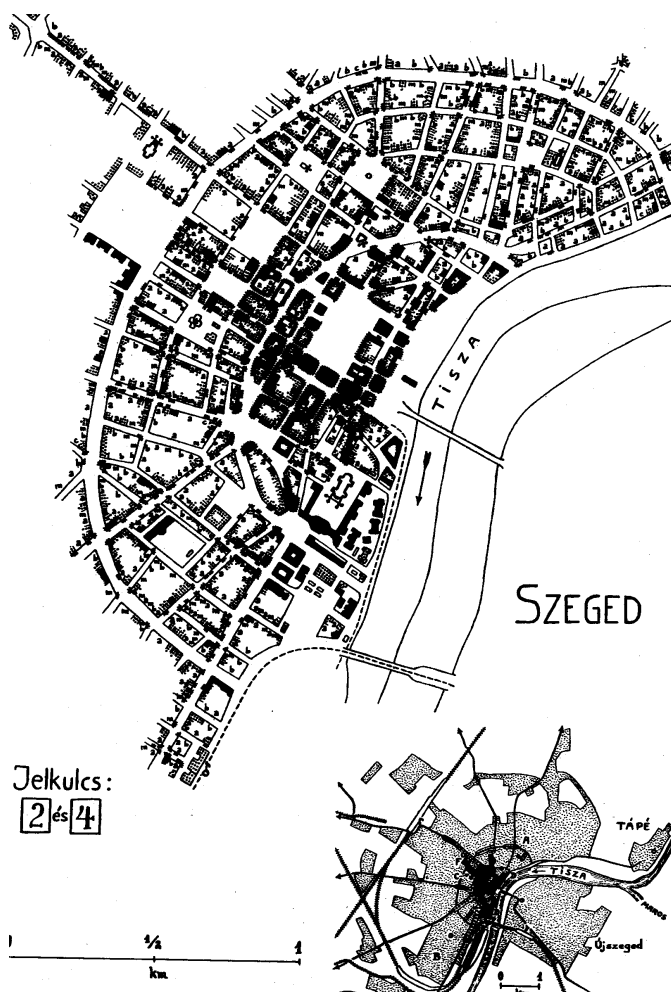
14. Városból kivezető útvonalak ~ Ausfallstrassen.

15. A térkép magyarázatát l. a szöveg megfelelő helyén.

3. ábra

A morfológiai anyag térképre viteléhez a jelmagyarázatot maga szerkesztette meg (3. ábra), s a hallgatókkal terepgyakorlaton bejárták a számba

vett településeket, s elkészítették 28 település térképét, amelyek tartalmazták a felrajzolt morfológiai anyagot, valamint a városok belső magjának a településen belüli helyét. A sok egyedi adat alapján megállapíthatóvá vált, hogy az egyes formák településen belül bizonyos térbeli rendben elhelyezkedve gyakoribbak, vagy éppen kivételesek, amelyek így *formacsoportokká* állnak össze. (4. ábra) A formák rendjét, nomenklatúráját megalkotva olyan kulcsot, vizsgálati módszert adott a településföldrajz kezébe, amely alapján nagy biztonsággal lehetett a település belső szerkezetének tagolódását megrajzolni, megállapítani a különböző népességcsoportok, tevékenységek (funkciók), valamint *formaelemek és formacsoportok* térbeli, a településen belüli rendjét.

4. ábra. Szeged funkcionális morfológiai képe (Mendöl T. 1936)

A morfológiai rendszer, amely Mendöl Tibor számára előbb a vizsgálat célja volt, majd olyan eszköz, amely alkalmassá vált a települések életjelenségeinek felderítésére és leírására. Ezt a módszert és eredményeit az alföldi városokra terjesztette ki, *lehetőséget teremtett a funkcionális város területének lehatárolására*. Az 1920-as népszámláláskor 40 olyan településünk volt, amelynek lélekszáma meghaladta a 15 ezer főt. Ezekből, ha Gyöngyöst és Mezőkövesdet is alföldinek számítom 23 feküdt az Alföldön. A vizsgálatba Mendöl Tibor ezt a két települést, valamint Miskolcot is, továbbá a 15 ezer főt el nem érő alföldi települések közül Hajdúnánást, Kisújszállást, Szarvast és Szeghalmot vonta be a vizsgálatba. Az általa, a népesség száma és foglalkozása alapján felállított rangsorban Szeged és Debrecen vezeteti sort, de az első tízben még ott szerepel Hódmezővásárhely és Kecskemét, de Békéscsaba is a 11. a sorban.

A funkcionális értelemben vett város szerkezetének különbözősége alapján három esetet különített el. Az elsőt lényegében az alföldi városokkal, a másodikat az Alföldön kívüliekkel találta azonosnak, s a harmadik esteként az agglomerációt jelölte meg. Vizsgálati eredményeit az Alföldi városaink morfológiája című, 1936-ban megjelent dolgozatában foglalta össze. Ebben az esetben a város szerkezete az alábbi:

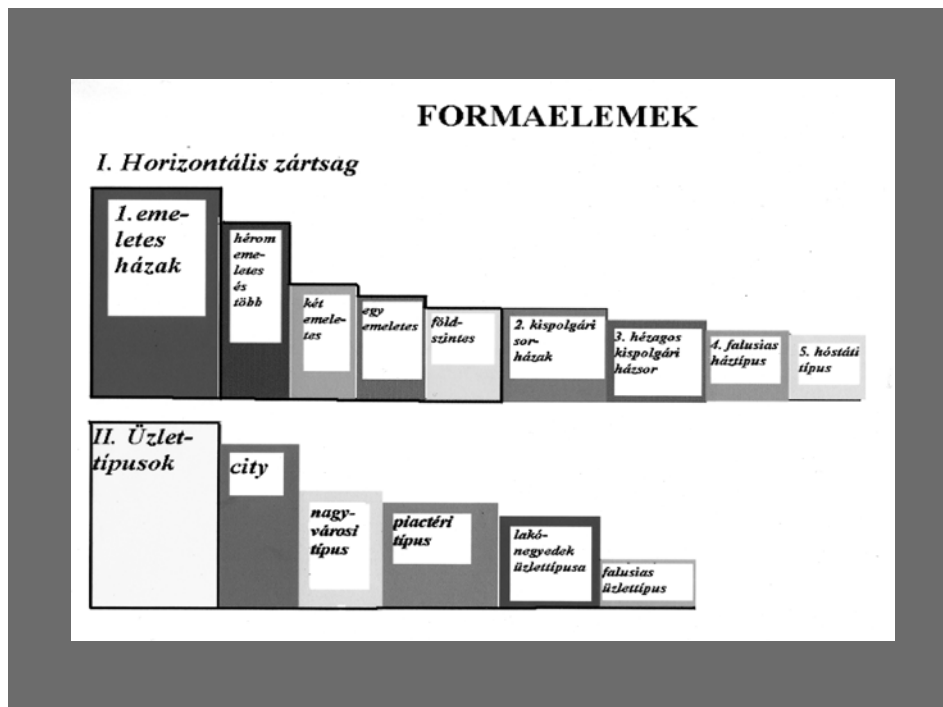
- közigazgatási város, amelyet a város határvonalával jelölünk ki, ezen belül foglal helyet: a zárt település, amely két települési formát foglal magában: a falut és a várost,

- a zárt településen kívül találhatók a tanyai települések. Összességében tehát: az alföldi város közigazgatási határán belül három féle település, *a város, a falu és a tanya* található, s ezek *együttesen alkotják az alföldi várost*. S mint ilyen egyedülálló, sajátos települési forma.

Mendöl Tibor vizsgálatába az alábbi morfológiai egységeket vonta be, s különítette el (5-6. ábra).

A. A zárt település formaelemei:

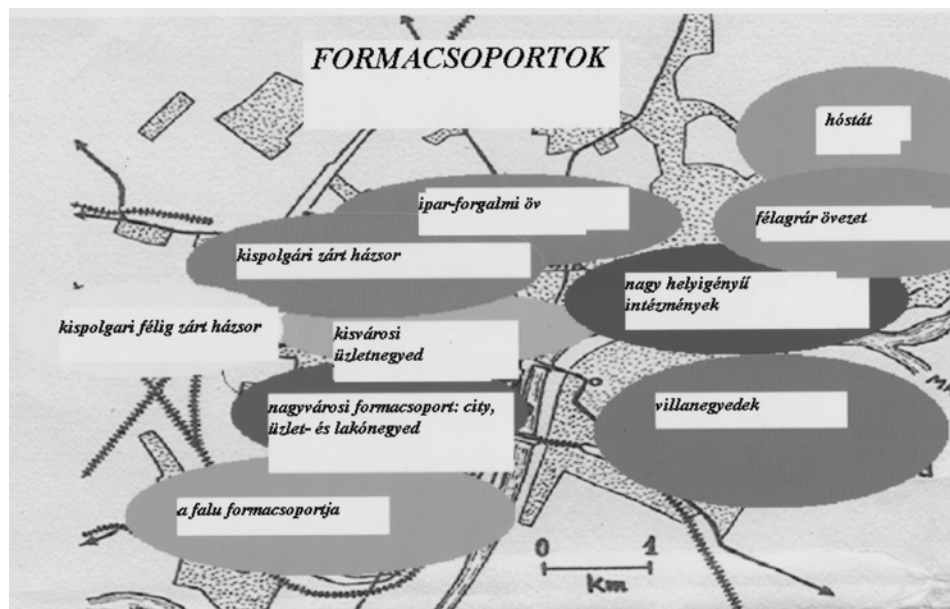
1. A telkek beépítettségének fokozatai:
 - a. falusias fokozat
 - b. hézagos kispolgári házszor
 - c. kispolgári sorház
 - d. emeletes ház (1-2-3 és több emeletes)
 - e. hóstat típus
2. Az üzletek jellegük szerinti elkülönülése:
 - a. falusias üzlettípus
 - b. lakónegyedek üzlettípusa
 - c. piactéri típus
 - d. nagyvárosi típus
 - e. city

5. ábra. A formaelemek (Becsei J.)

B. A zárt település formacsoportjai:

- A. kisvárosias: a. a falu formacsoportja
 - b. fél agrár formacsoport
 - c. kisvárosias zárt lakónegyed
 - d. villasorok
 - e. kertés-családiház megyed
 - f. kisvárosi üzlet negyed
 - g. nagy helyigényű telepek
 - i. hóstat
 - j. libalegelő
- B. nagyvárosias: a. nagyvárosi lakónegyed
 - b. nagyvárosi üzlet negyed
 - c. city

6. ábra. A formacsoportok a mai Szeged területén (Becsei J.)

A települések belső struktúrájának vizsgálatához ma már nemcsak a terepbejárásos módszerre, esetlegesen meglévő térképekre vagyunk utalva, hanem bőséges statisztikai adatok is rendelkezésünkre állnak. A népszámlálási körzetekig lebontott adatok lehetővé teszik, hogy az egyes települések életjelenségeit esetenként telkekre bonthatóan, vagy népszámlálási körzetekre tagoltan, vagy nagyobb téregységeket, városrendezési körzeteket, vagy bel- és külterületet külön bontva vizsgálhatunk. Az 1970 óta így rendelkezésünkre álló adatok alapján módunk van fejlődési tendenciákat megállapítani. A települések életjelenségeire tehát ma már nemcsak következtetni lehetséges, hanem azok településen belüli jelenlétét, térbeli megoszlását, mennyiségét számokkal mérhetjük és térképen is ábrázolhatjuk. Így mód nyílik arra, hogy a morfológiai módszert más módszerekkel összevegyük, egymást kiegészítve fontos következtetésekre juthassunk. Így a különböző és egyre sokoldalúbb módszerbeli gazdagság lehetőséget teremt ahhoz, hogy az egyes települések belső életjelenségeit minél egzaktabb módon le tudjuk írni, s ezzel a településtervezés és fejlesztés számára fontos, felhasználható anyagot nyújthassunk.

Irodalom

ABELLA M. (1961): Ankét a településföldrajz helyzetéről és feladatairól. MTA FKI, Budapest, Földrajzi Értesítő, X. évf. pp. 121-127.

URADALMI PUSZTÁBÓL CIGÁNY/ROMA FALU: PÁLMAJOR

Dr. Dövényi Zoltán¹ – György-Dávid Anita²

1. Bevezetés és célkitűzés

Egy ország településhálózatának átalakulását nézve hosszabb távon szinte mindig vannak nyertesek és vesztesek: amíg a településtípusok egy része fejlődik és arányát növelni tudja, addig mások leszálló ágban vannak, szélső esetben akár ki is hullanak a településállományból. A múlt század közepétől napjainkig terjedő, több mint hat évtizedet átfogó időszak nagy vesztesei a szórványok, ill. a szórványtelepülések: amíg a korábbi évtizedekben, sőt évszázadokban az ország szinte minden részén a településhálózat markáns, vagy legalábbis érzékelhető elemei a szórványtelepülések, addig a szocializmus, majd a rendszerváltás időszaka már a gyors hanyatlás, ill. egyre inkább már a pusztulást jelentik számukra.

A fentiek egyaránt jellemzőek az alföldi tanyákra és a dunántúli majorokra/pusztákra. Mivel a vizsgálni kívánt település a Dunántúlon van, az alföldi szálat ezúttal elejtjük, s csak az ország nyugati nagytájaira koncentrálunk, s ezen belül is erősen fókuszálva egyetlen településre.

Ezt megelőzően azonban egy érdekes kutatástörténeti kettősségre érdemes felhívni a figyelmet, aminek a lényege a következőkben foglalható össze. Az Alföld tanyavilágának összezsugorodását, a tanyapusztulást a tudomány élénk érdeklődése kísérte, az elmúlt évtizedekben a tanyakutatásnak szinte könyvtárnyi szakirodalma keletkezett. Ugyanakkor a majorok/puszták tömeges megszűnése, vagy leszálló pályára kerülése különösebb szakmai érdeklődést nem váltott ki. Ez természetesen nem jelentett teljes érdektelenséget, a megjegyzéssel csupán arra kívántunk utalni, hogy a majorok/puszták felszámolódási folyamata messze nincs úgy tudományosan dokumentálva, mint a tanyarendszer zsugorodása. Ez annak ellenére is így van, hogy az utóbbi években a hazai társadalomföldrajzban némileg megélénkült az érdeklődés a major/pusztá problematika iránt, amit a publikációk növekvő száma is jelez (*pl. Bajmócy P. – Balogh A. 2012, Balogh A. – Bajmócy P. 2011, Gyenizse P. et al. 2008*).

A jelen tanulmány nem kíván elmélyedni a major/pusztá tematika szerteágazó szövevényeiben – az a szakirodalomból egyébként ismert. Célunk mindössze annyi, hogy a Somogy megyei Pálmajor példáján bemutassunk egy olyan sajátos pusztai fejlődéstörténetet, ami már csak ritkaságával is figyelmet érdemel.

¹ DSc, egyetemi tanár, Pécsi Tudományegyetem Földrajzi Intézet (dovenyiz@gamma.ttk.pte.hu)

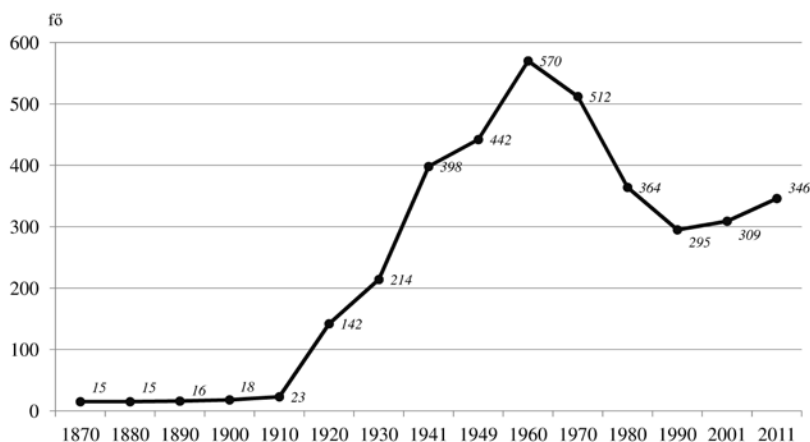
² Doktorjelölt, Pécsi Tudományegyetem Földrajzi Intézete (gyorgyani@gamma.ttk.pte.hu)

2. Fejlődéstörténeti vázlat

Pálmajor alapításának időpontja és létrejöttének körülményei jelenleg még nem pontosan ismertek. Nagybajom kiterjedt határában fekszik, eredetileg Páltelke néven alapították valamikor a 19. század közepén. Fényes Elek országleíró munkáiban (*Fényes E. 1836-1840, 1851*) még nem szerepel, s nem látható a 2. katonai felmérés lapjain sem, létezett viszont a felmérés idején a környéken Ujház-, Kak-, Bezerédi- és Külső-Lók- pusztá.

A 19/20. század fordulójától már Pálmajor néven szereplő pusztá névadója s Somssich-uradalom akkori birtokosa, Somssich Pál³. Uradalmi majorként nem tartozott a jelentősek közé, amit alacsony népességszáma is jelez: az 1870-es népszámlálás mindössze 15 lakosról tudósít, 1910-ben is csak 18 fő lakta (*1. ábra*). Ez mindössze 3-4 családot jelenthetett. Ezzel a Nagybajom határában fekvő 20 pusztából a legkisebbek közé tartozhatott. A méretbeli különbségeket jól kifejezi, hogy 1910-ben a legnagyobb pusztának (Felsőkak) 447 lakosa volt (*Solymosi L. – Mikóczi A. 1979*).

Pálmajor népességszámának alakulása (1870-2011)

Forrás: KSH népszámlálási kötetek

1. ábra. Pálmajor népességszámának alakulása (1870-2011)

³ A horvátországi származású Somssich család 1742-ben Mária Teréziától kapta Sárd (ma Somogyárd) helységet örökös jogon. A birtok 1805-ben közel 8700 hektárt tett ki s ez később tovább növekedett. A család legjelesebb tagja éppen a vizsgált pusztá névadója, Somssich Pál (1811-1888), aki nem csak Somogy megye közéletének volt meghatározó személyisége, hanem több alkalommal az ország politikai életében is ott volt. Jelentős támogatója a kultúrának és az oktatásnak, Kaposvár egyik patinás gimnáziuma ezért viseli a nevét.

Ez annak ellenére alakult így, hogy Pálmajor földrajzi helyzete kimondottan jó: légvonalban mindössze néhány km-re feküdt a birtokközpont Somogyárdtól, és ami ennél is fontosabb, hogy a közelében húzódott a Kaposvár-Nagykanizsa közötti főút (a mai 61-es út). Ez azonban csak 1920 tájától lett fontos, amikor Pálmajor fejlődése egy teljesen más pályára állt át.

A változás jelentőségére már a népességszám alakulása is utal: amíg az 1910-es népszámlálás idején még csak 23 lakosa volt Pálmajornak, addig 1920-ban már 142, tíz évvel később pedig 214. A markáns változás hátterében a Nagyatádi-féle földreform állt, ami Nagybjom esetében a bel- és külterületen is komoly változásokat hozott. A határban fekvő puszták közül a földosztás parcellázás formájában a leginkább éppen Pálmajort érintette: a Festetics- és a Somssich-birtokok felosztása tette lehetővé, hogy a földhöz jutottak egy része itt telepedjen le. Ezzel Pálmajor még a környező puszták lakóinak egy részét is magához tudta vonzani (*Solymosi L. – Mikóczy A. 1979*).

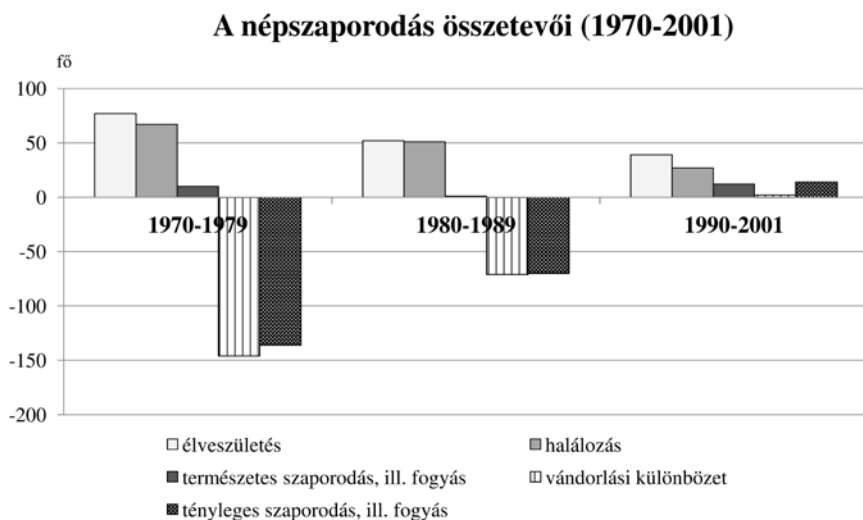
A parcellázás egyben azt is jelentette, hogy Pálmajor megszűnt pusztának lenni, s átfordult egy „szabályos” falusi fejlődés útjára – egyenlőre még csak külterületi lakott hely formájában. Alaprajzilag a lehető legegyszerűbb: a főúthoz kapcsolódó, kb. 3 km hosszú bekötőút két oldalán laza beépítéssel kezdett kialakulni a falusi kép.

Pálmajor faluvá fejlődésének sajátos vonása, hogy lakói között már az 1920-as évek végén kezd megjelenni a cigányság, s az 1930-as évek közepén a tanköteles gyerekek kb. negyede-ötöde már közülük került ki. Az elemi iskola egyébként nagyon hamar, már 1923-ban megkezdte működését, amikor az egykori tisztartói lakásban iskolát és tanítói lakást alakítottak ki. Az iskolát nem csak a helyben lakó, hanem a környező pusztákon élő gyerekek is látogatták, kb. 2-5 km távolságból (*Solymosi L. – Mikóczy A. 1979*).

A fentiek alapján nem meglepő, hogy az 1945-ös földreform után nem tört meg a népességnövekedés íve, s 1960-ban már 570 lakosa volt, ami Somogy megye korábbi faluhálózatában eléggé elterjedt méretet jelentett. A népesség növekedésében szerepet játszott az is, hogy a földosztás után több major/pusztá is megszűnt a környéken, s lakói Pálmajorba költöztek át. Az általános folyamatokba illeszkedve az 1960-as évek már itt is népességfogyást hoztak (1970: 512 lakos), de ez még nem jelentett komolyabb problémát. Az igazán brutális csökkenése a lakosságnak az 1970-es években következett be, amikor egy évtized alatt népességének közel 30%-át veszítette el (*1. ábra*). Az elköltözők főleg a közeli megyeszékhelyet vették célba. A népességcsökkenés teljes egészében a vándorlási veszteségből adódott, mivel a természetes népmozgalom csekély többletet mutatott. Az 1980-as években a vándorlási veszteség jelentősen csökkent, miközben a természetes szaporodás a lehető legkisebb pozitív értéket vette fel (+1 fő).

1990-re 400 alá esett Pálmajor lakosság száma, ezt követően azonban ismét emelkedni kezdett a mutató értéke (*1. ábra*). 1990-2001 között a természetes

népmozgalom és a migráció egyaránt szerény nyereséget mutatott (2. ábra). A 21. század első évtizedére vonatkozóan ezek az adatok még nem állnak rendelkezésre, de nagy valószínűséggel ekkor is hasonló lehetett a helyzet, mint az előző évtizedben.

Forrás: KSH népszámlálási kötetek

2. ábra. A népszaporodás összetevői (1970-2001)

A népesedési folyamatok Pálmajorban több szempontból is más képet mutatnak, mint ahogy azok egy átlagos magyar faluban megfigyelhetők. Ezek közül leginkább feltűnő, hogy az utóbbi két évtizedben ismét növekszik a népességszám, jöllehet nem szuburbán település. A dolgok ilyenét alakulása mögött – nem meglepő módon – a falu cigány/roma népessége áll. A Nagybjom határában sokáig szétszórtan élő cigányság egyik bevándorlási céltelepülése már a két világháború között is Pálmajor volt, s létszámuk növekedésével kialakultak konfliktusok az ott élő nem cigány népességgel. Ennek következményeként az 1945-ös földreform idején Pálmajor kisgazdái beadványban kérték a belügyminisztériumtól a közel 200 fős cigány lakosság áttelepítését egy távoli pusztára. 1948 nyarán Nagybjom képviselő testülete az áttelepítésről határozatot is hozott, de ebből végül is nem lett semmi. A roma populáció maradt, s az 1960-as évek közepén már 216-ra nőtt a létszámuk (Solymosi L. – Mikóczy A. 1979), arányuk pedig már 40% körül volt. Létszámuk a későbbiek folyamán főleg a természetes szaporodás következtében növekedett, de voltak a beköltözések is.

Nagybajom külterületi lakott helyei körül Pálmajort is továbbfejlesztésre érdemesnek találták, ennek ellenére az infrastruktúra kiépítése eléggé vontatottan haladt; a villamosítás pl. még 1970 táján sem volt általános. Kétségkívül előre lépést jelentett, hogy 1962-ben orvosi rendelő létesült, 1967-ben pedig megkezdte működését a 30 férőhelyes óvoda. Ugyanakkor már 1961-ben megszüntették az általános iskola felső tagozatát, ettől kezdve az érintett diákok busszal jártak be Nagybjombba, az anyatelepülés iskolájába (*Soylmosi L. – Mikóczy A. 1979*). A sietség azért feltűnő: ekkor még odébb vannak a tömeges iskolakörzetesítések, ráadásul Pálmajor éppen ekkor éri el maximális népességszámát.

Ennél is meglepőbb, hogy Pálmajor 1993-ban el tudott szakadni Nagybjomtól, s ezzel külterületi lakott helyből önálló község lett. Ekörül is kialakult természetesen egy helyi legendárium: egyesek magas politikai kapcsolatokat vélnek felfedezni a háttérben, mások szerint csak önálló településként kaphatott Pálmajor saját vízművet. Ezen ma már aligha érdemes rágódni...

3. A lokális közösség jellemzői és sajátosságai

Pálmajor sajátos helyzete miatt az áttekintést érdemes az *etnikai és a vallási* viszonyokkal kezdeni: a lakosságcsere ugyanis lényegében végpontjára ért, s ma már Pálmajor is besorolható az ország növekvő számú cigány/roma települései közé. És a lakosság döntő része ezt ma már fel is vállalja, amit a népszámlálási adatok is bizonyítanak. 2011-ben nemzetiségre, anyanyelve, a családi, baráti közösségben használt nyelvre vonatkozó kérdésre 346-an választották a magyart, közülük 318-an viszont a cigányt is megjelölték. Ez frontáttörésnek minősíthető az előző népszámláláshoz képest, amikor mindössze 20 személy nevezte meg a cigány nyelvet.

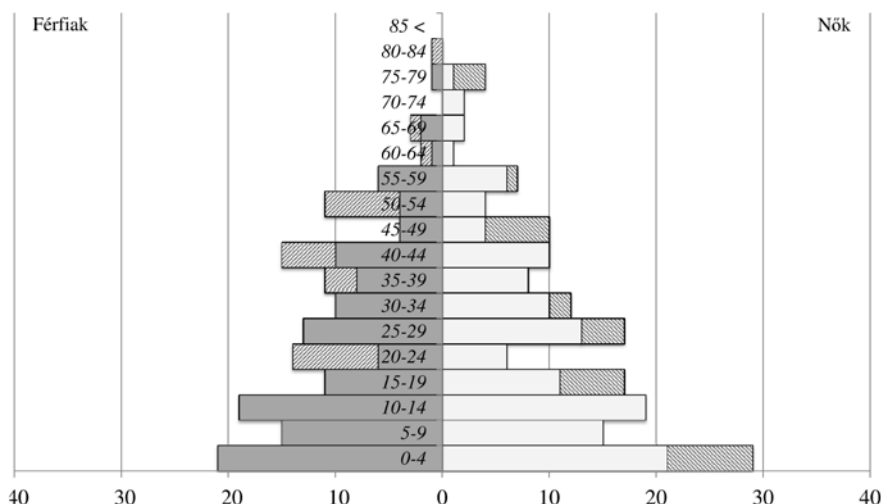
A népesség vallásilag is homogén: 2011-ben 316 római katolikust regisztráltak, s mindössze 27 fő nem tartozott vallási közösséghez. A vallás összetartó erejét mutatja, hogy 2009 őszén végre felszentelték azt a kis római katolikus templomot, amit a helyi közösség már több mint fél évszázada várt. Ez lett Somogy első roma temploma, aminek 15 millió Ft-os költségének döntő részét a püspökség vállalta magára, de 1 millió Ft-tal a helyi közösség is hozzájárult⁴.

Pálmajor esetében is jelentkeznek a roma népességhez kötődő sajátos *népesedési folyamatok*. Ezek egyik jellemzője a magas születési és halálozási arányszámok. Ennek következtében „afrikai jellegű” korfa alakult ki (3. ábra): a sok gyermek miatt a korfa talpa széles, a magas halálozási ráta miatt azonban korban felfelé haladva gyorsan keskenyedik. A helyzetet jól mutatja, hogy 2011-ben s népesség több mint 1/3-a (37,3%) gyermekkorú (0-14 éves), a

⁴ <http://www.somogytv.hu/cikkek/64950> utolsó letöltés: 2014.03.10.

fiatalkorúak (18 év alattiak) aránya pedig 43,1%. Ugyanakkor a 60 év felettiek a népességnek mindössze 6,4%-át teszik ki, ami töredéke az országos értéknek. Így az elöregedés itt szinte ismeretlen, 70 éves korig a népesség lényegében elfogy: 2011-ben már csak egyetlen 70 év feletti lakója volt a falunak, tíz évvel korábban még 8.

Pálmajor korfája 2001-ben

Forrás: KSH népszámlálási kötetek

3. ábra. Pálmajor korfája 2001-ben

Így a különböző eltartottsági mutatók is messze mást mutatnak, mint a hazai falvak többségében. 2011-ben 100 aktív korúra 66 gyerekkorú, s mindössze 11 időskorú jutott, s ami a leginkább extrém érték: 100 gyerekkorúra csupán 17 időskorú esett.

Fentiek alapján nem meglepő, hogy Pálmajor utcaképét is meghatározza a sok gyerek, ami nem sok magyarországi falura mondható el. A gyerekszám ráadásul még növekszik is: a 0-14 évesek száma 2001-ben 118 volt, tíz évvel később pedig már 129.

A Pálmajorban élő nők termékenységre vonatkozóan csak 2001-es adatok állnak rendelkezésre, de a jelek szerint ezen a téren az utóbbi évtizedben érdemi változás nem történt. Ezen mutatók közül a legfontosabb, hogy 100 15-49 éves házasság 342 élve született gyermek jutott, tehát egy átlagos pálmajori asszony 3-4 gyereket szül. Lényegében hasonló a helyzet a párkapcsolatban élő nők esetében is a mutató értéke csak kevéssel alacsonyabb (295). A korábbi polgármester asszony, azt megelőzően pedig négy évtizedig a falu tanítója

plasztikus megfogalmazása szerint „... Aki csak hármát nevel, az itt úrinőnek számít, de akivel elszaladt a ló, annak 7-8 is van.”⁵

Hazai viszonylatban a sok gyerek eleve hátrányos helyzetet jelent a családok számára, a magas gyerekszám és a szegénység között elég határozott összefüggés van. Ez többé-kevésbé igaz a helyi társadalmak esetében is, így Pálmajorban is. Az egyértelmű, hogy a *hátrányos helyzet, a depriváció* a faluközösség egyik markáns jellemzője.

Ez ország-világ előtt is ismert lett, amikor egy felmérés arra az eredményre jutott, hogy 2010-ben Pálmajor volt az ország legszegényebb települése. A hír megjelenését követően a média néhány napra megrohanta a falut, innen tudta meg a helyi lakosság, hogy milyen kétes értékű dicsőség érte őket. A számok nyelvére lefordítva ez azt jelentette, hogy Pálmajorban az előző évben az egy főre jutó havi jövedelem a 33 ezer Ft-t sem érte el. A másik pólust akkor Felcsút jelentette, ahol az egy főre jutó havi nettó jövedelem meghaladta a 170 ezer Ft-t⁶.

„Pálma de Majjorka”- ahogy a vidék humora Pálmajort nevezni szokta – lakói vegyes érzelmekkel reagáltak a hírre. Egy részük pl. nem gondolta, hogy az ország több mint 3000 településből éppen ők lennének a legrosszabb anyagi helyzetben. Ennek a háttérben többek között az állt, hogy nyilvánvalóan nem lehetett áttekintésük az országos helyzetről, amit viszont érzékelték, hogy a környék több roma közössége még náluknál is szegényebb.

A „szegénységi mutató” értékelésénél azt is figyelembe kell venni, hogy abban csak hivatalos, központilag nyilvántartott állandó jövedelmek szerepelnek (pl. adózott jövedelem, nyugdíj, segélyek, GYES, GYED), az alkalmi bevételek viszont nem. Pálmajor lakosainak viszont a környék nagy gyümölcsösei szezonális munkalehetőséget nyújtanak, s lehet pénzt keresni a gyógynövények gyűjtésével, vagy akár a csigaszedéssel is⁷.

A *munkaerőpiac* azonban a fentiek ellenére is nagyon rossz képet mutat. Ezt egyértelműen jelzi, hogy 2014 januárjában a 231 munkaképes korú (15-64 éves) népesség több mint 26%-a volt nyilvántartott álláskereső (61 fő). Ez az országos átlag több mint négyszeresét tette ki⁸.

A munkaerőpiaci kitörés számos akadálya között mindenképpen említeni kell a lakosság alacsony *képzettségi/iskolázottsági szintjét*. A 2001-es népszámlálás adatai szerint 15 évesnél idősebb népességnek mindössze 57,4%-a végezte el az általános iskolát, ezen belül a nők esetében a mutató értéke mindössze 47,0%. Ekkor mindössze öten rendelkeztek érettségivel, s egyetlen diplomás élt a faluban. A tíz évvel későbbi adatok szerint a 7 éves és idősebb népességből továbbra is egy diplomás akadt, 12 személy érettségivel, 25 pedig

⁵ http://hetek.hu/riport/201002/a_374_legszegényebb_magyar utolsó letöltés: 2014.03.10.

⁶ <http://www.168ora.hu/itthon/cigany-falu-munka-palmajor-59561> utolsó letöltés 2014.03.10.

⁷ Uo.

⁸ www.afsz.hu utolsó letöltés: 2014.03.21.

szakmai oklevéllel rendelkezett. A másik pólust az a 17 fő alkotta, akik az általános iskolának még az első osztályát sem végezte el.

A lakosság számához képest a *humán infrastruktúra* viszonylag jól kiképzett és működőképes is. Így van óvoda, ahova általában közel 30 gyerek jár, 2013 októberében pl. 28 volt a létszám. Sokat elárul a helyi viszonyokról, hogy ebből 27 gyerek hátrányos helyzetű, ezen belül 8 pedig halmozottan hátrányos helyzetű⁹. Az általános iskola alsó tagozata továbbra is helyben működik általában 30 fölötti tanulói létszámmal. A képzés osztatlan csoportban folyik – akárcsak egy évszázaddal korábban Illyés Gyula pusztai iskolájában Hanák tanító úr keze alatt (*Illyés Gy. 1936*). A demográfiai mutatóit elnézve mindkét intézménynek van jövője. Ugyanaz vonatkozik a 2013 szeptemberében átadott Községi szolgáltatóházra, amely egyben Gyerekház is. Ennek elsődleges feladata a gyerekek és családjuk helyzetének javítása különböző szociális programok segítségével.

A *lakáshelyzet és a műszaki infrastruktúra* felemás képet mutat. A lakásállomány mutatóit nézve a leginkább feltűnő a fiatalos korszerkezet: a 94 lakásból 48 1991-2005 között épült. Ezek azonban kivétel nélkül ún. szocpolos lakások - meglehetősen gyenge műszaki paraméterekkel. Az egy lakosra jutó alapterület 65 m², ami az átlagos családméretet nézve nem túlságosan magas érték. A lakásállomány minőségi problémáira utal, hogy mindössze 9 összkomfortos lakás mellett 44 komfort nélküli található. Ide tartozik az is, hogy csak a lakások felében van vízöblítéses WC.

4. Összegzés és kitekintés

A jelen – madárröptű - áttekintés egy sajátos településtípusra kívánta felhívni a figyelmet Pálmajor példáján. Az uradalmi pusztának indult, de már közel egy évszázada faluként fejlődő-alakuló település egyik sajátossága, hogy hosszú, szerves fejlődés eredményeként lett roma/cigány község, nem pedig rövid idő alatt lezajlott népességcsere következményeként. Ennek következményeként fogható fel, hogy a lokális társadalom jobb paraméterekkel rendelkezik, mint az ún. gettófalvak. Pálmajor elfogadhatóan funkcionáló falu, nem lett „szociális Sztálingrád”, ahonnan már „az isten is elköltözött”

A fentiek nem feledtethetik el azonban azt, hogy itt egy súlyos szociális problémákkal terhelt közösségről van szó, aminek a jövőbeli pályája ma még meglehetősen bizonytalannak látszik: ebben a szolid emelkedés és bukás egyaránt benne van.

⁹ <http://www.oktatás.hu/koznevelés/intezmenykereso> utolsó letöltés 2014.03.10.

Irodalom

- BAJMÓCY P. – BALOGH A. (2012): Egykori majorok tipizálása Vas megyei példákon – Földrajzi Közlemények 136. 2. pp. 165-181.
- BALOGH A. – BAJMÓCY P. (2011): Majorok a Nyugat-Dunántúlon – Szombathely, Savaria University Press, 126 p.
- FÉNYES E. (1836-1840): Magyar országnak s a hozzá csatolt tartományoknak mostani állapota statisztikai és geographiai tekintetben 1-6. kötet – Pesten.
- FÉNYES E. (1851): Magyarország geographiai szótára, 1-4. kötet Pesten.
- FRISNYÁK S. (1999): Magyarország történeti földrajza – Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 212 p.
- GYENIZSE P. – NAGYVÁRADI L. – SZEBÉNYI A. – BALASSA B. – BUGYA T. – PIRKHOFFER E. – CZIGÁNY SZ. (2011): A Bátaszék területén fekvő puszták történeti földrajza – In: BOKOR L. – SZELESI T. – TÉSITS R. (szerk.): Dimenziók térben és időben: Tanulmánykötet a 60 éves Rudl József tiszteletére. Pécs, Publikon Kiadó, 35-43.
- ILLYÉS GY. (1936): A puszták népe – Budapest.
- PÓCSI G. – BAJMÓCY P. – JÓZSA K. (2008): A majorságok településfejlődése és jelenlegi differenciálódása Somogy megye példáján – In: SZABÓ V. – OROSZ R. – NAGY R. – FAZEKAS I. (szerk.): IV. Magyar Földrajzi Konferencia. Debrecen, pp. 322-327.
- SOLYMOSI L. – MIKÓCZI A. (1979): Nagybajom története – Kaposvár.

MEGJEGYZÉSEK A TÖRTÉNETI FÖLDRAJZ ÚJ TÉMÁIHOZ

Dr. Berényi István

Elméleti bevezető.

Az Európa Tanács deklarációja (1993) és az ahhoz kapcsolódó UNESCO projekt (*Wöbse, H.H. 1999*) rögzítette, hogy

- az európai kultúrtájak és -régiók egyre többet veszítenek karakterükből, csökken formagazdagságuk,
- az építőanyagok, beépítési módok, építmények standardizálásával a tájak közötti különbségek nivellálódnak,
- a kultúrtáj-szerkezet átalakul és eltűnnek a történeti tájelemek,
- ezzel a kultúrtájak és -régiók esztétikai értéke csökken (*Stiens, G. 2009*).

A problémát felismerve elengedhetetlennek látszott az európai kultúrtájak és régiók összehangolt kutatása. A történeti kultúrtáj és -régió definíciója szerint „a kultúrtáj az ember gazdasági, társadalmi, ökológiai és esztétikai tevékenysége során átalakított természeti táj, amelynek harmóniája révén a tájfejlődés biztosított és tartósan szolgálja az embert” (*Berényi I. 2001*).

WÖBSE definíciójából következik, hogy a táj és régió átalakulása a cselekvő ember, mégpedig a tanulmányában közölt ábra alapján a „homo oeconomicus”, tevékenysége alapján értelmezhető. Ebből az általánosan elfogadott tézisből következett, hogy a kultúrtáj átalakulásával, a régiók szerkezetváltozásával szinte kizárólag a társadalomtudományok – gazdaságtörténet, társadalomföldrajz, társadalomtörténet stb. – foglalkoztak, mert igazolható összefüggésekkel tárták fel a cselekvő ember és a tér kapcsolatát. Szociálgeográfiai szempontból magam is az alábbiakat írtam: „a kultúrtáj az antropogén, illetve átalakított természeti elemek legmagasabb integrációs szintjét jelenti. A kultúrtájak közötti különbséget tehát nem a természeti determinizmus, hanem a mindenkori társadalmi-gazdasági struktúra alakítja (*Berényi I. 2001*).

Valójában ezen a logikán alapul *Jager, H. (1969)* történeti földrajzi módszertana: folyamatelemző módszere, amelynek során a kultúrtáj formai elemeinek átalakulása alapján értelmezi a cselekvő ember szándékát, a komparatív, a tipológiai és funkcionális módszerekkel, stb. valójában a már kialakult táj-elemek alapján rekonstruálja a történet, a gazdasági és társadalmi változást.

Az elmúlt két évtized történeti földrajzi kutatásai: például a Leopoldina konferenciáján elhangzott előadások (2005.04. 21-23, Kiel), a tájesztétikai kutatás eredményei (*Stiens, G. 2009*), valamint a PPKE Történettudományi Doktori Iskolájának hallgatóival készített tanulmányok (*Berényi I. 2011, 2013*),

árnyaltabbá tették a kultúrtáj-átalakulás folyamatáról alkotott értelmezésemet. Elgondolkodtató *Padányi V. (1956)* tér és történelem kapcsolatáról írott kötete, amivel összecsengenek a Német Történettudományi Társulat „Raum in der Geschichte” címmel megrendezett éves közgyűlésének témái (*Trier, 1988*).

A legújabb kutatási eredmények megerősítették *Moewes, W. (1980)* azon állítását, hogy az ember térbeli létezésének öt aspektusa van: fiziológiai, pszichológiai, társadalmi-gazdasági, idő és térbeli. Az ember és tér viszonya multidimenzionális, kutatása pedig multidiszciplináris, ezért a felsorolt öt aspektus nemcsak az eddig leggyakoribb társadalomtudományi megközelítéseket igényli, hanem a humánökológiát, társadalompszichológiát, eszmetörténetet stb., is, amivel az emberi cselekvés emocionális elemei is megragadhatóak, ami a táj karakterében jelenik meg.

Erre azért célszerű utalni, mert „a kultúrtáj az emberi szellem objektivizált valósága” írja *Diltney, W. (1974)*, amivel az emberi létezés „negyedik dimenziójára” utal (1. biológiai szerkezet, 2. a test funkcionális rendszere, 3. a társadalomban megszerzett gondolkodás képessége és 4. a szellem, a lélek, mint velünk született tulajdonság, amely a szubjektum lényege.). A lelki tulajdonságok, az ún. pszichoszociális szükségletek, a biztonság, a valahova tartozás, az önmegvalósítás stb. (*Maslow, A. H. 1954*) szükséglete nem csupán a gazdasági-társadalmi függőség eredménye, hiszen ugyanabban a társadalmi formációban a szubjektum ill. egyes csoportjai különböző módon viszonyulnak környezetükhöz, a megélt térhez. *Weber, M. (1987)* az ember társadalmi cselekvésének indítékai között számba veszi az „emocionális” tényezőt, amely a szubjektum lényegéhez tartozik. Ebben meghatározó szerepe van a létezés történetiségének, a megélt tér szerkezetének, a táj karakterének, ezek megváltozása ugyanis konfliktus forrása lehet, amit a táj történetiségének ismerete és az erre épülő térbeli identitás oldhat fel. *Habermas, J. (1994)* azt írja „a historizmus is bizonyára hozzájárult ahhoz, hogy a viselkedést vezérlő hagyományok a modern társadalmak önértelmezését többé nem naiv módon, hanem egy történelmileg felvilágosult tudat fényében határozzák vagy határozhatják meg” (35. old.).

Ha a nagyszámú történeti földrajzi tanulmányt *Jager* folyamatelemző módszere szempontjából értelmezzük (*Berényi I. 2001*), akkor a térszerkezet átalakulásában a globális, regionális és lokális, a tájkarakterben pedig az individuális hatások is szerepet játszhatnak.

Az alábbiakban erre szeretnék néhány példával utalni.

A természeti tényezők és a térhasználat kapcsolatának történetiségével a természeti földrajz művelői egyre gyakrabban foglalkoznak, különösen a globális természeti folyamatok társadalomtörténeti hatásaival. Az 1990-es évektől például megszorodtak azok a tanulmányok, amelyek a klíma-változások társadalmi-térbeli hatásaival foglalkoznak, néhány téma: 20.000 ezer

év klímaváltozásai és a kultúrtörténet, klímaváltozás és a népvándorlás összefüggése, a klímaváltozás történelmet csinál, éghajlat és kultúrtörténet, éghajlatváltozás a Maya-kultúra vége stb. olvashatunk hangzatos címmel írt tanulmányokat. *Blümel, W.D. (2006)* is felteszi a kérdést „Az éghajlatváltozások a kultúr- és településtörténet meghatározói? Abból indul ki, hogy a mintegy 10.000 ezer éve tartó felmelegedés (Holocén) időszakán belül jelentős ingadozásokat lehet kimutatni. A fosszilis talajok, növényi és antropogén nyomok magukon viselik az adott időszak klimatikus adottságait. A szerző felteszi a kérdést az éghajlati változások meghatározták vagy csak befolyásolták az adott időszak emberének cselekvését. A szerző *Dolecek, U. (1995)* és *Lamb, H. H. (1989)* tanulmányaira utalva állapítja meg, hogy az időszakmítás utáni 270-től egyértelmű lehűlés illetve száraz periódus következett be, aminek következtében a „selyem-út” forgalma visszaesett, a közép-ázsiai legelők kiszáradtak, ami alapvető oka lehetett a népvándorlásnak és a hunok betörésének Európába.

Ezt követően 1.000 és ca. 1330 között kedvezőbb éghajlatváltozás következett Európában, az átlaghőmérséklet 1.5-2.0 C emelkedett, ami népességnövekedést és az agrár-térhasználat erősödését eredményezte. Közép-Európában a művelt földterület felső határa 200 méterrel magasabban volt, mint jelenleg – írja a szerző – és Németországban a kultúrtáj elérte legnagyobb kiterjedését, az erdő aránya 20% alá csökkent. Ez a kiterjedt térhasználat indította el a városok fejlődését.

Bevallom „az emberformálta táj” a Kárpát-medencében írása közben (*Berényi I. 2012*) a legkevesbé sem gondoltam a *Blümel* által felvetett összefüggésre, pedig *Szabó I. (1969)* erre az időszakra tette a Kárpát-medence legsűrűbb faluhálózatát és II. Géza, majd IV. Béla hívja be a szászokat a Szepességbe és épülnek a négy évszázadig virágzó városok, illetve Erdélybe. Elgondolkodtató, de a közvetlen ok-okozati összefüggés aligha igazolható, ezért a kérdőjelet én is a mondat végére tenném.

Blümel 330-1850 közötti időszakot „kis jégkorszaknak” nevezi, amikor az európai közép-hőmérséklet ismét visszaesik, a gleccserek mélyre ereszkednek, az erődhatár 200 méterrel alacsonyabban húzódik, a szántóföldi művelés visszaesik, elindul az „elfüvesedés”. Németországból elindul az elvándorlás, egyrészt a tengeren túlra, másrészt a „drang nach Osten” programja keretében keleti irányba: Lengyelország, Kárpát-medence.

Ez a klímaváltozás lenne az oka (vagy ez is ?) a Kárpát-medencében az extenzív állattenyésztés előretörésének a 16-17. században és nem a török megszállás? Társadalomtudományi szempontból ilyen összefüggést a Kárpát-medencében nehéz lenne igazolni, hiszen ugyanezen időszakban a Nyugat-Dunántúl nagybirtokain kiterjed a háromnyomásos gazdálkodás és állandósul a harc a földesúri „bekerítések”, valamint az erődítés miatt.

Viszont az is igaz, hogy a 18. század közepének száraz időszaka alatt szabadul el a Duna-Tisza közötti homokhátság futóhomokja, ami közvetlenül veszélyeztette Kecskemét és más mezővárosok művelt területeit, a jelenséget eddig elsősorban a túllegettetéssel magyaráztunk. A probléma felfejtése talán megérne egy PhD disszertációt.

Blümel szerint a 19.század közepén kezdődik az újabb felmelegedés, ami ismét kedvez a szántóföldi növénytermesztésnek és a kertkultúra elterjedésének, valóban ez lenne az oka a Kárpát-medence gabonakonjunktúrájának és nem az Osztrák-Magyar Monarchia vámmentes szabadpiaca?

A természeti tényezők globális folyamatának idődimenzióját meglehetősen nehéz igazolható módon összefüggésbe hozni a társadalomtörténettel. Ugyanakkor az egyes természeti tényezők közvetlen hatással voltak és vannak az emberi cselekvésre, tehát az esetek történetisége leírható.

A Történettudományi Doktori Iskola hallgatói saját kutatási témájuk keretében értelmezik a természeti tényezők esetleges szerepét, hatását a történeti eseményre (*Berényi I. 2012*). *Fekete Krisztián* az alábbiakat írta: „Az első világháborús tapasztalatok alapján a német tengeralattjáró fejlesztés nem számolt a távolsággal, járőrtevékenységének fő területét elsődlegesen az Északi-tenger határozta meg, így a tér, amellyel számolt, kisebb volt, mint az Atlanti-óceán. Az amerikai tengeralattjáró-fejlesztés azonban eleve „óceáni” léptékben gondolkodott.” Ebből következett, hogy a háború kezdetén a német tengeralattjáró-típus 8 100 tengeri mérföldet, míg az amerikai 11-12 500 mérföldet tudott megtenni. Tehát a németeknek új tengeralattjáró-típust kellett kifejleszteni. A hallgató ez esetben *Moewes* térdimenziójának cselekvésre gyakorolt hatását, a közelség és távolság jelentőségét emelte be a történet értelmezésébe. A szerző egy másik földrajzi tényezőre is felhívja a figyelmet, a német Kriegsmarine a tengeri ütközetek során mágnes-tapadóval ellátott torpedókat használt, amelyek sorra csődöt mondtak a norvég hadjárat során, mert észak felé haladva az Északi-sark mágnesen terébe kerültek és a torpedók gyújtói már nem léptek működésbe.

Az egyik esetben a tér és idő, a másik esetben egy konkrét földrajzi elem a földmágnesség befolyásolta az eseményeket.

Blümel a természeti tér globális folyamatai és a gazdaság-társadalom térfejlődése között keresi a kapcsolatot, addig *Fekete* egy konkrét történelmi esemény és az ominózus földrajzi régió adottsága között talált összefüggést.

A tér (távolság és közelség) hatása az emberi cselekvésre

A Történettudományi Doktori Iskolában eltöltött tíz évem egyik nagy meglepetése, hogy a történész hallgatók milyen gyorsan felismerik a tér vagy a konkrét földrajzi környezet történelmi eseményekre gyakorolt hatását, függetlenül attól, hogy mely történelmi korszakkal foglalkoznak. A jelenségre

nincs magyarázatom, ha csak az nem, hogy több elméleti /filozófia, eszmetörténet stb. / tárgyat hallgatnak és a jelen profán tér dimenziójának problémáink kívül egy másik történelmi korszak emberének élethelyzetét kell megismerni és ezzel mai, saját társadalmi létük is más megvilágításba kerül.

Erre *Teleki Fruzsina* „A térhez kötődő motívumok fennmaradása Eszter könyvének recepciótörténetében” című tanulmányának olvasása közben gondoltam, amikor az alábbiakat írja: „Akár az eredeti szöveget, akár a sok régió átívelő történetet vesszük alapul, Eszter könyvének története kiváló példa arra, hogy öröklődnek a szövegben azok motívumok, amelyek képesek egy didaktikai céllal is felruházzható történet gerincét alkotni. A perzsa kulturális elemek jobban kötődnek a térhez”. Miről van szó. A babiloni fogság idején a zsidó diaszpóra a „színlelés tanát” követi, mert ez a közösség megmaradásának feltétele, a valahová tartozás szükséglete (*Maslow, A. 2003*) egyrészt együtt tartja a közösséget, másrészt az ima során Jeruzsálem felé fordulnak, ami a közösségi téridentitás átörökítését szolgálja. Arra kell gondolnunk, hogy a korabeli ember és közössége számára a szakrális és profán tér egységes egész, a nagyvonalúan kiépített szakrális terek a megélt tér szerves részét jelentik, a természeti és a gazdasági-társadalmi, valamint a szakrális tér egységes egész.

Klepka Márk kétezer évvel későbbi történet kapcsán írja: „Az első bécsi döntés az új határt egy aránylag kis térképen rögzítette. A vastag zöld vonallal meghúzott határ nem szabta meg világosan minden határ-menti község hovatartozását. Ezért a két fél határmegállapító bizottságot jelölt ki a határvonal részletes kitűzésére. Vitás pont volt Kassa északi határa. A város közvetlen közelében van Kavocsány szlovák falu. A magyar delegáció a falu Magyarországhoz való csatolását javasolta, mert a falu Kassa ellátásából él. A lakosság a tejet, zöldséget, baromfit, tojást árult a város lakóinak. Kassának ellátó területe volt a falu, viszont nemzetiségi alapon a Szlovákiához való csatolás volt jogos. Végül a bizottság ellátogatott Kavocsányba. A katonák civilbe öltöztek, vezetőjüket Viest tábornoknak nevezték. A cseh generális megszólított egy szlovák parasztot, aki éppen a községi bíró volt. Feltette neki a kérdést: hová akar a falu tartozni, Szlovákiához vagy Magyarországhoz? Az szép nyugodtan azt felelte: „Do Kosice”! (*Berényi I: 2011*). Az ókori történettel szemben ez esetben az „empirische realitat”, a „megélt tér”, a valahová tartozás szükségletét a funkcionális tér elégítette ki és másodlagos kérdés volt, hogy a szubjektum szlovák vagy magyar.

Ez az individuum már a polgári társadalomban él, márpedig *Habermas* szerint – *Rittert* idézve – „a polgári társadalom, mint a szükségletek rendszere, egyedül az önfenntartás természetes akaratán és a szükséglet-kielégítés természetes területén nyugszik”. Ez a magatartás már érdekorientált, ezért az ember abban a funkcionális térben gondolkodik, amelyben szükségleteit kielégíti, téridentitása ezen alapul. A kavocsányi községi bíró válasza tehát kifejezte az adott emberi közösség érdekeit.

A két fenti történeti példa érzékelteti az ember és tér alapvetően megváltozott viszonyát, az ókori világképben az ember a „Mindenség” része, a profán és szakrális tér egységes egész, az identitás alapja a közösség.

A polgári társadalomban viszont *Maslow* szerint előtérbe kerül az individuum önértékelésének és önmegvalósításának pszichoszociális szükséglete, az ember kiszabadul a közösségből és a társadalom szubjektumává válik (*Tönnies, F. 1983*).

A polgárosodás folyamatát a városi környezet – német szakirodalomban a városi táj (*Stadtlandschaft*) – átalakulását *Fábián Borbála* egyetlen „tájelem” megjelenésével, a gázlámpák mezővárosi elterjedésével és az ezzel kapcsolatos konfliktusok elemzése alapján mutatja be (*Fábián B. 2012*).

A korábbi közösségi identitású alföldi mezővárosok /Kecskemét, Szeged, Szabadka, Baja stb. nyitott centrumokká váltak, ahová szerb, zsidó, örmény, görög stb. kereskedők települtek. Az új polgárság támogatta a városépítést Kecskeméten kereskedőház, kaszinó, városháza, zsinagóga, színház stb. épült és e polgárosodásnak volt egyik jelensége a közvilágításért folyó harc, mert „lépést kell tartanunk a mívelt világgal” idézi a szerző az egyik szabadkai tanácsos felszólalását.

Az új polgárság kiépíti azt a városi teret, amely az adott technikai-civilizációs szinten a legeredményesebben elégíti az emberek szükségletét.

Rövid összegző megjegyzés.

A fenti olvasásélmények számtalan, olykor elbizonytalanító kérdést vetnek fel a természeti tér, gazdaság és társadalom *Le Play* által felvázolt modell kölcsönkapcsolatának történeti változásáról. Ez a bizonytalanokodás talán abból adódik, hogy a három térbeli struktúra különböző idődimenzióban változik és mindháromnak van belső törvényszerűsége. Kérdés, hogy ebben mi az adott korban élő ember, emberi csoportok szerepe illetve cselekvésüket milyen mértékben határozzák meg a megélt tér természeti, gazdasági és társadalmi feltételei.

Ebből adódik, hogy *Blümel* nagy ívű tanulmányának címéhez is kérdőjelet tett, pedig aligha vitathatók az időbeli egyezések. E kölcsönkapcsolat rendszerrel már egy korábbi Leopoldina-szimpózium is foglalkozott (*Klimawechsel vor dem Einfluss des Menschen, 25-27.10.2001, Halle*), amelyen különböző klímodelleket mutattak be összevetve a fosszilis adatokkal. Úgy tűnik a téma kutatása csak most kezdődik, amikor az új módszerekkel a nagyszámú lokális kutatási eredményt globális folyamatokba lehet rendezni.

Kiss T. festőművész Padányi munkásságát elemezve azt mondta: „ha Európa lényegét meg kellene határozni, hogy az izgága, a folyton problémakereső ember mind Európában gyülekezett, a hunokat is, maradványaikat is beleértve. Tehát szellemi elevenség. Mindenesetre az, ami nem berendezkedik, nem végső megoldásokat állít fel, hanem keres. Folyton

keres és folyton újat, önmaga ellenzékét is folyton létrehozza. Ez a gondolkodásmód, ez a gondolkodási forma Európa sajátja, ellentétben a távoli kultúrákkal”. Lehet, hogy igaza van?

Ez jutott eszembe amikor a PhD hallgatók írásait az elmúlt években olvastam vagy éppen *Baráz Cs.* tanulmányát vettem kézbe.

Kedves Sándor, kedves 80-as barátom, ezzel a néhány sorral köszöntelek a jeles évfordulón és lássuk be maradt kutatási téma elegendő és tehetséges kutatók is bőséggel, kívánom, hogy maradjon meg a „szellemi elevenség” köreikben is.

Irodalom

- BARÁZ Cs. (2013): Metageográfia: a táj szakrális vetülete. In: Történeti Földrajzi Közlemények. Tóth Könyvkereskedés és Kiadó Kft. Debrecen. Nyíregyháza, 2013.1évf.,1-2.sz.pp.106-122.
- BERÉNYI I. (2001): A kultúrtáj és -régió, mint kulturális örökség. In:Ezredforduló – századforduló – hetvenedik évforduló. Ünnepi tanulmányok Zimányi Vera tiszteletére. Szerk.: J. Újváry Zs. Pázmány Péter Katolikus Egyetem, BTK. Piliscsaba, pp.639-650.
- BERÉNYI I. (2004): A történeti földrajz diszciplináris kérdései. Ünnepi tanulmányok M.Kiss Sándor tiszteletére. Szerk.: Ötvös I. Pázmány Péter Katolikus Egyetem, BTK. Piliscsaba, pp.631-651.
- BERÉNYI I. (2011): Kiemelések a „Régiótörténeti műhely” kutatási eredményeiből. Tízéves a Történettudományi Doktori Iskola. Szerk.: Fröhlich I. KHRONOSZ. Pázmány Péter Katolikus Egyetem, BTK. Piliscsaba, pp.113-123.
- BERÉNYI I. (2012): Az „emberformálta táj” fejlődése a Kárpát-medencében. In: A Kárpát-medence földrajza. Szerk.: Dövényi Z. Akadémiai Kiadó, Budapest, pp. 375-394.
- BLÜMEL, W. D. (2006): Klimafluktuationen- Determinanten für die Kultur-und Siedlungsgeschichte?. In: Nova Acta Leopoldina. Halle (Saale). pp. 13-37.
- FÁBIÁN B. (2011): Az utcavilágítás terei a 19.századi Magyarországon. Tízéves a Történettudományi Doktori Iskola. Szerk.: Fröhlich I. Pázmány Péter Katolikus Egyetem, BTK. Piliscsaba, pp.123-133.
- FEKETE K. (2013): Természeti tér hatása a tengeralattjáró-háborúra az Atlanti- és a Csendes-óceánon. (Kézirat). PPKE BTK Történettudományi Doktori Iskola, Piliscsaba, 10 p.
- JAGER, H. (1973): Historische Geographie, Das geographische Seminar. G. Westermann Vlg. Braunschweig, 119 p.
- HABERMAS, J. (1994): A társadalomtudományok logikája. Atlantisz, Budapest, 345 p.
- KISS T. (1999): Előadások Padányi Viktorról. Codex Print Kft. Budapest, 81 p.
- KLEPKA M. (2006): A Felvidék visszacsatolása és integrálása Léván és Környékén 1938-1941. (Kézirat). PPKE BTK Történettudományi Doktori Iskola, Piliscsaba, 6 p.
- MASLOW, A. (2003): A lét pszichológiája felé. Ursus Libris Bt. Budapest, 376 p.

- MOEWES, W. (1988): Grundfragen der Lebensraumgestaltung.- Walter de Gruyter. Berlin-New York, 873 p.
- NOVA ACTA LEOPOLDINA. Deutsche Akademie der Naturforscher Leopoldina, Halle (Saale). 2006. 277 p.
- PADÁNYI V. (1956): Tér és történelem. Melbourne
- STIENS, G. (2009): Gegen den Verfall lebensweltlicher Landschaften. Projekt Vlg. Bochum/Freiburg. 424 p.
- SZABÓ I. (1966): A középkori magyar falu. Akadémiai kiadó, Budapest.
- TELEKI F. (2012): A térhez kötődő motívumok fennmaradása Eszter könyvének recepciótörténetében. PPKE BTK Történettudományi Doktori Iskola. Kézirat. Piliscsaba, 11 p.
- WEBER, M. (1987): Gazdaság és társadalom.-Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 329p.
- WÖBSE, H. H. (1999): „Kulturlandschaft” und „historische Kulturlandschaft”. Informationen zur Raumentwicklung. Bundesamt für Bauwesen und Raumordnung, Bonn. Heft 5/6. pp. 269-290.

A DÉLVIDÉKI VÁRMEGYÉK KORAI TÖRTÉNETE 1000-1301

Dr. Gulyás László

1. Bevezetés

A Vajdaság 19-20.századi sorsát bemutató könyvem megjelenése óta (*Gulyás L. 2005*) tervezem egy olyan több kötetből álló „Délvidék története” sorozat megírását, amely Ajtony törzsi államától napjainkig felvázolja a Délvidék mint régió történetét. A sorozatból eddig kettő kötet jelent meg (*Gulyás L. 2012; Gulyás L. 2013*), jelen tanulmány a 2014 decemberében megjelenő következő kötettel kapcsolatos kutatások egy részét ismerteti. Nevezetesen bemutatja, hogy az általunk Délvidéknek nevezett területen (*Gulyás L. 2006; Gulyás L. 2007; Kókai S. 2006*), hogyan születtek meg és fejlődtek a vármegyék az Árpádházi-királyok időszaka (1000-1301) alatt.

2. Vármegyék a Délvidéken

2.1. A vármegye rendszer születése

A történeti szakirodalom egyetért abban, hogy a vármegye rendszer megalapítása Szent István király (1000-1038) államszervező tevékenységének egyik fontos része volt (*Györffy Gy. 1977*). A Szent István által létrehozott királyi megyerendszerről, illetve az általa alapított megyék számáról és határaitól nagyon kevés egykorú írásbeli forrás és régészeti emlék áll rendelkezésünkre (*Frisnyák S. 1999*).

Kristó Gyula a vármegyék kialakulásával foglalkozó összegző munkájában (*Kristó Gy. 1988*) arra az álláspontra helyezkedett, hogy 25-30-ra tehető azon vármegyék száma, melyeket feltehetően Szent István alapított. Ezzel szemben Bakay Kornél 44-re teszi azon vármegyék számát, melyeket Szent István alapított (*Bakay K. 1978*), míg vannak olyan álláspontok is melyek 48 vármegyéről beszélnek.

Nagy valószínűség szerint Szent István uralkodásának nagyobb részében a királyi vármegyék nem alkottak vonalasan illeszkedő, egybefüggő területi rendszert. Egy-egy vármegye mindig egy-egy vár – pontosabban földvár – körül született meg, és élén mindig a király által kinevezett ispán állt (*Hajdú Z. 2001*). A vár volt a megyét irányító, a politikai és katonai hatalmat gyakorló ispán székhelye, körülötte helyezkedtek el a szolgáltató, speciális feladatokat ellátó települések.

Jelmagyarázat: 1 – Várispánsági székhely; 2 – Bizonytalan hovatartozású vidék.

1

1. térkép: Vármegyék és várispánságok Szent István korában

Kristó Gyula szerint

Forrás: Hajdú Z. (2001) 106. old.

A történeti feldolgozások mellett különböző történeti földrajzi munkákban az utóbbi években megfogalmazódtak olyan megközelítések, amelyek szerint a korai vármegyék kialakításában politikai szempontok mellett fontos tényező volt a Kárpát-medence földrajzi felépítése, vízrajza, illetve a külső hatalmi területek felől érkező hatások és migrációk kezelése (Csüllög G. 2007; Csüllög G. 2009/c).

A 1. térképről látható, hogy az általunk vizsgált térségben – mint fentebb jeleztük inntől kezdve erre a térségre a Délvidék elnevezést fogjuk használni – négy Szent István által alapított vármegye található, úgymint Bodrog, Bács, Csanád és Csongrád. Ezek a megyék nagyságban és funkcióikban is különböztek.

Itt jegyezzük meg, hogy a térképen a Duna vonala alatt található „Marchia” elnevezés a Szent István által alapított határőrkerületet jelenti, melyből a 11. század végén – egyes források szerint 1096-ban – Szerém vármegye született meg (Bak B. 2003). A kutatók teljes egyértelműséggel nem tudták meghatározni ezen vármegye központját. Szerémvár, illetve Zimony merült fel megyeközpontként. Azt azonban biztosan állíthatjuk, hogy Szerém vármegye fontos szerepet töltött be a déli határok védelmében. Itt kell jeleznünk azt is, hogy már a 11. században különösen fontos szerepet kaptak a balkáni folyamatokkal határos déli vármegyéket felölelő térség (Csüllög G. 2009/b).

2.2. Bodrog vármegye a 11-12. században

Bodrog vármegye 1010 körül Bodrogvár körül kristályosodott ki (*Kristó Gy. 1988*). Ez a vár a mai Monostorszeg területén a Duna egyik kanyarulatában állhatott. Ezt támasztják alá a nyelvészek is, akik szerint Bodrogvár nevében a „bodor” szó hullámos, nem sima víztükrű folyót jelent. Gyakorlatilag Bodrog vármegye a Duna Dráva torkolat feletti szakaszának vonalát és átjáróit uralta.

Bodrogvár jelentőségét és súlyát jól mutatja, hogy egy 14. században keletkezett krónikakompozíció szerint Szent László király 1093-ban a húsvéti ünnepeket itt töltötte, s itt fogadta számos európai ország követeit (Franciaország, Anglia), akik arról győzködtek, hogy vállalja el egy keresztes hadjárat vezetését. De László király azonban végül nem a Szentföldre vezette hadait, hanem hűbérese megsegítésére Csehország ellen.

Bodrog vármegye 11.-12. századi történetéről nagyon kevés forrással rendelkezünk. Az első név szerint ismert bodrogi várispán Lambert, akit egy 1135-ben kelt oklevél említ (*Reiszig E. 1910*).

A megye történetének fontos momentuma, hogy II. András 1218-ban második feleségének, Jolántának adta nászajándékkul Bodrogvár összes jövedelmét. Ettől kezdve egészen I. Lajos uralkodásáig Bodrogvár jövedelmével a királynék rendelkeztek.

A 13. századi magyar történelem egyik érdekes eseménye, nevezetesen II. András király első feleségének Gertrudisnak a meggyilkolása (1213) szorosan Bodrog vármegyéhez köthető. Katona József „Bánk bán” című drámájában Bánk bán a királynő gyilkosa. De valójában Gertrud királynéval nem Bánk bán, hanem a mai Újvidék területén létezett kis falvak és mezővárosok ura, Törefi Péter (Petur bán) végzett. Törefi Pétert II. András kivégeztette és birtokait elkobozta. Ezekre az elkobzott birtokokra IV. Béla király 1233-ban cisztercitákat telepített, akik a bélakúti apátságot, majd 1252-ben a péterváradi erődöt építették fel (*Arday L. 2002/a*).

A péterváradi erőd építése azon folyamat része volt, melynek során IV. Béla a tatárjárás után (1241-1242) újjáépítette az országot. Ennek jegyében arra törekedett, hogy komoly ostromot is kiálló várak épüljenek minden vármegyében. Ezért Bodrogvárát is komolyan megerősítették (itt jelezzük, hogy Bács várával is ezt történt a tatárjárás után).

Az utolsó Árpádházi király, III. András (1290-1301) annak érdekében, hogy híveit megerősítse továbbá, hogy személyes érintkezések során új híveket szerezzen országjáró körútra indult. Ennek során 1295-ben meglátogatta Bodrog, Bács és Temes vármegyéket.

2.3. Bács vármegye 11-12. században

Bodrog vármegyével egy időben – azaz szintén 1010 körül – született meg Bács vármegye, amely a bácsi földvár köré szerveződött (*Kristó Gy. 1988*). A nyelvészek szerint a vár neve első ispánjának nevét őrzi. Bács a Duna és Tisza közti útvonalakat fogta egybe, (*Csüllög G.2009/a*).

Hasonlóan Bodrog vármegyéhez Bács vármegye 11.-12. századi történetéről is nagyon kevés forrással rendelkezünk. A 14. században keletkezett krónikakompozícióban szerepel az első név szerint ismert bácsi ispán, Gutkeled nembéli Vid ispán. Aki a bácsi vitézek élén 1071-ben Salamon király oldalán részt vett a Nándorfehérvár elfoglalására indított hadjáratban, illetve 1074-ben harcolt a mogyoródi csatában.

Bács vármegyét – hasonlóan a többi délvidéki megyéhez – nagyon súlyosan érintette a tatárjárás (1241-1242). A tatár csapatok a falvakat felégették és a lakosság nagyobb részét leölték. A pusztulás méretét az alábbi adattal tudjuk érzékeltetni: A bácsi káptalan a tatárjárás előtt 44 falut tartott nyilván. A tatárjárás után viszont csak 24 falu került be a nyilvántartásba, azaz 20 falu teljes mértékben megszűnt. A képet még tovább súlyosbítja, hogy a megmaradt 24 falú közül 8 falú a megye védett mocsaras zugaiban fekvő Szond vidékről került ki (*Györffy Gy 1966*). A tatárjárás körülbelül hasonló mértékben érintette a többi délvidéki megyét is.

Fontos esemény volt Bács vármegye történetében, hogy a tatárjárás után IV. Béla 1243 és 1246 között jelentős kun népességet telepített le a megyében. Bács vármegye mellett Bodrog, Csanád és Temes vármegyékben létesítettek kun szállásterületeket. A kun csoportok beilleszkedése a korabeli magyar világba számos konfliktus forrásává vált. Jól mutatja ezt, hogy IV. László királynak komoly ütközetben kellett levernie a lázadó kunokat (hódmezei csata 1280). De végül a 14-15. század folyamán sikerült kialakítani ún. széki szervezetüket, ennek során 7 kunszéket állítottak fel.

2.5. Csanád vármegye 11-12. században

Csanád vármegye születése 1027-1028 tájára tehető (*Kristó Gy. 1988*). Ekkor győzi le Csanád vezér István király parancsára Ajtonyt, aki egy jelentős kiterjedésű ún. törzsi állam vezetője volt. Az Ajtony-féle törzsi államot nyugaton a Tisza, délen a Duna, keleten a történeti Erdély határolta le, míg északon valahol a Maros és Körös folyók között félúton volt a határvonal. A törzsi állam központja a Maros folyó mentén fekvő Marosvár volt. Miután Csanád vezér legyőzte és megölte Ajtonyt, a Csanádvárra átkeresztelt Marosvár mint központ körül létrehozta Csanád vármegyét (*Györffy Gy. 1966*). Csanád vármegye első ispánja (és névadója) maga Csanád vezér volt.

Mivel a lázadó Ajtony vára, földje és népei Szent István király birtokába mentek át Csanád vármegye a 11. században felölelte Ajtony törzsi államának teljes területét. A hatalmas kiterjedésű Csanád vármegye a Morava torkolat és a Maros erdélyi bejárata közötti térséget, ellenőrizte és szervezte (*Csüllög G. 2010*).

Ez a hatalmas kiterjedésű vármegye a 12. század végén, a 13. század elején több megyére vált szét. A jelentős területeket elvesztő Csanád vármegyéből így született meg négy új vármegye (zárójelben közöljük az adott vármegye nevének, vagy ispánjának első hiteles említését):

- Temesvár központtal Temes vármegye (1177).
- Keve vára körül Keve vármegye (1201).
- Krassóvár körül Krassó vármegye (1200), de a 13. században a központ átkerül Haram várába.
- Arad vára körül Arad vármegye (1240).

Csanád vármegye a fenti kiválások következtében a 13. század elejére, közepére gyakorlatilag eredeti területének töredékére zsugorodott. Gyakorlatilag visszaszorult a Maros folyó két partjára.

2.5. Csongrád vármegye 11-12. században

Csongrád vármegye a Tisza mindkét partján Csongrád vára – ez egy földvár volt a Tisza-Körös szögében – körül szerveződött meg, valamikor az 1030-1040-es években (*Trogmayer 1980*). Az Árpád-kori Csongrád megyéről igen gyér forrásanyag maradt fent. Ezek alapján annyit valószínűsíthetünk, hogy a megye északon Pétermonostorig (ma a Kecskeméttől délre eső Felsőmonostorpuszta), míg Délen Tápéig terjedt. Pontosabban Csongrád megye eredeti déli határa Tápé és Szeged között húzódott, azaz Szeged eredetileg nem volt része Csongrád megyének (*Reizner J. 1900*). Szeged eredetileg Bács vármegye részét képezte és csak 1247-ben került át Csongrád vármegyéhez.

A 11-12. századi csongrádi ispánok nevét nem ismerjük. Az oklevél anyagban először 1138-ban szerepel csongrádi ispán, de név nélkül. Az egyetlen név szerint ismert csongrádi ispánt, Ugrin kalocsai érsek öccsét Miklóst, pedig egy 100 évvel későbbi, azaz 1238-ból származó oklevél említi (*Zsilinszky M. 1897*).

A tatárjárás megsemmisítette a megyeközpont szerepét betöltő Csongrád várát (ez egy földvár volt), szerepét Szeged vette át, ahol azonban már IV. Béla király törekvéseinek megfelelően kövár épült. Ráadásul a király Szegedet ugyanazon kiváltságokban részesítette, melyek Budát és Székesfehérvárt illették meg. Ezzel Szeged közvetlenül királyi hatalom alá tartozó szabad királyi városok sorába emelkedett, s csak a királynak fizetett adót (*Veress D. CS. 1986*).

Szeged szerepének felértékelődését (a kövár felépítése) jelentős mértékben elősegítette, hogy országos fontosságú vízi és szárazföldi utak csomópontjában feküdt. Szegednél torkollik a Maros a Tiszába, így a település az erdélyi só szállításában kulcsszerepet töltött be. Az 1222-ben kiadott Aranybullában II.

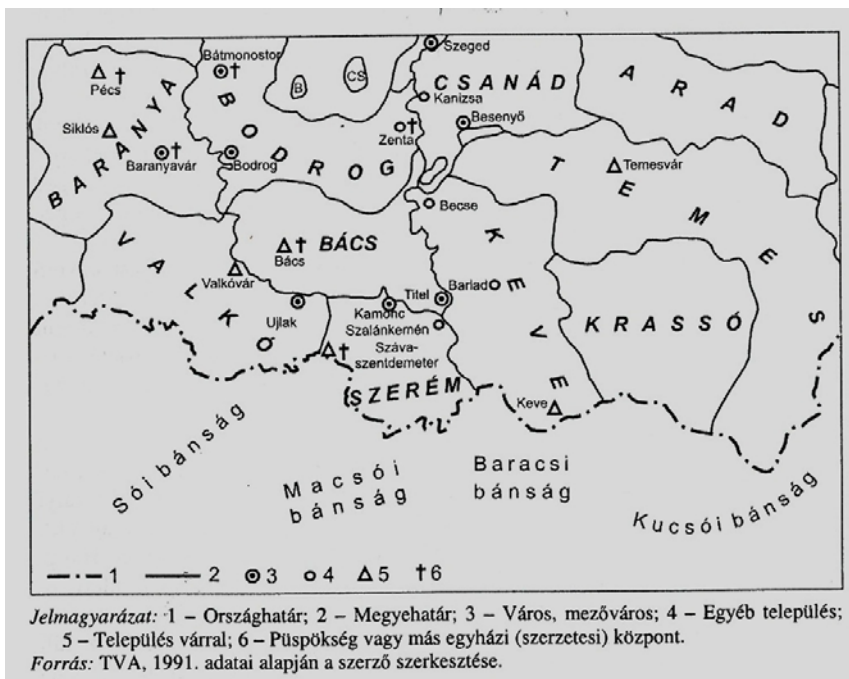
András elrendelte, hogy „só az ország belsejében sehol sem tartható, csak Szolnokon és Szegeden”. Míg a szárazföldi utak közül a legfontosabb a Szegedről Budára vezető nagy út volt (*Györffy Gy. 1966*).

Csongrád megye és Csanád megye határán került sor 1280. augusztus 24-én a hódmezei csatára, melyben IV. László király szétverte az Oldamér kun törzsfő vezetése alatt felkelő kun csapatokat. A csata túlélő kun vitézek a király bosszújától tartva családjaikkal el akarták hagyni az országot, de IV. László elfogta a szökevényeket és újból letelepítette őket a Körös, a Maros és a Tisza mindkét partjára (*Zsilinszky M. 1897*).

3. A Délvidék vármegyéi a 13. században

3.1. A megyehatárok változásai

Mint a korábban leírtakból látható a vármegyék területe és határai gyakran változtak az Árpádházi- királyok uralkodása alatt. Jól mutatja ezt Szeged városának példája: szinte biztosra vehető, hogy a 12. században Bács megye északi határa Szeged fölött húzódott, azaz Szeged Bács megye része volt. Viszont 1247-ben Szegedet már Csongrád megye részeként említik az oklevelek.

2. térkép: A Délvidék vármegyéi a 13. század második felében

Forrás: Nagy I. szerk. (2007) 80. old.

A megyehatárok gyakori változása mellett, azt is rögzítenünk kell, hogy régi vármegyék tűntek el, miközben újjak születtek. Az 1. térképen még nyomát sem látjuk Pest megyének – későbbi területén ekkor még Bodrog és Nógrád vármegye osztozik, – hiszen ekkor még nem is létezett. Viszont a 13. században már létezik Pest vármegye, területét Nógrádból és Bodrogból hasították ki.

Érdekes Keve vármegye sorsa. Ez a vármegye 1201-ben született meg (Csanád vármegyéből, más vélekedések szerint Temes vármegyéből vált ki), de 1326-ban magának Keve vármegyének is el kellett szenvednie egy kiválást. Egy részéből Becse központtal létrejött Torontál vármegye (központja után néha Becse vármegyének is nevezték). Torontál vármegye ekkor az ország egyik legkisebb vármegyéje volt. A 16. században – a török hódítás következtében – Keve vármegye megszűnt.

A Délvidék vármegyéinek helyzetét (megyehatárok és megyeközpontok) a 13. század második felében mutatja a 2. számú térkép és a 1. táblázat.

1. táblázat: A Délvidék vármegyéi a 13. század második felében

A vármegye neve	A vármegye központja
Bodrog	Bodrog
Bács	Bács
Csongrád	Csongrád
Csanád	Csanád
Keve	Keve
Krassó	Haram
Temes	Temesvár
Arad	Arad

Forrás: A szerző saját szerkesztése

3.3. Királyi vármegyéből nemesi vármegye

A 13. század folyamán a királyi vármegyéket fokozatosan felváltották az ún. nemesi vármegyék. Az Aranybulla 1222. évi kihirdetése után a megyei nemesség fokozatosan kialakította a maga önkormányzatát. Míg a korábbi királyi vármegye a király, illetve a király által kinevezett ispán irányítása alatt állt, addig a nemesi vármegye a megyében élő nemesek önkormányzata volt. Hangsúlyoznunk kell, hogy ez egy funkcionális átalakulás volt, a megyék területi keretei nem nagyon változtak, a nemesi megyék a királyi vármegyék területén jöttek létre.

Az 1232-es kehidai oklevél tanulsága szerint a köznemesség elsősorban önvédelmi és igazságszolgáltatási szereppel akarta felruházni a formálódó nemesi vármegyét. Így a megyei nemesi önkormányzat az igazságszolgáltatás területén alakult ki először, majd fokozatosan a törvényhozási és közigazgatási funkciókat is elnyert (*Hajdú Z. 2001*). Az így megszülető nemesi vármegye a következő

évszázadokban a kulcsszerepet játszott a magyar állam közigazgatásában, gyakorlatilag a nemesség területi önkormányzataként működött.

A fennmaradt oklevelek adatai szerint a Délvidék általunk vizsgált megyéi közül elsőként Bodrog vármegyében - 1280-ban - állt fel a megyei önkormányzat és kezdett el funkcionálni a megyei tisztkar (Reiszig E. 1910). Másodikként Csongrád vármegyében 1298-ban állt fel a megyei tisztkar (Zsilinszky M. 1897). Ezzel szemben Bács és Torontál vármegye önkormányzatának működésére vonatkozó adataink csak a 14. század első feléből vannak (Reiszig E. 1919).

Irodalom

- ARDAY L. (2002/A): A mai Vajdaság (a történelmi Bács-Bodrog, Trontál és Szerém vármegyék) rövid története. In: Arday Lajos (2002/b): Magyarok a Délvidéken, Jugoszláviában. BIP. Budapest.
- BAK B. (2003): Magyarország történeti topográfiája. História Könyvtár. Budapest.
- CSÜLLÖG G. (2007): A Tiszántúl a Kárpát-medence 10-17. századi regionális tagolódásában. *Studia Geographica* 18. Debreceni Egyetem Kossuth Kiadója, Debrecen, 2007 p. 147
- CSÜLLÖG G. (2009/A): Bácska térszerkezeti szerepe a honfoglalástól a 20. századig. In: Maruzsa Z (szerk.) *Tanulmányok a Magyarország és Jugoszlávia között a bácskai térségben kialakult hidegháborús konfliktusról*. Baja: Eötvös József Főiskolai Kiadó, 2009. pp. 9-20.
- CSÜLLÖG G. (2009/B): Történeti régió két földrajzi térben (Délvidék: Kárpát-medence és/vagy Balkán). In: Gulyás L, Szávai F, Keczer G (szerk.) *A Virtuális Intézet Közép-Európa Kutatására (VIKEK) Évkönyve 2009*. Szeged;Kaposvár: Virtuális Intézet Közép-Európa Kutatására, 2009. pp. 268-273.
- CSÜLLÖG G. (2009/C): A középkori Magyarország regionális tagolódása. In: *Közép-Európai Közlemények* II. évfolyam 4-5. szám 2009/4-5. No.6-7. pp.64-71.
- CSÜLLÖG G. (2010): A Bánság változó szerepe Magyarország történeti térszerkezetében. In: *Közép-Európai Közlemények* III. évfolyam 2. szám (No. 9.) 2010. pp. 29-37.
- FRISNYÁK S. (1999): Magyarország történeti földrajza. Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest.
- GULYÁS L. (2005): Két régió – Felvidék és Vajdaság – sorsa az Osztrák-Magyar Monarchiától napjainkig. Hazai Térségfejlesztő. Budapest
- GULYÁS L. (2006): A Délvidék fejlődésének főbb csomópontjai és tendenciái. Id. mű Kókai Sándor szerk. (2006): *A Délvidék történeti földrajza. Történeti Földrajzi Tanulmányok*. Nyíregyháza. 55–68. old;
- GULYÁS L. (2007): Vajdaság: Történeti áttekintés. 87-89.old. In: Nagy Imre szerk. (2007): *Vajdaság. A Kárpát-medence régiói* 7. Dialóg-Campus. Pécs-Budapest. 76-149. old.

- GULYÁS L. (2012): A Délvidék története 2. A török kiűzésétől Trianonig 1683-1920. Közép-Európai Monográfiák 6. Egyesület Közép-Európa Kutatására. Szeged.
- GULYÁS L. (2013): A Délvidék története 3. Trianontól a királyi Jugoszlávia összeomlásáig (1941). Közép-Európai Monográfiák. 8. Egyesület Közép-Európa Kutatására. ISBN: 978-963-89724-3-9. Szeged.
- GYÖRFFY GY. (1966): Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. III. kötet. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- GYÖRFFY GY. (1977): István király és műve. Budapest.
- HAJDÚ Z. (2001): Magyarország közigazgatási földrajza. Dialóg-Campus. Budapest-Pécs
- KÓKAI S. SZERK. (2006): A Délvidék történeti földrajza. Nyíregyházi Főiskola Földrajz Tanszéke. Nyíregyháza:
- KRISTÓ GY. (1988): A vármegyék kialakulása Magyarországon. Magvető Könyvkiadó. Budapest
- NAGY I. SZERK. (2007): Vajdaság. A Kárpát-medence régiói 7. Dialóg-Campus. Pécs-Budapest. 76-149. old.
- REISZIG E. (1910): Bács-Bodrog vármegye története. In. Borovszky Samu szerk. (1910): Bács-Bodrog vármegye II. kötet. Országos Monográfia Társaság. Budapest. 28-248.old.
- REISZIG E. (1919): Torontál vármegye története. Országos Monográfia Társaság. Budapest.
- REIZNER J. (1900): Szeged története. IV. kötet. Szeged.
- TROGMAYER O. (1980): A csongrádi vár. In. Juhász A. szerk. (1980): Múzeumi Kutatások Csongrád megyében. Szeged.
- VERESS D. CS. (1986): A szegedi vár. Zrínyi Katonai Kiadó. Budapest.
- ZSILINSZKY M. (1897): Csongrád vármegye története. Budapest.

MIGRÁCIÓS HATÁSOK A KÖZÉPKORI MAGYAR ÁLLAM NÉPESSÉGÉNEK TÁJFORMÁLÁSÁBAN

Dr. Csüllög Gábor – Dr. Horváth Gergely

1. A Közép-Európai migrációs tér

A különböző földrajzi tereken átvezető útvonalak összekapcsolódásából már a korai történeti korszakokban is jelentős, a kultúrákat összekötő tartós áramlási zónák jöttek létre. Ha azokat a földrajzi tereket is figyelembe vesszük, amelyekre a rajtuk mozgó népesség és az útvonalak mentén terjedő folyamatok közvetlenül hatottak, akkor összefüggő áramlási térről beszélhetünk. Közép-Európának a Duna által összekapcsolt áramlási terei, mint a Felső-Duna-völgy, a Kárpát-medence, vagy a Nyugat-Balkán már összefüggő történeti térszerkezettel jellemezhetők, amelyek meghatározó elemei: az áramlási csomópontokban kialakult központok és azok aktív vonzás terei, a köztük kialakult fontosabb útvonalak, és az azokon zajló áramlások irányai, mint térszerkezeti vonalak. Ezek megjelenése és működése a különböző korszakok történeti folyamatai, politikai hatóterei által befolyásolva folyamatosan változott, de a fő tendenciák végig jelen voltak.

Az európai jelentőségű Duna menti áramlási zóna kialakulását több elkülönülő földrajzi és hatalmi tér határozta meg. Déli irányból, a Morava-völgyön és az Al-Dunán keresztül évezredek óta jelentős balkáni, kis-ázsiai hatások érkeztek. A vaskor elejétől vált aktívvá nyugatról a Duna és a Rajna forrásvidéke, valamint a Cseh–Morva-medence, keletről pedig a Kelet-európai-síkság térsége. Az 1. század elejétől pedig Észak-Itália útvonalai kapcsolódtak szorosan a Dunához. A különböző irányú migrációk és áramlási hatások a Kárpát-medence térségében összegződtek, folyamatosan alakítva az itt kialakuló kultúrák és államiságok térbeliségét. Az áramlási zóna meghatározó központjai mind a Duna mentén jöttek létre. Zárt, az áramlásokból kimaradó tér kialakulása kevésbé volt jellemző. Természetesen a térbeli aktivitás a hegységek belseje felé csökkent, de a Dunával összefüggő vízhalózat völgyei révén a kapcsolódás azokban az irányokban is folyamatos volt (*Csüllög G. 2010*).

A Kárpát-medencében kialakult évezredek útvonalak futása elsősorban domborzati és vízrajzi meghatározottságú volt, amin a magyar állam településrendszere, területi szerveződése csak kismértékben módosított. A főbb útvonalak követték az ősi népesség migrációs útvonalát, amelyek egyrészt a Duna felső völgyét kötötték össze a Balkánnal és Kelet-Európával, másrészt Észak-Itáliából kiindulva tartottak a Baltikum, Kelet-Európa és a Balkán északi

része felé. A legjelentősebb útvonal a Dunát követte, mégpedig mindkét oldalán, az ártérperem mentén. Az ebből kiágazó útvonalak a Felvidéken a mellékfolyók mentén, azok völgyeiben épültek ki a hágók irányába.

2. Az első évezred végi migrációs korszak hatása a kultúrák térbeliségére

A 7-12. század komoly etnikai, vallási, nyelvi és politikai átrendeződést hozott a Duna mentén. Az etnikai sokszínűség az újonnan érkező keleti germán, szláv, avar, bolgár, magyar, besenyő, jász és kun népcsoportoknak volt köszönhető. A források alapján feltehető, hogy beléjük olvadtak a népvándorlás viharait túlélő kelta, jazig és germán népesség maradványai. A 12. századtól a nyugat felől érkező szász és flamand etnikumok színesítették a tovább ezt a tarka képet. A 14. századtól pedig déli irányból érkezve románok és szerbek telepedtek meg a Duna mentén. Az évszázadok alatt sok etnikai csoport elveszítette korábbi nyelvét és asszimilálódott az adott térség meghatározó, többségi nyelvéhez. Még kevesebb etnikum tudta az államiság valamelyik szintjét kialakítani.

A Német-római Birodalom jogrendi megszilárdulása és a magyar államnak a római pápa iránti elkötelezettsége folytán a bizánci egyház gyorsan háttérbe szorult. A következő évszázadokban a nyugati keresztény kultúrkörön belül elkülönültek a térséget meghatározó nyelvek nagytérségei is. Három, részben elkülönülő nyelvi tér jött létre: a német, a szláv és a magyar. A germán népek széttagolt kultúráját a Német-római Birodalom gazdasági folyamatai, erőteljes hűbéri és városi jogrendszere foglalta egybe. A tartós birodalmi struktúra, a folyamatok állandósága, és a gazdaság bővülése azonban migrációs kényszerrel járt. Ebből fakadóan a német kulturális és nyelvi hatás hosszasan és erőteljesen érvényesült a velük érintkező szlávok és bizonyos formában a magyarok kultúráiban. A német nyelv valamilyen formája különböző sűrűségű szórványokban az egész térségben jelen volt.

A szláv nyelvterület magyarok miatti kettéválása több következménnyel is járt. Egyrészt elkülönültek egymástól az északi és a déli szláv nyelvek, másrészt a szláv népek erőteljes külső migrációs és kulturális nyomás alá kerültek. A legnyugatibb szláv népcsoportoknál a német hatást tovább erősítette a politikai függés. Ugyanakkor a horvát nyelv számára a magyar államba való beépülés önálló nyelvi fejlődést eredményezett; a katolikus kultúra, különösen a latin egyházi nyelv használata segítette a többi balkáni szláv nyelvtől – elsősorban a szerbtől – való elkülönülést és az önálló kultúraépítést.

3. A középkori magyar állam szerepe a migrációs tér alakításában

A Magyar Királyság a 11-15. század között a térség meghatározó politikai nagyhatalma volt. Területi egységének kulcsa a Duna által közvetített áramlási útvonal fő csomópontjának uralma és a két medencei bejáratának – északon a

Morva-, délen a Morava-kapu – ellenőrzése volt (*Csüllög G. - Horváth G. 2008*). Ezek a kapuk hosszú időn keresztül a Kárpát-medencébe irányuló áramlások és külső területi törekvések (Német-római Császárság, Bizánc, majd Oszmán Birodalom) legfontosabb gyűjtőpontjait jelentették, ami—mintegy ötszáz évig komoly kihatással bírt Európa történetére. A Magyar Királyság területi és védelmi rendszerének kiépítésével le tudta zárni a Duna menti áramlásokat, összességében azonban nem elgátolta, hanem ellenőrizte és szabályozta azokat (*Csüllög G. 2000*), miközben a nyugatról érkező hatásokat és a folyamatosan érkező migrációs népességet befogadta és letelepítette. Ez a szabályozott áramlás még Luxemburgi Zsigmond német-római császár és magyar király alatt is egységbe foglalta a Duna menti térséget. Ugyanakkor a magyar állam déli és keleti határa igen tartós választóvonallá vált a keleti és a nyugati kereszténység között.

4. A külső és a belső migráció hatása a tájak formálására

Az állam, a politikai hatalom megszilárdulása után a 11. századtól az átmenő migráció nagymértékben lecsökkent. A korai időszakban elsősorban a kiemeltebb hordalékkúpi, az alacsonyabb helyzetű hegylábi, dombsági felszínek és az ezeken megjelenő domborzati, vízrajzi és növényzeti érintkezési zónák, illetve peremek lettek a letelepedés fő színterei. A térhasznosítási formák kialakítása és a kultúrtáj formálódása szorosan kötődött a Kárpát-medence folyóhálózatához. Különösen a Tisza és mellékfolyói voltak meghatározók a településsűrűség és a településhierarchia alakításában. Sok esetben mutatható ki több oldalról is összefüggő Árpád-kori leletanyag és névanyag a medence belseje felé tartó folyók mentén. A folyók nemcsak a települések és a gazdálkodás nélkülözhetetlen elemei voltak, hanem egyben a térkapcsolatok, a közlekedés-szállítás, valamint az elérhetőség fontos színterei is. A különböző népcsoportok számára pedig a tájakkal való azonosulás fontos elemeivé váltak a honfoglalástól egészen a 19. század második feléig. A társadalom aktivitása elsősorban az állandóan, vagy időszakosan vízzel borított térszíneket körülvevő ártérperemeken, valamint a részben domborzati különbségeket mutató erdőperemek medence felé eső oldalain erősödött.

A jelentős kiterjedésű kedvező földrajzi környezet már önmagában is vonzó tényező volt (*Kristó Gy. 1996*). Ugyanakkor egyes kedvezőbb adottságú tájak esetében az alacsony népsűrűség és az egyenlőtlen népességgkoncentráció komoly tartaléktérületeket jelentett. A politikai célok, a területszervezés hatékonysága, és főként a birtokszerveződések igényelték is a szabályozott külső és belső migráció fenntartását és erősítését. Külső vonatkozásokban alapvetően migrációs vonzás jellemezte az magyar államot. Ennek voltak erőszakos, az állam által nem kívánt politikai formái, mint a német-római és a kun-besenyő törekvések a 11-12. században, valamint voltak részben kezelt és szűrt, spontán formái is, mint a 12-13. századtól erősödően a szerb, illetve latin

nyelvű vlachok beköltözése. De igazából a területi rendszert, az etnikai tagolódást és a kultúrtáj alakítását jelentősen befolyásoló folyamattá a szervezett betelepítések váltak. A jász és kun népesség befogadása, a német nyelvű népesség letelepítése az ország különböző részein, később pedig a szerbek, de főleg a románság behívása az új birtokstruktúrákba már komoly változásokat, új területi elemeket és az adottságoktól függő funkcionálisan elkülönülő kultúrtájformálást hozott. A megtelepedés és a betelepítések sűrűségében a középkor folyamán ezért jelentős különbségek alakultak ki.

5. A migrációs hatások eltérései a különböző tájtypusokban

Az árterek

A Duna, Tisza és mellékfolyóik ártere a korai szórt, kis létszámú megtelepedéseknek viszonylag kedvező élettereket biztosított. A térszínen a menedéki és az alacsonyabb szintű gazdálkodási tevékenységek – foggazdálkodás, monostori gazdálkodás, átjárók, révek használata és biztosítása – jelentek meg elsődlegesen. A változó településhelyek csak kis számban rögzültek hosszabb időtartamon át fennálló településsé. A tartósan vízzel borított felszínek kisebb kiemelkedésein a vízjárást követő változó helyzetű megtelepedések voltak jellemzőek, mint pl. a Nagysár, Ormáncz, Bodrogház esetében. Gyér népességük egyszerű térhasznosításával hosszú évszázadokig csak csekély mértékben változtatott a táj természetes megjelenésén. Megfigyelhető, hogy ezeket a térszíneket csak kismértékű ide irányuló migráció jellemezte a honfoglalás után; elsősorban kisebb kun, besenyő és jász népességsz csoportok települtek be a honfoglaló és a korábbi korszakokból itt maradt népesség közé. Egyedül egy sajátos folyamat esetében találhatunk forrásokat külső migrációra: A Tisza-vidék árterében létrejövő és a 14-15. századig prosperáló kisebb-nagyobb kolostorok szerzetesei és részben laikus barátai nyugat felől, főleg a Rajna mellől, kisebb részben a Brit-szigetéről érkeztek. Ezeknek a kolostoroknak, közülük is főleg a Sebes-Körös árterében a mai Mágor-pusztá területén kialakult nagyméretű Csolt monostorának komoly területszervező és gazdasági szerepe volt.

Erőteljesebb volt a megtelepedés a folyók menti időszakosan vízzel borított árterek peremén, folyóhátain. Itt zárt működésű, helyi környezetet szervező, vízzel körbezárt és a vízjárás változását követő települések jöttek létre pl. a Rétköz, Csallóköz, Körösköz területén. Más térségeken a folyók épülő hátainak vízmentes magasabb részein kialakuló mederzugokhoz és fokokhoz kapcsolódó folyóhátai településhelyek voltak a meghatározók, mint pl. a Szamoshat, Krasznahat stb. esetében. (*Frisnyák S. 2000*). Mivel az ilyen adottságú területek a honfoglalás idején sűrűn megtelepültté váltak, sőt kifejezetten korai központok jöttek rajtuk létre, ezért későbbi, főleg kívülről érkező migráció nem

volt jellemző a korszakban. A települések száma, mérete és térhasznosítása követte a természeti változás dinamikáját. Már a korai szórt, kis létszámú megtelepedéseknek is kedvező élettereket biztosítottak pl. az Ormánság, Érmellék, Tóköz, Taktaköz – a vízfelszín váltakozásához igazodó – ártérperemei, ahol a gazdálkodási tevékenységek összetettek voltak. Az ármentes térségeken pedig korán kialakultak a középkorra jellemző alföldi gazdálkodás földművelő, állattartó és kert- és erdőgazdálkodási formái, amelyekben a folyóknak jelentős szerepük volt.

A legjellegzetesebb a vízjárta oldalhoz kapcsolódó ártéri gazdálkodás volt, amelynek meghatározó tevékenységét a fokgazdálkodás jelentette. A folyók és az árterek közötti kapcsolatot biztosító fokoknak nagy szerepe volt a halászatban, a termékek szállításában, a folyóból be- és kiáramló vizek energiájának malmok általi hasznosításában. A halászat mellett jelentős volt az apróvad-hasznosítás, az ártéri erdőkben a makkoltató sertéstartás, a rétgazdálkodás, a kaszálás és a legeltető szarvasmarhatartás. Kiegészítette mindezt a fák hasznosítása, különösen a faeszközök készítése. Lényegében csak a nagyobb népességet eltartó kiterjedtebb szántóterületek hiányoztak (*Frisnyák S. 2001*).

A 14. századtól sajátos belső, kibocsátó migrációs folyamat részévé váltak az árterek. A kialakuló és az ármentes területeken gyorsan terjedő jobbagytelkes gazdálkodás jelentős népességet szívott ki, főleg a Tisza és mellékfolyóinak belső ártereiből. Ez a folyamat is hozzájárult ahhoz, hogy ezek a területek nem népesedtek túl, rögzült a sajátos ártéri gazdálkodási rendszer és létrejött a környezet és tájhasználat tartós egyensúlya, amit a hódoltsági időszak tovább konzervált; majd csak a 18. század mezővárosi hatásai kezdték lebontani (*Glaser L. 1939*).

Az ármentes hordalékkúp-síkságok

Az árvízmentes felszínek domborzati, talaj- és növényzeti jellemzői a földművelő tevékenységnek sokkal jobb feltételeket nyújtottak, mint a vízjárta, vagy az erős tagoltságú erdős hegyvidéki felszínek. Az alacsonyabb, 120–150 m közötti magasságú hordalékkúp-síkságok állandóbb medrekhez kötődő folyói már jelentősebb kiterjedésű árvízmentes felszíneket között futottak, itt az előbbi tájakhoz képest nagyobb számban kialakuló települések a folyókat követő kisebb kiemelkedéseken, a folyókhoz kötődően jöttek létre. A folyók között elterülő magasabb helyzetű hordalékkúpi és löszös hátakon – pl. Mezőföld, Hajdúhát, Nyírség, Jászság stb. – pedig a folyók közti településhelyek tipikus formái alakultak ki. A kiegyenlített vízrajzi és domborzati tagoltság következtében rendelkezésre álló összetett hasznosítási tér előnyeit bővítette a víz és az erdőperemek közelsége, valamint az a kedvező állapot, hogy a domborzat és vízjárás alapján az év nagy részében a folyók átjárhatók voltak, azaz itt nem gátolták a folyóirányokat keresztező téráramlásokat.

A korszakhoz képest sűrű térhasználat következtében fontossá vált a települések természeti és társadalmi elhatárolódásának kinyilvánítása és a jogi rögzítés érvényesítése. A kultúrtáj kiépülésének folyamatát gyorsította, hogy a természeti térosztásban megnyilvánuló határok a társadalom céljai és lehetőségei szerint érvényesíthetők vagy feloldhatók voltak. Ez a helyzet kedvező lehetőséget adott a települési/társadalmi térérntkezések kiépítésére és a különböző jellegű migrációs letelepítésekre. Ezért a területek egy részén az ártereknél meghatározóbb formában jelent meg a külső és belső migráció. Hogy hol és kik telepedtek meg, azt a politikai folyamatok mellett elsősorban a tájhasználati jelleg és az eltérő funkcionalitás határozta meg.

A migráció elsősorban a Dunát és a Tiszát övező árterek közötti hordalékkúp-felszínek területét népesítette be. Ennek oka jórészt a korai magyar állam területszervezési logikájában keresendő. A regionalizáció a 11. századtól kezdve elsősorban a stratégiai útvonalak, a fő migrációs pályák mentén, vagyis a térkapcsolat szempontjából jól szervezhető tájakon – főleg a belső medenceperemeken – alakította ki sűrűbben lakott központi térségeit. Így az ezekből a zónákból kieső, a Duna és a Tisza közti terület alapján köztes térségként funkcionált. Ugyanakkor mozaikos táji adottságai folytán ez a térség alkalmas volt a nagy tömegben, egyszerre érkező keleti népesség letelepítésére és a vármegyei szervezettől független önállóságuk biztosítására.

A jász népesség vegyes gazdálkodással alakította ki jellegzetes tájhasználatát a Zagyva kisebb ártereivel kísért löszös hordalékkúp-felszínén.. Ennek formáit nagymértékben befolyásolta kiváltságolt jogi helyzetük. A kun népesség ennél jóval nagyobb területet szállt meg. Egy ekkora népesség korántsem volt olyan egységes társadalmilag és gazdálkodási formáik alapján, mint ahogy később gondolták, ezt letelepülésük térbeli elrendeződése és a magyar államon belüli szerveződésük kialakítása is mutatja (*Györffy Gy. 1990*). Egy részük vegyes gazdálkodással a löszhátakon (a Nagyunság ármentes területein, a Mezőföld egyes pontjain és a Kiskunság löszös területein) települt meg. Más részük az előbbieknél jelentősebb és külterjesebb állattartással, de szorosabb szerveződési formában a Kiskunság vegyes adottságú tájain telepedett meg, ahol kiváltságolt jogállásuk alapján igen tartós tájhasználatot alakítottak ki, aminek jellemzője a koncentrált megtelepedés és az igen nagy területre kiterjedő gazdálkodás volt. Ily módon mind a homokhátak pusztáit, ligeteit, mind a vizenyős területek adottságait hasznosítani tudták a rendelkezésükre álló hatalmas ritkán lakott területeken. E gazdálkodási mód konfliktusai a korábban megtelepült népesség birtokviszonyaival való ütközésben jelentkeztek. A 15. században azonban a kialakuló mezővárosi rendszer és a jász-kun gazdálkodás között egyre nagyobb lett az átfedés. A 16. században pedig már a mezővárosi szerveződésben alkalmazkodott a térség népessége a hódoltság kényszeréhez, de főleg annak gazdasági lehetőségeihez, aminek következtében gazdálkodásuk külterjes nagyállattartó formája és annak tájalakító hatása igen nagy területre terjedt ki az Alföldön (*Hatházi G. – Szende K. 2003*).

Völgykapuk

A nagyobb folyók (Vág, Nyitra, Garam, Sajó, Hernád, Latorca, Laborc, Tisza, Szamos, Kraszna, Sebes-, Fekete-, és Fehér-körös, Maros) völgyeinek a medence belsejébe nyíló völgykapuiban és azok előterében; a kedvező környezeti, térhelyzeti adottságok következtében jött létre a legsűrűbb és hierarchiájában leginkább tagolt települési zóna. A XIII. századtól a birtokstruktúra kiépítésével együtt rögzülő központok hatására megindult az összefüggő településrendszerek kialakulása. A telkes jobbágyságra épülő birtokstruktúra igazán jövedelmezővé a vegyes (belső, külső telek, szőlő, erdő stb.) gazdálkodási szerkezetű, és megfelelő területnagyságú telkekből álló falvak és birtoktestek esetében vált. Erőteljes népességáthelyeződés, -áttelepítés indult meg, amelynek egyik kibocsátó bázisát a folyó menti árterületek telekbővítésre kevésbé alkalmas szórt településeinek elvándorló népessége adta. A hadszervezeti változások, a városok, várvonalak kiépülése és a várbirtokok bővülése a folyók mentéről – főleg a belső domborzati peremen – a völgykapukhoz kiépülő várakhoz vonzotta a hadi állattartó, eszközellátó népességet. A fokozatosan bővülő térhasznosítás területe elsősorban a síkságoknak a hegységek felé eső oldalán ment végbe, szoros összefüggésben a hegyvidékek hatalmas erdőbirtokaival és azok növekvő nyersanyag-kitermelésével, ezzel együtt megjelentek a hegyvidéki (erdő) és a hordalékkúpi tájak munkamegosztásából kialakuló termékpiac kezdeti lépcsői is (*Frisnyák S. 2004*). A fejlődő területi munkamegosztás kialakította az érintkezési zónákat, amelyek energikus pontjain fejlődni kezdtek a közigazgatási, egyházi, piaci, kézműves központok. A folyók által a medence belsejébe irányuló téráramlások itt találkoztak a belső domborzati peremmel párhuzamos, a folyókat keresztező téráramlásokkal; ezek hozták létre a téráramlások csomópontjaiban a fontosabb térszerkezeti központokat, vásárvárosokat. Ezért már a 14. századra ez a típus mutatta a legkifejlettebb kultúrtáji jellemzőket.

Ebben a tájtípusban az erőteljes változások sora, a belső migrációs átrendeződés volt elsődlegesen a jellemző. Tömeges, egy-egy etnikumhoz tartozó migráció csak egyes, nagyobb központokra volt jellemző. Főleg a szabad királyi városok (Pozsony, Buda, Pest, Kassa, Várad, Kolozsvár, Temesvár) és a fontosabb egyházi központok népessége szerveződött, vagy növekedett német nyelvterületről, illetve részben Észak-Itáliából érkező bevándorlással. Ugyanakkor sajátos funkcióik, piacszerepük okán tájformálásuk inkább közvetett volt (*Frisnyák S. 2009*).

Hegységközi medencék és a zártabb hegységek erdő és erdőhatár feletti területei

A kisebb mellékvölgyek közötti enyhébb lejtésű felszíneken nagy számban jöttek létre olyan települések, amelyek alapvetően a hegységekből kinyúló

összefüggő erdőtakaró pereméhez kapcsolódtak. Ilyenek voltak a különböző Erdőhátak, Hegyalják, Hegyközök és Mezőségek, mint pl. a Báródság, vagy Kalotaszeg. Az erőteljesebb tagoltság már döntően a völgytalpi peremekre koncentrálódó térbeli hasznosításokat alakított ki.

A magassági szint emelkedésével és a völgyek sűrűsödésével párhuzamosan kialakuló kisebb települések a mellékvölgyek torkolatánál összpontosultak. A hegységeket tagoló nagyobb folyók kiszélesedő völgyi szakaszain nagyobb völgytalpi települések voltak jellemzők, és a 17. századig még csak elszórtan jelentek meg az oldalágakban, mellékvölgyekben a kisebb települések.

Az erősen tagolt hegységi térszínek területén jelentős volt az erdővel borítottság, itt a térhasznosítás a nagyobb völgyekre, illetve azok mellékvölgyeinek bejáratára összpontosult. Az ilyen területeket nagyságukhoz képest igen kis számú település jellemezte. A gazdasági funkciók közül az erdőhasználat, szénégetés, mészégetés, bányászat és az erdőhatár felett a pásztorkodás volt meghatározó. Az erdők területhasznosítási célú megbontása és a hasznosítási formáknak a népességnövekedéssel párhuzamosan lezajló magasabb szintre húzódása csak igen lassan ment végbe.

A kialakuló nagy kiterjedésű várbirokok jelentős része a nagyobb folyók mellékvölgyeire felfűződő hegyvidéki erdőterületekre esett. Ezek igazgatására megfelelő magasságban és stratégiai helyzetben fekvő, az utakat, hadi mozgásokat figyelő és menedéket is nyújtó erődítések jöttek létre, amelyek funkciója – a folyóvölgyek hegységközi átjáró helyzetéhez kapcsolódóan – a kereskedelmi forgalom ellenőrzésével bővült. Az út-, terület- és erdőellenőrző, valamint az erdőgazdálkodás és birtokirányító funkciók határozott térpontokhoz és településformákhoz rögzültek. A térszín várai a fő- és a mellékvölgyek kapujában az alacsonyabb térszínnek fölé emelkedve épültek ki a 13-15. században. Hozzájuk kapcsolódva alakultak ki a vártelepülések különböző típusai, ezek részben közvetlenül a várakhoz, részben az erdőterületekhez kapcsolódtak és a hegyvidéki kultúrtáj kialakításának fontos elemeivé váltak. A kedvező adottságokkal (víznyerési lehetőség, irtható erdő vagy erdőmentes térszínekkel) rendelkező alacsonyabb tetőfelszíneken vegyes hasznosítású (földművelés, legeltetés, erdő- és vadgazdálkodás), a víznyerési lehetőséghez rögzülő szórt megtelepedési formák jöttek létre. A szélsőségesen tagolt magashegységi térszíneken az erdőhatár fölötti magányos pásztorkodó helyek hosszú évszázadokon keresztül kimaradnak a településrendszeri szerveződésekből és csak igen kevés szálon kapcsolódnak környezetük térszervező folyamataihoz.

A fentebb említett hegyvidéki tájakon a 12. századtól az ide irányuló migráció folyamatos volt. A letelepítések azonban a táji környezet és annak különböző hasznosítási formái (bányászat, erdőgazdálkodás, pásztorkodás stb.) alapján differenciáltan jelentek meg. A belső medencék többségében a királyi és a főúri betelepítések főleg a már részben városiasodott szászok lakta területek felől történtek, célját tekintve elsősorban városi gazdaság kialakítására. A

migrációs folyamatoknak nagy szerepük lett a kézművesipar és a kereskedelem gyors bővítésében. Mindez jelentős tájformálással járt együtt. Növekedett a nyersanyagigény a fára, ércekre, építőanyagokra és a vízre. A városok csak élénk térkapcsolatokkal létezhetek, így az utak is sűrűsödtek, ezek menték pedig sokszor új települések jelentek meg. Így a belső medencei városok tájformálása egyszerre volt közvetlen, környezetére ható és közvetett, távolabbi térségekre kiható. Hasonló, de még erősebb volt a hegyvidékek belsejében, völgyeiben létrejövő bányavidékek városainak és a hozzájuk tartozó bányatelepeknek a tájformálása. Népességük már sokkal összetettebb volt, sokszor adott munkafázisra hoztak bányászokat, fémműveseket Európa hegyvidéki területeiről, így pl. Sziléziából, Cseh- és Morvaországból, az Alpok vidékéről, ezért Alsó- és Felső-Magyarország bányavidékeinek, a szatmári és erdélyi bányavárosoknak a népessége sokszor elég vegyes volt, különösen a 15. századtól, amikor a újabb iparágak jelentek meg ezekben a városokban. A 14. századig – főleg Magyarország keleti részén –még nagyszámban voltak megtalálhatók keleti kereskedőnépek képviselői is.

A Keleti-Kárpátok medencéiben a szász bevándorlás mellett főleg a belső migráció, a székely települések kialakulása következtében kezdődött meg a folyamatos tájformálás. Erdély keleti és déli felén már korán elkülönültek a szász és a székely települési területek, mindkettő igen sajátos, a maga nemében kiegyensúlyozott tájhasználatot alakított ki. Míg az előbbi elsősorban a földművelésre és a városi piacok kiszolgálására épült, addig utóbbi vegyes – földművelő, legeltető és erdőhasznosító – gazdálkodást alakított ki. Mellettük a 13. századtól egyre nagyobb számban jelentek meg a hegyvidékek erdőhatár felett a jelentős állatállománnyal rendelkező vlach pásztorok, akik ebben a magassági zónában egészen az Alacsony-Tátraig eljutottak. Nagyjából ez az az időszak, amikor a Kárpátok térségében élő szláv nyelvű népesség, kihasználva a gyepű elve megszűnését, szétterjed a hegyvidékeken, elkülönülve a német, magyar és latin nyelvűektől. Migrációjuk sokkal jelentősebb volt, mint korábban azt a történészek gondolták. Elterjedésüket – a latin nyelvű havasalföldi népességgel együtt – nagyban elősegítette a tartományurak 14-15. századi letelepítő tevékenysége, amelynek elsődleges célja a telkes birtokok állományának erősítése, a munkaerő bővítése és az erdőbirtokok hasznának növelése volt. A Nyugat-Dunántúlon jelentős volt a tartományúri nagybirtokokon a német és a délszláv népesség letelepítése is, bár az előzőekben említetteknél kisebb mértékben.

Különös, de igen fontos formája volt betelepülési folyamatnak a szerzetesrendek monostoraihoz kötődő migráció. Ez nagyrészt az országba irányuló volt, de sok esetben kétirányú is, mert a helyi monostorok szerzetessége egy bizonyos itt töltött idő után átkerülhetett valamely külhoni kolostorba. Míg a korai bencés monostorok elsősorban a kedvező adottságú belső tájakon rendelkeztek nagyobb birtoktestekkel, addig a ciszteriek főleg a hegyvidékek

lábainál, azok völgyeiben az erdőhatáron telepedtek meg, és igen erős tájalakításba kezdtek a jól szervezett, műszaki elemeket (vízenergia-hasznosítás) is alkalmazó agrárgazdaságukkal és az igen jelentős fém- és üvegiparukkal. A 15. században a kétirányú szerzetesi migrációt kiegészítette a céhes népesség, illetve a zsoldos katonaság vándorlása is. A század gazdasági és társadalmi átalakulása pedig elvezetett a jobbágyság és a telket vesztő kismanesség belső migrációjához, ami azonban már komoly gazdasági problémákat jelenített meg és súlyos társadalmi egyensúlytalanságot hozott magával. Mindennek komoly, részben degradációs hatású tájformálási következményei is lettek. Erősödtek az Alföldön a mezővárosi pusztásítások, hanyatlottak – főleg a déli területeken – a jobbágytelkes gazdaságok, sok helyen elhagyták, vagy a főurak lerombolták a monostorokat. Mindez már a török hódítás előtt erősítette a Hunyadi János hadjáratai által megindított szerb migrációt is, amelynek jelentős kihatása lett a következő évszázadok történetére, a táj népességének összetételére és főleg a Duna menti tájak formálására.

Irodalom

- CSÜLLÖG G. (2000): A középkori Magyarország térszerkezete. Földrajzi Közlemények 124. 1-4. pp. 109-130.
- CSÜLLÖG G. – HORVÁTH G. (2008): A honfoglalás-kori térszerkezet kérdései. In: Szabó J. (szerk.): *Geographia generalis et specialis*. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen. pp. 237-242.
- CSÜLLÖG G. (2010): Áramlási terek és régiók a magyar állam történetében. A Virtuális Intézet Közép-Európa Kutatására Közleményei 2. 2-3. pp. 233-242.
- FRISNYÁK S. (2000): Tájhasználat és tájformálás (A mai Szabolcs-Szatmár-Bereg megye Árpád-kori földrajza). In: Frisnyák S. (szerk.): *Az Alföld történeti földrajza*. Nyíregyháza, pp. 259-267.
- FRISNYÁK S. (2001): Antropogén tájformálás az Alföldön. In: Ekéné Zamárdi I. (szerk.): *10 éves a Debreceni Egyetem Társadalomföldrajzi és Területfejlesztési Tanszéke*. Debrecen, pp. 135-142.
- FRISNYÁK S. (2004): A kultúrtáj kialakulása a Kárpát-medencében. In: Hanusz Á. (szerk.): *A kultúrtáj kialakulása a Kárpát-medencében. Történeti földrajzi tanulmányok*. Nyíregyháza, pp. 7-19.
- FRISNYÁK S. (2009): Magyarország kultúrgeográfiai korszakai. Történeti földrajzi tanulmányok. – Nyíregyháza–Szerencs, pp. 27-34.
- GLASER L. (1939): Az Alföld régi vízrajza és a települések. Földrajzi Közlemények. 57. 4. pp. 297-307.
- GYÖRFFY GY. (1990): A magyarság keleti elemei. Gondolat, Budapest 1990 p. 324
- HATHÁZI G. – SZENDE K. (2003): Népek és kultúrák a középkori Magyarországon. In: Visy Zs. (szerk.): *Magyar régészet az ezredfordulón. Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma Teleki László Alapítvány*, Budapest, pp. 388-397.
- KRISTÓ GY. (1996): A honfoglalók megtelepedése a Kárpát-medencében. In: Veszprémy L. (szerk.): *Honfoglaló őseink*. Zrínyi Kiadó Budapest, pp. 207-222.

SOMOGYI S. (1997): Hazánk vízrajza a honfoglalás idején és változásának tájrajzi vonatkozásai. In: Fülek Gy. (szerk.): A táj változásai a honfoglalás óta a Kárpát-medencében. GATE, Gödöllő, pp. 41-57.

A DÉLI HATÁRŐRVIDÉK, MINT TÁRSADALOMFORMÁLÓ RÉGIÓ

*Dr. Nagy Miklós Mihály**

A magyar nemzet törtelmének politikai, katonai eseményekben gazdag évszázadai során nemcsak társadalmunk alakult, hanem folyamatosan formálódott földrajzi lakóhelyünk, a Kárpát-medence térszerkezete is. Az olykor évtizedekig tartó háborús állapotok, a török hódoltság másfél évszázada, valamint szabadságharaink s nem utolsósorban a múlt század két világháborúja, vagyis hadtörténelmünk eseményeinek sora mélyreható változásokat idézett elő a magyar tájban. Nyomaival napjainkban is találkozhatunk. A magyar hadtörténelmi események és folyamatok – antropogén tájformáló tényezőként – egyes történelmi időszakokban elkülönülő és tudatosan elkülönített térségeket hoztak létre, amelyek létükkel megbontották a Kárpát-medence szerves térfejlődését. Ilyen térségeknek tekinthetjük a középkor évszázadaiban a Szávától és a Dunától délre kialakított bánágok övezetét, majd a Luxemburgi Zsigmond uralkodása alatt kiépített első végvári rendszert, mint ahogyan ilyennek tarthatjuk a Kárpát-medence belső területeire benyomult török további terjeszkedése megakadályozására megteremtett második végvári övezetet is. E közismert történeti földrajzi példák mellett azonban létezett egy másik, tudatosan kialakított – mondhatnánk régiószerű – térség is, amely a *katonai határőrvidék* néven vonult be történelmünkbe, s amelynek eddig kevés figyelmet tulajdonított mind hadtörténetírásunk, mind pedig történeti geográfiánk. A katonai határőrvidék sajátos térbeli elemet jelentett a 18-19. századi magyar állam térszerkezetében; az eredetileg a török elleni védelem céljából kialakult földrajzi egység éles elkülönültségével és elkülönítettségével önálló társadalomformáló tényezővé vált. Mint ilyen egészen egyedi történeti földrajzi kategóriát jelent, amely mintegy iskolapéldáját nyújtja mindannak, amit a 19. és a 20. század fordulójának – akkori nevén – antropogeográfiája, a későbbi politikai földrajz a határokkal kapcsolatosan állít. Miután történeti földrajzunk eddig csekély érdeklődést mutatott irányában, így tanulmányunkban a katonai határőrvidék – általunk legfontosabbaknak tartott – politikai földrajzi jellemzőiről szólunk annak reményében, hogy e témakörrel kapcsolatos kutatásokra ösztönözzük a magyar geográfia jeles művelőit.

* Dr. Nagy Miklós Mihály, a hadtudomány kandidátusa, címzetes egyetemi docens, doktorjelölt, Pécsi Tudományegyetem Természettudományi Kar, Földtudományok Doktori Iskola

A határörvidék: földrajzi kategória

Amikor Fényes Elek 1857-ben publikálta *Az ausztriai birodalom statistikája és földrajzi leírása* című művét, abban a Habsburgok uralta államalakulatot négy „koronaország”-ból álló egységként írta le.¹ Ezen belül – az ő fogalmazásával és felosztásával élve – a „Magyar koronai országok” az alábbi részekből tevődtek össze: 1. Magyarország, 2. Erdély, 3. Szerb vajdaság és temesi Bánság, 4. Horvát- és Tótország, 5. Katonai Végvidék, 6. Dalmát Királyság (Fényes E. 1857). Az általa Katonai Végvidéknek nevezett, ma katonai határörvidékként ismert terület a történelmi Magyarország déli határai mentén húzódó sávot jelentette, amelynek 354,8 mérföld hosszúságú területén már a 19. század közepén mintegy 1 millió fős lakosság élt. E hatalmas védelmi zónáról Fényes Elek fontosnak vélte közölni, hogy az eredetileg Erdélybe is átnyúló területeinek felszámolását követően: „...a Végvidék csak két katonai kormányra osztatik, a horvát-szlavoniaira, mellynek kormány széke Zágráb, és szerb-bánságira, mellynek kormány széke Temesvár. A két kormány ismét 14 ezredvidékre osztatik. Az igazgatás katonai. Minden fegyverfogható férfi katona. Ezekon kívül van 12 katonai város, mellyeknek saját községi szervezetük vagyon...” (Fényes E. 1857, második rész, 219. p.).

A Fényes Elektől vett adatokkal már e ponton – mintegy tanulmányunk elején – szeretnénk leszögezni, hogy főleg a népesség száma alapján, a Magyar Királyság déli határai mentén egy nagy kiterjedésű, erősen militarizált, központilag irányított katonai régió létezett, amely az egész birodalom térszerkezetében is fontos tényező lehetett. A Habsburg-birodalom lakossága ekkor mintegy 36,5 millió főt tett ki, s ebből – mint említettük – 1 millió élt a határörvidéken (Fényes E. 1857, első rész, 24. p.). A térbeli éles elkülönülésre utal az a tény is, hogy e határövezetben külön katonai városok alakultak ki, amelyek sajátos, a földrajzi térben betöltött funkciójukkal erősítették annak katonai jellegét. A modern településföldrajz az ilyen helységeket nevezi *erőd*-vagy – más kifejezéssel élve – *helyőrségi városoknak*. Ilyen funkciójú települések minden történelmi korszakban léteztek, s még ha megjelenési formájuk – az egyetemes hadügy változásaival párhuzamosan – sokszor átalakult, közös jellemzőjük általában a határmenti fekvésük volt (Mendöl T. 1963). Ez természetesen nem zárja ki, hogy az állam belső területein is kialakulhattak: ennek példája lehet a magyar településhálózatban Komárom.

A katonai határörvidéknek ez a mesterségesen létrehozott területi elkülönülése a Habsburg-birodalom, majd az abból kialakult Osztrák-Magyar Monarchia térszerkezetében, valamint az elkülönültségéből adódó jellemzői

¹ Fényes műve a Habsburg-birodalmat az alábbi „4 fő tömegre” osztotta: I. a német szövetséghez tartozó koronaországok; II. magyar koronai országok; III. lengyel koronaországok; IV. olasz koronaországok. (második rész, pp. 3-4.).

eredményezték, hogy a nemzetközi földrajzi szakirodalom sajátos geográfiai képletként kezeli, miközben történeti földrajzi kategóriaként is ismert (Tietze W. 1970; Maull O. 1956; Bán P. 1989; Simándi I. 1999; Frisnyák S. 1990; Bak B. 1997). Mindkét változat a katonai határörvidék – mint sajátos régió – védelmi funkcióját emeli ki, annak hangsúlyozásával: az ott élő társadalom sajátos gazdasági viszonyokat hozott létre, vagy ezek közé kényszerült (Vaniček, Fr. 1875; Milleker, F. 1925; Koroknai Á. 1974; Stassik F. 1900; Kaser, K. 2004). A katonai határörvidék történeti földrajzi kategóriaként önálló szócikket kapott a múlt század egyetemes geográfiatörténetében jelentős vállalkozásnak számító, Wolf Tietze nevével fémjelzett, hatalmas terjedelmű szaklexikonban – *Westermann Lexikon der Geographie* – , ahol kimondottan védelmi jellegű intézményrendszerként szerepel. A viszonylag rövid – külön térképábrázlattal ellátott – szócikkből megtudhatjuk, hogy a katonai határörvidéket ugyan a Habsburg-birodalom déli határainak török elleni védelmére hozták létre, ám még korunkban, vagyis megszüntetése után közel másfél évszázaddal is nagy jelentősége van; társadalmi és településhálózata magán viseli az egykori katonai funkciójú régió nyomait. Az ennek területén élő délszláv társadalmi rétegek ősi családi, gazdálkodási formáját, az úgynevezett *zadruga-rendszert* (Tietze W. 1970) mintegy konzerválta a katonai határörvidék, amennyiben a zadruga kiválóan alkalmasnak bizonyult a társadalom egészét átható, a fegyveres erőkhöz belüli szervezeti egységek kialakítására. Az itt közölt szócikk alapján a katonai határörvidék kezdetei a 16. század közepére nyúlnak vissza, míg végleges felszámolására csak 1882-ben került sor (Tietze W. 1970). A múlt század közepére jellemző általános geográfiai ismeretanyagot összefoglaló lexikon a *zadruga-rendszernek* is önálló szócikket szentelt. Ennek alapján a zadruga a nagycsalád délszláv formája, amelyben az egykori alapító férfitől származó utódok vezetik a nemzetséget: ennek létszáma a kezdeti 50 főtől – a generációk váltásával és a népszaporulattal – akár 200 főre is nőhetett. E nagycsaládnak közös tulajdonát alkották a mezőgazdaságilag művelt és hasznosított földek. A közös birtok igazgatását a zadruga tagjai által elismert (választott) férfi végezte, akit a többi férfi egyfajta hagyományként ugyan ellátott tanáccsal, ám az mégis egyértelműen patriachális módon kormányzott. Az általunk citált szócikk felhívja arra a figyelmet, hogy a zadruga a török befolyási területen kívül kialakult viszonylag fiatal (16. század) társadalmi intézmény, amely kevésbé vérségi, mintsem inkább gazdasági, szociális szervezet volt. Maga a feudális adózási rendszer érdekelt lehetett fenntartásában; a zadruga működése révén egyszerűbben hozzá lehetett jutni a földesúrnak fizetendő adóhoz, mint ha a beszolgáltatást az egyes kis portáktól kellett volna behajtani. Ugyanakkor a zadruga mint a társadalmat alkotó alapsejt fennmaradását – szakmai véleményünk szerint – gazdasági szempontból nagyban segítette a viszonylag egyoldalú agrártermelés; a szarvasmarha-tenyésztés kezdeti túlsúlya. Nem véletlen tehát, hogy az itt tartalmában idézett Tietze-féle szócikk megjegyzi; a földművelésre

való áttérés (ezzel párhuzamosan a szarvasmarha-tenyésztés háttérbe szorulása), valamint az önellátó gazdálkodásról a piacgazdálkodásra való átállás, majd az ezzel együtt járó urbanizálódás következtében a zadruga-rendszer a 19. század közepén gyorsan összeomlott. Ám egyes hegyvidéki területeken, ahol a szarvasmarha-tenyésztés túlsúlya a geográfiai viszonyok miatt továbbra is fennmaradt, még sokáig tartotta magát. És e ponthoz érve az idézett lexikon szócikkében ott találjuk a zadrugának a katonai határőrvidék történetében betöltött szerepével kapcsolatos alábbi megállapítást; „...*Ugyanez érvényes a cs. és kir. katonai határőrvidékre, ahol a zadrugát a határ feladataival egybeeső életformaként egészen a 19. század nyolcvanas éveitig adminisztratív úton fenntartották; itt azonban már nem a többé-kevésbé vérrokonok csoportjának értelmében, hanem olyan szociális egységként, amelyhez jogi úton, azon kívüliek is csatlakozhattak...*”² (Tietze W. 1970, IV. köt. 1046. p.) A zadruga felbomlásával kapcsolatban lexikonunk közli azt is, hogy a korábbi századokban folytatott életmódból eredően, megszűnése az egy tömbben nyert mezőséggel (földterülettel) rendelkező halmazfálvak hálózatát eredményezte. (Csak zárójelben jegyezhetjük meg, hogy a szocialista társadalom építésének egyéni útját követő egykori Jugoszláv Szocialista Szövetségi Köztársaság mezőgazdasági kollektivizálásának ideológiájában is szerepet kapott a zadruga intézménye.)

Ám a modern történeti kutatások (Kaser, K. 2004) mára egyértelművé tették, hogy az egykori katonai határőrvidék, valamint annak belső társadalmi viszonyai sokkal bonyolultabb történelmi fejlődést mutatnak, mintsem hogy azokról pusztán e fenti két lexikon-szócikk – egyébként tartalmukat tekintve – eléggé pontos adatai alapján tájékozódjunk. A katonai határőrvidéket elsősorban védelmi célokra hozták létre, a jogi megteremtését kiváltó társadalmi folyamatokat is a védelmi tevékenységek determinálták, mint ahogyan a mintegy kétszáz éven át tartó éles, térbeli elkülönülésének és elkülönítésének is katonai okai voltak. Suba János (2009) közelmúltban megjelent tanulmánya – az erre vonatkozó földrajzi alapadatok közlése mellett – bizonyította ezt, mint ahogyan a közelmúlt hazai történeti földrajzi kutatásai egyértelműen rámutattak; a mindenkor magyar állam térszerkezetében – népünk történelme folyamán – mindvégig megfigyelhető a déli területek markáns, a védelmet szolgáló funkciója és emiatt térbeli elkülönülése is (Suba J. 2009; Csüllög G. 2009, 2010; Süli-Zakar I.-Csüllög G. 2006; Nagy M. M. 2006a, 2011). Mindez pedig arra utal, hogy e térség történeti földrajzi feldolgozása, az ott lezajlott társadalmi folyamatok értékelése csak a védelem geográfiai kérdéseinek figyelembevételével végezhető el. Vagyis annak adaptálásával, amelyet a nagy elméleti múlttal rendelkező modern német geográfia a *domináns elemek tana* (domináns elemek tájai, *Dominantenlehre*, *Dominantenlandschaften*)

² A zadruga értelmezéséről, sajátos, a szerb nép történetére jellemző kategóriájáról, annak kritikájáról lásd: Koroknai Ákos (1974) pp. 15-17.

kifejezésével illet (Tietze, W. 1968). Ennek lényege, hogy a tér egyik típusaként létezhetnek olyan tájak, amelyeket egyetlen, vagy részletbeli jelenség határoz meg, tegyük hozzá egyetlen geográfiai funkciójukkal leírhatóak; a katonai határörvidék esetében ez a védelmi funkció lesz. Miként majd látjuk, ez vezet a szerves történelmi és térbeli fejlődés maradandó hatású torzulásaihoz is.

Védelmi régió

A mai magyar geográfiában csendes, – mondhatnánk – baráti hangú vita folyik megújuló történelmi földrajzunk berkein belül, hogy vajon a 19. század második felét megelőző történelmi korszakokban léteztek-e egymástól élesen elkülönülő régiók, vagy pusztán térbeli elkülönülésről beszélhetünk. Az egyik vélemény szerint valódi, a mai értelemben vett régióknak megfelelő térbeli, térszerkezeti elkülönülésről csak a 19-20. század fordulójától kezdve szólhatunk, míg a másik szakmai álláspontot képviselők szerint regionális különbségek a Kárpát-medencei magyar történelem folyamán mindig is léteztek (Tóth J. 1996, 2004; Csüllög G. 2000; Frisnyák S. 2009). E szakmai polémia mindkét álláspontjának képviselői megegyeznek abban, hogy térbeli különbségek, a Kárpát-medence térszerkezetén belüli regionális különbségek szinte a magyar állam kialakulása óta fennálltak, így a vita lényege tulajdonképpen arra az egyetlen pontra egyszerűsíthető le, hogy ezek mennyiben felelnek meg a régió követelményeinek és mennyiben tekinthetők pusztán „régiokezdeményeknek”.³ Tanulmányunk kereteit meghaladja véleményünk részletes kifejtése azzal kapcsolatban, hogy a 19-20. század fordulóját megelőzően mennyiben volt a Kárpát-medencére jellemző a kor színvonalán álló régiók jelenléte, így csak utalhatunk arra, hogy a kérdés eldöntése elsősorban kutatás-módszertani probléma; a régió általános jellemzőiből eredeztethető fogalmának elemeit, pontosabban azok meglétét kellene történelmi időszakonként megvizsgálnia történelmi földrajzunknak. Magunk azon a véleményen vagyunk, hogy amennyiben elfogadjuk azt a tételt, amelyet a már említett Tóth József is – a nyugati szakirodalomból vett példa alapján – ismertetett, nevezetesen, hogy a domináns faktorok elterjedéséig való határolhatóság a régiók egyik alaptulajdonsága, akkor tulajdonképpen elfogadhatjuk azt is; a katonai határörvidék az úgynevezett formális régió kategóriájába tartozik⁴ (Tóth J.-Papp N. 2002). S ennek alapja a már említett

³ Az itt említett vita egyik jeles résztvevője Tóth József az alábbiakban foglalt állást a régiokezdemények mellett: „...Egészében véve: az első világháború előtti Magyarország, mely a Kárpát-medencét kitöltötte, tagolható ugyan néhány, a fejlődés különböző fázisában levő régiokezdeményre, de ezek definitív régióként még nem értelmezhetők...” (Tóth J. 1996, 591. p.)

⁴ Tanulmányunknak nem lehet feladata a régió fogalmi értelmezésének tisztázása. Így csak utalhatunk arra, hogy az itt hivatkozott műben található kategóriák mellett szinte számtalan régió-fogalom létezik, amelynek tartalma is szinte végletes szélsőségek között mozog, sőt a régiót

domináns tényezők tana, amely nem zárja ki, hogy akár katonaföldrajzi tényezők is gyakorolhassanak olyan mérvű antropogén tájformáló hatást, amely az önálló régió kialakulásához vezethet. (Csak zárójelben jegyezhetjük meg, hogy a magyar földrajztudomány történetével foglalkozó kutatásoknak egyszer érdekes feladata lenne annak bemutatása: a magyarországi szocializmus időszakában túlsúlyossá vált gazdaságföldrajzi szemlélet, s a részben ehhez kapcsolódó rajonírozás időről-időre felbukkanó problémaköre mennyiben járulhatott hozzá ahhoz, hogy a régió esetében még ma is hajlamosak vagyunk elsősorban gazdaságföldrajzi egységekre gondolni.)

A katonai határőrvidék esetében társadalom- és katonaföldrajzi tényezők egész sora eredményezte azt, hogy e határmenti térség a korszak Kárpát-medencei térszerveződésének e sajátos perifériája társadalomformáló faktorrá emelkedhetett. E tényezők halmazát – véleményünk szerint – három nagy csoportra oszthatjuk. A katonai határőrvidék kialakításában és fenntartásában a katonai szakma földrajzi tényezőkhöz való mindenkor viszonyulása játszott szerepet, míg társadalmának kialakításában, fejlődési folyamatában, valamint folyamatos militarizált állapotában az egymást követő délszláv betelepülések hullámai voltak döntőek, miközben e határtérség sajátos tér- és társadalomszerveződési folyamataival a 19. század végén teret hódító politikai földrajz, majd az abból kinövő geopolitika tipikus jelenségeit, tüneteit mutatta.

A katonai határőrvidék létrejötté – jöllehet, mint láttuk, a későbbi kor geográfusai számára egyedi jelenség volt – saját idején egyenesen a kor hadügyéből s azon belül annak földrajzi térhez való viszonyából fakadt. A szakirodalom úgy tartja, hogy az első határőrvidéket 1699-ben horvát-szlavón területen hozták létre, vagyis a török elleni felszabadító háborúk első szakaszának lezárultával (*Veresegyházi B. 1994*). A katonai határőrvidék fennállása során szervezetében változott. Módosulásainak, területi átalakulásának topográfiai ismertetése meghaladja tanulmányunk kereteit, így csak nagy általánosságban szólhatunk szervezetéről. A történelmi szakmai körökben katonai határőrvidéknek nevezett határvédelmi rendszer a valóságban több határőrvidékből tevődött össze. Ezek a 18. század folyamán: horvát határőrvidék, szlovén határőrvidék, tiszai határőrvidék, marosi határőrvidék, bánsági határőrvidék, erdélyi határőrvidék (*Suba J. 2009*). Történelmi térképeink ezeket olykor eltérő elnevezéssel jelölik, s külön megjelenítik a határtól északra mintegy külön területi egységet alkotó varasdi határőrvidéket is. A határőrvidékek mint katonai szervezetek több ezredből tevődtek össze, amelyek belső szervezete a korszak fegyveres erőinek belső rendjéhez igazodott. Szintén nagy általánosságban ez azt jelentette, hogy a katonai

egyenesen a táj vagy éppen a tér fogalmával azonosítja. Ilyen fogalmat hoz például Lehmann Antal – Vuics Tibor (1992, 154. p.) ahol a régió címszáva alatti szócikként az alábbi találjuk: „...táj, vidék, övezet, meghatározott területi egység...”

határörvidék férfi lakossága katonai szolgálatra volt kötelezett. Egy, esetleg több falu lakossága adott egy századot, amelynek parancsnoka egyben a település előljárója is volt. A századok zászlóaljkat, ezredeket alkottak; az utóbbi alatt mind a katonai köteleket, mind pedig körzetének területét értették. Több ezred, illetve annak területe alkotott egy hadparancsnokságot (*Generalat*), amely nemcsak katonai, hanem közigazgatási apparátussal is rendelkezett (*Kaser, K. 2004*). Lakói valójában katonai telepések, katonai szolgálatot teljesítő földművesek voltak, ők adták az ezredek legénységét, a határ mentén sorakozó őrházak és erődök őrségét is (*Kaser, K. 2004; Maull, O. 1956*).

Az ily módon kialakított határörvidék szervezettségével, militarizált társadalmi viszonyaival eltért a korabeli Magyarország és Habsburg-birodalom egyéb határvidékeitől, jóllehet az államhatárok tartóssága tekintetében hazánk második legtartósabb határát jelentette⁵ (*Rónai A. 1945*). Fő ütköző vonala a Száva és a Duna magyarországi alsó szakasza volt: ez a folyami határ alkotta – *Rónai András* számítása szerint – egyes részein több mint négyszáz éven át az államhatárt. A katonai határörvidék fennállásának két évszázada e fent említett időtartam egy konkrét évszámokkal leírható szakaszát jelenti. Ám a katonai határörvidék – katonaföldrajzi képletként – egyáltalán nem volt egyedülálló a kor Európájában; belső társadalmi viszonyai tették különössé. Katonaföldrajzi tényezőként megszületését két tényezőnek köszönhette. Egyfelől a kor hadművészetének szoros, a hadszíntér földrajzi viszonyaihoz fűződő kapcsolatának, másfelől a hadügy – minden történelmi korszakra jellemző – földrajzi jellegének, mondhatnánk bizonyos fokú geográfiai determináltságának.⁶ A katonai határörvidék kialakulásának és fennállásának zöme a hadtörténelemben az úgynevezett állandó hadseregek kialakulása korára esik (17-18. század), amelynek jellemző hadviselési módja – egyebek mellett az ellátási problémák kiküszöbölésére kialakult – manőverező jellegű hadművészet, az úgynevezett metodista hadviselés. Miután e rendszer alapja az, hogy a hadseregeket a hadszíntérnek kell eltartania, így felértékelődnek a hadszíntér földrajzi viszonyai, és ez a fegyverzeti rendszerek tökéletesedésével hirtelen megnöveli az erődök, erődrendszerek szerepét. Az pedig a korszak egyik nagy, Európa szinte minden hadszínterén ismétlődő katonai tapasztalata, hogy az ellátási potenciáljától megfosztott területek képesek – viszonylag rövid

⁵Itt jegyzendő meg, hogy a Száva és a Duna magyarországi alsó szakasza alkotta államhatár tartósságánál a magyar történelemből ismerünk kisebb tartósságúakat is; a török hódoltság határai, valamint a királyi Magyarország és az Erdélyi Fejedelemség határai. Ezek a török kor időszakában – a Kárpát-medencei politikai erőviszonyoknak megfelelően – szinte állandó változásban voltak.

⁶ A magyar geográfia és hadtörténetírás eddig kevés figyelmet fordított az egyetemes hadtörténelem geográfiai tényezőire, viszonyrendszerére. Így tanulmányunk elkészítése során a témára vonatkozó töredékes szakirodalomból az alábbi művekre támaszkodtunk: *Mundt, H. 1934; Nagy M. M. 2001, 2002*.

idő alatt – még a legjobban kiképzett és felszerelt hadseregeket is tönkre tenni. Az is a korszak tapasztalata – földrajzi szempontból éppen a saját terület eltartóképességének védelme érdekében –, hogy a támadó felet ajánlatos át sem engedni a határvidéken. E tényezők együttes tudomásulvétele eredményezhette a katonai határőrvidék kialakítását, valamint az ugyanilyen funkciójú, Franciaország keleti határai mentén létrehozott, *Vauban* nevéhez kötődő erődrendszer megszületését. A kettő közötti különbség – a francia erődrendszer és az ezredekre szervezett, ritkán elhelyezett erődvárosok katonaságát nyújtó, önálló mezőgazdasági övezet eltérése – abból adódik, hogy más és más ellenféllel szemben teremtették meg őket. A francia rendszernek – védelmi zónaként – a korabeli Európa legfejlettebb fegyveres erőinek, a Habsburg-birodalom és szövetségesei csapatainak kellett ellenállnia, míg a katonai határőrvidék ezredeit a korszak katonai újításait át nem vevő és a modernizációban lemaradt török féllel szemben alakították ki. (Ismét csak zárójelben jegyezhetjük meg, hogy a török elleni felszabadító háborúk meglepően rövid időtartama, Bécs 1683. évi ostromától az 1718. évi pozsareváci békéig – közben évtizednyi békeállapottal – elsősorban a török modernizáció elmaradásának köszönhető.) (*Delbrück, H. 2003; Perjés G. 1965, 1999; Chaunu, P. 1971; Papp I. 1989; Nagy M. M. 1997, 2009a*)

Ugyanakkor nem hagyhatjuk figyelmen kívül azt a katonaföldrajzi tényt sem, hogy a magyar hadügy – antropogén tényezőként – ekkoriban lép új időszakába; a katonai határőrvidék létrehozásával kezdődik meg az a korszaka, amelyet a fokozódó, a katonai tevékenységekhez kapcsolódó és kapcsolható táj- és környezetformálás jellemez⁷ (*Nagy M. M. 2004, 2006b, 2010*). Az pedig a magyar hadtörténelem sajátossága, hogy ezt a tájformálást – a katonai határőrvidék révén – önálló katonaföldrajzi régió, vagy – amennyiben elfogadjuk Tóth József már említett megfogalmazását – esetleg ilyen régiókezdemény térbeli elkülönítésével teszi. Antropogén tájformáló és a Kárpát-medence térszerkezetében teljesen elkülönített állapotában szinte egyedi határtípusú testesített meg. Ebben eltért a párhuzamos katonaföldrajzi jelenségeként említett Vauban-féle határzártól és erődrendszertől, amelynek legfőbb funkciója a katonai védelem, az államok politikai tereinek egyértelmű elválasztása lehetett. Ám a katonai határőrvidék esetében ennyire markáns

⁷ Az ezzel kapcsolatban megadott szakirodalomban a magyar hadtörténelem tájformáló korszakai, azok hatásai nem esnek egybe a mai magyar történeti földrajz meghatározó személyisége, Frisnyák Sándor által elvégzett történeti földrajzi korszakolással. Ennek oka abban keresendő, hogy a hadügy fejlődése – nagy általánosságban – ugyan szorosan együtt halad a társadalom tendenciáival, ám technikai és hadművészeti fejlődéséből, módosulásából eredően a tájra, a földrajzi viszonyrendszerre, valamint a társadalom térszerkezetére gyakorolt hatása olykor eltérhet a társadalométól. Erre vonatkozóan a Frisnyák-féle korszakolást lásd: Frisnyák Sándor (1996). A két korszakolás eltéréseinek problémájáról rövid áttekintést ad Nagy Miklós Mihály (2006, pp. 182-186.)

katonai funkciót csak a 18. század elején figyelhetünk meg, s ez már rávilágít – mint egyedi határfajta – legfőbb problémájára; egyetlen határtípusba sem illik teljesen bele. *Martin Schwind* nagy államföldrajzi szintézise – *Allgemeine Staateengeographie* (1972) – hatalmas terjedelemben foglalkozik az államhatárok kérdésével, s itt a határok típusainak, valamint altípusainak szinte meglepő sokaságát tárja elénk, ám e típusok között egyetlen egy sincs, amelybe kristálytiszta beleillenek a katonai határörvidék. Ennek oka – véleményünk szerint – talán abban keresendő, hogy e határörvidék túlságosan katonai jellegű volt ahhoz, hogy a térbeli kapcsolatoknak a határon való áthaladása alapján definiált funkcionális kategóriák közül bármelyikkel megegyezzen, ahhoz pedig túlságosan civil, mezőgazdasági övezetet alkotott – valójában katonák lakta határmenti, önellátó mezőgazdasági régióként is felfogható –, hogy pusztán csak elválasztó funkciójú katonai határt lássunk benne (*Schwind, M. 1972; Haushofer, K. 1939; Sieger R. 1925; Nagy M. M. 2009b*). Működése és kialakulása is sajátos folyamat eredménye volt: a déli végvidékeken élő és a török hatására fokozatosan betelepülő szláv elemek önvédelmi mechanizmusát legalizálta a bécsi udvar az első határörvidék megszervezésével (*Kaser, K. 2004*), s ezzel elindította a déli határok mentén az új társadalom kialakulását is.

Ám ettől a katonai határörvidékek rendszere még a geográfia határelméleteiben leírt tüneteket mutatta. Legfőbb jellemzője egész fennállása alatt az volt, amelyet a határok kérdéskörét legutóbb exponáló Tóth József is hangsúlyozott tanulmányában, nevezetesen – amennyiben helyesen értettük mondanivalóját –: bármilyen kategória-rendszereket is állítunk fel a határok osztályozására, azok két alapfunkciója – az elválasztás és az összekapcsolás – még fennáll, és ameddig határok léteznek, azok mindig gátat jelentenek a szerves térfejlődési folyamatokban (*Tóth J. 2011; Haggett, P. 2006; Hardi T. 2009*). Ám a katonai határörvidéken belül is megindultak társadalmi térbeli folyamatok, amelyek valójában a határok és határvidékek már *Friedrich Ratzel* (1903) által leírt szerves fejlődési folyamatainak sorába illenek. Ratzel politikai földrajzi alapművében külön fejezetet szentelt a határok leglényegesebb vonásainak és fejlődésének. Már itt megfogalmazta azokat az alaptételeket, amelyek a későbbi, a határokkal kapcsolatos geográfiai kutatások mindenkor kiindulópontját jelentik, s ennek folyamán – fejlődési szakaszokként is felfogva – éles különbséget tett a *határvonal*, valamint a *határsáv* (*Grenzlinie, Grenzsraum*) között (*Ratzel, F. 1903*). Ez a megkülönböztetés a mai magyar geográfiában – az angol nyelvű szakirodalmon túl – elsősorban a már említett *Martin Schwind*-féle összefoglaló mű közvetítésével a vonalszerű (lineáris) és a sávszerű (határtérség) határ fogalmaként jelenik meg (*Dövényi Z. 2008*). A természetes térszerveződés és szerves társadalmi fejlődés alapján kialakult határnak a határsávot tekintette, amelyből a kultúra előrehaladtával válik ki a vonalas határ mint térbeli elvonatkoztatott elem. Az ő szavaival élve: „...A határsáv a valódi, a határvonal az abból eredeztetett fikció...” (*Ratzel, F. 1903*,

538. p.). Ugyanakkor a határt és vidékét önálló életet is élő területként határozta meg, és ez az a pont, ahol – mai tudásunk, geográfiai ismeretrendszerünk alapján – a katonai határőrvidékről szólhatunk. Politikai földrajzi közhelyként szoktuk emlegetni, hogy a valamilyen geográfiai tényező, jelenség hatására elkülönülő embercsoportok – mondhatnánk törvényszerűen – megindulnak az önálló társadalommá formálódás útján. A Kaukázus magas hegyvidékeinek völgyeiben kialakult társadalmak igen jó példái ennek, mint amiként a birodalmak határmenti perifériái is tarthatnak ebbe az irányba. Utóbbira igen szemléletes példa az a geográfiai, térbeli folyamat, amiként a Kárpát-medencétől nyugatra elhelyezkedő birodalom határtérségéből (határsávjából), az úgynevezett *Ostmark*ból több évszázadon át fokozatosan kialakult a Habsburg-birodalom, majd az azt váltó Osztrák Császárság és az Osztrák-Magyar Monarchia (*Stainacker, H. 1963*).

Hasonló folyamatok indulnak el a déli katonai határőrvidéken is, amelyeket geográfiai szempontból a már többször idézett *Karl Kaser* alaptanulmányának adatai segítségével rekonstruálhatunk. A török hatalom a 14-15. században a Balkán-félszigeten történő rohamos térhódításának hatására észak felé áttelepülő délszláv népesség fokozatosan foglalta el azokat a horvátországi és Száva-menti térségeket, amelyeket az őslakosság éppen az állandósuló török betörések miatt elhagyott. E betelepülő délszláv csoportok – feudális privilégiumok fejében – határvédelmi feladatokat vállaltak és láttak el; ezzel megindult militarizálódásuk. A török kiűzését követően e militarizált állapotot, ami egyben a jobbágyszabadítást megelőzően privilegizált helyzetet is jelentett, konzerválta a katonai határőrvidék megszervezése, amely eleve a már létező zadruga-rendszerre épült. Miután katonáskodó, önellátó paraszti társadalmi csoportokról volt szó, így e térségek gazdaságilag is elkülönültek Magyarországtól és a Habsburg-birodalom többi tartományától, nem szervesültek annak gazdasági életébe, térszerkezetébe. A 18. században arra tett kísérletek, hogy az erődök környékén mesterségesen létrehozott katonavárosok bekapcsolódjanak a birodalom gazdasági vérkeringésébe, kudarcot vallottak. A bécsi katonai vezetés elképzelése az volt, hogy e városokba telepített ipar majd egyenruházati eszközökkel és katonai felszereléssel látja el a határőrvidék ezredeit. Ám miután az egész rendszer mezőgazdasági alapja az önellátó, közösen művelt paraszti birtok volt, nem jelenthetett kellő vásárlóerőt, és e miatt az erődvárosok gazdasági élete is pangott (*Kaser, K. 2004*).

Ami viszont a magyar történelem szempontjából fontos, az a már többször említett militarizált, elkülönült geográfiai periféria léte a magyar államtérben. Azzal, hogy a bécsi udvar létrehozta a katonai határőrvidéket, egyben konzerválta a már korábban is meglévő délszláv, főleg szerb-magyar ellenségeskedést. Ennek kezdeteit pontosan nem ismerjük, ám két történelmi tényre felhívjuk az olvasó figyelmét. Elsőként arra, hogy már közvetlenül a mohácsi ütközetet követően nagy létszámú, részben a török elől menekülő,

főleg szerb népcsoport települ a török miatt kihalttá vált déli vidékekre, és Szegedet is birtokába veszi. Közben fosztogat, valódi belpolitikai erőt képvisel Magyarországon, és az ellene történő magyar hatalmi fellépésnek már ekkor van egy bizonyos szerb-magyar etnikai konfliktusra emlékeztető jellege (*Szakály F. 1979*). E konfliktus a magyar történetírásba a Cserni Jován-felkelés néven vonult be, és egyben bizonyítja; a rác-magyar ellenállás egyáltalán nem új keletű a magyar történelemben. Ezt a szembenállást erősíti fel a katonai határörvidék létrejötte. A 17-18. század fordulóján tömegesen betelepülő szerbek jelentős része a katonai határörvidék ezredeiben lel új hazára, jóllehet szerb többségű települések a Kárpát-medence egyéb helyein is létrejönnek (*Ács Z. 1984; Sokcsevits D.- Szilágyi I.-Szilágyi K. s. d.*). Ez katonai szempontból azt jelentette, hogy az államhatár mentén több száz kilométer hosszan elnyúló, az állandó hadsereg ezredeiként is alkalmazható katonai erő települ le, amelynek lakossága éppen a militarizáltsága miatti elkülönüléséből eredően is önálló nemzettudattal, pontosabban fogalmazva először nyilván a nyelvi és kulturális másság tudatával rendelkezett. Ráadásul a katonai határörvidék fennállásának első másfél évszázada éppen arra az időre esik, amikor az európai kultúrkörben a különböző népek nemzettudatukra ébrednek. E szellemi folyamat csak növelhette az éles térbeli elkülönülést. Vagyis adva volt egy évszázadok óta a török elleni háborúban teljesen militarizálódott társadalom, amelynek generációi folyamatos háborús körülmények között váltották egymást, s amelyet az oszmán-keresztény háborúk sorában kölcsönösen felhasználtak a nagyhatalmak (*Perjés G. 1967*). Ez a folyamatosan, nemzedékekről-nemzedékekre hadakozó, sőt a hadviselés folyamán önálló társadalommá, nemzetté formálódó népcsoport települ be a mesterségesen létrehozott katonai határörvidékekre. Ennek lakójaként, vagyis katonaként viselkedik, emiatt pedig ellenségesen viszonyul a magyar társadalomhoz és annak államához: az 1703-1711. évi Rákóczi-szabadságharcunk, az 1848-1849. évi szabadságharcunk, valamint az 1918-1919. évi honvédő háborúnk délvidéki hadszínterének eseményei bizonyítják ezt. Vagyis a katonai határörvidék – mint sajátos térszerkezeti elem – létrehozása egyben a későbbi századokra gondosan megőrizte a magyar történelemben oly jelentős szerepet játszó szerb-magyar szembenállást. A térszerkezeti elkülönülés történelmet formáló tényezővé lépett elő.

Irodalom

- Ács Z. 1984: Nemzetiségek a történelmi Magyarországon. – Kossuth Könyvkiadó. Budapest. 333 p.
- BAK B. 1997: Magyarország történeti topográfiája, A honfoglalástól 1950-ig. – História – MTA Történettudományi Intézete. Budapest. 183 p. + 5 mell.

- BÁN P. (szerk.) 1989: Magyar történeti fogalomtár, I-II. kötet. – Gondolat. Budapest. I. köt. 292 p., II. köt. 284 p.
- CHAUNU, P. 1971: A klasszikus Európa. – Gondolat. Budapest. 415 p. + 104 t.
- CSÜLLÖG G. 2000: A középkori Magyarország térszerkezete. – Földrajzi Közlemények. 124. 1-4. szám. pp. 109-130.
- CSÜLLÖG G. 2009: Történeti régió két földrajzi térben (Délvidék: Kárpát-medence és/vagy Balkán). – In: Gulyás László – Szávai Ferenc – Keczer Gabriella (szerk.): Virtuális Intézet Közép-Európa Kutatására (VIKEK) évkönyve 2009. VIKEK. Szeged – Kaposvár. pp. 268-273.
- CSÜLLÖG G. 2010: Birodalmi térszerkezetek a Kárpát-medencében (A Római Birodalomtól az Oszmán Birodalom kiűzéséig). – Jelenkori Társadalmi és Gazdasági Folyamatok. 5. 1-2. szám. pp. 181-186.
- DELBRÜCK, H. 2003: Geschichte der Kriegskunst, IV, Die Neuzeit, Vom Kriegswesen der Renaissance bis zu Napoleon [Az 1920. évi első kiadás 1962. évi utánnyomása 2000. évi kiadásának különkiadása.]. – Nikol Verlagsgesellschaft. Hamburg. 640 p.
- DÖVÉNYI Z. 2008: A határ mint fikció és valóság. – In: Horváth István – Kiss Jenő (szerk.): A baranyai államhatár a XX. században, A Pécsi Tudományegyetemen 2008. február 15-én tartott nemzetközi konferencia előadásai. HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum. Budapest. pp. 18-20.
- ENYEDI GY. – HORVÁTH GY. (szerk.) 2002: Magyar tudománytár, Második kötet, Táj, település, régió. – MTA Társadalomkutató Központ – Kossuth Kiadó. Budapest. 511 p.
- FÉNYES E. 1857: Az ausztriai birodalom statistikája és földrajzi leírása, Két rész egy kötetben. – Heckenast Gusztáv. Pest. 303 + 366 p.
- FRISNYÁK S. 1990: Magyarország történeti földrajza. – Tankönyvkiadó. Budapest. 213 p.
- FRISNYÁK S. 2009: Magyarország kultúrgeográfiai korszakai (895-1920), Történeti földrajzi tanulmányok. – Nyíregyházi Főiskola Turizmus és Földrajztudományi Intézete – szerencsi Bocskai István Gimnázium. Nyíregyháza – Szerencs. 248 p.
- GOTTREICH L. et al. (szerk.) 1974: A hadművészet középkori és újkori klasszikusai. – Zrínyi Katonai Kiadó. Budapest. 692 p.
- HAGGETT, P. 2006: Geográfia, Globális szintézis. – Typotex. Budapest. 842 p.
- HARDI T. 2009: Az államhatár mint térbeli jelenség. – In: u. ő. – Hajdú Zoltán – Mezei István (szerk.): Határok és városok a Kárpát-medencében. MTA RKK. Győr – Pécs. pp. 11-37.
- HAUSHOFER, K. 1939: Grenzen, In ihrer geographischen und politischen Bedeutung [II. átdolgozott kiadás]. – Kurt Vowinkel Verlag. Heildelberg – Berlin – Magdeburg. 278 p.
- KASER, K. 2004: Das »Kriegstheater« zwischen den Kulturen, Die Habsburgische Militärgrenze in Kroatien. – In: Kolnberger, Thomas – Steffebauer, Ilja – Weigl, Gerald (szerk.): Krieg und Akkulturation (Historische Skizzen zur Europäisierung Europas und der Welt). Mandelbaum Verlag. Wien. pp. 85-101.
- KOROKNAI Á. 1974: Gazdasági és társadalmi viszonyok a dunai és a tiszai határörvidéken a XVIII. század elején. – Akadémiai Kiadó. Budapest. 216 p. + 1 t.
- LEHMANN A. – VUICS T. 1992: Földrajzi fogalmak kiesszótára. – Tankönyvkiadó. Budapest. 209 p.

- MENDÖL T. 1963: Általános településföldrajz. – Akadémiai Kiadó. Budapest. 367 p.
- MILLEKER, F. 1925: Geschichte der Banater Militärgrenze 1764-1873. – Pančevo. Kommissions-Verlag von Karl Wittigsschlager. 306 p.
- MUNDT, H. 1934: Geographie und Strategie. – Geographische Zeitschrift. 40. 1. szám. pp. 1-16.
- MAULL, O. 1956: Politische Geographie. – Safari-Verlag. Berlin. 624 p. + 1 t.
- NAGY M. M. 1997: Katonaföldrajz és a stockholmi dokumentumok (Gondolatok a történeti és a katonaföldrajzi szakirodalomról). – Földrajzi Értesítő. 46. 3-4. szám. pp. 289-293.
- NAGY M. M. 2001: Földhöz kötött honvédelem. – Kapu. 14. 11-12. szám. pp. 31-36.
- NAGY M. M. 2002: Geográfia és hadelmélet. – Földrajzi Értesítő. 51. 1-2. szám. pp. 237-247.
- NAGY M. M. 2004: A magyar hadtörténelem földrajzi alapjai. – In: Frisnyák Sándor – Csihák György (szerk.): Gyepük, várak, erődítmények és egyéb honvédelmi létesítmények a Kárpát-medencében (895-1920), A Nyíregyházán 2004. november 26-27-én megtartott tudományos konferencia előadásai. Nyíregyházi Főiskola Földrajz Tanszéke. Nyíregyháza – Zürich. pp. 3-15.
- NAGY M. M. 2006 a: A Délvidék mint geopolitikai puffer. – In: Kókai Sándor (szerk.): A Délvidék történeti földrajza, A Nyíregyházán 2006. november 17-én megtartott tudományos konferencia előadásai. Nyíregyházi Főiskola Földrajz Tanszéke. Nyíregyháza. pp. 161-177.
- NAGY M. M. 2006 b: Kis magyar hadelmélet, Hadügy, hadelmélet, földrajz és geopolitika kapcsolata. – Zrínyi Kiadó. Budapest. 224 p.
- NAGY M. M. 2009a: Földrajzi szemlélet és tájhasználat a magyar hadtörténelemben (895-1920). – In: Frisnyák Sándor – Gál András (szerk.): A Kárpát-medence környezetgazdálkodása, Az V. Tájföldrajzi Konferencia előadásai (Szerencs, 2009. április 3-4.). Nyíregyházi Főiskola Turizmus és Földrajztudományi Intézete – szerencsi Bocskai István Gimnázium és Közgazdasági Szakközépiskola. Nyíregyháza – Szerencs. pp. 381-394.
- NAGY M. M. 2009b: Politikai földrajzi határ a katonaföldrajzban. – Közép-Európai Közlemények. 2. 4-5. szám. pp. 113-120.
- NAGY M. M. 2010: A hadügy tájformálásának időszakai a Kárpát-medencében. – In: Fülek György (szerk.): A táj változásai a Kárpát-medencében, Tájhasználat és tájátalakulás a 18-20. században. A Viski Károly Múzeumban Kalocsán 2010. július 8-10. között tartott tudományos konferencia kiadványa. Környezetkímélő Agrokémiáért Alapítvány – Tájvédelmi Oktatásért és Kutatásért Alapítvány. Gödöllő – Budapest. pp. 40-45.
- NAGY M. M. 2011: A Délvidék a magyar hadtörténelemben. – In: Vincze Gábor (szerk.): Visszatér a Délvidék 1941. Kárpátia Stúdió. Budapest. pp. 8-25.
- PAPP I. 1989: A Napkirály, XIV. Lajos élete és kora. – Kossuth Könyvkiadó. Budapest. 287 p.
- PERJÉS G. 1965: Zrínyi Miklós és kora. – Gondolat. Budapest. 391 p. + 28 t.
- PERJÉS G. 1967: Az oszmán birodalom európai háborúinak katonai kérdései (1356-1699). – Hadtörténelmi Közlemények. Új f. 14. 2. szám. pp. 339-372.
- PERJÉS G. 1999: Seregszemle, Hadtörténelmi és művelődéstörténeti tanulmányok. – Balassi Kiadó – Zrínyi Kiadó. Budapest. 332 p.

- RATZEL, F. 1903: Politische Geographie oder die Geographie der Staaten, des Verkehrs und des Krieges [Második, átdolgozott kiadás]. – Druck und Verlag von R. Oldenbourg. München – Berlin. 838 p.
- RÓNAI A. 1945: Közép-Európa atlasz. – Államtudományi Intézet. Budapest. 411 p.
- RUDOLF, H. U. – OSWALT, V. 2006: TaschenAtlas, Deutsche Geschichte. – Klett-Perthes Verlag. Gotha – Stuttgart. 285 p.
- SCHWIND, M. 1972: Allgemeine Staatsgeographie. – Walter de Gruyter. Berlin – New York. 585 p. + 1 t.
- SIEGER, R. 1925: Die Grenze in der politischen Geographie. – Zeitschrift für Geopolitik. 2. 9. szám. pp. 661-671.
- SIMÁNDI I. (szerk.): 1999: Történeti fogalmak kisszótára. – Korona Kiadó. Budapest. 383 p.
- S. N. 1872: A határörvidék rendezésére vonatkozó legfelsőbb elhatározások, Hivatalos kiadás. – Ráth Mór. Pest. 283 p.
- SOKCSEVITS D. – SZILÁGYI I. – SZILÁGYI K. s. d.: Déli szomszédaink története. – Bereményi Könyvkiadó. Budapest. 355 p.
- STASSIK F. 1900: A volt határörvidéki házközségek. – Pleitz Fer. Pál. Nagybecskerek. 185 p. + 4 t.
- STEINACKER, H. 1963: Auswirkungen des Raumes in der Österreichischen Geschichte. – In: u. ö. Austro-Hungarica, Ausgewählte Aufsätze und Verträge zur Geschichte Ungarns und der österreichisch-ungarischen Monarchie, Buchreihe der Süddeutschen Historischen Kommission Band 8. Verlag R. Oldenbourg. München. pp. 176-185.
- SUBA J. 2009: Határörvidék – határvédelem a földrajzi térben. – In: Gulyás László – Szávai Ferenc – Keczer Gabriella (szerk.): A Virtuális Intézet Közép-Európa Kutatására (VIKEK) évkönyve 2009. VIKEK. Szeged – Kaposvár. pp. 255-260.
- SÜLI-ZAKAR I. – CSÜLLÖG G. 2006: A Délvidék helye és szerepe a Kárpát-medence térszerkezetében. – In: Kókai Sándor (szerk.): A Délvidék történeti földrajza, A Nyíregyházán 2006. november 17-én megtartott tudományos konferencia előadásai. Nyíregyházi Főiskola Földrajz Tanszéke. Nyíregyháza. pp. 251-273.
- SZAKÁLY F. 1979: Honkeresők (Megjegyzések Cserni Jován hadáról). – Történelmi Szemle. 22. 2. szám. pp. 227-261.
- TIETZE, W. (szerk.) 1968-1972: Westermann Lexikon der Geographie I-V. – Georg Westermann Verlag. Braunschweig. I. köt. 983 p., II. köt. 936 p., III. köt. 1104 p., IV. köt. 1090 p., V. köt. 231 p.
- TÓTH J. 1996: A magyarországi regionális fejlődés történeti vonatkozásai – In: Perczel György (szerk.): Magyarország társadalmi-gazdasági földrajza, Egyetemi tankönyv. ELTE Eötvös Kiadó. Budapest. pp. 587-596.
- TÓTH J. 2004: Kell nekünk régió? – In: Hitseker Mária – Szilágyi Zsuzsa (szerk.): Mindentudás egyeteme, Harmadik kötet. Kossuth Kiadó. Budapest. pp. 193-211.
- TÓTH J. 2011: A határokról. – In: Frisnyák Sándor – Gál András (szerk.): Kárpát-medence: tájak, népek, tevékenységek, Földrajzi Tanulmányok. Nyíregyházi Főiskola Turizmus és Földrajztudományi Intézete – szerencsi Bocskai István Gimnázium. Nyíregyháza – Szerencs. pp. 441-473.
- TÓTH J. – PAP N. 2002: Rajon- és régióelméletek. – In: Tóth József (szerk.): Általános társadalomföldrajz II. Dialóg Campus Kiadó. Budapest – Pécs. pp. 287-304.

- VANIČEK, FR. 1875: Specialgeschichte der Militärgrenze aus Originalquellen und Quellenwerken, I-IV. – Kaiserlich-Königliche Hof- und Staatsdruckerei. 4 db.
- VERESEGYHÁZI B. 1994: Történelmi-topográfiai kislexikon. – Aqua Kiadó. Budapest. 240 p.

„SZÁZABLAKOS NAGY KASZÁRNYA, EZER HONVÉD BENNE...”

GARNIZONVÁROSOK A DUALIZMUS KORÁBAN

Dr. Beluszky Pál

Az alábbi írás fel kívánja hívni a figyelmet arra, hogy a dualizmus korában (is) a haderő(k) pusztán léte és (békeidőbeli) lokalizációja sokrétű hatást gyakorolt az ország térszerkezetére, támogatta egyes települések városodását–„fejlődését” és közvetve – társadalmi hatásain keresztül – további „résztereket” vitt rá az ország térképére. Írásunk tehát településföldrajzi és nem katonaföldrajzi célkitűzésű.

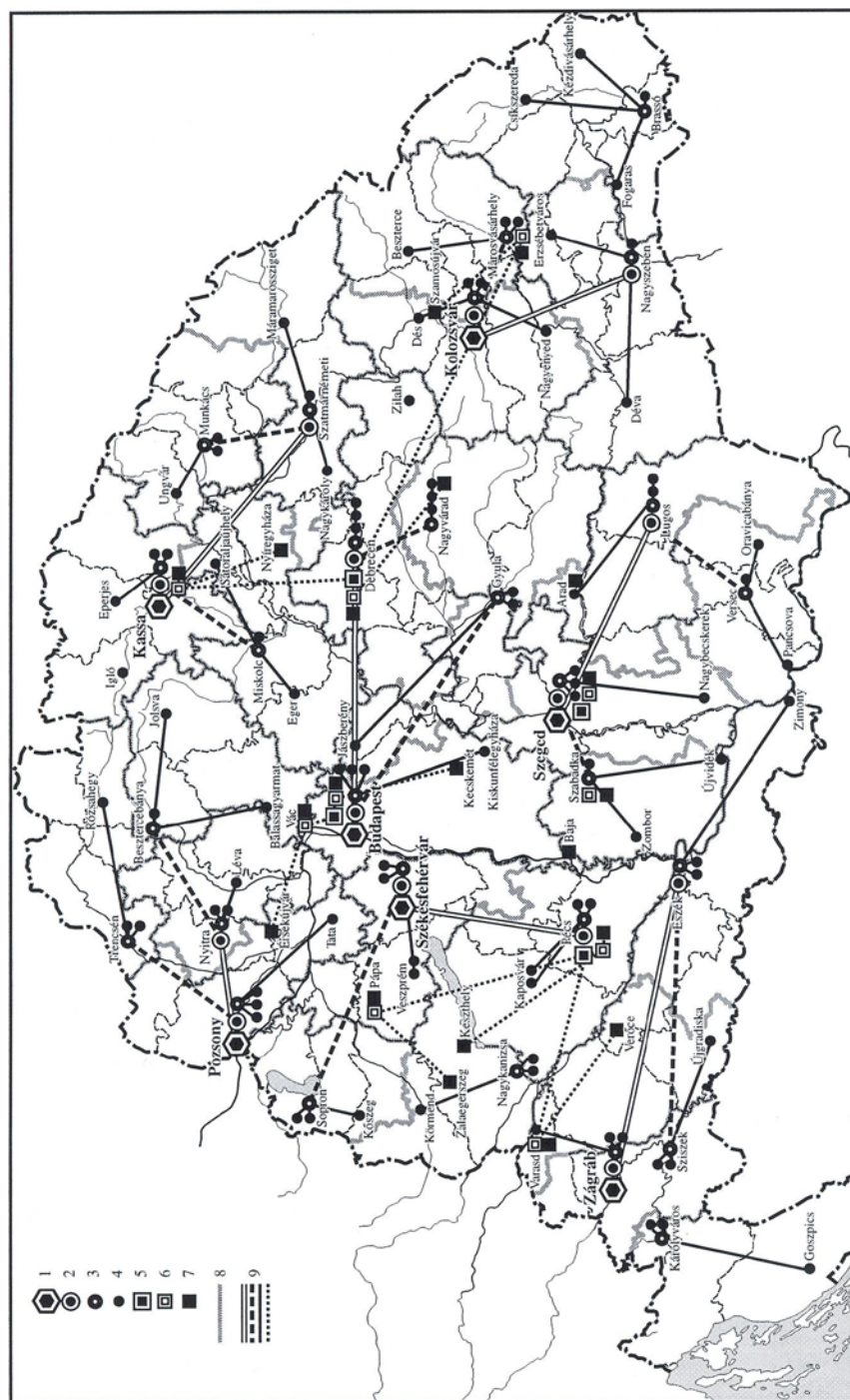
A magyarországi haderő a dualizmus korában *két nagy szervezeti egységbe* tartozott: az összbírodalmi jellegű, a Kettős Monarchia egész területén tevékenykedő, a közös hadügyminisztérium – és a császár, mint „legfőbb hadúr” – által irányított, német vezényleti nyelvű *közös hadsereg* kereteibe, illetve a magyar korona országainak területén állomásozó, magyar vezényleti nyelvű, a magyar államvezetés (országgyűlés, kormány) hatáskörébe tartozó *honvédség* szervezetébe. (A Lajtántúl a magyar honvédség megfelelője a Landwehr volt.) A két hadsereg keresői közül (a korabeli statisztikák a sorállomány tagjait is a keresők közé számították) 1910-ben 142 ezren állomásoztak a magyar korona országainak területén; ez a szám az összes kereső viszonylag csekély hányadát, 1,8%-át tette ki, de elhelyezésük települési szinten koncentráltan történt, a katonák többsége a nagyobb városokban szolgált; a törvényhatósági jogú városok keresőinek már 6,3%-a tartozott a véderőhöz, és például Péterváradon a keresők 44,1%-a, Gyulafehérváron 29,2, Komáromban 29,1, Trencsénben 24,3%-a a véderő tagja volt. Az egyes településeken állomásozó katonai szervezetek érdekérvényesítő képessége erős volt, a katonaság szervesen beépült állomáshelye társadalmi és gazdasági életébe: a magas presztízsű tisztikar gyarapította a település elitjét, annak súlyát; a tisztikar részt vett állomáshelye társadalmi életében (többek között a „házassági piacon”); a katonaság fogyasztott, szolgáltatott a térzenét a vasárnapi promenádon, emelte az állami és egyházi ünnepek-ünnepségek fényét. Versengtek is a települések, hogy egy-egy katonai egység állomáshelyül szolgálhassanak, hogy kaszárnyák épüljenek városukban; a 19. század utolsó évtizedeiben valóságos laktanya-építési boom söpört végig az országon. A katonaság többnyire a települések által adományozott ingyen-telkeken építkézhetett. A hadsereg számos egyéb intézményt is fenntartott (hadapród-iskolák, kórházak, árvaházak, nevelő-

intézetek, bíróságok, raktárbázisok, fürdőtelepek, méneshirtokok stb.), ezeknek sem elhanyagolható a hatása a településfejlődésre.

A katonaság ugyanakkor hatalmas *felvevőpiacot* is jelentett az ország gazdaságának; a honvédséget jórészt a hazai ipar szerelte fel s mezőgazdaságunk és élelmiszeriparunk táplálta. A közös hadsereg megrendeléseit időről-időre kialakult kvóták szerint – többnyire a közös költségekhez való hozzájárulás arányában – osztották szét a Monarchia két társállama között. Ezt az arányt a kiegyezéskor 70–30%-ban határozták meg, s Magyarország kötelezettsége 1907-re 36,4%-ra nőtt. A haditechnika fejlődése egyre „igényesebb” termékeket, fegyvereket követelt s egyre nagyobb tömegben (nehéztüzérség, sorozatlövő fegyverek, gépkocsik, hadihajók, torpedók; az első világháború idején már a repülők is megjelentek a frontvonalak felett). A magyarországi gyárilag legnagyobb vállalatok szinte kivétel nélkül érdekeltek voltak a hadimegrendelésekben – az Állami Vasművek, a Mávag, a Győri Vagongyár, az ugyancsak Győrben működő ágyúgyár, a Weiss Manfréd-féle üzemek stb. –. De nagymennyiségű textil- és bőrárut, élelmiszert is igényelt a két hadsereg (az első világháború idejére a legnagyobb magyarországi hadiüzemmé felnőtt Weiss Manfréd gyár is a hadsereg számára készített konzervek gyártásával kezdte pályafutását). Az ország legnagyobb lóvásárlója is a hadsereg volt; a korabeli kémjelentések megkülönböztetett figyelmet fordítottak az „ellen” lóvásárlásaira: az élénk lóvásárlásban a hadikészülődés jelét látták ugyanis.

Az egyes katonai egységek *hadfoglaló kerületeik* révén bizonyos *területi integrációs keretül* is szolgáltak, legalábbis a férfilakosság számára (a „katonacimboraság” kapcsolatai a leszerelés után is fennmaradtak, információs hálózatként is működtek, más jellegű kapcsolatokká alakultak). A katonaság a kor viszonyai között a vidéki lakosság „világítását”, más tájak-települések (többnyire a városok) életformájának megismerését, a modernizáció egyes elemeinek terjedését is szolgálta, s bizonyos fokig betöltötte a nemzetiségi „olvasztótégely” szerepét is. Még a honvédség gyalogezredeinek hadfoglaló kerületei is sok esetben többnemzetiségű területekre terjedtek ki (pl. a brassói hadfoglaló kerülethez tartozott a Székelyföld jó része, a Brassó környéki szász települések és Fogaras vármegye románok lakta területe, a szatmárnémeti ezred hadfoglaló területébe sorolták a nagykállói, nyírbátori, mátészalkai, fehérgyarmati stb. magyarlakta járások mellett Máramaros megye ruszin és román lakosságú területét s a szatmári bányavárosok németajkú lakosságát, a szegedi ezredbe csanádi, csongrádi magyarokat s torontáli németeket, szerbeket, románokat egyaránt soroztak). A közös hadsereg pedig a Monarchia valamennyi népének fiaiból toborzódott.

A hadsereg jelentősebb állomáshelyeinek katonasága formálta a települések funkcióit (pl. a keresők majd felét kitevő katonaság Péterváradot „garnizon-várossá tette), kapcsolatrendszerét, típusát, demográfiai jellemzőit (a katonaság magas arányával együtt járt pl. a települések kiugró férfitöbblete vagy az alacsony nyers születési ráták stb.).

1. ábra. A honvédség területi szervezete

1=honvéd kerületek törzshelye; 2=honvéd gyalogosdandárok székhelye; 3=honvéd gyalogosztrádák törzshelye; 4=honvédszázadok székhelye; 5=honvéd lovas dandárparancsnokságok; 6=huszárezred székhelye; 7=huszárosztályok székhelye; 8=honvéd gyalogezredek hadfoglalt területének határai; 9=az egyes honvéd egységek közötti szervezeti kapcsolatok

A honvédség és a közös hadsereg *parancsnokságainak és egységeinek területi elhelyezkedésénél* (1., 2. ábrák) figyelembe kell venni, hogy a két katonai szervezet nagy regionális központjai többnyire „kitértek” egymás elől; pl. Temesvárott nem állomásozott semmiféle honvédségi egység, viszont a közös hadsereg hadtestparancsnokságának, két hadosztály-törzsnek, három dandárparancsnokságnak és négy ezredparancsnokságának az állomáshelye s térparancsnokság volt. Győrbe és Szombathelyre sem települt honvédségi erő, de a közös hadsereg dandára, illetve ezrede állomásozott e két városban. Komárom a közös hadsereg jelentős központja erőrendszerezéssel, térparancsnokságával, hadosztály-törzsszel, dandárparancsnoksággal és két közös ezreddel, de honvéd alakulatok nem állomásoztak a városban. Ahol a két katonai szervezet intézményei, illetve egységei egyaránt jelen voltak, ott alakultak ki az ország legjelentősebb katonai központjai (pl. Pozsony, Kassa, Nagyszeben, Zágráb, Kolozsvár, Budapest stb.).

A honvédség egységeinek területi elhelyezkedése – különösen ha figyelembe vesszük a közös hadsereg „kiegészítő” szerepét – *jó megfelelést mutat a településhierarchiával*. A honvédség szervezeti felépítése szerint a felsőbb parancsnokságok – illetve katonai egységek – a *honvédkerületek*, a *dandárok* és az *ezredek* „törzshelyei”, illetve állomáshelyei és a *honvédzászlóaljok* állomáshelyei. A magasabb parancsnokságok mellett mindig megtalálhatók az alacsonyabb egységek parancsnokságai illetve állomáshelyei. A hét *honvédkerület* székhelye (Budapest, Pozsony, Székesfehérvár, Kassa, Kolozsvár, Szeged, Zágráb) és a hét – a honvédkerület székhelyén kívüli – *dandárparancsnokság* (Nyitra, Pécs, Lugos, Debrecen, Szatmárnémeti, Eszék, Nagyszeben) közül nyolc *regionális központba* települt; a századelő regionális központjai közül csak Temesvárott (ahová viszont, mint említettük, a közös hadsereg számos egysége települt), Aradon (ahol viszont honvédezred és huszárosztály állomásozott), Nagyváradon és Brassóban (de mindkettő ezredparancsnokság) nem működött magasabb honvéd-parancsnokság. A többi kerületi székhely, illetve dandárparancsnokság fejlett megyeközpontokba – Székesfehérvár, Nyitra, Lugos, Nagyszeben, Szatmárnémeti – települt. Az *ezredparancsnokságok* többnyire a fejlett megyeközpontok „intézményei” (Trencsén, Besztercebánya, Sopron, Nagykanizsa, Szabadka, Versec, Gyula, Miskolc, Brassó, Marosvásárhely, Nagyvárad, Munkács, Pápa, Vác, Varasd), de még a honvéd-zászlóaljok és huszárosztályok állomáshelyei is megyeközpontok, alig néhány egység „szorult” közép- vagy kisvárosba (Körmend, Orsova, Oravicabánya, Jolsva, Jászberény, Kőszeg, Kézdivásárhely garnizonjai). Figyelemreméltó, hogy mely megyeszékhelyek *nem* tettek szert semmiféle honvédegységre, sőt a közös hadsereg magasabb egységeire sem; így pl. Magyaróvár, Szekszárd, Turocszentmárton, Liptószentmiklós, Alsókubin, Ipolyság, Szolnok, Makó, Beregszász, Nagyszőlős, Székelyudvarhely stb. Legtöbbjük a megyeszékhelyek hierarchiájában is szerény helyet foglalt el.

Vagyis a honvédség állomáshelyei és a településhierarchia összefüggése szoros, a katonaság „telepítése” jelentős településfejlesztő tényező, s ezt a hadügyi kormányzat szemmel láthatóan tudatosan alkalmazta is. A honvédség területi elhelyezése emellett meglehetősen *terület-arányos*; az ezredek letelepítésénél – s ezen keresztül az egész rendszer alakításánál – fontos „arányosító” tényezőnek bizonyult, hogy a honvédség toborzási területeit, a hadfoglaló kerületeket az ezredek igényeihez szabva – tehát ezredenként kb. azonos népszámra kiterjedően – alakították ki, központjaik az ezredparancsnokságok. Ugyanakkor különösebb stratégiai megfontolások – pl. a honvédegységeknek a várható támadási vagy védelmi irányokba való koncentrálása – nem látszanak érvényesülni a honvédség „allokációjában”. Ez – ti. a stratégiai szempont – talán a közös hadsereg elhelyezkedésében figyelhető meg; az országterület déli sávjában, tehát az Osztrák–Magyar Monarchia stratégiai terveiben kiemelkedő szerepet betöltő Balkán „kapujában” négy nagy katonai központ is települt (Zágráb, Eszék, Temesvár, Nagyszeben), s a jelentős erőt képviselő dandárok közül is viszonylag sokat helyeztek a déli határövezetbe (Fiume, Pétervárad, Fehértemplom, Gyulafehérvár, Brassó).

Az egyes településekben állomásozó katonák számát (pontosabban a véderő keresőit) figyelembe véve a településhierarchiával való szoros kapcsolat szintén kimutatható. A legtöbb, a véderőnél feltüntetett keresővel rendelkező városokat az *1. táblázat* tartalmazza.

1. táblázat: A véderőhöz tartozó keresők száma, 1910

1. Budapest	16 636 fő	13. Kolozsvár	2 327 fő
2. Pozsony	4 764 fő	14. Miskolc	2 277 fő
3. Zágráb	4 335 fő	15. Arad	2 197 fő
4. Temesvár	4 084 fő	16. Brassó	2 057 fő
5. Nagyszeben *	3 890 fő	17. Pécs	1 978 fő
6. Kassa	3 735 fő	18. Székesfehérvár	1 797 fő
7. Komárom	3 474 fő	19. Marosvásárhely	1 789 fő
8. Nagyvárad	3 135 fő	20. Gyulafehérvár	1 759 fő
9. Szeged	3 022 fő	21. Győr	1 711 fő
10. Eszék	2 883 fő	22. Pétervárad	1 567 fő
11. Debrecen	2 576 fő	23. Eperjes	1 488 fő
12. Sopron	2 335 fő		

**A véderő keresőinek aránya 14,3–44,1% között*

A városhierarchia élén álló települések egyben a legjelentősebb katonai központok is, soraikba csak kivételesen tudott betörni egy-egy alacsonyabb hierarchiaszintű garnizonváros, mint pl. Pétervárad, az erőd-település, vagy Bród, a Balkán kapuja. Ha ezek az értékek egyúttal a keresők közötti magas

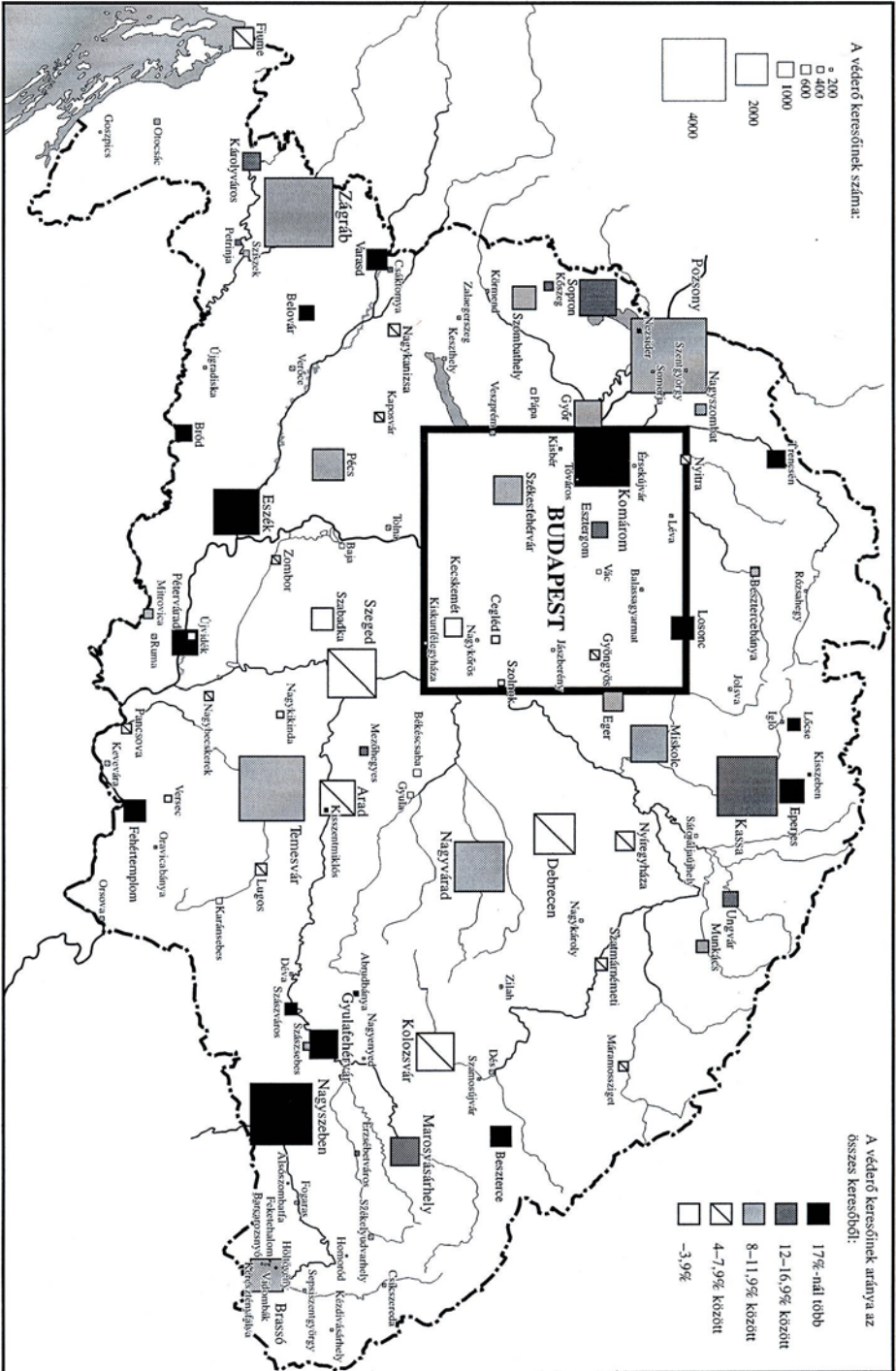
részesedéssel is párosultak (2. táblázat), a város erős katonai „színezetét” kapott, súlya, jelentősége megnövekedett a városállományon belül, esetleg a garnizon-városok jellegzetességeire tett szert.

2. táblázat: A véderő keresőinek aránya egyes városokban, 1910

1. Pétervárad*	44,1%	14. Eperjes	18,9%
2. Gyulafehérvár	29,2%	15. Alsószombatfa	18,9%
3. Komárom	29,1%	16. Kisszentmiklós	18,5%
4. Trencsén	24,3%	17. Kiszseben	18,4%
5. Belovár	22,7%	18. Szászváros	17,9%
6. Abrudbánya	22,6%	19. Vidomlak	17,8%
7. Nagyszeben	21,4%	20. Varasd	17,7%
8. Fehértemplom	21,1%	21. Eszék	17,2%
9. Losonc	20,8%	22. Kassa	16,8%
10. Bród	20,5%	23. Homoród	15,4%
11. Lőcse	20,3%	24. Mezőhegyes	15,3%
12. Nezsider	20,2%	25. Marosvásárhely	14,3%
13. Beszterce	19,4%	26. Károlyváros	14,3%

**A véderőkeresőinek száma másfél ezer (1485) felett*

A két táblázat adatainak összevetése alapján kialakítható azon települések köre, amelyek életében, „funkcionális képletében” *a katonaság meghatározó szerepet töltött be* a dualizmus évtizedeiben. Egészen speciális volt az Újvidék elővárosának is tekinthető, de már Horvát-Szlavonországban fekvő Pétervárad helyzete: a Balkán felé vezető stratégiai jelentőségű utat védő *erődváros* keresőinek több mint kétötöde, bő másfél ezer fő katona volt. A legjelentősebb katonai központokat azok a városok képezték, ahol a véderő magas aránya mellett a katonaság létszáma is magas volt. E városok közé volt sorolható Komárom, az ország – és a Monarchia – egyik legfontosabb erődtített helye, ahol a véderő tagjai tették ki a keresők közel 30%-át, számuk pedig 3 és félezer fő körül alakult. Nagyszebenben, a közös hadsereg legfontosabb erdélyi vezényleti központjában és garnizonvárosában közel 4 ezer fő szolgált a véderőnél, arányuk a város keresőin belül meghaladta a 20%-ot. Gyulafehérvár, Kassa, Eperjes, Marosvásárhely, Eszék sorolható még a katonavárosok (garnizonvárosok) közé, de esetenként a kisebb létszámú helyőrségek is katonai jelleget kölcsönözhetek egy-egy csekélyebb népességű városnak, ahol a csekélyebb létszámú katonaság is magas „véderő-arányokat” eredményezett. Közéjük sorolható Trencsén, Fehértemplom, Losonc, Lőcse, Beszterce, Varasd, Károlyváros, Belovár. E városok társadalmát és demográfiai szerkezetét mélyrehatóan befolyásolta a katonaság erős jelenléte (3. ábra). Ez demográfiai mutatóikban egyértelműen tükröződik.

A „garnizon-városokban” a produktív korúak között erős férfítöbbség alakult ki, így a házasságban élők aránya szükségszerűen alacsony volt a város lakosságszámához képest. Pl. Komáromban 1910-ben ezer 15–39 éves férfira csak 594 nő jutott; a 24,4%-os nyers születési rátájával a város a születési ráta alapján felállított rangsorban a 142. helyet foglalta el (156 város között). A „véderő” legmagasabb arányát felmutató Péterváradon volt a legalacsonyabb a születési ráta a magyar korona országainak városai közül (18,3‰ 1910–1911-ben).

Végül néhány kis népességű városban vagy községben a csekélyebb számú katonaság is magas arányt képviselhetett a funkcionális szerkezetben; ilyen település volt pl. Abrudbánya, Bród, Nezsider, Kisszeben, Szászváros, az aradi erődrendszer egyik „előretolt” egységét befogadó Kisszentmiklós vagy Mezőhegyes, a katonai méneshelyek. E települések is a „garnizon-város” jellegzetességeit mutatták.

Népes városok esetében az ott állomásozó katonák nagy száma sem eredményezett magas véderő-arányt, így nem váltak garnizon-várossá, ám a több ezer főt kitevő katonaság nyilvánvalóan nem volt elhanyagolható tényező e városok életében sem. Budapest mellett – ahol 16–17 ezer főt tett ki a véderő létszáma – Pozsony, Zágráb, Temesvár (több, mint négy ezer főnyi katonaság!), Nagyvárad, Szeged, Sopron, Arad, Brassó, Debrecen sorolható e várostípusba.

A dualizmus kori Magyarország városhálózatával, térszerkezetével, társadalmi struktúrájával stb. foglalkozó történeti földrajz számára hálás témának kínálkozik az itt felvázoltak mélyebbre hatoló vizsgálata.

Irodalom

BELUSZKY P. (szerk.): Magyarország történeti földrajza, I–II. Dialóg Campus, Budapest–Pécs, 2005–2008.

A BÁNSÁG GAZDASÁGA A 18. SZÁZADBAN

Dr. Kókai Sándor

I. Bevezetés

A Bánság benépesítése mellett kiemelkedő fontosságú volt a természeti erőforrások társadalmi-gazdasági hasznosíthatóságának megteremtése. A termelőerők pusztulásának mértéke alapján a régióban szinte minden gazdasági tevékenységet újra kellett kezdeni, a Bánsági-alföld elmocsarasodott térszíneinek lecsapolásától a Bánsági-hegyvidék nyersanyagainak kitermeléséig. A bánsági kultúrtáj társadalmi-gazdasági reorganizációja a 18. században zajlott, melynek sajátosságait az adta, hogy az Udvari Kamara – a mindenkori Habsburg uralkodók által támogatva – a merkantilizmus elveinek figyelembe vételével alakította ki bánsági gazdaságpolitikáját. Vitathatatlan tény, hogy a merkantilizmus a 17. század végére Angliától Franciaországon át Spanyolországig sikeresnek bizonyult. A merkantilizmus gazdaságfejlesztési programja elősegítette a monarchikus centralizációt és az egységes gazdaságirányítást is. Az egységes állami gazdaságpolitika a nemzetgazdaságok kialakulásának is fontos előzménye, egyrészt az elvek megvalósulásában az állam aktív szerepet vállalt, másrészt általában az egész országra (birodalomra) kiterjedt. A Habsburg uralkodók merkantilista gazdaságpolitikája Magyarországon a karlócai, a szatmári és a pozsareváci békék után is komoly nehézségekbe ütközött, ezért egységesítés helyett gazdaságilag elkülönülő részekre tagolták az országot, melynek egyik sajátos régióját – önálló fejlődési pályával – a Temesi Bánság alkotta.

II. A Bánság gazdasága 1718-1740 között

Az 1718-40 közötti időszakban országos szinten a merkantilizmus érvényesülésének bizonytalanságai, kezdeti kiforratlanságai voltak megfigyelhetők. Mind az iparpolitikában, mind a külkereskedelmi politika irányításában ingadozás tapasztalható a század első évtizedeiben. Mi sem bizonyítja ezt jobban, minthogy a rendi országgyűléseken (1715, 1720, 1723) is foglalkoztak gazdasági kérdésekkel (pl. 1720. évi országgyűlés a harmincad hivatalok korszerűsítéséről döntött, 1723. évi 117. tc. az idegen iparosok betelepítéséről, 15 évi adómentességgel stb.), amellet hogy már 1690-ben átszervezték a Magyar Kancelláriát és 1723-ban megszervezték a

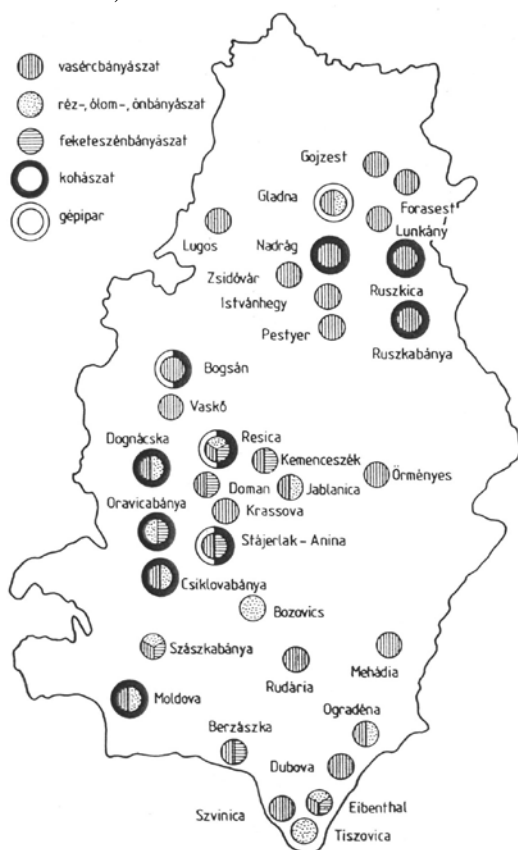
Helytartótanács gazdasági bizottságait, amelyek fő feladatává a gazdasági kérdések megoldása vált.

A Bánságban azonban ettől eltérő volt a helyzet, a társadalmi-gazdasági folyamatokat teljesen alárendelték az új gazdaságpolitika érvényesülésének, melynek országos alapelveit még 1690-ben fektették le (Einrichtungswerk des Königreichs Ungarn). A településhálózat reorganizációjától kezdődően (pl. mesterségesen kialakított sűrű mezővárosi hálózat, mellyel a piac felvevőképességét kívánták fokozni stb.), a betelepítési politikán át a Bánság természeti erőforrásainak kiaknázásáig bezárólag a 18. század nagy részében az Einrichtungswerkben megfogalmazott merkantilista elvek szerint zajlottak az irányított társadalmi-gazdasági folyamatok (*Kalmár J. 1993*). Lényegében az egész Bánság kamarai birtok lett, s 1751-ig Bécsből irányított katonai kormányzat alatt maradt. III. Károly intézkedéseivel megteremtette a Bánság gazdasági fellendülésének alapfeltételeit. A Bánságban a bányászat, az ipar, a kereskedelem és a kiépülő infrastruktúra együttesen váltak a fejlődés motorjává, szoros kölcsönhatásban a mezőgazdasággal.

II. 1. A Bánság bányászata és kohászata

III. Károly uralkodása kezdetén a gazdasági irányítás megszervezésével kívánt eredményeket elérni (pl. monopoljogok adományozása, új manufaktúrák alapítása, gazdasági hivatalok felállítása, egységesen magas vámok és illetékek bevezetése stb.), törekvései egyedül a bányászatban és a kohászatban hoztak megújulást (*Barta J. 1984*). A Bánságban Oravica- és Boksánbánya környékén, Matthias Brunner vezetésével, osztrák bányászok elkezdtek a törökök által korábban felhagyott vas- és rézbányák ismételt feltárását. Az ipari nyersanyagok kitermelését illetően 1718-tól indult meg a szervezett feltárás és hasznosítás (*I. ábra*). 1718-ban Dognácska környékén nagymennyiségű vasércet fedeztek fel. Csiklovabányán felépítették az első rézolvasztó kemencét és Oravicabányára érkezett a tiroli bányászok első csoportja (13 fő). A korai betelepítések leghitelesebb képét Baróti Lajos rajzolta meg, s fő művéből tudjuk, hogy a legelső telepések főleg bányászok, kézművesek és kereskedők voltak. Már 1718 tavaszán mintegy 330 fő érkezett a legkülönbözőbb helyekről. Voltak köztük tiroliaiak, stájerok, csehek és besztercebányaiak is. Őket rövid időn belül újabb bányászok és olvasztárok követték Csehországból (10 bányász, két vasolvasztómester, két rézolvasztómester, két kovácsmester és egy kohóépítőmester). 1722-ben érkezett a legnagyobb egységes csoport: 247 tiroli bányászcsalád. A német választófejedelemségekből, hercegségekből, valamint Pfalzból és Svábföldről toborzott bányászok, iparosok is érkeztek, akik Oravicabányán, Vaskőn, Resicabányán, Új-Moldován és Boksánbányán telepedtek le. 1723-ban újabb szakmunkások (pl. favágók, szénégetők, bányamesterek, kovácsok stb.) érkeztek (*Baróti L. 1896*).

A kamara igen sokat várt az új bánsági bányáktól, elsősorban a réz- és vasércbányászat fellendítésére törekedtek. A bányászat fellendülését mutatja, hogy az első rézbányát Dognácskán (1722) és Új-Moldován (1728) gyorsan megnyitották. Boksánbányán felépítették, és üzembe helyezték az első kohót (1719), melyhez nagyolvasztó-kemence, öntöde és kovácsműhely kapcsolódott. A gépek működtetéséhez a Berzava folyó vizével meghajtott hidraulikus kerekeket alkalmazták. A nagyolvasztó tüzelőanyaga ekkor még a faszén volt. A termelés látványosan felfutott, 1720-ban Boksánbánya már az egész Bánságot és részben Erdélyt is ellátta vassal. 1734-ben újabb három nagyolvasztót építettek Boksánbányán. A termelés állandóan növekedett, de a faszén hiánya és a bükkfaerdők letarolása miatt szinte lehetetlenné vált a további fokozott működés (*Kladiva O. 2008.*).

1. ábra. Krassó-Szörény vármegye ásványkincsei és nehézipara (szerk. Frisnyák S.)

A Bánsági-hegyvidék ásványkincseinek és nyersanyagainak feltárását és kitermelését minden lehetséges eszközzel (pl. négy bányahivatal felállítása

Oravicabányán /1718/, Dognácskán /1724/, Új-Moldován /1728/ és Szászkabányán /1740/ stb.) elősegítették. Ezek a korai bányásztelepek azonban csak lassan indultak fejlődésnek, a megtelepedettek közül rövid időn belül sokan eltávoztak (*Kovács G. 1998. 54. o.*). Kedvezőtlen tény, hogy a törökök betörték a Bánságba (1737-39) és a Berzava völgyében nyomulva előre lerombolták az ipari létesítményeket Boksánbányán és Dognácskán. Resicabánya is török kézre került. A nehézségeket tetőzte a pestisjárvány és a fosztogatás is, melyek következtében nagymértékben visszaesett a bányák és a fémipari létesítmények termelése. A károk mértékére jellemző, hogy Francesco Grisellini, aki 30 évvel később látogatta meg a Bánságot, még mindig igen szomorú állapotokról számolt be. A komolyabb érctermelés csak 1740 után indult újra.

II. 2. A Bánság ipara

A merkantilista gazdaságpolitika az ipar fejlesztését preferálta, azonban az Udvari Kamara – tartva a konkurenciától – Magyarországon ezt kifejezetten gátolta. A Bánság e tekintetben is kivétel volt, egyrészt Temesváron (pl. városon belül kialakított önálló ipar negyedben /Gyárváros/ 1,5 ezer német kézműves és iparos letelepítése stb.) és a nagyobb városokban manufaktúrákat hoztak létre, azonban céhek alapítását az egész Bánságban megtiltották. Az elsőként alapított temesvári sörgyár mellett a városban rövidesen posztó- (1725), daróc-, bőr- (1733), harisnya-, selyem- (1733), papír-, szappan-, kelmefestő-, kalap-, szesz-, ezüst- és arany paszomántgyár, lőpor- és salétromgyár és olajsajtoló, drótygyár, papírmalom működött. A Bánság más gazdasági központjaiban is létrejöttek manufaktúrák: Csiklovabányán sörgyár (a környék forrásait hasznosította, a temesvári Köppisch testvérek alapították 1717 és 1726 között), Karánsebesen posztómanufaktúra (1725), Facsádon és Lugoson olajsajtoló, Kalinán üveghuta működött. A sikereket a manufaktúráktól várták, azonban a Bánság rövid életű állami (kincstári) alapítású abaposztó- és pokróckészítő manufaktúrái (Temesvár, Borlova, Karánsebes stb.) nem tudták igazolni életképességüket és hamar csődbe jutottak. Albert szász-hesseni herceg – II. József bánsági útitársa –, 1768. esztendőből származó naplója jól tükrözte a korabeli állapotokat, e szerint (*Szentkláray J. 1911.*): „a gyáraknak a kereskedelmet virágzóbbá kellett volna tenni és erre nézve ama szép kezdet alapján, mellyel gróf Mercy, eme tartomány első kormányzója, azt megindította, minden remény meg is volt, nem tudom azonban, hogy mi okozhatta az idők folyamán ezeknek a gyáraknak a megszűnését, melyeknek csupán a neve és a helye maradt meg”.

A népesség gyarapodása, az igények növekedése egyre több és több kisiparost vonzott a bánsági városokba. Nyilvánvaló, egy mesterség ott élt meg, ahol fizetőképes gazdasági, társadalmi vagy kulturális szükséglet mutatkozott iránta. A kisipar fejlődésével együtt járt volna a céhszervezet fejlődése is, a pozsareváci béke után azonban még nem engedélyezték céhek alakulását a Bánságban.

II. 3. A Bánság kereskedelme

III. Károly idején helytartótanácsi intézkedésekből tudjuk, hogy a magyar szarvasmarhát a vásárokon kívül csak a nyugati határszélen: Besztercebányán, Szencen, Pozsonyban, Győrött, Óváron, Sopronban, Kőszegen, Ikerváron, Légrádon és Szentgotthárdon át szabad forgalomba hozni. Ugyanerre az útra, az osztrák örökös tartományok felé vivőre, kényszerült gabonakereskedelmünk is a 18. században. Fontos eleme a kereskedelemnek, hogy a „görög” kereskedőknek kedvező helyzetet, gyakorlatilag vámmentességet biztosított a pozsareváci békével együtt kötött kereskedelmi szerződés: áruik után csupán egyszer kellett 3%-os vámot fizetniük. Kereskedelmi érdekeik megkívánták, hogy megtartsák török állampolgárságukat; eleinte csupán kereskedői telepeket, ún. faktóriákat létesítettek, a belső kereskedelem folytán fellendülni kezdő városokban. Az 1723. évi országgyűlés intézkedik ellenük és később is többször találkozunk a görögök ellen irányuló helytartótanácsi rendeletekkel.

A bánsági közigazgatásnak megfelelően (11 kerület, 6 katonai század) minden kerület élére tisztartót (Werwalter) neveztek ki, melyek mellett vámszedők, harmincadosok, sótisztek és írnokok tevékenykedtek. A gazdasági élet fellendítése érdekében rendezték az adónemeket, a tizedszedést, a vámokat, haszonbérleteket, az erdőkezelést, a bányászat, a halászat és a vadászat kérdését.

A vámszedés megkönnyítése miatt tizenkét településen harmincad hivatalt állítottak fel: Újarad, Lippa, Csanád, Törökkanizsa, Szeged, Csóka, Törökbecse, Perlasz, Temeskubin, Újpalánka, Moldova, Orsova. Ezek fölé fővám és harmincad hivatalt szerveztek Temesváron. A bérletek tekintetében a mészárszékek, sörházak, pálinkafőzők, vízimalmok és halászat terén volt várható jelentősebb bevétel, de a betelepítéssel párhuzamosan a nagyobb puszták bérletéből is jelentős bevételekre számítottak.

Látványos fejlődést és komoly jövedelemforrást reméltek a kereskedelem fellendítésétől. Nem véletlen, hogy Temesváron már 1725-ben létrejött a 78 tagból álló keleti szerb-görög kereskedelmi társaság, mely rövid időn belül hatalmába kerítette az egész bánsági termény és élőállat kereskedelmet. De létrejött egy német-zsidó kereskedelmi társaság is, s e kettő hosszú ideig versengett egymással (*Kovács G. 1998, 60. o.*). Borovszky S. (1911) adatai szerint már 1720-ban működött Temesváron kereskedelmi társaság. Tény, hogy 1741-ben borkereskedelemmel foglalkozó kereskedelmi társaság is létesült. Ezek voltak az első nagyobb magyarországi kereskedelmi társaságok, mindegyik a Bánság területén, pontosabban Temesváron keletkeztek, s teljes egészükben osztrák alapításúak voltak. A gabonakereskedelmet nem monopolizálta hivatalosan kereskedelmi társaság, de az 1760-as évekig főleg görög-makedón és szerb kereskedők kezében összpontosult.

Létesültek magán kereskedő cégek is, mint például Stojan Nedelko faggyú cége vagy Kristóf Gáspár vászonkereskedése (*Szentkláray J. 1911.*), ezek azonban alárendelt szerepet játszottak. A kereskedelmi társaságok (1720. keleti

társaság, 1725. temesvári kereskedelmi társaság, 1729-ben szarvasmarha kereskedelmi, 1742-ben bőrkereskedelmi társaság) privilégiuma volt – a fentiekén túlmenően – viaszt, mézet, dohányt, gabonaneműeket, bort, pálinkát és rezet kivinni. Azt azonban, hogy e termékek milyen nagyságrendűek voltak, ekkor még nem tudjuk adatok hiányában érzékeltetni, ahogy azt sem, hogy az áruk hány százaléka áramolhatott a folyókon és a szárazföldi útvonalakon.

II.4. A Bánság közlekedéshálózata

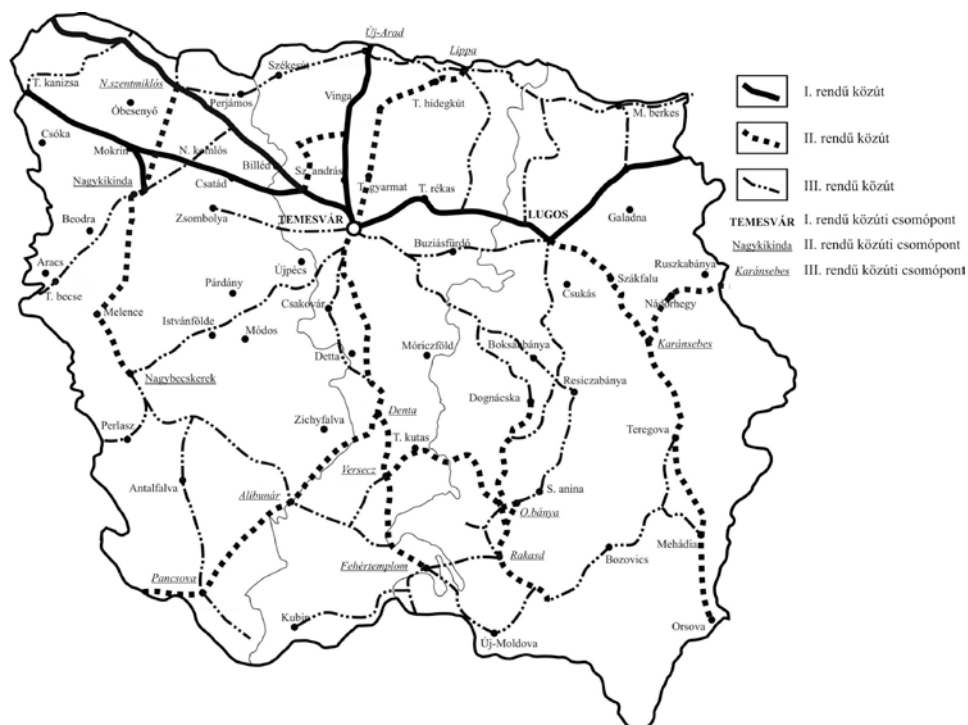
A bányászat, az ipar és a mezőgazdaság nagyobb mértékű fejlődését a Temesi Bánságban is hátráltatta a közlekedés elmaradottsága. A közlekedés és a szállítás az országnak ezen a vidékén is – a vasút megjelenéséig – a közutakon és a folyókon bonyolódott le. Az anyagi fedezet és az egységes ügyi szervezet hiánya a közúthálózat fejlődését, a folyamatos vízi szállítás a folyók változó vízállása akadályozta, illetve hátráltatta. A vízi utakat a vízállás és az időjárás miatt csak időszakonként lehetett használni, akkor is inkább csak csekély merülésű hajókkal, tutajokkal. A kormányhatóságok hamar felismerték, hogy mind Temesvár vízellátása, mind a kincstári erdők faanyagának kitermelése és úsztatása miatt a kaotikus vízrajzi állapotokat szükséges rendezni. Néhány lokális beavatkozástól (pl. Temesvár-Gyárvárosban 1729-ben már vízmű működött, Temes és a Bega kezdeti szabályozása Temesvár körül stb.) eltekintve komolyabb csatornázásokra és vízelvezetésekre csak 1750 után került sor, addig csak a Bánságot határoló folyók vettek részt a vízi szállításban.

II. 4. 1. A folyóvízi közlekedés lehetőségei

A *Maros* folyó esetében a szabályozás lokális elemei korán jelentkeztek (fokok elgátolása, töltések építése, kezdetleges sarkantyúk készítése), melyek azonban nem tervszerűen és összehangoltan történtek. A Maros Arad-Szeged közötti szakaszán jelentékeny gabona-, gyümölcs- és faforgalom bonyolódott (*Borovszky S. 177. o.*), de jelentős volt a kőszállítás is. A Maroshoz közel eső erdélyi sóbányákból a Maroson szállították a sót a szegedi raktárakig, innen részben közúton, részben hajón tovább lefelé a Tiszán, illetve a Dunán felfelé.

A *Tisza* szabályozása a Bánság szempontjából mindig nagy jelentőséggel bírt, hiszen 181,9 km hosszúságban érinti a régiót, de tavaszi áradásai nem voltak olyan hevesek, mint a Begáé és a Temesé, így az általános szabályozás hosszú ideig elmaradt. A 18. században a folyóval csak időnként és helyelközzel foglalkoztak. Eleinte csak ötletszerűen történtek a szabályozási munkák (pl. a víz lefolyásának akadályait eltávolították, partszakadások megakadályozása, a kiszakadó ereket elgátolták stb.), a védőtöltések építése csak a 19. század elején kezdődött.

A Temes és a Bega völgy ármentesítési és vízszabályozási munkálatai már az 1720-as években elkezdődtek, a hajózás érdekeit is szem előtt tartva, jelentősebb beavatkozások a Bega folyón történtek.

1. térkép. A Bánság vízrajzi állapota és úthálózata (1730)

A Bega folyó a 18. század elején egészen vad és rendezetlen állapotban kalandozta be Temes- és Torontál vármegye síkjait. Miután Papdnál a Beregszó vizét is felvette évente mintegy 200.000 kat. holdnyi mocsár, láp és vizenyős területet árasztott el (1. térkép). Csak Begafőnél lépett ki ebből határozott mederben, majd Ecsehidán túl a Tisza árterébe jutva együtt táplálták a Belo Blatónak nevezett, nagy kiterjedésű mocsárvilágot. A Bega folyó legkorábbi ismert szabályozási munkálatai a 18. századra nyúlnak vissza. Az Udvari Kamara 1727-ben hagyta jóvá a Bega szabályozási munkálatait. 1727-1728 között elkészült a Facsád és Temesvár közötti csatornameder. Ezen keresztül szállították az épületfát és tüzelőanyagot Temesvárra. 1727-ben kezdték a Temesvár és Klek közötti hajózható csatorna földmunkálatait. Ez azt jelentette, hogy a Bega régi kanyargós medre helyett egy újat ástak. Így megrövidült a Bega útja, de a régi meder is megmaradt. Kiépítésének eredeti, 18. század első évtizedeiben megfogalmazott célja a Temesvár és Pétervárad közötti katonai és polgári hajózás biztosítása volt. Az első hajó 1732-ben jutott a csatornán

Pancsováról Temesvárra. A Begának Temesvár és Nagybecskerek közt ily módon történt rendezése a folyót még nem tette teljesen alkalmassá a hajózásra, mert tavasszal, a hóolvadások alkalmával, igen bőséges vize volt, de nyáron és ősszel annyira lepadt, hogy hajók nem járhattak rajta. Arról kellett gondoskodni, hogy bizonyos mennyiségű víz állandóan rendelkezésre álljon. Mária Terézia uralkodása alatt két zsilipet és csatornát építettek, mely alkalmassá tette a Begát a hajózásra.

A *Temes* vizének gyorsabb lefolyását Fremaut flandriai mérnök tervei szerint 77 átvágással lehetett volna megvalósítani Lugos és Pancsova között, mely munkálatok sem a 18. században, sem a 19. század elején nem haladtak megfelelő ütemben.

II. 4. 2. Közúthálózat

A bányászati útépitések első írásos nyomai a Római Birodalomig vezetnek vissza, a rómaiak hadi célokra már időszámításunk első évszázadában utakat és hidakat építettek a Maros völgyében és az Al-Duna mentén. A magyar honfoglalás után az egyik fő közlekedési út a Maros völgyén keresztül Arad-Gyulafehérvár-Ojtozi-szoros irányában vált meghatározóvá, mely jelentőségét évszázadokon keresztül megőrizte. A 18. század elején a Temesi Bánság fontosabb útvonalai az alábbiak voltak (*1. térkép*):

1. országos jelentőségű utak:
 - Szeged-Temesvár-Lugos-Déva-Nagyszeben-Brassó,
 - Nagyvárad-Arad-Temesvár-Versec-Fehértemplom
2. regionális jelentőségű utak:
 - Temesvár-Lugos-Karánsebes-Orsova
 - Temesvár-Denta-Pancsova-Belgrád
 - Temesvár-Lippa-Radna
 - Makó-Nagyszentmiklós-Nagykikinda-Nagybecskerek
 - Nagykikinda-Törökbecse-Újvidék
 - Karánsebes-Erdélyi Vaskapu-Hátszeg/Vajdahunyad
3. lokális jelentőségű utak:
 - Temesvár-Resicabánya/Dognácska
 - Temesvár-Zsombolya
 - Temesvár-Nagybecskerek
 - Nagyszentmiklós-Perjámos-Újarad
 - Nagybecskerek-Versec
 - Nagybecskerek-Perlasz-Titel
 - Lugos-Resicabánya-Oravicabánya
 - Újmoldova-Bozovics-Teregova
 - Lugos-Lippa
 - Versec-Temeskutas-Dognácska/Szászabánya

A fenti útvonalak elsősorban a kereskedelem céljait szolgálták, a postahálózatot III. Károly az 1723-i országgyűlés hozzájárulásával megváltotta a Paár-családtól és ezzel a régi postaállomások állami kezelésbe kerültek. A század közepéig nagy részben csak a levél-, kis részben a csomagszállítást vállalta, az utasok szállítását csak külön beállított kocsik, az ún. extra posták végezték, szerény forgalommal Temesvár-Pest viszonylatában.

II. 5. A Bánság mezőgazdasága

A pozsareváci béke után a Bánságban a merkantilista gazdaságpolitika szellemében a mezőgazdasági termelést legalább a kor színvonalára (nyomásos gazdálkodás) kellett emelni. A 18. századi Bánság szántógazdálkodását tekintve kezdetben a talajváltó gazdálkodási forma is megjelent, később a *kénymásos gazdálkodás* jellemezte (Borovszky S. 1911). Erre a nyomáskényszerben művelt szántóra még sem a takarmánynövények, sem a kapások nem tudtak betörni. A dohánytermelés 1719-től Szeged határából terjedt el déli irányban. A termelés bővítését nem a katasztrális holdankénti hozamok növelésével, hanem új területek termelésbe vonásával oldották meg. A mocsárlecsapolások és folyószabályozások, a hegyvidéki és dombvidéki erdők irtása jelentették az átmeneti megoldást e tekintetben. Az időszak mezőgazdasági termelését alapvetően *három tényező* határozta meg.

Egyrészt 1718-1780 között a Bánságba *nem térhetett vissza a magyar nemesség*. Mindazok ellenére, hogy a köztudatban a Bánság úgy él, mint a magyar bárók, grófok és nábobok igazi hazája, tudjuk, hogy a bánsági új birtokos osztály zöme eredendően nem volt magyar. Jó példa erre, hogy az ide települt örmény famíliák (pl. Kiss, Lázár, Karátsanyi, Issekutz, Dániel, Gyertyánffy, Gorove, Jakabffy stb.) zömmel már elmagyarosodva érkeztek Erdélyből (Kalapis Z. 2008, Jakabffy I. 2009). Az erdélyi örmény kalmárok és bérlők mellett görög-macedónok, szerbek és cincárok is gyarapították a bánsági nagybirtokosokat. Természetesen közülük sem volt mindenki bérlő és hadiszállító, például a bánsági örmények egy szegényebb rétege Versecen és a környező településeken élte mindennapjait. Anyagi helyzetük és gazdasági szemléletük elősegítette a bánsági mezőgazdaság fejlődését. Mindez *kedvező agroökológiai potenciállal* társult, valamint átlagosan 30-40 kataszteri holdon gazdálkodó, állatállománnyal kitűnően ellátott – Mercy kormányzó Vingán, Csákován, Módoson és Hetényben szarvasmarha tenyésztő telepeket létesített, de a mezőhegyesi ménesbirtok sem volt elérhetetlen távolságban – tőkeerős gazdaságok és módos paraszti rétegek kialakulását eredményezte. Ilyen értelemben is „amerikai típusú” szabad földfoglaláson alapuló árutermelő mezőgazdaság kezdett kialakulni (Bodó B. 2008).

Másrészt az itt élőket a földbirtokos osztály nem gátolhatta a szabad földfoglalásban, azaz „csak” az *Udvari Kamara elvárásaihoz* kellett

alkalmazkodni, melyek – a merkantilista elvek szellemében – azt is jelentették, hogy a földesúri terheket és járadékokat a kamarának általában pénzben fizették meg. Mindez mellett, hogy szabadabb munkaerő felhasználást (cseléd, napszámos alkalmazása) tett lehetővé, az árutermelő paraszti osztály korai kialakulásához is vezetett.

Harmadrészt az Udvari Kamara *nem hagyta magára a termelőt*, nem csak nemesített vetőmagokat és fajtaállatokat hozatott a bánsági földművelés javítása, fejlesztése érdekében, hanem a termőföldek védelme érdekében szorgalmazta és irányította a folyószabályozási és mocsár lecsapolási munkálatokat. Ehhez a hajózható folyók kezdeti szabályozása is szervesen kapcsolódott.

A mezőgazdasági termelés színvonaláról és a gazdálkodási formák terjedéséről kevesebb információval rendelkezünk, vázlatosan azonban áttekinthető és összehasonlítható a korabeli Magyarország növénytermesztésével és állattenyésztésével. Orosz István kutatásaiból (1996) is ismert, hogy Magyarországon a 19. század végéig a háromnyomásos gazdálkodás volt az uralkodó, melyet a periférikus területeken még a 20. század elején is alkalmaztak. Alapvető oka kettős volt, egyrészt kicsi a szántókapacitás, másrészt a trágyázás hiányzott vagy alacsony fokú, így a talaj természetes regenerálódása, tápanyag feltáródása biztosította döntően a terményekkel elvett tápanyag pótlását.

Legendő utalni arra a tényre, hogy az elvetett mag után elért hozam nagysága országos viszonylatban másfél évszázad alatt semmit sem változott (1. táblázat), az 1720. évi adóösszeírás, az 1828. évi minta, az 1858. évi kataszteri felmérés és az 1868-72. évi aratási statisztika szerint. A korabeli leírások és paraszti vallomások bánsági sajátosságként említik a gabonatermesztés mellett az ipari növények, illetve a rizs, indigó és kendertermelést. Ez utóbbiak inkább csak kuriózumok, mint a tényleges növénytermesztési arculatot érdemben befolyásoló tényezők. Mindazok ellenére, hogy az olasz telepesek már 1724-ben Dettán kísérleteztek rizstermesztéssel, igaz sikertelenül. Bánsági sajátosság a selyemhernyó tenyésztés, de nem kizárólag e régióra jellemző.

1. táblázat. Az elvetett mag után elért hozam nagysága

Table 5. Yield compared to the amount of seed sown

Gabonaféle	1720	1828	1858	1868-72
Búza	na.	3,96	5,09	3,54
Kétszeres	na.	4,28	4,03	3,93
Rozs	na.	3,72	3,94	3,84
Árpa	na.	3,91	5,13	4,48
Zab	na.	4,19	4,85	4,83
Kukorica	na.	4,28	4,9	4,38
Átlag	4,39	4,01	4,7	4,01

Forrás: Orosz I. 1996.

A 18. század eleji állapotokat az alacsony hozamok mellett a mezőgazdaság ágazatai közötti kapcsolatok lazasága és az állattenyésztés fejletlensége jellemezte, inkább csak állattartásról beszélhetünk. Az állattartás takarmánybázisát elsődlegesen a legelők és puszták jelentették, s csak másodlagosan a rétek és kaszálók. Fontos volt az állatok ellenálló képessége, igénytelensége. Természetesen a növényevő állatfajok domináltak, fontossági sorrendben: szarvasmarha, juh, ló, kecske. Ez utóbbi csak lokálisan és főként a dombvidékek és az alacsony középhegységek tölgy és bükk erdeire támaszkodva. A sertésenyésztés és kereskedelem zöme a szerbek kezében összpontosult, különösen a piacépes árualap vonatkozásában (*Jakabffy I. 2009*). Az állattenyésztés egyéb ágazatait kevésbé hangsúlyozzák a források, a határörvidéki jelleg persze alapból emelhetette a lóállomány szerepét, valószínű, hogy ekkor azonban még nem nőtt túl a régió szükségletein és igényein. Azaz összegezve megállapítható, hogy a 18. század első felében a bánsági mezőgazdaság nem lehetett fejlettebb az országos átlagnál, sőt attól fejletlenebbnek tekinthetjük.

III. A Bánság gazdasága 1740-1780 között

Az 1740-es évekre a társadalmi-gazdasági viszonyok jelentősen megváltoztak. A telepítéseknek, a következetes gazdaságpolitikának és a több évtizedes viszonylagos békének gazdasági fellendülés volt a következménye. A földművelés intenzívebbé válása, a lakosság számának erős növekedése, a kereskedelem megindulása a Bánságban is éreztette pozitív hatását. A Bánság nyeresztermékekben való gazdagsága ellenére sem fejlődtek azonban úgy az ipari nagyüzemek (manufaktúrák), mint ahogy azt az adottságok megengedték volna. Igen érdekes, hogy még a kamara közvetlen hatásköre alá rendelt bánsági és bácskai birtokokon sem keletkeztek számottevőbb gyárak. Az államnak azonban az abszolutizmus korában fokozódó adóbevételekre volt szüksége, hogy erősen megnövekedett katonai és közigazgatási kiadásait fedezhesse, ezért részben a mezőgazdaság felé fordult, nem csak Magyarországon, hanem a Bánságban is. Az 1754. évi belső vámhatár mindezt egyértelműen jelezte.

III. 1. A Bánság bányászata és kohászata

Az osztrák-török háború lezárása után (1739) a bécsi Udvar komoly lépéseket tett a bánsági bányászat és kohászat fejlesztéséért. Az osztrák kormány kiterjesztette (1741) az 1580-ban kiadott ún. Miksa-féle bányatörvény hatályát Magyarországra és a Bánságra is. A bányáknak nagyon előnyös volt, hogy termékeiket mindenkor azonnal értékesíthették, a kincstár pedig a réz és a többi fém beváltási és forgalmi ára közötti különbség révén, az addigi ráfizetés helyett, csakhamar évente több mint 60.000 forint tiszta haszonhoz jutott. A

kedvezmények eredménye az *ércbányászat nagyarányú fellendülése és számos bányatársulat alakulása* volt (pl.: az európai hírnevű Simon & Juda rézbánya megnyitása Dognácskán 1740-ben stb.). Francesco Grisellini szerint e bánya „európai hírnevnek” örvendett. Szerinte a temesvári David Hübner, aki a bánya egyik résztulajdonosa volt, „az évek során hihetetlen összeget, 2.548.000 guldent keresett a bányából”. A dognácskai színesfémolvasztó még a XIX. század elején is termelt (*Kladiva O.* 2008.).

A thüringiai bányászcsaládok leszármazottainak egyike volt Delius, Christof Traugott, aki 1756-1770 között a bánsági kincstári bányászatnál szolgált: 1756-60-ban Oravicabányán kerületi bányamérő (Markscheider) és a bányaiskola tanára, 1760-61-ben helyettes bányamester, 1761-64-ben bányamester Dognácskán, 1764-ben kerületi főbányamester Oravicán, majd 1764-70-ben a bánsági bányaigazgatóság és a bányabíróság ülnöke. 1768-70-ben az ő javaslatára létesült és irányítása alatt épült föl a resicabányai vasmű.

A nemesfém előfordulások kitermelése – rövid kitermelési periódusban – látványosan felfutottak. A Bánság különösen a nyersvasgyártásban, az öntő- és kovácsoló iparban emelkedett ki. A magyarországi vastermelés 1780. körül kb. 9.500 tonna/év, ez a mennyiség mintegy 150 vasműből került ki (*Heckenast G.* 1991.). A Bánság területén ekkor hat jelentősebb vasmű volt (pl. Csiklovabányán 1773-tól a vasat üzemi méretekben kovácsolták, s 1776-ban építették meg második kohóját stb.). A termelés felfutásában fontos mérföldkő volt, hogy 1769-ben elkezdődött a resicabányai kohók építése is. A resicabányai két kohó mellé négy kovácsműhely (egy szerszámok gyártására), és további 21 kiszolgáló épület épült. A folyamatos fejlesztések eredménye, hogy a „Resicabányai Művek” jelentős hagyományokkal rendelkező társasággá vált. Védjegyét – farkas a koronával – jól ismerték Közép- és Kelet-Európában.

III. 2. A Bánság ipara

A bánya, kohó és fémfeldolgozó iparon kívül a fejlődés kiterjedt a selyem-, len és posztó iparra, a bőriparra valamint az üveg- és cserépedénygyártásra. Egyes vegyipari ágazatok pl.: szóda és timsógyártás, salétrom- és hamuzsírforrás is jelentőssé vált. A 18. század végén, a történelmi Magyarországon kb. 120-130 manufaktúra működött mintegy 9400 munkással (Frisnyák S. 1996), melyből a Bánság területén kilenc volt. Hét településen (pl.: Nagybecskerek, Temesvár, Versec stb.) textilmanufaktúra működött. A bánsági ipar fejletlenségét jelzi, hogy Magyarország iparáról Mária Terézia uralkodása utolsó éveiben szomorú képet ad az 1771. évi regiszter. Az országban ekkor (a falvak kivételével) összesen 30.921 iparos élt, 13.934 mester, 12.316 legény és 4.671 inas. Az ipar egyes ágazatait vizsgálva a Bánságban a selyemipar emelkedett ki.

A selyemhernyó tenyésztés meghonosításával nagy eperfatelepeket, valamint Nagybecskerekén (1740-es évek), Versecen, Fehértemplomban (1760-as évek) és Temesvárott selyembeváltó hivatalt, gombolyítót és szövőgyárat létesítettek Takáts R. 1992). A Bánságban már 1763-ban felmerült 10-10 fonóiskola és gombolyító iskola felállításának terve (Endrei W. 1969). A manufaktúra ipari termelés, fejlődése ellenére, az 1770-es években csak regionális jelentőségű maradt.

III. 3. A Bánság kereskedelme

A bánsági adminisztráció és az udvari kamara komoly eredményeket várt a bányászat és az ipar fellendítésétől. Ezek jövedelme azonban sem arányaiban, sem értékben nem közelítette meg a mezőgazdasági termékeit. A Bánság mindvégig megőrizte agrárjellegét. Erről a legkifejezöbben a bánsági kereskedelem mérlege beszél. Az 1761-1774 közötti időszakról négy időpontra vonatkozóan az alábbi értékek állnak rendelkezésünkre a vámtabellák alapján összeállított kiviteli és behozatali kimutatásokból (2. táblázat).

A Bánság gazdasági fejlődését jól érzékelteti a kereskedelmi forgalom összetétele, amely arról tanúskodik, hogy a merkantilista gazdaságpolitika ténylegesen is adott bizonyos lendületet a gazdasági életnek. A merkantilizmus szerint a belső kereskedelmi forgalom majdnem teljesen elhanyagolható, fontossága csak a külkereskedelemnek van, ez alkalmas a „kereskedelmi mérleg” javítására, külföldi pénztömegeknek az országába való irányítására. Az 1770-es évek közepére a Bánság külkereskedelmi mérlege fokozatosan romlott, különösen a bányaipar, a méz és viasz, a dohány és az élőállat forgalom tekintetében. Ez utóbbi a Bánság gazdaságának egyik legfontosabb alappillére volt a 18. században, ezért is érintette érzékenyen az udvari kamarát, hogy a szarvasmarha kivitel (1760-ban 24.085 db, 1765-ben 23.790 db, 1766-ban 19.000 db) csökkent. A 18. században a népesség gyarapodása és intenzívebb földművelésre való áttérés következtében a szarvasmarha kereskedelem jelentősége csökkent ugyan, de még a század végén is a szarvasmarha és a sertés a két legfontosabb kiviteli cikk. A sertésexport is (1761-ben 20.143 db=66.566 Ft értékben, 1762-ben 26.002 db=89.326 Ft értékben, 1768-ban 23.017 db=78.789 Ft értékben, 1775-ben 14.807 db=52.392 Ft értékben, 1776-ban 8.800 db) erőteljesen visszaesett. A kereskedelmi mérleg alapján egyre inkább nyilvánvalóvá vált, hogy a Bánsághoz fűzött merkantilista gazdaságpolitika által táplált remények nem valósulnak meg, azaz a Bánság többbe került az Udvari Kamarának, mint amennyit hozott.

2. táblázat. A Bánság külkereskedelmi mérlege forintban (1761-1774)

Árucsoportok	Forgalom iránya	1761	1762	1768	1774
bányaipari fémáru	import	8.507	5.082	18.421	58.229
	export	431.212	384.128	320.180	157.075
ipari termékek	import	291.880	293.820	350.171	502.914
	export	21.671	13.388	29.661	32.395
mezőgazdasági termékek	import	1.181	1.425	4.792	67.026
	export	39.300	64.782	45.753	67.471
ital	import	178.057	160.988	102.213	115.346
	export	674	879	14.481	4.442
állat és állati termékek	import	20.164	18.287	34.163	48.978
	export	526.768	513.510	479.374	371.577
méz és viasz	import	549	233	710	1.760
	export	41.655	46.619	24.281	35.264
gyarmatáru	import	10.663	34.205	82.946	39.518
	export	-	7.131	1.253	39.678
gyapot és textiláru	import	31.336	29.943	27.540	13.907
	export	265	856	2.644	490
hal és haláru	import	7.756	7.128	11.176	28.462
	export	3.341	3.101	797	10.705
só	import	-	-	17.363	22
	export	-	-	-	24.595
fa és faáru	import	-	-	-	84.395
	export	-	275	-	6.704
olaj	import	6.386	7.853	10.499	14.899
	export	-	124	582	612
dohány	import	2.182	2.794	7.818	-
	export	13.392	3.760	7.237	-
könyv, papír	import	538	1.609	2.695	7.746
	export	30	-	13	117
egyéb	import	1.250	2.670	2.185	5.105
	export	-	1.718	40	275
Összesen	import	560.454	566.037	668.632	984.346
	export	1.083.308	1.038.853	937.536	750.413

Forrás: Kovách G. (1998) alapján saját szerkesztés

III. 4. A Bánság közlekedése

A régió vízhálózatának a társadalom és a gazdaság szolgálatába állítása kiemelkedően fontos volt, mely a 18. század első felében főként az alkalmazkodást, a 18. század közepétől kezdődően a lokális, majd a 19. század közepétől a komplex környezetgazdálkodás folyamatával az átalakítást

jelentette és eredményezte. A 18. század közepétől a lokális környezetátalakító munkálatok során az ármentesítés és a termőföldek bővítése mellett a Bánságban is fontos volt a folyók bekapcsolása az áruszállításba és a kereskedelembe.

III. 4. 1. A folyóvízi közlekedés lehetőségei

Különösen kedvezővé vált a vízi közlekedés helyzete a Bánságban, ahol a Bega és a Temes szabályozása és a Bega-csatorna kiépítése jó vízi utat létesített a Tiszához, illetve ezen keresztül az Al-Dunához. Az 1750-es években a Bega folyó rendezése volt a legfontosabb, ezért azt Facsettől Temesvárig mesterségesen ásott mederbe vezették (1753-54), melyet faúszató csatornává alakítottak át. Temesvártól lefelé pedig közel 70 km hosszú hajózó csatornába vezették vizeit. A hajózáshoz szükséges vízmennyiség biztosítására a Temes folyót Kiskastély községnél egy fenékgáttal elzárták. A Temes vizét – egy 10 km hosszú csatornán – a faúszató Bega-csatornába vezették és e tápcsatorna torkolatába zsilipet építettek. A Bega árvizeinek csökkentésére pedig a topolovecki határban kb. 8 km hosszú árapasztó csatornát ástak, mely a Bega árvizeit a Temesbe átvezette. E munkálatokat 1759/60-ra végezték el, a Begát hajózhatóvá tették, s így megtörtént a Temes és a Bega teljes szétválasztása. A 18. század közepén végzett munkálatok után az ármentesítés és vízszabályozás érdekében kifejtett tevékenységben szünet állott be. A század utolsó évtizedeiben a Bega-csatornát elhanyagolták, itt-ott feliszapolódott és az árvizek erősen megrongálták, a meder kiszélesedett és sekélylyé vált.

A *Berzava* folyót már 1745-ben kezdték *csatornák* ásásával rendezni, mely 20 év alatt készült el Dentától Kanakig, majd az alibunári mocsár lecsapolására megásták az ún. Terézia-csatornát 1762-1769-ig Bótosztól Szentjánosig. Mivel a két csatorna külön-külön nem funkcionált, megásták az összekötő csatornát Kanak és Kismargita között. A *Berzava* lefolyási viszonyaira ez az egyesítés előnyös volt, de másrésről az a hátrány keletkezett, hogy a *Berzava* árvizei a Terézia-csatornán – melynek alig volt esése – visszahatoltak az alibunári mocsárba, melynek lecsapolását lehetetlenné tették. A 18-19. század fordulóján e csatornákat is elhanyagolták. A 19. század második felében a Temes-begavölgyi Ármentesítő Társulat oldotta meg a problémát úgy, hogy Dentától Bótosig 45 km hosszban kibővítette a *Berzava*-csatornát, töltésekkel és zsilipekkel látta el a csatornákat. A Moraviczát elterelték és 20 km hosszú csatornába kényszerítették, vizét a Terézia-csatornába vezették (*Képezz J. 1873*).

III. 4. 2. Közúthálózat

A személyszállító postakocsit (delizsánsz) Magyarországon Mária Terézia vezette be 1752-ben, utasokat, pénzt, csomagokat szállított és meghatározott

útvonalakon, rendszeresen közlekedett. A postakocsi előre meghatározott napokon közlekedett, Buda–Nagyszében–Temesvár vonalán minden negyedik héten: kisebb távolságon két mérföld utat tett meg három óra alatt, nagyobb távolságon három mérföldet öt óra alatt. Mérföldenként 20 krajcárért vitte az utast, aki 50 font poggyászt is vihetett magával. A levélpóstát még külön járatok szállították, változó tarifával. A bányavárosok is korán bekapcsolódtak a postakocsi járatok hálózatába, 1771 után a resicabányai üzemek postai küldeményeit egy lovas futár vitte a „Dognácskai postára”, kétszer hetente. Onnan azokat Oravicabányára továbbították, a „Bányászati Igazgatósághoz”. 1811-ben már postakocsi is közlekedett, a következő útvonalon: Resicabánya-Dognácska-Boksánbánya-Lugos-Temesvár és retúr.

III. 5. A Bánság mezőgazdasága

A kamarai vízgazdálkodás nemcsak a vízi szállítás miatt volt fontos, hanem a belvizek elvezetésével újabb földterületek szabadultak fel, hozzájárulva a mezőgazdaság fejlődéséhez. A népesség növekedése, az árutermelésre irányuló igény fokozódása és nem kevésbé a termelésbe bevonható új növények preferálása miatt a 18. század közepén a bánsági mezőgazdasági termelésben is alapvető változások következtek be.

A bánsági ügyekkel foglalkozó udvari bizottság már 1747-ben kezdeményezte bizonyos szubtrópusi növények (pl. gyapot, indigó, olajfa, festőbuzér, mandula stb.) termesztését, hogy ezzel is kiküszöböljék a behozatalt. A török import kiváltására kezdődött meg a bánsági rizstermelés (1748), melyhez Mária Terézia 1000 forintot engedélyezett. Még ebben az évben megérkeztek Girodára és Parácra az első olasz rizstermelő családok. A termelésre alkalmas területek kiválasztása és előkészítése után 1750-ben újabb olasz családok érkeztek, akik megkezdték a termelést Újpécs, Csákova, Detta, Denta, Gátalja, Opatica, Omor és Begaszentgyörgy határában. Az olasz bérlők hamar eladósodtak, ezért a temesvári hatóságok elhatározták, hogy felhagynak a kincstár kezelésében lévő műveléssel és azokat bérbe adták. 1752-ben rizstermelő bérlőtársaság alakult, amely azonban 1768-ban feloszlott (Kovács G. 1998). A bánsági rizstermelés ezzel még nem ért véget, József trónörökös a termelőket jelentős kedvezményekkel (pl. katonai felmentés, hitel előleg, vámmentes vetőmag stb.) támogatta, ez tette lehetővé a nagyvállalkozásokra épített négy nagy rizsgazdaság (Omor 500 hold, Denta 250 hold, Gátalja 150 és 100 hold) létrejöttét 1773-1777 között. E rizsültetvények már árutermelésre berendezkedett modern gazdaságok voltak, s 1791-re a Berzava mentén már 2.284 holdon termesztettek rizst, sőt Újpécsen Francesco Barbire rizshántolót is épített. Ebben az időszakban kb. 2000 munkást foglalkoztattak és 50-60 ezer mérő rizst takarítottak be évente. A topolyai 150 holdas rizstelep kivételével a 19. század elején e rizstelepek sorra tönkrementek és megszűntek.

IV. A Bánság gazdasága 1780-1790 között

II. József uralkodása változást jelentett a gazdaságpolitika terén, merkantilista elképzelések és fiziokrata gondolatok együttesen jelentkeztek. Az 1784-i évi rendeletével, a monarchiát teljes önellátásra akarta szorítani. A fiziokrata tanok hatására egységes adórendszerével meg akart szüntetni minden rendi adó- és vámmentességet. Magyarország ugyanolyan része az összbirodalomnak, mint a többi tartomány, bár még szigorított is Mária Terézia vámrendeletein. Az egységesítés egyik eleme, hogy Magyarországon is megszünteti a céhek autonómiáját és ezzel piaci versenynek kitéve önállósítani igyekszik a kisipart, de kedvez bizonyos fokig a kezdődő magyar nagyiparnak, azaz nem korlátozza olyan erősen annak kezdődő megnyilvánulását, mint az előző évtizedekben. A tökehiány és merkantilizmus azonban még hosszú ideig hátráltatja a tőkés fejlődés kibontakozását. II. József gazdasági rendelkezései és intézkedései azonban nem maradtak hatástalanok, ismét felkeltették Magyarországon az érdeklődést a gazdasági kérdések iránt. Megszületett a magyar gazdasági szakirodalom: gróf Szapáry János, Batthyány Vince, Berzeviczy Gergely részben merkantilista, részben fiziokrata tanok és az új klasszikus közgazdaságtan hatása alatt már a magyar gazdasági élet teljes átalakítását követelték.

IV. 1. A Bánság bányászata és kohászata

A Bánság bányászatára is jellemző volt ebben az időszakban, hogy a nemesfém bányászat szerepe csökkent, de megnőtt a réz és a vas szerepe, és megnyitották az első szénbányákat is. A 18. század második felében a történelmi Magyarország a Habsburg Birodalom teljes bánya és kohóipari termelésének háromnegyedét, a réztermelés több mint felét adta (*Frisnyák S. 1996.*). A réz katonai-stratégiai jelentősége miatt Oravicabánya gyors fejlődésnek indult, amit az ismét kirobbanó osztrák-török háború pusztításai is csak ideiglenesen akadályoztak. A törökök 1787-ben ismét elfoglalták a Bánság egy részét és lerombolták a bányászati és ipari létesítményeket Újmoldován, Oravicán és Szászkabányán, de ellentétben a korábbi háborúval, Resicabánya nem került török kézre, ipari létesítményei épségben maradtak. A Bánsági-hegyvidék ásványkincseinek jelentőségében 1790-ben fordulat következett be, ekkor ugyanis Stájerlakanina erdőiben szenet találtak.

Az első széndarabokat Matthias Nikolaus Hammer erdei munkás találta, az un. „Disznós-völgy” területén, és úgy írta le, hogy ez egy „csillogó fekete kő”, ami vizsgálatok után egy igen jó minőségű kőszénnek bizonyult. Az események felgyorsultak, 1792-ben került sor az első szénbánya megnyitására. Az első rendszeres bányászati tevékenységet, valamint újabb lelőhelyek feltárását egy Németországból jött vállalkozó, Heinrich Hensch végezte. Kezdetben a szenet

csak helyben értékesítették, főleg az olvasztókemencéknél. Az Udvari Kamara 8 területet vett ellenőrzése alá, a többi magányszemélyeknek adta bérbe. A termelés ezekben az években igen csekély volt, kb. 2.000-2.200 t/év. Mindez lehetővé tette a resicabányai kohászat korszerűsítését, amelynek eredménye, hogy 1793-ban sor kerül a resicabányai üzemek első folyamatos exportmegrendelésére (20.000 öntöttvas gránát, a Nápolyi királyság részére). A hadianyaggyártás a későbbiekben is az egyik fontos feladata volt a Resicabányai Üzemeknek.

IV. 2. A Bánság ipara

Azok a körülmények, amelyek a magyar, illetve a bánsági iparfejlődést, a manufaktúrák kialakulását befolyásolták, észrevehetően előnyösen megváltoztak II. József korára. A 18. század utolsó két évtizedében az iparfejlődés számára is kedvezőbb feltételek alakultak ki. Az uralkodó gazdasági intézkedései közül ki kell emelni közvetett ipartámogatási politikáját, amelyben a fiziokratizmus mellett a szabad verseny is helyet kapott (pl. zsidók letelepedése és iparúzésük engedélyezése a városokban, céhes kötöttségek felszámolása /textil- fémipar/, városi céhek kiváltságainak megszüntetése, monopóliumok felszámolása stb.). Ez elsősorban a Bánságban is támogatott selyemhernyó tenyésztéssel kapcsolatban nyilvánult meg, azaz selyemgombolyítók és -fonodák működtek 1785-ben Temesváron, Versecen (41-46 főt foglalkoztatott) és Pancsován. Posztóüzem működött Lugoson és Karánsebesen. Külföldre (Bécsbe) csak a temesvári és a verseci legombolyított selyem jutott el (Németh Gy. 1985). Németh Györgyi összefoglaló tanulmánya alapján kijelenthetjük, hogy a Bánság, a manufaktúrák tekintetében lemaradt az ország más régióitól. Elegendő e tekintetben arra a tényre utalnom, hogy ugyanekkor Pozsonyban 14 db, Pest-Budán 13 db, Radványban és Sopronban 4-4 db, Vácon és Pécsen 3-3db, Iglón, Kőszegen, Esztergomban, Tarcsán és Kassán 2-2db manufaktúra és más ipari üzem működött az 1785/87-ben a vaskohászat, a textilipar, a bőripar, a vegyipar, az üveg- és kerámiaipar, a papíripar, a tüköripar, a likörgyártás és a dohány-feldolgozás üzeimeit tekintve. A Bánság a 18. század végére a Kárpát-medence egyik fejlett agrárgazdasági tája, de élelmiszer és egyéb mezőgazdasági termékeket feldolgozó manufaktúrákkal az említett selyem- és posztóiparon kívül gyakorlatilag nem rendelkezett. Mindezek alapján elfogadható Németh Gy. megállapítása, mely szerint Erdély, a Bánság és a Határőrvidék volt a legnagyobb belső felvevőpiaca az országban működő manufaktúrák és ipari üzemek termékeinek. A bánsági manufaktúra ipar válsága vezetett oda, hogy az 1800-as évek első évtizedeiben – a Bánságban korábban tiltott – a céhek alapítása felvirágzott.

IV. 3. A Bánság kereskedelme

Hasonlóan az 1754-i és 1775-i Mária Terézia-féle vámszabályozásokhoz a II. József által kiadott 1784-i és 1788-i vámszabályozások is az osztrák ipar védelmében szabták meg a magyar külkereskedelem irányát. II. József azonban jobban diverzifikálta a külkereskedelmi irányokat, uralkodása idején nagyobb mennyiségű magyar búza jelent meg a trieszti kikötőben. Az uralkodó az Osztrák Birodalom kereskedelmét a Duna mentén a Fekete-tenger felé akarta irányítani. Ezen az úton 1786-ban bánsági gabonát is szállítottak, a kísérlet azonban nem hozott tartós sikert. Fontos kiviteli cikk volt még a dohány, a gyapjú és a hamuzsír. A magyar behozatal legjelentősebb tétele: a textiláru. Textilájakat majdnem kizárólag az osztrák tartományokból kellett behozni, évente – a század közepén is, a végén is – mintegy 3,5 millió Ft értékben. Ezeken túlmenően kész ruházati cikkekért, csipkékért, zsinórokért, prémekért, feldolgozott bőrárúkért, fa- és vasárúkért, nürnbergi árukért mintegy évi hárommillió forint áramlott az örökös tartományokba. A zsidók városi letelepedése II. József idejére esik, de kereskedelmi, gazdasági jelentőségük csak a következő korszakban bontakozik ki.

A bánsági külkereskedelemben jelentős szerepe volt Törökországnak. Innen a behozatal nagy részben élőállat, s aránylag nagymennyiségű nyersgyapot és gyapotfonál is. Mennyiségben nem, de arányaiban fontos a Dunán és a bánsági szárazföldi kereskedelmi utakon áramló levantei áruk szerepe: fűszerek, déligyümölcsök, amelyek Törökországból lényegesen olcsóbban jutottak hozzánk, mint a trieszti kereskedelem közvetítésével.

A fenti viszonyokat tükrözi, hogy a kereskedőket a bánsági úrbérrendezéskor (1780) négy osztályba sorolták, az első osztályba kerültek a selyem, posztó és más értékesebb árucikkek eladói, akiknek adója évi 20 forint volt. A második osztályba a vásárosok (15 forint), a harmadikba a falusi boltosok és szatócsok (10 forint), a negyedikbe a házalók (3 forint), kiknek vásári sátraik sem voltak.

A pénzviszonyok zavaros voltán kívül a kereskedelmi forgalmat a 18. században a mértékek teljes bizonytalansága is hátráltatta. Számptalan űr-, hossz- és súlymérték volt forgalomban; e téren az egységesítést is így a forgalom megkönnyítését csak a XIX. század hozta el.

IV. 4. A Bánság közlekedése

A közutak állapotának javulásával együtt növekedett a személy- és teherszállítást ellátó postakocsi útvonalak száma. Egyre jobban nőtt az igény a kiépített, jól járható útvonalak iránt.

II. József császár, aki 1768-ban a bánsági utakról azt írta, hogy azokat „maga a természet alkotta”, az általa kidolgoztatott és 1785-ben jóváhagyott magyarországi közútfejlesztési tervben a Bánság területén két közút kiépítését

szorgalmazta, a Pest-Szeged-Temesvár-Báziás-Orsova-Petrozsény és az ebből kiágazó Szeged-Arad utakat. Az 1790/91-es országgyűlés bizottsága által összeállított törvényjavaslat 12 útvonala közül egy haladt keresztül a Bánságon, a Pesttől-Szegeden-Temesváron át Nagyszebenig.

A csatornázás tekintetében nincs jelentős változás a Bega-csatorna az egyetlen megépített csatorna, a többi csak terv. A Tisza egészen Szolnokig csak tutajokkal volt hajózható, felfelé pedig Szegednél megállt a vontatás lehetősége.

IV. 5. A Bánság mezőgazdasága

Az Udvari Kamara előbb bérbe, majd 1780-tól eladta a kamarai birtokokat, de nem a magyar nemességnek, hanem a korábbi bérlőknek, kereskedőknek, egykori hadiszállítóknak és hitelezőknek, akik azon túlmenően, hogy polgári gondolkodásmódúak voltak *a gazdasági modernizációhoz a legfontosabb tényezővel rendelkeztek: pénzzel*. A birtokok megvásárlása nem merítette ki anyagi erőforrásaikat, így maradt még elegendő tőkeerő ahhoz, hogy birtokaikat modernizálják, azaz árutermelő, tőkés nagybirtokokat hoztak létre és működtettek. Pénzügyi helyzetüket mutatja, hogy nemesi, grófi és bárói címeket is vásároltak birtokaik mellé (Kovach G. 1998).

A Bánságban az úrbérrendezést – a Bánsági Határörvidék kivételével – 1780. október 17.-én hirdették ki és november elsején vezették be hivatalosan, melynek értelmében a Mária Terézia féle úrbérrendezést vezették be a helyi viszonyoknak megfelelően. A jobbágytelek nagyságát itt is egységesen határozták meg (a Tiszántúlon 1100-1300 négyszögöl volt egy katasztrális hold, itt 1600), a termőföld minőségétől függetlenül (a Tiszántúlon viszont az egész telek 2-2 holddal gyarapodott, a gyengébb minőségű földek arányában), viszont az úrbéri terheket a termőföld minősége szerint határozták meg, kivéve a robotot. A bánsági úrbérrendezés az alábbi lényeges pontban tért el a magyarországitól:

- a robotot teljesíthették munkában, de megválthatták pénzben is
- a hosszú fuvar nem követelték és kevesebb volt a kisdézma
- a kézművesek és kereskedők (ha jobbágy vagy zsellér kategóriába voltak sorolva) összes robot-terheiket pénzben válthatták meg
- a terheket a föld minőségének megfelelően arányosan csökkentették
- rendkívül kicsi közlegelő részt határoztak meg
- nem volt pótlás és maradványföld
- a makkoltatásért mindenhol pénzt kértek

Összességében a szabadabb telekforgalom, a nagyobb méretű jobbágytelek, a dézma és a robot pénzbeli megváltása, előnyösebben biztosíthatta a módos, árutermelő, állattartó, béresekkal és napszámosokkal is dolgoztató, életképes parasztgazdaságok kialakulását. A legfontosabb azonban, hogy az egész- és féltelkes jobbágyok voltak többségben, különösen Temes és Torontál

vármegyében (3-4. táblázat). A Temes megyei Németszentpéteren 1,3 jobbágytelek, míg a Torontál vármegyei Szenthuberten és Kiskomlóson 1,0 jobbágytelek esett egy családra átlagosan, ugyanakkor negyven Krassó-Szörény megyei faluban csak 1/8 jobbágytelek. A jobbágycsaládok pontos telekrészesedését sajnos nem tudjuk kimutatni, mert a Bánságra vonatkozóan az úrbéri tabellák, csak 21 Krassó-Szörény vármegyei falura vonatkozóan maradtak fenn az Országos Levéltárban.

3. táblázat. A Bánság jobbágyainak és zselléreinek megoszlása (1780)

Vármegye	Az úrbéresek és az általuk birtokolt úrbéri telkek összessége				
	falvak száma	jobbágy	házas zsellér	háztalan zsellér	telkek száma
Temes	176	28.072	4.196	1.025	12.648
Torontál	110	16.075	2.545	19	9.508
Krassó-Szörény	218	27.910	4.236	436	6.259
Összesen	504	72.057	10.977	1.480	28.415

Forrás: Kovách G (1998) adatai alapján saját szerkesztés

4. táblázat. Az egy családra eső átlagos telekmegoszlás a Bánságban (1780)

Vármegye	Az egy családra eső átlagos telekrész szerint a falvak száma							
	1/8	2/8	3/8	4/8	5/8	6/8	7/8	egy egész vagy nagyobb
Temes	3	31	60	35	31	12	1	1
Torontál	-	3	15	24	23	14	9	2
Krassó-Szörény	40	137	32	6	-	-	1	-
Összesen	43	171	107	65	54	26	11	3

Forrás: Kovách G (1998) adatai alapján saját szerkesztés

Az úrbérrendezéskor a betelepítés még folyamatosan zajlik, azt azonban megállapíthatjuk, hogy a Bánság az 1718-as helyzethez viszonyítva már egy népes településhálózattal és fejlett mezőgazdasággal rendelkező régiója volt a történelmi Magyarországnak. A magyar gabonakivitel ekkor lesz jelentős; a XVII. században még nem volt számottevő. A kiindulópont ekkor főleg a Bánság és a Bácska, az itteni kamarai birtokok kitűnő gabonatermő földje, így a kincstár közvetlen haszonhoz jutott. Ezt mindenképpen igazolják az 1784/85-ös népszámlálás adatai.

V. Összegzés

A 18. század az ipar és a kereskedelem fejlődésének egész Európában jelentős fordulópontja volt, a gazdasági élet új szakaszához érkezett. Magyarország gazdasága a merkantilizmus elveinek megfelelően kapcsolódott a birodalom nyugati feléhez, s az évtizedek alatt kiforrott új gazdaságpolitikára

volt szükség, hogy az ország e gazdasági rendszerbe beilleszkedjen. A Bánság minden tekintetben kedvezőbb helyzetben volt, a pozsareváci béke megkötésének pillanatától kitüntetett figyelem kísérte. Az uralkodók részéről e kitüntetett figyelem annak köszönhető, hogy a régiót olyan kísérleti terepnek tekintették, ahol a történelmi tradíciók a legkevésbé gátolhatták a merkantilizmus elveinek érvényesülését. Az elvek és a gyakorlati megvalósítás minden konkrét lehetősége ellenére, éppen a Bánságban bizonyosodott be, hogy a merkantilizmus nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket, azaz a régió a 18. század végére nem vált fejlettebbé, mint az Osztrák Birodalom más tartományai. A természeti adottságok által determinált antropogén tájformálást a racionalitás jellemezte. Az egyes gazdálkodási formákat a felszín makro- és mikroreliefjéhez igazodva alakították ki, összhangban a környezeti adottságok biztosította lehetőségekkel. A kialakuló kultúrtájak fokozatosan behatoltak a félmedencékbe, a folyó- és patak völgyekbe és a magasabban fekvő kismedencékbe. A hegyvidék központi részein az erdőtelkes települések lakói a földalap alig néhány százalékát művelték, a megélhetés alapját a komplex erdőhasznosítás, az ipari nyersanyagok kitermelése és elsődleges feldolgozása képezte, elősegítve a montánipar koncentrációjának lehetőségét. A bánsági gazdaság aranykora még nem jött el, ezt a 18. század „csak” megalapozta, hogy a napóleoni háborúkkal meginduló gabonakonjunktúrától az 1890-es évekig tartó évszázadban kiteljesedhessen.

Irodalom

- BARÓTI L. (1896): Adattár Délmagyarország XVIII. századi történetéhez. I–V. rész. Temesvár 1893–1900; Pótfüzet. Temesvár, 1907
- BOROVSKY S. (1909): Magyarország megyéi és városai (Torontál vármegye). p. 632.
- BOROVSKY S. (1911): Magyarország megyéi és városai (Temes vármegye és Temesvár). p. 463, p. 294.
- DÓKA K. (1987): A vízi munkálatok irányítása és jelentősége az ország gazdasági életében. Bp.
- ENDREI W. (1969): Magyarországi textilmanufaktúrák a 18. században. Bp. p.
- FRISNYÁK S. (1990): Magyarország történeti földrajza. Tankönyvkiadó. Budapest. p. 212.
- GULYÁS L. (2009): A Bánság a török kiűzésétől 1918-ig In.: Dél-Erdély és a Bánság (szerk. Horváth Gy.) Dialóg-Campus Kiadó, Pécs-Budapest, pp. 25-45.
- GRISELINI, F. (1780): Versuch einer politischen und natürlichen Geschichte des Temeswarer Banats in Briefen an Standenpersonen und Gelehrte. I–II. Bécs,
- KALMÁR J. (1991): A Bánság berendezése az Einrichtungswerk alapján. Századok, 125. évfolyam, pp. 489–499.
- KÓKAI S. (1999): Az Alföld vonzásközpontjai és -körzetei a XIX. század közepén. Észak- és Kelet-Magyarországi Földrajzi Évkönyv 7. kötet. Nyíregyháza, p.181.
- KÓKAI S. (SZERK.): A Délvidék történeti földrajza. Történeti földrajzi tanulmányok 9. Nyíregyháza, 2006. p. 314.

- KÓKAI S. (2010): A Bánság történeti földrajza (1718-1918) Nyíregyháza, p. 421.
- KOVÁCH G. (1998): A Temesi Bánság demográfiai és gazdasági fejlődése 1716–1848. Szeged, p. 328.
- KULCSÁR K. (2004): II. József utazásai Magyarországon, Erdélyben, Szlavóniában és a Temesi Bánságban 1768–1773. Bp.
- NÉMETH GY. (1986): Magyarországi manufaktúrák és más ipari üzemek a II. József korabeli manufaktúratabellákon. In.: Manufaktúrák Magyarországon I. pp. 7-60.
- TAKÁTS R. (1992): Adatok a magyar selyemhernyó-tenyésztés történetéhez. In. Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei. pp. 163-194.
- TÓTH J. (1988): Urbanizáció az Alföldön. Budapest. Akadémiai Kiadó. p. 200.
- TÓTH J. (1997): Régiók a Kárpát-medencében. In: Papp N. – Tóth J. (szerk.): Európa politikai földrajza. JPTE TTK University Press, Pécs.

A FÖLDRAJZI FELTÉTELEK, MINT A HAGYOMÁNYOS PARASZTÜZEM OPTIMALIZÁLÁSÁNAK LEHETŐSÉGEI (ZEMPLÉN MEGYEI PÉLDÁK)

Dr. Viga Gyula

A különféle létformák kialakulásával, azok működésével valamint átalakulásuk okaival és jellemzőivel foglalkozó etnográfus a táj és a kultúrában élő ember viszonyának históriáját írja. A mindenkori életmód változásának egyik alapvető kiváltója lehet a táj átalakítása vagy a tájhasználat – társadalmi folyamatokra utaló – módosulása. A tájhoz való viszony átalakulása egyaránt tükröz gazdasági, társadalmi és kulturális folyamatokat, amelyekkel párhuzamosan változik a történeti-néprajzi kutatás nézőpontja és metodikája is. Annak következtében, hogy a Kárpát-medence területén – hasonló folyamatok az öreg kontinens nyugati részén már korábban lezajlottak – a népesség egyre kisebb részének tevékenysége kapcsolódott közvetlenül a táj használatának különböző formáihoz, jelentősen módosult a különböző csoportok térélménye, beleszámítva abba a térhez való közösségi, kulturális viszonyok a tradícióban szervesült részeit is. (Nem térek ki arra, hogy a termelő tevékenységével a tájat használó csoportoknak is mennyit módosult a tájról való tudása az elmúlt két-három emberöltő során.) Mindennek a kifejtése önálló tanulmányt érdemelne, ezen a helyen azonban ennek csupán néhány vonatkozását tárgyalom. Elsősorban annak néhány változatát mutatom be, hogy a paraszti közösségek milyen módon próbálták optimalizálni üzemeik eredményességét a lokális földrajzi adottságok ismeretében, és azt próbálom igazolni, hogy mindez nem egyszerűen a tradícióban rejlő ismeretek, és a tudás aktualizálását jelentette, hanem az aktuális feltételek, célkitűzések, gazdasági számítások, nem utolsósorban az egyéni törekvések összegződését is az egyes parasztüzemek stratégiájában.

1. Néhány megjegyzés a háziipar nyersanyagbázisához

A különféle háziiparok a történeti-néprajzi kutatásban a paraszti önellátás megnyilvánulásaként jelennek meg, amelyeknek a históriája jellemzően összefügg a táj használatának változásával, valamint a kézművesség fejlődésének tendenciájával. Tükröződik benne egy-egy táj, település népességének társadalmi tagolódása, s annak megfelelően kerülhetnek

értékesítésre a háziipari termékek is, a szervezett árucseré és a vándorkereskedelem révén.¹

A Zemplén vármegye falvainak és mezővárosainak tárgyi ellátottságában jelentős szerepet játszó háziipar is főként a térség földrajzi adottságaira alapozódott, nyersanyag bázisát a comitatus tagolt felszíne biztosította. A vármegye felső tájain, ill. a Zempléni-hegység területén elsősorban az erdő fája jelentett alapanyagot: a Tokaj-Hegyalját délről tágabban övező vízjárta síkvidékek – *Bodroghköz*, *Taktaköz* és a *Harangod-vidék*, ill. a Tisza bal parti *Rétköz* és *Nyírség* – a folyószabályozások és vízrendezés előtt, a 19. század végét megelőzően a vizes élőhelyek növényzetével (galéria erdők, sás, gyékény, nád, stb.) járult hozzá a tárgyalkotó tevékenységhez.² A térség mozaikos szerkezete jószerével kínálta a népesség egymást váltó generációinak a táji-természeti adottságokon nyugvó munkamegosztást, aminek meghatározó történeti rétegét képezte a lokális tájhasználat keretében formálódó háziipari tevékenység.³ Ha Zemplén vármegye mozaikos földrajzi és etnikai-kulturális tagolódására gondolunk, akkor mind a háziiparosok, mind pedig az általuk készített javak felhasználói esetében interkulturális/interetnikus kapcsolatokat is feltételezhetünk.⁴

A háziipar állította elő azoknak az eszközöknek az egész sorát is, amelyek magát az árucserét kiszolgálták. *Csalog Zsolt* kiváló tanulmányai mind az anyag történeti vonatkozásaiban, mind tipológiájában tágabb összefüggéseket igazolnak, de az újabb feldolgozások is a technikai korai ismeretét jelzik.⁵ A formák és a funkciók révén formai hasonlóságok mutathatók ki pl. a vesszőmunka és a gyékénymunka termékei között, s nem elhanyagolható az sem, hogy mindkettő organikusan kapcsolódhatott a mezőgazdaság (pl. dinnye-, dohány- és zöldségkertészet), a különféle kézműiparok (pl. kőfaragás), s egészében a szállítás és a kereskedelem területéhez. Ezek a kapcsolódások sajátos igényt fogalmaztak meg a háziiparok számára, alkalmanként – pl. a vasúti szállítás révén a 19-20. század fordulójától – az egyes készítő központok rövidebb-hosszabb idejű felvirágzását eredményezhették. A kosárfonás pl. a szőlőtermelés, a szőlő- és gyümölcskivitel segédeszközeként virágzott fel (újra) a 19. század végén.⁶ A két háború közötti időszakban virágzott fel *Tisza* ladányi vesszőipara, ami az amerikai eredetű nemes fűz, zöldvessző fonásán alapult. Az 1930-as években szinte minden ladányi család foglalkozott a vesszőmunkával, s

¹ Összegzően: Domonkos 1991. 19-29.

² Boros 2005. 257-266., Frisnyák 1994. 9-44., Frisnyák 2004. 61-70.

³ A problematika történeti kérdéseiről: Takács – Udvari 1989a. 195. skk. A táj gazdasági térszerkezetének változásairól összegzően: Frisnyák 2004. 153-171.

⁴ Udvari 1988. 48.

⁵ Csalog 1962., Csalog 1963.

⁶ Ráth 1898. 8.

szeptember derekára szinte már egy szál fonásra alkalmas fűzfagallyat nem lehetett találni a vizek mellett, mert mindet begyűjtötték a feldolgozáshoz.

Ezen a helyen a problematikának csak két, általam fontosnak gondolt kérdésért tárgyalom, az első a háziipar nyersanyagbázisának dolga. A gyékénymunka kapcsán a magyar néprajz összegző kézikönyve arról ír, hogy az ármentesítések előtt a szabályozatlan folyók ártere valamint a Hanság számos település szegényparasztóságának adott kenyeret a gyékénymunka révén. A gyékénytermő területek a vízrendezést követően jelentősen beszűkültek: csak a gátak közé szorított alföldi folyók holtágaiban, valamint a tavak (Kis-Balaton, Fertő) és vízállások szélén lehetett gyékényt vágni. A gyékényes háziipar helyenkénti fennmaradását azzal magyarázza a kézikönyv, hogy egyes településeken (Zemplén vármegyében ilyen volt Cigánd) a föld szűke vagy a rossz termőföldek konzerválták ezt a kézműves tevékenységet, és több példát említ arra is, hogy a gyékényes falvak népe nem a saját határában, hanem más falvak, akár szomszédos tájak területén szerezte be a munkájához szükséges nyersanyagot.⁷ Magam ezeket az összefüggéseket árnyaltabbnak gondolom, és – gazdasági, társadalmi és kulturális megfontolásokból – semmiképpen nem tartom automatikusnak a gyékényes területek és gyékényfonó/szövő háziipar volumene közötti kapcsolatot. Ahogyan azt sem hiszem, hogy a paraszti autarchia felől egyforma út vezetne a piacra termelés és a kereskedelem irányába minden paraszti közösségben.

A gyékénymunka – *szövés és kötés* – a feudális korban is valóságos „népipar” lehetett, s a későbbiekben sem vált önálló foglalkozássá. Bodrogheresztúr 1565. évi urbáriumában *Paulus Zagyorketeo*, Patak 1632. évi urbáriumának jobbágy névsorában *Gyeken Szövő Andras* (4 ökrös jobbágy, Feő Biro) szerepel, s van nyoma a gyékényszövésnek Erdőhorváti forrásaiban is.⁸ Az 1772-ben Zemplén vármegyében felvett úrbéri bevallások között a gyékény hasznosításáról említést tesznek *Harkány*, *Bekecs*, *Lúc*, *Taktaszada*, *Kesznyéten*, *a Bodroghközben Nagygéres*, *Kiskövesd*, *Ricse* és *Szomotor* lakói, de csak úgy, hogy tüzelésre, házfedelezésre, kerítések, rekesztések készítésére használják. Volt azonban néhány település, melynek lakói kifejezetten azt vallották, hogy gyékény készítményeikkel kereskedni szoktak: *Nagycigánd*, *Kiscigánd*, *Láca* és *Semjén*. Az első kettő a földesúrának is gyékényt szőtt zsák helyett, *Kisrosvágyról* pedig Újhelybe jártak árulni a megszárt gyékényüket.⁹ Zemplén vármegyében a vízrendezés utáni időszakban is jelentős volt a gyékényfonás, s újabb települések szakosodtak erre a munkára. A gazdaság és az árucseré szempontjából is nagy fontosságú volt a *gyékény* (*széleslevelű* vagy *bodnározó gyékény* – *Typha latifolia* és *keskenylevelű gyékény* – *Typha angustifolia*)

⁷ Összegzően: Juhász 1991. 475. Az újabb irodalomból: Kerekes 2011. 5-42.

⁸ Román 1965. 63-64., Román 1966. 615-617.

⁹ Takács – Udvari 1989a. 219-220.

gyűjtése és felhasználása.¹⁰ A 19-20. század fordulóján a Bodroghözben *Kis-Cigánd* és *Nagy-Cigánd* valamint *Kisgéres* (Maly Horeš) népe még nagyban gyakorolta a gyékényszövés háziipari munkáját. (Az utóbbi sokáig szigorú endogámiáját tréfásan azzal magyarázzák, hogy a gyékényszövés tudománya ne kerüljön ki a faluból.) A 19. század végén Zemplén vármegyében még mintegy 900 embert foglalkoztatott a gyékény háziipar: Nagy-Cigándon 350, Kis-Cigándon 360, Kisgéresben pedig 120 családfő üzte ezt a tevékenységet.¹¹ A géresiek gyékényfonatait használták, pl. Erdőbényén a kőfaragók: a kiszáradás ellen takarták le velük a kőlapokat. De ők fonták a ladmaci meszes szekereket borító gyékénytakarókat is.¹² A cigándiak gyakran a Rétköz falvaiban szereztek be a háziipari munkájukhoz szükséges gyékényt. A különféle takaróknak használt gyékénylapok, ágyelők, falvédők szövetei éppen úgy eljutottak a szomszédos tájakra, mint a gyékény szakajtók, méhkasok, lábtörlők, szatyrok, kanalasok, kenyértartók, lisztes és tojásos kosárkák. A gyékénytakarókat szekerekre és vásárolásra, gabonaszárításra és gyümölcsaszalásra is alkalmazták.¹³ Bencsik János egy tanulmányában 18. század végi tokaji számadásokból idéz, adatai egyebek mellett a cigándiak gyékénnyel való hegyaljai kereskedelmét igazolják.¹⁴ Intenzív forgalom zajlott a gyékényből készített eszközökkel a hegyaljai piacokon és sokadalmakban a 18. század 70-es éveiben a Tisza túlsópartjáról, Szabolcs vármegyéből is. A berencsi gyékényponyva még a 20. század elején is keresett cikk volt Tokaj, Tállya és Keresztúr vásáraiban. Fontos megjegyezni, hogy a berencsiek nem a saját határukon vágható gyékényből szőttek ponyvát, hanem Demecserben, Gégényben és Tiszakanyáron szereztek be a hozzávalót. Az utóbbi nyersanyagbázisa volt a cigándiak gyékénymunkájának is.¹⁵

Azt nem tudjuk, hogy a vízrendezés előtt elegendő volt-e a nagyobb létszámú, gyékény háziiparral foglalkozó „központok” nyersanyagbázisa a feldolgozó munkához, vagy a gyékényes területek a vízrendezés előtt is vándorlásra készítették a feldolgozókat, tekintettel arra is, hogy nem minden gyékényfajta egyformán alkalmas a fonásra/szövésre. A fentiek azt igazolják, hogy a háziipari tevékenység akár több generáción át jelentős gazdasági tényező maradhatott egy táj népének életében. Az, hogy a vízjárta tájak – esetünkben a Bodroghöz mellett a szomszédos Rétközre is gondolhatunk – a nyersanyag bázis szempontjából hasonló adottságú, és többé-kevésbé hasonlóan rossz társadalmi szerkezetű települései közül csak egyesek szakosodnak a gyékénymunkára, nem

¹⁰ Tuba 2008. 649.

¹¹ Kovács 1898. 17., 57-58. A 18. század derekán a bodroghközi Láca, Semjén és Kisrosvágy lakói is kereskedtek a gyékényszövettel. Vö. Takács – Udvari 1989. 218-221.

¹² Viga 1996. 141.

¹³ Gönyey 1929. 109-112., Páll 1986. 161. Vö. Kiss 1961. 121., 176., 300., 355., 370.

¹⁴ Bencsik 1988. 187. 13. jegyzet.

¹⁵ Páll 1988. 65. Vö. Kiss 1961. 330., 370.

magyarázható egyszerűen a paraszti társadalom egészségtelen birtokstruktúrájával. A főként női munkában konzerválódó tradíciót bizonyára az értékesítés lehetőségei tartották életben, különös tekintettel arra, hogy mind a Bodroghöz, mind a Rétköz gazdasági szimbiózisban létezett az eltérő adottságú Tokaj-Hegyalja mezővárosi paraszt-polgáraival és kézműveseivel. Bizonyára a második világháború utáni társadalmi változások és az értékesítési feltételek adnak magyarázatot arra, hogy a Bodroghözben az 1960-as években lényegében megszűnt a gyékénymunka, és a korábbi háziipari központokban nem szerveződnek meg a háziipari szövetkezetek.¹⁶

Utalnom kell arra is, hogy nem csupán a sajátos élőhelyhez kötött gyékény esetében, és nem csak a vizsgált térségben fordult elő, hogy a lokális feldolgozóipar nem helyben fellelhető, hanem más tájon beszerzett nyersanyagot alkalmazott. A zemplénihez hasonló folyamat zajlott le például a Fertő mente nagy hagyományú gyékénymunkájában is.¹⁷ 1772-ben a Bodroghöz, a Rétköz, és a Tisza mente falvai közül többen vallották (*Báj, Berkesz, Tiszadob, Tiszaeszlár, Gáva*), hogy a levágott fűzvesszőt a lakosok vagy maguk dolgozzák fel, vagy kévébe kötve hordják eladni Hegyaljára, Nyíregyházára, vagy le az Alföldre, hogy ott szekérkast, kerítést, sövényt, kapukat, kosarakat fonjanak belőle.¹⁸ A Nógrád megyei *Várkút* (Hradistya) úrbéri bevallásában ez szerepelt: „Hasznunk főként abból van, hogy ugyan vásároljuk a kerekek és szekerek készítéséhez a fát, mely kerekeket és szekereket, melyet a vett fából készítünk, az Alföldre visszük, ahol a megélhetésünkhöz szükséges gabonaműt és pénzt kapunk a leszállított dolgokért.”¹⁹ *Fazekaszsálszány* (Hrnčiarске Zalužany – Kishont vm.) bevallásában: A lakosok általában mindannyian a fazekas mesterségből élnek. Bár határuk nagy, a fazekaikkal az Alföldre járnak, ahonnan – termékeikért cserébe – gabonát hoznak fel. Fazekas mesterségükhöz szükséges agyag nincs a

¹⁶ Juhász 1991. 475. A cigándiak gyékénymunkájához vö. még: Kántor 1929. 113.

¹⁷ Pl. *Sarród* (Sopron vm.) gyékény háziipara az első világháború előtt évente 10.000 kéve nyersanyagot is feldolgozott, amit kereskedőik Szombathely, Győr, Sopron, Bécs, Bécsújhely térségében értékesítettek. A szövésre alkalmas alapanyagot (Fertő)Fehéregyháza, Feketeváros és a Zala megyei Csöngő határában aratták le, a két háború közötti időszakban pedig Fertőrákoson és a Balaton mentén szerezték be. Bár a gyékény jobbára csak a szegénységnek biztosított szerény kenyeret, de együtt a bajor, német és franciaországi kereskedőkkel is kapcsolatba került nádkereskedelemmel, jelentős jövedelmet biztosított a településnek. Az utóbbinak a faluba települt nádfeldolgozó üzem vetett véget. *Bősárkány* (Sopron vm.) népének élete hasonlóan összenőtt a gyékénymunkával: a Fertő és a Hanság gyékényeseinek zsugorodása őket is rákényszerítette, hogy a Balatonnál és más gyékénytermő vidékeken szerezzék meg munkájuk nyersanyagát. Az értékesítés nehézségét háziipari szövetkezet létrehozásával hidalták át, és a második világháború előtt a 2500 lelket számláló község évente 130-140 ezer pengő bruttó termelési értéket termelt meg a gyékényből. Vö. Élő 1937. 24., 103-104., Soproni 1940. 154-157.

¹⁸ Takács – Udvari 1989a. 218.

¹⁹ Takács – Udvari 1991. 66-67.

határukban, így azt vásárolniuk kell.²⁰ Maga a tűzálló agyag is adásvétel tárgya volt: pl. Mezőtúr fazekasai szállítottak az agyag nyersanyagot Gömörből, ahonnan a 19. században évente még mintegy 50.000 mázsa agyag került hasonló módon más tájak fazekasműhelyeibe. A Hont, ill. Nógrád megyei *Nagyfalu* és *Poltár* agyagának egy részét is más vidékek korongjain formálták cserépedényekké.²¹ A kézművesek kezén akár ugyanaz a fafajta is másként viselkedik, ha különböző élőhelyről származik. Az erdőbényei bodnárok a hegyen nőtt tölgyfát tartják a legjobb szerkezetűnek, bodrogi közti kádár adatközlőm pedig egyenesen alkalmatlannak tartja a mocsári tölgyet a hordókészítéshez: Komlósán a közbirtokosságtól szerezte be a legjobbnak tartott „hegyi” tölgyfa alapanyagot.²²

A legelterjedtebb és legtovább megmaradt háziipar, a szövés-fonás nyersanyagbázisa valóságos kapcsolatrendszer alakított ki az egyes tájakon belül és a tájak között.²³ A Bodrogi köz és az abaúji Hegyköz falvainak relációjában a közös gazdálkodás bevezetésig működött ez a kapcsolat a nők munkájában: a Hegyköz falvaiban mindenhol szőttek-fontak, de mivel a helyben termesztett kender rostját nem tartották elég finomnak, a lányok, asszonyok lejártak a Bodrogi közbe kendert törni, s a részesedésüket otthon dolgozták fel. Kántor Mihály szerint a *tót sallót, gyári sallót* az abaúji Mecenzéfről, a gyárból rendszerint az ottani vidék tót asszonyai hozták le hátton a Bodrogi közbe, ahol aztán darabját 4-5 fej szöszért elcserélték.²⁴

Példáimmal azt kívántam igazolni, hogy a háziiparok nem egyszerűen a nyersanyag és annak feldolgozására szakosodott, jobbára szegényebb sorsú specialisták lokális találkozási során emelkedtek önálló gazdasági ággá, nem egyszerűen a lokális tradíció a meghatározójuk: abban számos gazdasági, társadalmi és kulturális hatás együttállása is megnyilvánult. Nem jelenségekről van szó, hanem a gazdaság- és társadalomtörténet, a vándorlás, a tárgytörténet, és számos más terület komplex folyamatairól. A 19. század végétől – a kereskedelem és a közlekedés fejlődésével – a háziipari készítmények forgalmában egyre inkább a piaci szempontok érvényesültek, amiben a készítő központok földrajzi helyzetének, az értékesítés helyének és a szállításnak mind meghatározóbb szerep jutott.²⁵ Az önellátás szintjén a helyi nyersanyagok feldolgozásának elemi tudása lényegesen könnyebben aktualizálható, mint egy-egy faluközösség jelentősebb csoportjainak ez irányú szakosodása. A piac, az értékesítés lehetősége elsődleges szempont, s nem véletlen, hogy ebben a

²⁰ Udvari – Viga 1998. 69.

²¹ Kresz 1960. 369.

²² Terjék József, Cigánd (szül. 1942)

²³ A Felső-Bodrogi köz és a Bodrog jobbpart valamint a Zempléni-hegyvidék vonatkozásában: Viga 1996. 88-91.

²⁴ Kántor 1926. 83-86., Balassa 2000. 51-52.

²⁵ Gaul 1902. 67. Összegzően: Viga 1990. 31-92.

vonatkozásban a források akár két-három évszázadon keresztül igazolják a tárgykészítők és a tárgyhasználók generációinak kapcsolatát.

Az előzőek nem is annyira a táj és a kultúrában élő ember viszonyát árnyalják, sokkal inkább azt jelzik, hogy a hagyományos kultúrában élő ember a mindenkori üzemszervezetének keretei között igyekezett optimalizálni a tevékenységét, próbálta többé-kevésbé rugalmasan igazítani törekvéseit a mindenkori feltételekhez. A vizek által időszakosan járt térszínnek az emberi cselekvés formáit is dinamizálták, ami a tevékenységi formák történetének folyamatát is nyitottá tette: egyaránt lehetőséget biztosított a népességnek régi, vagy réginek tűnő tevékenységekre és újabb innovációk befogadására. Bodrogi közti példákon már korábban bemutattam, hogy a szerencsésebb birtokstruktúrájú, zömében kis- és középparaszti társadalom jellemzően konzervatív, föld és munka központú habitussal rendelkezik, szemben a dominánsan szegényparaszt és zsellér sorú falvak társadalmával, amelyeknek kulturális habitusához tartozott a több lábbon állás, az innovatív cselekvés. Nem utolsó sorban persze a faluból való elvándorlás és az újvilági kivándorlás is.²⁶

2. A Tisza mente egykori „tündér kertjei”: Tisza-kertek, ártéri gyümölcsösök

Egy adatközlőm mondta 2013 nyarán a *Palló-szögről*, a cigándiaknak a Tisza túlsó, dombrádi partján levő egykori ártéri gyümölcsöséről: „*Olyan volt nekünk az a gyümölcsös, mint egy valódi tündér kert!*” Azon túl, hogy a többhasznú ártéri gyümölcsösök számottevő gazdasági hasznot jelentettek és lehetőséget adtak a parasztüzemek működésének kiegyensúlyozására, a hasonló visszaemlékezések igazolják azt a felfogást, hogy egy személy életének eseményei és narratívumai alapján rekonstruálható a tájban, a (természeti) környezetben való benne élés hagyománya, stratégiája, gyakorlata, egyszersmind a tájról és környezetről szóló tudás.²⁷

Az ártéri gazdálkodás jellemzőit, azok összefüggésében a korszakait mára jól ismerjük, és számos tanulmány tárta fel az árterek használati formáit is. Itt most a tájhasználatnak csak azokkal a formáival foglalkozom, amelyek a vízrendezést, a folyók gátak közé szorítását követően a gátakon belül, mentetlen térszíneken megmaradtak: úgy is, mint a vízrendezést megelőző állapot emlékei, s úgy is, mint a lassan modernizálódó parasztüzemek speciális használati lehetőségei. Főként az ártéri kertek, gyümölcsösök 18-19. századi használatának rendszerelvűségét emelem ki: mind abban az értelemben, hogy a rendszeresen művelt és hasznosított ártéri kertek jobbra a telki állomány tartozékai voltak, amelyek tulajdonlása párhuzamosan változott a paraszti

²⁶ Viga 1999.

²⁷ Keszeg 2003. 133-150.

birtokkal, mind pedig abban a vonatkozásban, hogy ezek a területek a paraszti üzemszervezet változó, ám rendszeres és jelentős haszonvételi formái voltak, és egy-egy esztendő vízjárásának megfelelően befolyásolták annak sikerét, eredményességét.²⁸ Az ártéri kertek a paraszti gazdasági egységek részei voltak, így hasznosításuk és haszonvételeik – a folyók kiszámíthatatlan évesjárásának ellenére is – rendszerként működött.

Az előzőekből természetesen következik, hogy számos kapcsolat és összefüggés mutatható ki a mentetlen részeken, a gátakon belül elhelyezkedő kerteknek és a parasztbirtokok egyéb területeinek a hasznosításában is. (Ennek feltétele az ártéri kertek többfunkciós hasznosítása volt.) Ilyen mindenek előtt Zemplén Tisza menti és egyéb folyó menti térségeinek gyümölcskultúrájában bekövetkezett változás: a gyümölcsfaállomány zöme a vízrendezést követően is az árterekben helyezkedett el – a portákon legfeljebb eperfa és néhány szilvafa volt a telek kerítésében –, de az 1930-as évek végétől, főként a második világháború után nemes gyümölcsfajták kerültek a beltelkekre, a porták kertjeibe. Az ártéri gyümölcsösök minőségének javítása – főként ritkítás, sorokba rendezés, alkalmanként metszegetés – elő- előfordult, de igényesebb fajták legfeljebb a homokdombok szőlőskertjeiben kerültek a filoxéra után, a direkt termő fajták részleges lecserélésével. Az ártéri gyümölcsösök használata megszűnésükig, az 1950-es, 1960-as évekig extenzív maradt, jóllehet történtek próbálkozások a nagy értékű gyümölcsfa állomány javítására és piacának kiépítésére.²⁹ Egy-egy település „gyümölcsös” jellege máig a tradíció függvénye, ami persze a talaj, a vízjárás és egyéb táji adottságok függvényében fejlődött ki. A domináns szilva, mellette többféle alma, körte is jellemzően meghaladta a helyi fogyasztás igényét, így annak értékesítése számottevő hasznot biztosított.³⁰ A 20. század első felében közönséges gyakorlat volt, hogy a gyümölcsöt, elsősorban a szilvát a gyümölcsösben kialakított, földbe mélyített aszalókban konzerválták, és kizárólagos volt a konyhán a cukor nélkül befőzhető szilva lekvárként való tartósítása is. (Tanulságos megfigyelni, hogy az elmúlt emberöltő alatt megjelentek ugyan nemesebb szilvafajták a bodrogi falvakban, de a ma – turisztikai szempontból is – újra felvirágzott lekvárfőzés alapját a hagyományos fajták /főként a berbencei/ jelentik, és a települések közös ünnepén sokfelől igyekeznek összegyűjteni a közös attraktív lekvárfőzések alapanyagát.) Az emlékezetben a pálinkafőzés a 20. század második felében kapott nagyobb gazdasági jelentőséget, ennek kutatása azonban még további feladat lehet. Az ártéri gyümölcsösök őrzése, a gyümölcsszedés és értékesítés, az aszalás mind közös munka volt, ami maga

²⁸ A bőséges irodalomból csak néhány alapvető munka: Andrásfalvy 1973., Andrásfalvy 1975., Bellon 2003. Frisnyák Sándor több tanulmányának eredményeit összegezte: Frisnyák 2005. 235-247., Frisnyák 2012. 111-117.

²⁹ A Felső-Bodrogi példája: Viga 1993.

³⁰ A Bodrogi-ról részletesen: Viga 1996. 92-110.

köré gyűjtötte a családokat és az ismerősöket, és a kultúra átadásának lehetőségeként is működött, hasonlóan más, közösen végzett munkákhoz. Az ártéri gyümölcsösöket a közös gazdaságok létrehozása után számolták fel: volt, ahol több tízezer gyümölcsfát húztak ki, vágta ki a helyi döntés következtében.

Az ártéri kerteket, a gyümölcsösök alját többfelé rétként kaszálták, ennek haszna természetesen az évi áradásoktól függött. Alkalmanként kisebb állatcsapatokkal – főként sertésekkel – is meglegeltették a gyümölcsfák alját, másutt viszont kategorikusan távol tartották a jóságokat ezektől a területektől. Van adatunk arra, hogy a zöldár levonulása után kölessel vetették be az ártér egy-egy darabját – a két háború között már inkább állati takarmány volt e gyorsan fejlődő gabonaféle –, volt, aki zöldséget, káposztát ültetett, ha az áradás nem fenyegetett. Másutt kifejezetten gyepet igyekeztek hagyni, ami a gyümölcs felszedését nagyban segítette. Összegzésként ismételten hangsúlyozom, hogy ezeknek a térségeknek a hasznosítása annak ellenére együtt változott a település egészének paraszti gazdálkodásával, ha egyébként – különösen a Nagytárkány, Kistárkány, Zemplénagárd, Révleányvár, Tiszakarád és Cigánd határában ismert *Tisza-kertek* – az ártéri gazdálkodás változásának jellegzetes reliktum területei voltak.

3. A mezőgazdasági munkásvándorlások szerepe

Közismert, hogy a Kárpát-medence centrális síkvidéke és a peremterületek eltartó képessége különböző volt, aminek eredményeként a peremeken relatív túlnépesedés mutatkozott, ami részben a munkaerő felesleg és -hiány periodikus kiegyenlítésére, részben pedig kivándorlásokra készítette a gyengébb megtartó erővel bíró tájak népességét.³¹ Az időszakos munkaerő vándorlás Zemplén vármegye eltérő adottságú tájai között éppen úgy zajlott évszázadokon keresztül, mint a zempléni vidékek és a szomszédos tájak között. Ez sem automatizmusként, főként nem a tradíció részeként működött: egy-egy korszak népességének törekvései, gazdasági stratégiái nyilatkoztak meg benne. A kényszerítő erők – főként a táji adottságok, gyakran azzal együtt is járó szociális feszültségek – fenntartják az egymást váltó generációk számára ezt a szükségletet, azonban az egyes csoportok nem egyformán élnek vele. Az egyik jellemzője a dolognak az uradalmak, ill. a tehetősebb parasztgazdák mezőgazdasági üzemei köré szerveződő *részes mezőgazdasági munkás* réteg – a Bodroghözben leginkább a *kepek* – szerveződése, ami akár generációról generációra életben tartja a lokális társadalom ezen kapcsolatrendszerét: mind a munkatársulásokban, mind az azzal együtt járó és változó munkakultúrában. A nagybirtokokon a felsőbb vidékekről – Észak-Zemplén valamint a mai Kárpátalja irányából – vándor (nem ritkán ruszin)

³¹ Balassa 1985., Orosz István kutatási eredményeit is összegzi: Rác 1980. 32-33. Bőséges irodalommal: Viga 2007. 98-128.

aratók felfogadása törli meg ezt a folyamatot, akik jellemzően olcsóbban végzik el a gabona betakarításának munkáját.³²

Domináns indukálója volt a munkaerő vándorlásnak a rendkívül sok munkaerőt igénylő Tokaj-Hegyalja borvidéke: a helybeli és az extraneus szőlőbirtokosok részben robot szolgáltatásként, részben napszámbérért végeztették el a szőlőművelés feladatait, de ismert a tájon a „pénzért végzett” robotszolgálat is, ami aláhúzza a szőlőbirtok megművelésének rendkívüli gazdasági jelentőségét. Anélkül, hogy a hegyaljai történeti borvidék munkaerőt akkumuláló jelentőségének gazdasági, társadalmi és kulturális szerepét említeném, itt csupán annak a mindenkori gazdasági „egyenlegnek” a jelentőségét kívánom hangsúlyozni, ami meghatározta, hogy mit érdemes vállallnia, végeznie egy-egy korban a (jobbágy) paraszti közösségeknek, ill. azok különböző státusú tagjainak. Úgy tűnik, hogy Tokaj-Hegyalján kevésbé volt érdemes háziipari tevékenységet végezni, mert a szőlőmunka napszámbéréből kifizetődőbb volt megvásárolni az olcsóbb tárgyi javakat. A fából, vesszőből, nádból, gyékényből készült, jelentős részükben romlékony tárgyak rendszeres pótlásában szerepet kaphattak a Tokaj-Hegyalján munkát vállaló vándormunkások is. Ugyanakkor évszázadokig megmaradt a hegyaljai szegénység körében a Tisza túlsópartján, Szabolcs vármegyében a kenyérgabonáért végzett képes aratás jelentősége.³³

Összegezve, úgy gondolom tehát, hogy a földrajzi feltételek lokális és regionális szinteken is csak a keretét adják az ember tevékenységének, s a közösségek ehhez való alkalmazkodása, nem utolsósorban az egyén válasza nem kulturális reflex, önmagában nem tradíció, s nem automatizmus, hanem korszakonként és akár személyes életstratégiák mentén is változó lehetett. Mindezt talán a műveltség regionális tagolódásának összefüggésében is érdemes végig gondolni.

Irodalom

- ANDRÁSFALVY B. (1973): A Sárköz ősi ártéri gazdálkodása és vízhasználatai a szabályozás előtt. Vízügyi Történeti Füzetek 6. Budapest
- ANDRÁSFALVY B. (1975): Duna mente népének ártéri gazdálkodása Tolna és Baranya megyében az ármentesítés befejezéséig. Tanulmányok Tolna megye történetéből, VII. Szekszárd

³² A Bodroghközben a 19-20. század fordulóján a helybeliek jellemzően 11. keresztért arattak, míg a távolról érkező idegenek akár 14. vagy 15. keresztért is elvégezték ezt a munkát.

³³ Molnár András 1799-es leírását közli: Udvari 1992. A tokaji zsellér családok – bizonyára hasonlóan a többi hegyaljai mezőváros szegénysége – az Alföldön végeztek képes aratást, úgy szerezték meg a kenyérnek valót századokon át. (A 18. század derekáig az aratórészt vámmentesen hozhatták át a Tisza hídon.) Bizonyos, hogy az élelemhiány miatt a közvetlen csere, a terménnyel való fizetés a belső forgalomban is szerepet játszott. Bencsik 1993a. 7.

- BALASSA I. (1985): Az aratómunkások Magyarországon. Akadémiai Kiadó. Budapest
- BALASSA I. (2000): A Hegyköz földművelése. Száz Magyar Falu Könyvesháza. Budapest
- BELLON T. (2003): A Tisza néprajza. Ártéri gazdálkodás a tiszai Alföldön. Timp Kiadó. Budapest
- BENCsik J. (1988): A híres tokaji piacok. Kováts Dániel (szerk.): Széphalom. A Kazinczy Ferenc Társaság Évkönyve, 2. 175-187. Sátoraljaújhely
- BOROS L. (2005): Adatok a Harangod népességföldrajzához (1870-2001). FRISNYÁK SÁNDOR – GÁL ANDRÁS (szerk.): Szerencs, Tokaj-Hegyalja kapuja, 257-266. Nyíregyháza – Szerencs
- CSALOG Z. (1962): A magyar népi fonástechnikák típusai. Ethnographia, LXXIII. 302-322.
- CSALOG Z. (1963): A kosárfonás ún. spirál-technikája a magyar nyelvterületen. Néprajzi Értesítő, XLV. 5-34.
- DOMONKOS O. (főszerk.) (1991): A kézművesség szerepe a falu anyagi kultúrájának alakításában. Magyar néprajz III. Kézművesség, 7-154. Akadémiai Kiadó. Budapest
- ÉLŐ D. (1937): Sarród monográfiája. Országos Széchenyi Szövetség. Budapest
- FRISNYÁK S. (1994): A tájak és az emberi tevékenységi formák. Viga Gyula (szerk.): Megyekönyv, Borsod-Abaúj-Zemplén, 9-44. Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Önkormányzat. Miskolc
- FRISNYÁK S. (2004): A kultúrtáj kialakulása a Kárpát-medencében. Történeti földrajzi tanulmányok. Nyíregyháza
- FRISNYÁK S. (2005): A Felső-Tisza-vidék ősi ártéri gazdálkodása. Dövényi Zoltán – Schweitzer Ferenc (szerk.): A földrajz dimenziói. Tanulmányok a 65 éves Tóth Józsefnek, 235-247. Budapest
- FRISNYÁK S. (2011): Tisza-kertek és ártéri legelők. Kisar tájhasználat a 18-19. században. Tájhasználat és térszervezés. Történeti földrajzi tanulmányok, 111-117. Nyíregyháza – Szerencs
- GAUL K. (1902): Hazánk házi faipara. Budapest
- GÖNYEY (ÉBNER) S. (1929): Gyékényszövés a Bodroghözben. Néprajzi Értesítő, XXI. 109-112.
- HÖGYE I. (1981): Hegyaljai vásárok, piacok (1711-1849). Román János (szerk.): Borsodi Levéltári Évkönyv, IV. 83-99. Miskolc
- JUHÁSZ A. (1991): A vessző, gyékény, szalma és más növényi nyersanyagok feldolgozása. Magyar néprajz III. Kézművesség, 464-475. Akadémiai Kiadó. Budapest
- KÁNTOR M. (1926): Bodroghözi adatok a sarlós aratáshoz. Néprajzi Értesítő, XVIII. 83-86.
- KÁNTOR M. (1929): Cigándi cigányok gyékénymunkája. Néprajzi Értesítő, XXI. 113.
- KEREKES I. (2011): Török hatások a tápai gyékényszövésben? A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve. Néprajzi Tanulmányok, 7. 5-42. Szeged
- KESZEG V. (2003): Tájban élő ember: hiedelem és biográfia. Viga Gyula – Holló Szilvia Andrea – Cs. Schwalm Edit (szerk.): Vándorutak – Múzeumi örökség, 133-150. Archaeolinqua. Budapest
- KISS L. (1961): A régi Rétköz. Akadémiai Kiadó. Budapest
- KOVÁCS Gy. (1898): A magyar háziipar törzskönyve. Matlekovits Sándor (szerk.):

- Magyarország közgazdasági és közművelődési állapota ezeréves fennállásakor és az 1896. évi ezredéves kiállítás eredmény, VIII. 311-380. Pesti Könyvnyomda Rt. Budapest
- KRESZ M. (1960): Fazekas, korsós, tálás. *Ethnographia*, LXXI. 297-379.
- PALÁDI-KOVÁCS A. (1973): Néhány megjegyzés a magyar parasztság teherhordó eszközeiről. *Ethnographia*, LXXXIV. 511-526.
- PALÁDI-KOVÁCS A. (2001): Híradás, közlekedés, szállítás. Szilágyi Miklós (szerk.): Magyar néprajz, II. Gazdálkodás, 813-973. Akadémiai Kiadó. Budapest
- PÁLL I. (1988): Szabolcs megye és a hegyaljai mezővárosok kapcsolata a 18-19. században. Bencsik János – Viga Gyula (szerk.): A hegyaljai mezővárosok történeti néprajza, 62-67. A Herman Ottó Múzeum Néprajzi Kiadványai, XXII. Miskolc
- RÁCZ I. (1980) A paraszti migráció és politikai megítélése Magyarországon (1848-1914). Akadémiai Kiadó. Budapest
- RÁTH K. (1898): Háziiparunk jellege és közgazdasági szerepe. Klny. Matlekovits Sándor (szerk.): Magyarország közgazdasági és közművelődési állapota ezeréves fennállásakor és az 1896. évi ezredéves kiállítás eredmény, VIII. kötetéből. Pesti Könyvnyomda Rt. Budapest
- ROMÁN J. (1965): Zemplén megye falusi és mezővárosi iparának szakmai és mesterségei a XVI-XVII. században, különös tekintettel Hegyaljára. Történelmi Évkönyv, I. 9-91. Magyar Történelmi Társulat Borsod-Zempléni Csoportja. Miskolc
- ROMÁN J. (1966): Zemplén megye falusi és mezővárosi iparának termelési viszonyai a XVI-XVII. században. Makkai László (szerk.): Jobbágytelek és parasztgazdaság az örökös jobbágyság kialakulásának korszakában, 561-629. Akadémiai Kiadó. Budapest
- SOPRONI E. (1940): A kultursarok gondjai. Sopronvármegye szociális és gazdasági viszonyainak feltárása. A Magyar Társaság Könyvei 3. Budapest
- TAKÁCS P. – UDVARI I. (1989): Adalékok a XVIII. századi zempléni vásárok és a vásározó zempléni lakosok történetéhez. A Herman Ottó Múzeum Évkönyve, XXVII. 359-381. Miskolc
- TAKÁCS P. – UDVARI I. (1989a.): A manufaktúra-ipar alapjait képezhető háziipari tevékenység Szabolcs-Szatmár és Zemplén megyékben 1772-ben. Németh Györgyi – Veres László (szerk.): Manufaktúrák Magyarországon, I. 195-226. Herman Ottó Múzeum. Miskolc
- TAKÁCS P. – UDVARI I. (1991): Nógrád megye XVIII. század végi vásárai és a Nógrád megyei adózók vásározási szokásai. *Honismeret* XIX. 6. szám 64-74.
- TUBA Z. (2008): A Bodrogköz etnobotanikájáról. Tuba Zoltán (szerk.): Bodrogköz. A magyarországi Bodrogköz tájmonográfiája, 645-657. Gödöllő – Sárospatak
- UDVARI I. (1988): Adatok Hegyalja és a zempléni szlovák, valamint ruszin falvak kapcsolatainak történetéhez. Bencsik János – Viga Gyula (szerk.): A hegyaljai mezővárosok történeti néprajza, 48-61. Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Múzeumi Igazgatóság. Miskolc
- UDVARI I. – VIGA GY. (1998): Az 1770-es évek Kishont megyéjének népéletéhez. Néprajzi Látóhatár VII. 1-2. szám 61-75. Györffy István Néprajzi Egyesület. Budapest – Debrecen
- VIGA Gy. (1990): Árucseré és migráció Észak-Magyarországon. *Ethnica*. Debrecen

- VIGA GY. (1993): A Tárkányi Tisza-kertek. Az ártéri gyümölcsösök hasznosításának formáihoz. *Ethnographia* CIV. 423-434.
- VIGA GY. (1996): Hármashatáron. Tanulmányok a Bodrogköz változó népi kultúrájáról. *Officina Musei* 4. Miskolc
- VIGA GY. (1999): A tradíció és a változás néhány jellemzője a Bodrogköz népi műveltségében (Karcsa és Pácin példája). *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve*, XXXVIII. 1127-1155. Miskolc
- VIGA GY. (2007): Gazdasági kapcsolatok hagyományos formái. *A Felföld és a Magyar Alföld táji kapcsolatainak néprajza. Studia Folkloristica et Ethnographica* 50. Debrecen

RÉSZLETEK FODOR FERENC „EGY PALÓCFALU ÉLETRAJZA (NAGYVISNYÓ)” C. TANULMÁNYÁBÓL (1930)

Közreadja: Dr. Hevesi Attila, Rásonyi Zsuzsanna

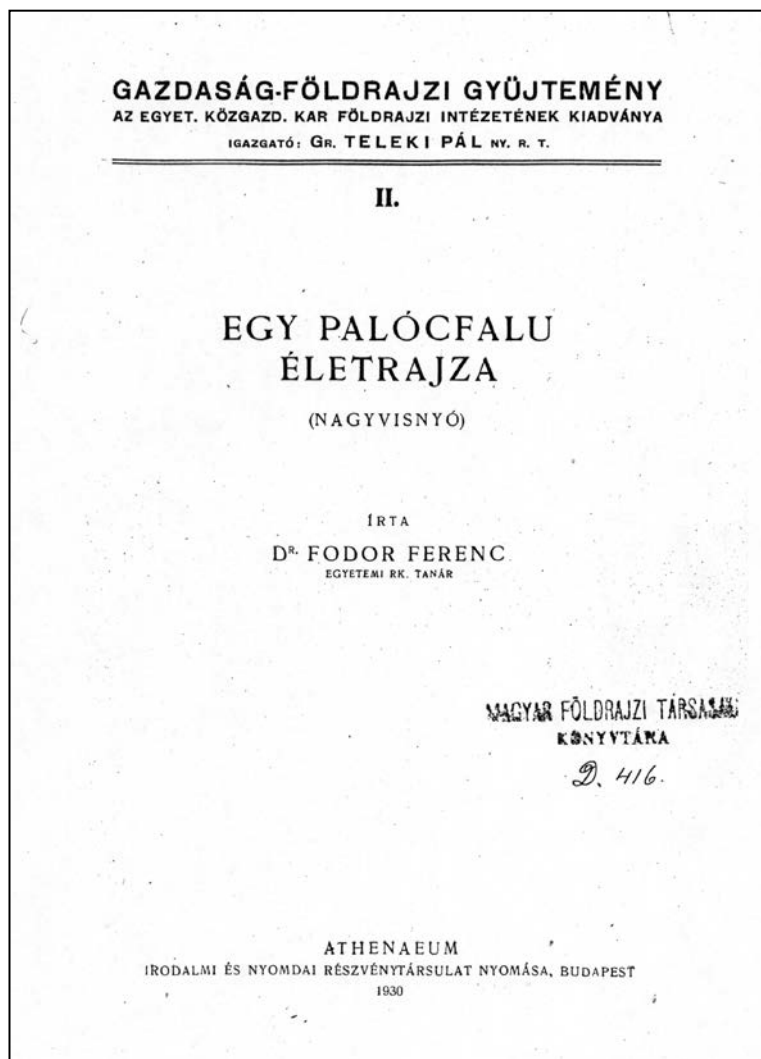
Fodor Ferenc (1887-1962) sajátos alakja földrajztudományunknak. Máig kérdés, hogy hosszú ideig „miért feledkezett meg életéről, haláláról és munkásságáról a földrajzos szakma.” (*Rásonyi Zs. 2012, 3.o.*).

Mert bár halála után 44 évvel végre Hajdu Zoltán (2006) visszaemelte a hazai földrajztudomány méltóságainak sorába, munkásságát máig keveset emlegetjük. Pedig – egyebek mellett – a szerzője „A Szörénység tájrajza”-nak (1930), „Az elnemsodort falu”-nak (1942) és a „Jászság életrajza”-nak (1942). Vagyis a hazai táj- és településkutatás elejéhez tartozik, csakúgy mint Nagy Lajos (1934), Erdei Ferenc (1937), Féja Géza vagy Szabó Zoltán (1938). Ott van tehát a Magyarország fölfedezése sorozat megteremtői között. Igazi földrajzoscént. Ennek egyik legbizonyítóbb példája az „Egy palócfalu életrajza (Nagyvisnyó)” c. tanulmánya (1930).

E 73 oldalnyi munka mindent tud Nagyvisnyóról, amelynek első okleveles említése 1239-ből való (*Györffy Gy. 1963*). A település és környéke természeti adottságairól, történeti földrajzáról, birtokviszonyairól, hely- és dűlőneveiről, lakossága létszámáról és nemzetiségéről, vallásáról, a népesség családi összetételéről, házai számának alakulásáról. És természetesen ismerteti a település akkori (1930) gazdasági életét. Azaz a művelés ágakat, művelés módokat a két világháború között s azok előzményeit.

Mínthogy Fodor Ferenc e Nagyvisnyó életrajzi tanulmánya a többinél is kevésbé ismert, kiemelünk belőle néhány bekezdést, táblázatot, térképet s végül csaknem az egész befejező oldalt (73.o.) is. Az olvasóknak ajánljuk – ha hozzáférnek – a mű teljes végigolvasását.

Az Ünnepeletnek pedig, hogy a Jóisten éltesse még egészségben s eddigi eredményes munkásságában!

Kutatásaim közben világossá vált előttem, hogy településföldrajzi és gazdaságföldrajzi kérdésekhez lehetetlen hozzányúlni a geográfusnak a mai tények, mai gazdasági jelenségek és települési formák alapján, hanem minden esetben vissza kell mennie a történelmi tényekhez. Másfelől arról is meggyőződtem, hogy e téren olyan bámulatos gazdag forrásanyag áll a geográfus előtt, amelynek feldolgozása elengedhetetlen kötelessége a magyar geográfiának.

(4. o.)

A *Bánvölgye* nevének érdekes történelmi eredete van. Lejjebb egész sereg község nevében találkozunk a bán-jelzővel. Ilyenek *Bánfalva*, *Bánhorvát*, *Bántapolcsány*. *Ipolyi Arnold* szerint¹ a völgy egykori birtokosai, a *Béli* nemesek ősei között bánok is voltak. «*Bánhorvát* helységnek, mely hajdan *Marót-Horvátnak* is neveztetett, ezen nevei mondják, hogy horvát bán és talán *Marót* nevű bán lehetett ura és alapítója.» E mellett szól az is, hogy a Bánvölgye nyílása előtt a Sajó völgyében egy *Disznóshorvát* nevű falut is találunk.

Nagyvisnyónál hatalmas törmeléklejtő ereszkedik le a Bükk-hegység északi oldaláról Bánvölgyére, ami a Bánpatakot, illetve itt még Szilvápatakot erősen kitéríti észak felé. Éppen ezért a völgyben kevés, keskeny az *alluvium*. A Nagyvölgybe szintén keskeny alluviális csík húzódik be. Az alluvium fölötti térszínen a községtől délre lassan emelkedő *pleisztocén*-agyag és kavics emelkedik fel kb. az erdőség mai határáig.² A község szántóinak nagy része ezen terül el. Meglehetősen kopár dombok is vannak belőle, közvetlenül a község alatt. A pleisztocén fölötti magasabb térszínen *mediterrán agyag* és felső mediterrán *agyagmárga* foglal helyet. A mediterrán agyagmárga a Bálvány felé emelkedő magaslatokban *karbonkorú agyagpalákba* megy át. Ez azonban nem emelkedik a Bálványig, mert a legnagyobb magaslatokat karbonkorú *fekete mészkő* alkotja. Ebből van a *Bálványtető*, valamint a *Dédesi várhegy* is.

A völgy északi oldalában a fekete mészkő sokkal alacsonyabban van. Az alluvium közvetlenül ebbe megy át s ehhez szorul hozzá a patak is. A mediterrán agyagdombok kopár sora ettől északra húzódik el. Ez a legkopárabb, legjobban elpusztult része a határnak, ahol az egykori szőlők pusztulása után semmi hasznát nem veszik a földnek. A völgy alsóbb szakaszában, Dédes felé, a völgy mindkét oldalán karbonkorú agyagpala emelkedik, helyenként erősen összeszűkítve a völgyet. A Bán-patak mindenütt ehhez a keményebb kőzethez simul, kitérve a törmeléklejtők elől. A völgy jobb oldalán *andezit-* és *riolittufa* is előfordul kisebb foltokban.

Ezen kőzeteknek különböző jelentőségük van a község életében. Az alluvium olyan keskeny, hogy még a belsőségeknek, kerteknek is csak kis része van rajta. A szántók csaknem mind a pleisztocén kavicsosagyagon terülnek el. Ez bizony meglehetősen sovány, terméketlen talaj; a szántók nagy része átlagosan csak 7. osztályú föld. Az erdők és rétek a mediterrán és karbonpalákon és mészköveken fekszik s csak 5—6—8. osztályúak.

A mezőgazdaság szempontjából tehát nem nagyon kiválóak a vidék földtani viszonyai. De van néhány *használható kőzete*. Ezek egyike-másika elég jelentékeny tényező volt még nemrégen is a község gazdasági életében.

Községünk településének természeti tényezői.

A *Bükk-hegység* nagy kiterjedésű röge a *Sajó-medence* és az Alföld közé ékelődik be. Nyugaton a *Tarna-patak* tektonikus völgye szab határt a Mátra felé. A hegység magját meredeken álló ráncokba gyűrt agyagpalák és mészkő alkotják. Északi lejtőjéhez alsó karbon fehér mészkőpadok támaszkodnak. A meredek, helyenként karsztos hegyrög elég nehezen járható. Észak-déli irányban egyetlen járható völgyület vezet át rajta, az *Eger-patak*—*Bán-patak* minden valószínűség szerint tektonikus eredetű völgyülete. Ez a völgyvonal elég jelentős közlekedési irány lehetett már a magyarság első századaiban a *Sajó-Bánrévei-medence* felé. Ezt az útvonalat őrizte *Eger vára*, *Szarvaskő vára* az Alföld felől az Eger-patak völgyében, *Dédes* és *Putnok vára* a Sajó völgye felől.

A völgyület vízválasztója *Bélapátfalva* és *Szilvásvárad* között van. Szilvásvárad alatt elég szélesen, szinte medencévé tágul ki a völgy. Ebben települt Nagyvisnyó. Visnyónál a Szilvásvárad felől jövő Szilvás-patak vize már elég erős malmok hajtására. Az erdőirtások előtt még bővebb vize lehetett. A jól kitágított völgy erre vall. Nagyvisnyónál nyílik bele a Bükk északi lejtőjéről leereszkedő *Nagyvölgy*. A két völgy találkozásában elég hely volt egy kisebb falu településére. Innentől kezdve a völgy a *Bánvölgy* nevet viseli. Érdekes, hogy fölfelé, Szilvásvárad felé a fővölgyet nem nevezik Bánvölgyének, hanem Nagyvisnyón alul egy mellék-völgyet hívnak Bánvölgyének, amely a dédesi vár felé vezet fel a Bükk fő tetője, a *Bálvány* irányában.

Különös jelentősége van a határban a mészkőnek. Helyenként erősen jelentkezik rajta a *karszti jelenségek*. Főleg a *Bálványtető* mögött találunk megrogyott, lefolyástalan területeket, amelyeket számos vizenyős dolina éktelenít el. Ilyenek vannak a *Nagymezőn*, *Hutaréten*, a *Csurgó* körül és a jellemzően «sárbérc»-eknek nevezett hegyek alatt, mint a *Feketesár-bérc*, *Mélyvár-bérc*, *Veressár-bérc* alatt. Ezek típusos rogyott területek, de nem koparak; habár erdő nincs is rajtuk, de jó rétek, kaszálók. A *Mélyvár* nevű teberben régebben úgy megállott a víz, hogy marhahatónak használták. (L. alább.)

A határban számos más dülönév is emlékeztet a karsztosodásra. Ilyenek a palócnép kitűnő megfigyelőképességére valló *Ablakoskő*, és *Lynkasgerinc*. A palócnép határismeretének és megfigyelésének érdekes bizonyossága az a határleírás, amely *Pesty Frigyes* helynévgyűjteményében 1864-ből maradt fenn a Nemzeti Múzeum kéziratárában. A karsztos jelenségek olyan érdekes megfigyelése, hogy érdemesnek tartom teljes egészében közölni.

«*Visnyó községe — Határa — és határában létező helyek, azoknak neveik; s' mende mondák összeírása.*—»

«*Visnyó községe* fekszik Borsod vármegyében, a Szentpéteri járás, úgy nevezett Felső Bikk allyán; s' a' nevezetes *Bánvölgye* leg felsőbb vidékén — mert a *Bánvölgye* vidék nevezet; — hol 6. község, a' Sajóvíze folyásáig kiterjed ennek határában fekvő, s' úgy nevezett *Bánvölgyében* eredett *Bánvölgyesi* víz forrástól vette — mely víz forrás, kezdő ki folyásánál ugyan csekély — de ugyan csak a' Visnyai határban az úgy nevezett *Bánvölgye* hidjánál — a' Szilvási két tóból sebessen menő vízzel; úgy *Gisérből* — *Nagy völgyről* — *Mehétsőből*, *Eskerennából*, és *Taróból* eredett folyókkal egyben jöven — meg nagyobbodva kapta a *Bánvölgye Patak* nevezetét; mely nagyságára nézve, sokszor a Sajó vizével is vetekedik s' ezen *Bánvölgye*, nevezetét onnan vette, hogy tőszomszédságában, de már össze omlott *Dédesi várban*, hajdan valami Bán lakott volna, s' mulatni e völgyben járt volna — e' *Bánvölgye* nagy kiterjedésű erdő s' kősziklás hely — van itt Tettes Latinák Márton birtokos Úrnak Palya kő bányája, honnan a' Palya követ távolabb vidékekre is elhordják; van egy kis Tó is, melyben pisztráng hal találtatik —»

«*Visnyó község* minek neve régibb köztudomásúl mindegy e' volt — nevét honnan vette, s' hogy népesedett meg, nem tudhatni — a' községet jelenleg is Magyarok, és Reform. vallásúak lakják; vannak kevesen, más külömbféle Hit felekezetűek is — de tovább; mént hogy a' túlsó lapon a' helyeket, az erdőségen kezdtük — folytatjuk tovább szente azon —»

«*Bánvölgye mellett van* — az úgy nevezett *Ördög-oldal* — mely erős, meredek kő sziklás hegy — mint mondják hajdan a Törökök Egerből —

a *Török sara* fele jöve — ezen a meredek hegyen mentek volna le a' Dédesi vár ostromlására — ezen túl a Bikk fele van, a' száraz völgy fejében a' *Bán kútya*, melynek bár meredek hegyben van — folyása van — jön utána a *Török sara* ; jelenleg fiatalos erdő — utánna a' *Nagy Mező*, mely nagy — s' tebrès kaszálló hely — itt lógeroztak volna a Dédesi várhoz jövet a' Törökök — ez után a Kis kő és Nagy kő hát — honnan az Alföldre a Tisza mentére tiszta üdőben el láthatni — e' két kő hát s' meredek hegyen van egy *Pronyecz* nevezetű hát, mely a' legnagyobb szárazság üdejében is kevés vízzel az oda menőknek szolgál — a most nevezett *Kis kő hát* közép táján van egy mély üresség, mely *Feneketlen kútnak* nevezetik; mellyben ugyan már 25. 30. ölnyire lánczokon, és köteleken beereszkedtek — de a Hidegséget ki nem álva, bár fenekét nem érték, magokat vissza fel huzatták — s' az a' mende monda róla, hogy hajdan két kacsát bele vetettek — s' valami 30 m mértföldnyire a Miskolczi határba úgy nevezett *Tapolcza* meleg vizébe jöttek volna ki — a kacsáknak be vetésekkor nyakokra veres posztó kötött. — A' feneketlen kúton belől a Bikk középben van egy *Mély sár* nevezetű nagy *teber* ; melly mind addig, miglen a nagy fák körülötte ki nem vágódtak a' Marhákat elegendő táp vízzel el látták. — de jelenleg egészen száraz, kaszálló, s' mellette körül mindenütt vágások vannak — — ez utánn fekszik *Füstös kő bércze* — melly régi vágás, s' nevét onnan vette, hogy a' Farkának, melly jelenleg is látható, s' kő sziklás pócokkal el van látva, hol több embereknek szállást adhat ; — sokszor hajdan ott tüzelhettek, kő sziklás oldala a Füstől egészen ősze feketedett ; volt alatta régebben, hova hason kellett be mászni, egy barlang is ; de már a barlang eleje be nyővén, bele menni nem lehet.

(4-7. o. *)

* Nagyvisnyó határának helynevei (1864-1924) a 9-12. oldalon részletesen megtalálhatóak.

„Nagyvisnyó palóc népe”

Eleinte a *kabarok* utódainak gondolták őket, akik rokonok volnának az ormánysági és göcseji néppel. *Hunfalvy Pál* szerint 1104—1141. között költöztek be Galiciából, ahonnan magukkal hozták volna szláv *polovci* (síkon, gyepen lakó nép) nevüket is. *Vámbéry* a törökökkel azonosítja őket, s a honfoglalás utáni időket mondja beköltözésük idejének. A *kunokkal* való rokonságukat *Hunfalvy Pál* is elismeri, *Fejér György* pedig *kunoknak* mondja őket. *Jakab Elek*¹ *székely* népeknek gondolja őket s feltűnőnek tartja a szerinte katonás *had-szervezetet*. Vallásuk szerinte tűzimádás volt, amit a Bélkő, Bálványkő helynevek bizonyítanának.

Nehéz eldönteni, hogy a *kún-* vagy *kabar-eredet* állja-e meg helyét. *Hóman Bálint*² azt gondolja, hogy a *kabarok* három törzsének egyike, az *Örsúr* nemzetség a honfoglalókkal együtt szállta meg a Bükk vidékét. *Ipolyi* úgy tartja,³ hogy Béli nemesek *Örsúr* leszármazottjai és *kún* eredetűek. Ezzel szemben áll *Karácsonyi János* felfogása,⁴ amely szerint II. István alatt, a XII. században költöztek ide a Bél-nemzetség tagjai, akiket ő is *kunoknak* mond. *Borovszky Samu* viszont az 1089-ben megvert és letelepült *kúnok* utódainak tartja a palócokat.⁵

A palóc nép eredete körül tulajdonképpen két felfogás áll tehát egymással szemben: vagy honfoglaláskori településűek s ebben az esetben nem *kúnok*, amint sokan állítják, hanem *kabarok*, amint azt *Hóman* kimutatja, mert a honfoglalók nyolcadik törzse nem volt, nem is lehetett *kun*, hanem *kabar* volt; vagy későbbi, XI. századi településűek s ebben az esetben *kun* eredetűek. Amennyiben *Hóman* erősen lándzsát tör a vidék honfoglaláskori megszállása mellett, nagyon valószínű, hogy *palócaink* a *kabarok* leszármazottjai.

(22. o.)

Feltűnő, hogy az addig alig keveredett és csak a szomszédos falvak között cserélődött lakosság a föld felszabadítása után egy pár év múlva már erősen megtelt idegen, más vidékről jött elemekkel. E mellett egyetlen 1828-as had sem tűnt el Visnyóról. Az új családok egy része a szomszédos községekből jött; nagy részük származási helyét azonban nem lehet kimutatni. A Dávid-család Apátfalván, a Górcsalád Tardonán, a Sütő-család Galgócson, Kápolnán, Arlón élt 1720-ban s 1850-re már Visnyón is megtelepedtek. Ismét feltűnt az 1672. óta eltűnt Berecz-család, akik 1720-ban Rudabányán, Szilváson, Nádasdon, Apátfalván éltek. Az ősi hadak családai is erősen felszaporodtak. A Boros-had 9, a Fónagy-had 26, a Kis-had 19, a Koncz-had 5, a Likai-had 4, a Molnár-had 37, a Nagy-had 12, a Patkó-had 17, a Simon-had 9 családból állott 1850. körül.

1916-ban már rendkívül erősen kevert lakosságot találunk Visnyón, aminek egyik oka az is lehet, hogy 1908-ban vasutat kapott e völgy. De az ősi hadak még ma is tartják magukat, s a többi szinte eltűnik a hadak között.

Visnyó *ősi hadai* tehát a következő számú családokból álltak 1916-ban és az alábbi időben tűntek fel e faluban:

Boros	4 (1696)	Likai	3 (1672)
Fónagy	39 (1556)	Molnár	30 (1672)
Kis	11 (1556)	Nagy	18 (1672)
Kovács	1 (1556)	Patkó	14 (1672)
Köncz	4 (1556)	Simon	2 (1556)

1891-ben és 1916-ban már annyira elszaporodtak ezek az ősi hadak, hogy az amúgyis szűkös számban használt keresztnévvel nem is lehetett a családokat egymástól megkülönböztetni. Ezen úgy segít a palóc, hogy *gúnyneveket* akaszt egymás nyakába. Ezeket ők *tapadó-neveknek* nevezik, s nem haragszanak érte, hanem maguk is rendszerint használják s benne vannak az adóösszeírásokban és telekkönyvekben is. Rendkívül érdekes ezek tanulmányozása, mert szinte előttünk válnak ki az új családnevek.

A *«tapadó-nevek»* egy része úgy látszik, hogy személyes tulajdonság vagy körülmény alapján ragad rájuk. Ilyen pl. az árva, csontos, huszár, kerülő, nagy, kőműves, balog, boros, csiszlik, veres, ferde, kerülő, katona, kovács, alsó, pipás, szőszke, sánta, kis, lovas, ökrös, csendes, telkes, stb. Más tapadó-neveknek nincs kivehető jelentése, pl. czakó, kacsai, pásti, denár, kontra, bőle, hamócz, isztus, misa, pardus, sipok, geci, pörcke, stb. Másoknál meg kettős keresztnévet használnak megkülönböztetésül, ami néha igen sajtószerű alakban van a névhez illesztve, pl. Molnár Mihályom Mihály, Jánosom János. Előfordul egyik-másik népesebb had családaiban kettős tapadó-név, pl. Fónagy csehes-telkes, czakó-telkes, czakó-zsellér, huszár-birka, huszár-virág. Egyik-másik tapadó-név hosszabban rajt marad a családon, pl. előfordul 1890-ben és 1916-ban is, másokat pedig, úgy látszik, csak egyes egyénekhez ragasztanak s ennek halála után elhagyják, fiai másat kapnak. Újabban előfordul, hogy az egyik keresztnév kezdőbetűjét használják a hadon belüli család megkülönböztetésére, pl. B, Cs, G, S a Molnár-hadban. Ez néha nem is az egyik keresztnév kezdőbetűje, hanem a tapadó-név kezdőhangja, pl. Fónagy és Péter.

A tapadó-név egyik-másik hadon belül talán már családnévvé is vált s lekopott a hadnév, pl. a Kis-hadban van Kis György András, Kisgyörgy András és van már külön György család is.

Feltűnő, hogy ugyanazon tapadó-név néha két hadban is előfordul, pl. van pásti a Fónagyok, a Nagyok és Bálintok között is. Úgy látszik, hogy ezeket anyai részről viszik be egyik hadból a másikba. Ilyen anyai eredete lehet a kettős tapadó-neveknek is, illetve a már meglévő tapadó-névhez az asszony hadának tapadó-nevét is hozzátették megkülönböztetésül, pl. Fónagy huszár-virág, Fónagy huszár-birka.

Hogy a palócok tapadó neveinek egyáltalán nincsen gúnyoló célja, azt nemcsak az tanúsítja, hogy maguk sem haragszanak érte, sőt használják, hanem az is, hogy csak azokra a hadakra tapadnak, amelyek tényleg nagyszámú családokra oszlottak már. Kisebb családokban alig fordulnak elő. Feltűnő azonban az, hogy egyik-másik népes had is mentesítve van tőlük, pl. az elterjedt Sáfrány-had.

(26–27. o.)

Év	Lakosok száma	A népszám eredete	Az adat forrása	A számítás módja
1567 körül	50–100	Jobbágytelek összeírás	Orsz. levéltár	Telkenkint 10–13 lakos
1596 körül	50–60	»	» »	» 12 »
1610 körül	10–12	Házak összeírása	» »	Családonkint 3 »
1613-ban...	—	Egyetlen háza sincs	» »	—
1672-ben...	130–135	Névszerinti összeírás	» »	Családonkint 5 »
1696-ban...	130–140	Jobbágytelek összeírás	» »	Telkenkint 13 »
1715-ben...	80	Jobbágy összeírás	» »	Családonkint 5 »
1720-ban...	120	»	» »	» 5 »
1828-ban...	250–300	»	» »	» 5 »
1828-ban...	1.228 ?	Ludovicus Nagy	Notitiae Hungariae	—
1837-ben...	1.361 ?	Fényes Elek	Magyarország leírása	—
1851-ben...	912	» »	» geogr. szótára	—
1869-ben...	1.012	Népszámlálás	—	—
1881-ben...	924	»	—	—
1890-ben...	975	»	—	—
1900-ban...	1.066	»	—	—
1910-ben...	1.164	»	—	—
1920-ban...	1.190	»	—	—

Bármennyire hullámozott a falu lakossága száma történelmi sorsa hatása alatt, néprajzi összetételében, magyarságában mindig egységes maradt. Legelső fennmaradt névjegyzékünkben (1556.) már színmagyar nevű lakosokat találunk e *kabar*-utódok között. A Czenter-családon kívül minden más név magyaros. A Czenter-család nevét a közeli Czenterfalva magyarázza meg. Az 1672.-i névjegyzékben feltűnt Likai-család lehet esetleg *szláv* eredetű. Idegen színt visznek be a lakosságba az 1828.-i névjegyzékben először szereplő *zsidók*, a Friedmann- és Groszmann-család, meg a Volland «mesterember». A Groszmannok később eltűntek a faluból, de helyettük a XIX. század közepén feltűnik az Ungár zsidó-család. Úgy a Friedmannok, mint az Ungárok a múlt század közepe táján már nagy szerepet játszottak Visnyó életében, mert már 1842-ben kelt záloglevél alapján a kezükbe került a nemes Molnár-család birtokainak egy része.¹

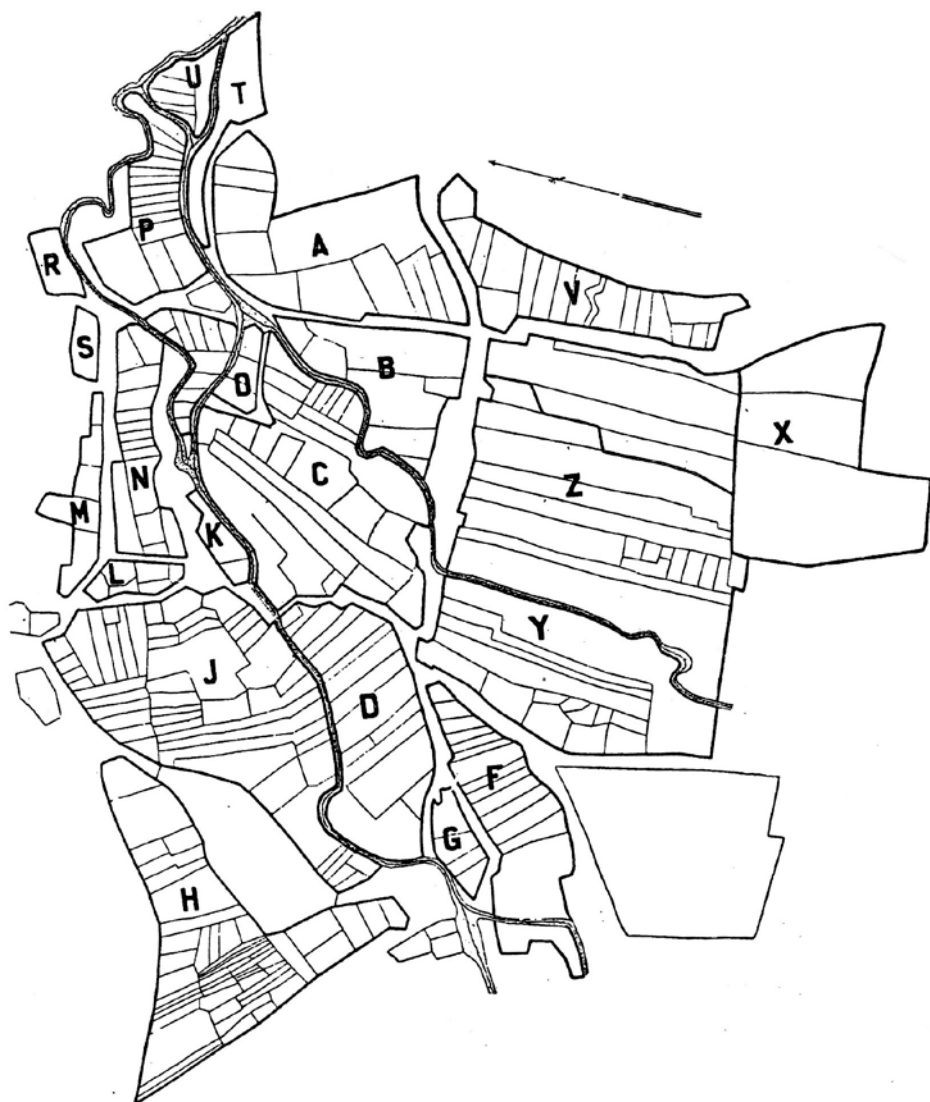
Tótok is megkísérelték a jobbágy-felszabadítást követő erős népmozgalom során a Visnyóra való bevándorlást. Az 1881.-i népszámlálás 4 tótot mutat ki Visnyóról, ezeket azonban nem ismerjük névszerint, mert ezen évtizedből nem áll rendelkezésünkre névjegyzék. Az 1890.-i népszámlálás már csak egyetlen tótot mutat ki Visnyóról, s ez az akkori birtokosok jegyzéke alapján alighanem Letovai nevű visnyói lakos volt.

Visnyó kabar-palócai tehát derekasan ellenálltak a mögöttük felduzzadt tótság délfelé való beszivárgásának s a honfoglalás óta derekasan tartják itt a magyarság helyzetét.

Visnyó palócainak vallási megoszlása tehát a következőképpen alakult a történelem folyamán:

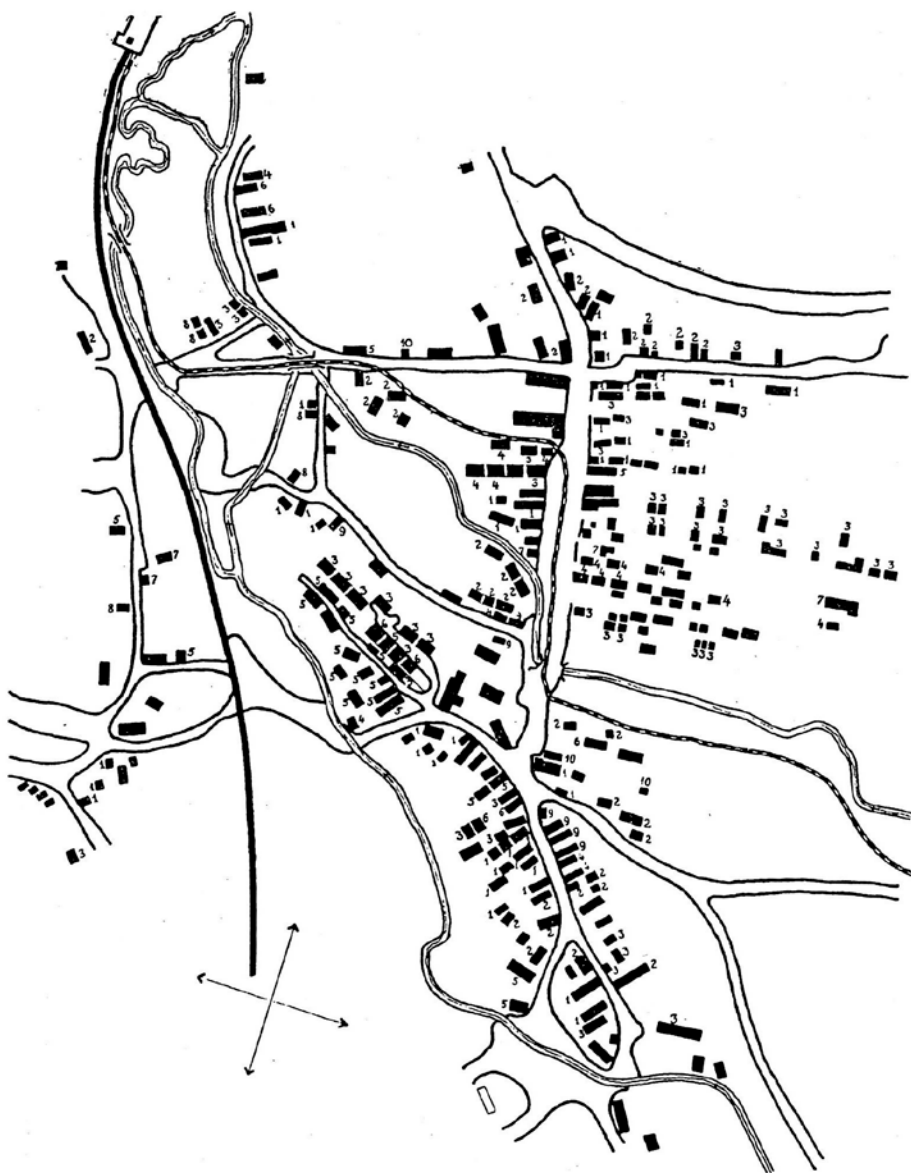
Év	Kat.	Ref.	Evang.	Zsidó	Az adat forrása
1602	—	100%	—	—	Borovszky
1779	+	+	+	—	Vály
1828	106 ?	1.162 ?	+	20 ?	Nagy
1837	111 ?	1.193 ?	18 ?	29 ?	Fényes
1851	76	826	?	10	»
1869	130	842	15	25	Népszámlálás
1881	89	811	7	17	»
1890	60	896	4	15	»
1900	66	954	2	13	»
1910	140	1.009	1	19	»
1920	129	1.029	4	25	»

(35–36. o.)

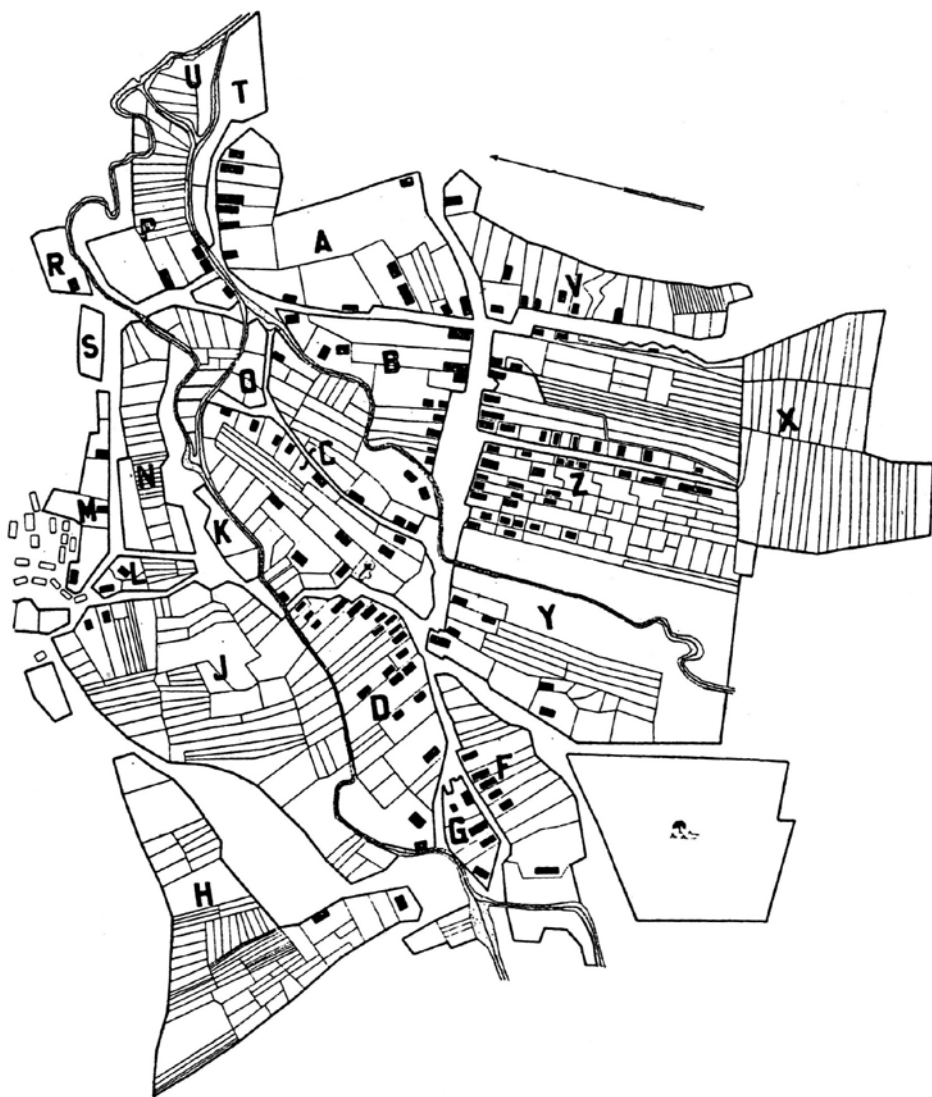
I. sz. térkép. Visnyó belső telkeinek eloszlását mutatja az 1850-es évek elején fennállott állapot szerint. Térképünket egy későbbi térkép és egy 1850-es évekből származó birtoklajstrom alapján rekonstruáltuk.

(41. o.)

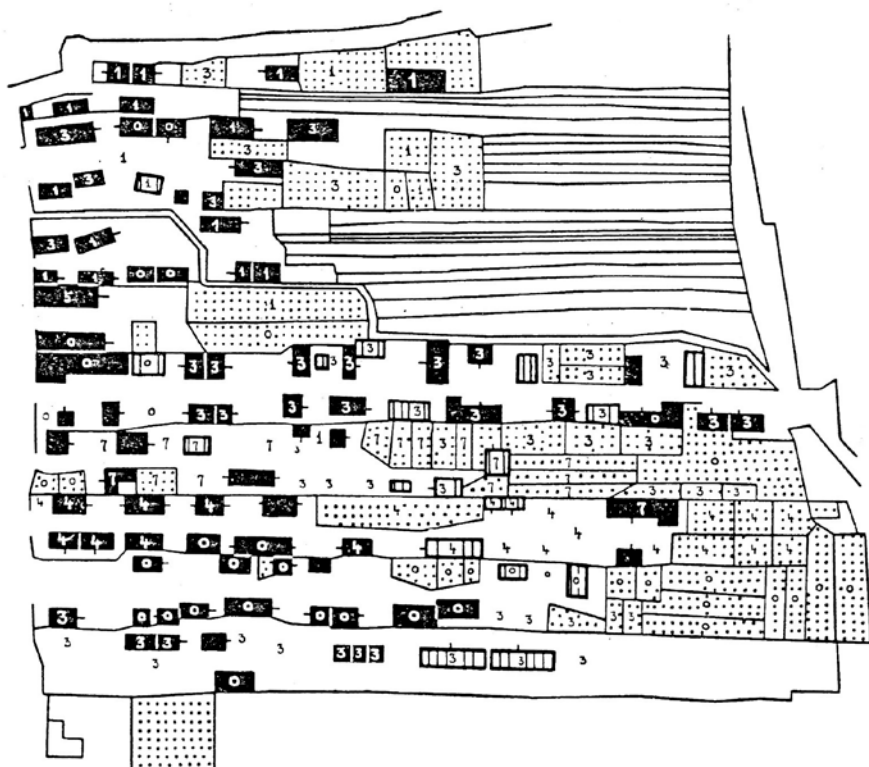
III. sz. térkép. Nagyvisnyó 1890 utáni alaprajza, a hadak jelenlegi elhelyezkedésével.
1. Fónagy-, 2. Kis-, 3. Molnár-, 4. Patkó-, 5. Nagy-, 6. Simon-, 7. Boros-, 8. Koncz-,
9. Likai-, 10. Tózsza-had háza. A számmal nem jelölt házak nem az ősi hadak lakóhelyei.

(45, ill. 49. o.)

II. sz. térkép. Visnyó alaprajza az 1870-es évekből. Az eredeti térkép nem tünteti fel a házakat; ezeket a telkek helyrajzi számai, a mellette lévő telekkönyv házastelek-jegyzéke és a következő, a házak helyét már feltüntető térkép alapján rajzoltam bele.

Itt előbb egy hosszú telkük volt a nem nemes Molnároknak, s vele párhuzamosan a Nagy-hadnak. Ez a két hosszú telek már előbb is házas telek volt. Hozzájuk csatlakoztak a Nagy-hadnak eredetileg hasonlóan hosszán elnyúló, de már a 70-es években keresztben osztott kertjei. Az új utcákat nem e két had telektömbje közé húzták, hanem mindegyik had telkének

IV. sz. térkép. Nagyvisnyó legsűrűbben betelepült része, a hadak eloszlásával. 1. Fónagy-, 2. Kis-, 3. Molnár-, 4. Patkó-, 5. Nagy-, 6. Simon-, 7. Boros-, 8. Koncz-, 9. Likai-, 10. Tózsá-had. A hadak birtokán kívüli házak 0-val vannak jelölve. Az udvarok birtokosait szintén számozás mutatja. A gazdasági épületeket függélyes vonalkázás, a kerteket pontosítás jelöli.

közepébe vezettek utcát. A két utca az eredetileg egy-egy telken álló házsor utolsó házánál vakon végződik.

Ez is amellet szól, hogy a *palóc helyszűke* miatt addig építette *eredetileg osztatlan telke mindkét oldalára a család osztódása folytán mindjobban szaporodó házait*, míg a *telek közepén be nem épített része lassan természetszerűleg, azután telekkönyvileg is utcává nem vált.*

Ebből azt a *fielvelemreméltó* tényt kell leszögeznünk, hogy a *palóc* (50. o.)

Visnyón a XIX. század folyamán már alig terjeszkedtek valamivel a szántók az erdőség rovására.

A jobbágyság felszabadításakor $37\frac{3}{4}$ volt jobbágytelket találtak községünkben. Ez meg azt bizonyítja, hogy a Mária Terézia korában végbement telekrendezés óta sem ment végbe lényeges változás a jobbágyföldekben. Csak a zsellérek szaporodtak fel időközben. 1720-ban még minden visnyóinak jutott jobbágytelek, 1828-ban már 10 zsellér volt föld nélkül, mire pedig a föld felszabadult, már 21 zsellér szorongott a faluban, arra várva, hogy földhöz juthasson. A föld pedig, mint többször láttuk, alig szaporodott, csak az eredeti jobbágytelkek aprózódtak. De ezek azután alaposan felaprózódtak, mire a saját kezükre került a föld tulajdonjogilag is. Nem lesz érdektelen összehasonlítanunk, a birtok viszonyokat, hogy lássuk, miképpen nehezült itt folytonosan az élet a nép szaporodásával.

Év	$\frac{1}{16}$ telek		$\frac{3}{16}$ telek		$\frac{1}{8}$ telek		$\frac{1}{4}$ telek		Zsellér
	gazdák száma	holdak	gazdák száma	holdak	gazdák száma	holdak	gazdák száma	holdak	
1672	14	12 + irtás	—	—	—	—	—	—	—
1715	16	12 + irtás	—	—	—	—	—	—	—
1720	23	9 + irtás	—	—	—	—	—	—	—
1828	17	32	2	24	13	16	10	8	10
1851	—	32	2	24	52	16	41	8	21

Mire tehát a föld felszabadult, a nép már ismét sokkal rosszabb sorba jutott a telkek természetes aprózódása következtében, mint mielőtt a nagy királynő rendezte volna nyomorukat. Hiszen 1851-ben már egyetlen egész telkes gazda sem találtatott Visnyón!

A nagy földhiány lassan a visnyói palócokat is kényszerítette, hogy más kereset után is nézzenek. 1851-ben már javában művelés alatt állott a híres *palakőbánya*, amelyben az egész ország legjobb paláját fejtették. Szendrey¹ Csaplovics után² feljegyezte, hogy ezt a bányát már 1820 óta művelték, s hogy az itt fejtett palával fedték be a nádor budai nyári lakát.

(68. o.)

Magának e falunak, mint láttuk, nincs is története, mert e nép sohasem volt tényezője még annak sem, ami vele, körülötte történt. Élete azonban van, s ez az élet nem kevésbé érdekes, mint nagy városok élete, mert egy marék népnek környeztetével, földjével való harcát, vívódását jelenti. Csodálatos élet minden egyszerűsége mellett, mert a természettől mostohán ellátva, a történelem viharát kiállva, ősi lakhelyéről soha el nem mozdulva érte meg a visnyói kabar-palóc évezredét a magyar föld azon kis zugában, ahol lábát először megvetette. Mintha saját természetes életösztone győzte volna meg arról, amit egész nemzetének csak félszázad előtt kiáltott oda nagy költője: «Itt élned, halnod kell.» Ez a parányi palócfalu itt él egy évezrede és tartotta mellét a töröknek, hátát a szlávságnak, de életerejét egyik sem tudta megtörni. Főnagyk, Kisek, Konczok, Kovácsok, Simonok, becsületes jobbágyivadékok, tudjátok meg, hogy Ti egy évezrede földetek lakói vagytok s biztosan tudjuk, hogy négy évszázada minden ősötök a visnyói földben porlad, s ezzel örökre hazátok lett Nektek ez a palócföld!

Ezt a büszke tudatot ajándékozom Nektek annak viszonzásaképpen, hogy testvéreiteket, cserkészcsapatomat olyan magyar szeretettel láttátok magatok között egy nyáron a palócföldön.

* * *

Kedves kötelességem megemlíteni, hogy helyszini megfigyeléseimben kedves tanítványaim, *Kádár László* bölcsészettanhallgató és *Nagy Zoltán* kereskedelmi iskolai tanárjelölt urak voltak segítségemre, s hogy több okleveles adatot kaptam *dr. Györffy István* egyetemi m. tanár és *Marjalaki Kis Lajos* polgári iskolai tanár uraktól. Fogadják érte hálás köszönetemet!

Források

- HAJDÚ Z. (2006): Fodor Ferenc: a geográfus; XI-XLII, in: Fodor Ferenc: A magyar földrajztudomány története; az eredeti kézirat alapján sajtó alá rendezte Dövényi Zoltán; 820o. MTA Földrajztudományi Kutatóintézet, Budapest
- RÁSONYI ZS. (2012): Fodor Ferenc (1887-1962) életpályája és néhány elfeledett, alig ismert munkája; Szakdolgozat; Miskolci Egyetem, Műszaki Földtudományi Kar, Földrajz Intézet; 45o.

A SZÜLŐFÖLD – SZIKSZÓ – MÚLTJA

Dr. Takács Péter

*Kedves váras Szikszó, vala fölföldön,
Mint szép virág fénlik vala az völgyön,
Hírös vala messze földre: sok helyön*

....

*Téjjel, mézzel folyó föld bizony vala,
És ez földön ezökért hírös vala,
Pogánságnak bosszúságára vala:
Hogy ezökkal pogánnak nem szolgálá.*

Tardy György

Mint a Kárpát-medencét meglakó sok-sok magyarországi embernek, Dr. Frisnyák Sándor professzornak is szerteszórta kenyerét az Úr – Szikszó, Eger, Pest, Mályi, Miskolc, Nyíregyháza, hogy csak a hosszabb idejű tartózkodásának helyeit említsük – e hatalmasságok által szétdarabolt hazában. A természettudományhoz sorolt földrajz – azon belül is a professzor által leginkább kedvelt diszciplína, a történeti földrajz – művelésére adván a fejét, a fizikai valóságban is a világ messzi tájai, múlt- és jelenbeli birodalmi, civilizációs értékrendjei, etikai és kulturális minőséget termő földrészei tárják fel előtte a titkaikat. Volt tanárai, professzorai, barátok, munkatársak, tanítványok együtt faggatták vele a négy égtáj természeti és emberi adottságait. Bizonyára akadt volna hely, intézmény, iskola vagy hivatal, ahol gazdagabban dotálták volna tehetségét és szorgalmát, mint tették azt idehaza, a szülőföldhöz közeli tájakon. Mégis minduntalan visszatért Borsod-Abaúj-Zemplén megyébe, és az ahhoz napi lófuttatásnyira elterülő Nyírségbe. Hegyperemi, dombvidéki, homokbuckás tájakra. Talán azért, mert az erek, patakok, a kisebb, nagyobb folyók – Takta, Bodrog, Sajó, Hernád, a még emberléptékű és rakoncájú Tisza – természetrajzából, apadó-áradó szeszélyeiből mélyebb titkok bogozzhatók ki a tengerek és óceánok rejtelseiről, mint amennyit a felmérhetetlen mennyiségű víztömegben és az a felett uszályokon, gályákon, vitorlásokon, óceán- és atom-tengeralattjárókon borzongók megfigyelhetnek. Talán azért, mert innen gyötrőbb és embert próbálóbba tett a Himalája oxigén-sivár csúcsaira, a beteljesülni óhajtott vágyak elé jéghideg szépségű akadályokat gördítő Mont Blanc ormára feljutni. Talán innen értékelhető igazán az Alpok, a Pireneusok,

az Appenninek, a Sziklás-hegység és az Andok zordonsága. Talán a merész távlatokhoz és a grandiózus geológiai csodákhoz férközés elvi és gyakorlati nehézsége-merészsége is inspirálhatta Frisnyák Sándort, hogy szíve, kedve, fő kutatási témái a mostani Északkelet-Magyarország régióiba gyökerezették érdeklődését. A természet és ember viszonya érdekelték leginkább. Természettudós lévén, a geológia évmilliókkal mérhető változásaiban, a növény- és állatvilág egymással szimbiózisban lévő vegetációinak lassú módosulásaiban, a fajoknak csak elkövesedett növényekkel, löszbe, mészbe, kőbe zárt állataival mérhető variációiban, az emberiség történetének több százezer éves periódusaiban feloldódó, az érzelmektől eltávolodó reáliák a dolgozataiban nem nagyon engedtek teret a magánemberi vallomásoknak. Olvasva, tanulmányozva a Frisnyák professzor megalkotta könyveket, tanulmányokat, szakmai témájú dolgozatokat, az általa különös gonddal és szorgalommal vallatott táj- és történelem-földrajzi régiókról szóló írásokat, a tanítványai által „művelt témákat,” az odafigyelő historikus képzeletében akaratlanul is feldereng a történelem próbálta, a Hernád folyó völgyére hajló Cserehát egyik délkeleti lejtőjén megtelepült mezőváros: *Szikszó*. Ez a nehéz sorsú, nagy szorgalmú emberek lakta település indította őt az életbe. Lelke mélyén, elméje rejtett zugaiban talán nem is a mai, a lehetőségeitől és a létét emelő környezetétől immár egy évszázadra politikai okokból elszigetelt, hanem a történelmi Szikszó. A szőlőművelő mezőváros. A földesuraktól csak részben függő, a királyoktól és az egri püspököktől kapott jogokat és haszonélvezeteket is „usuláló oppidum.” Az a félig kamarai, félig földesúri „város,” amelyiknek a lakói egyformán értettek a szőlőműveléshez, a kalmárkodáshoz, az állattartáshoz, a méhészethez és a szántóvetéshez. Akik maguk közé engedték a kézműveseket, a Galíciából menekülő mőzeshitű kereskedőket, a pogromokkal, éjszakai zaklatásokkal elűzött, mindenükből kiforgatott nincsteleneket is. Az a település, amelyiket hajdani jómódja miatt különös kedvvel feltűnően sűrűn fosztogattak és adóztattak a törökök. A Frisnyák professzor figyelmét a történelem-földrajzi diszciplínára irányító mezőváros igazi arculata a történeti Magyarország Trianon előtti múltjában táru a maga valóságában és jelentőségében a vizsgálódó szeme elé. Akkor, amikor Pesttől a Gödöllő – Hatvan – Gyöngyös – Eger – Füzesabony – Mezőkövesd – Miskolc útvonalon, kelet felől pedig Tokaj, a világhírű bort kínáló Hegyalja szőlőtermelő városai Szerencs felől Szikszón keresztül vezető hadi- és kereskedelemi úton érték el a kalmárok és katonák Kassát, a törököktől meg nem hódított Felső-Magyarország egyik legfontosabb védelmi és gazdasági központját. Innen Eperjesen át gyakran használt út vezetett Krakkóba, a magyar borokat fogadó lengyel királyi városba. A 17. század egyik legfogalmasabb borkereskedelmi útvonala volt ez. Ha nem is a legfontosabb, de egyik nélkülözhetetlen állomása volt Szikszó ennek az észak-dél irányú áruszállító útnak, amíg Clemenceau és Benes Magyarország tátrai hágók képezte északi határait le nem tolták

Tornyosnémetiig. Nem volt véletlen az sem, hogy a Miskolc – Kassa – Eperjes – Tarnow – Krakó vasútvonalnak is fontos állomása volt Szikszó mezőváros. A Dunakanyartól Tokajig húzódó, hegylábak alatt a honfoglalástól Trianonig kialakult, és minden igényt kielégítő módon működött a hegyvidék és a síkvidék áruféleségei – ló, szarvasmarha, sertés, gabona, bor, dohány, érett és aszalt gyümölcs, csík, tiszai hal, juh, gyapjú, erdei termék, vadak prémje, fa- és fémáru, kallózott posztó – számára vásári cserét biztosító hely. Ezek egyike volt Szikszó is az árukínálathoz igazodó évenkénti négy országos vásárával. Innen – fel a Hernád völgyén – volt legkönnyebb a hegyekbe, a felvidéki szabad királyi városokba eljutni áruval terhelt szekerekkel is. Tardy György szerint hajdan a törököktől is irigyelt mezőváros – mint az lenni szokott – feltehetően visszavisszajár Dr Frisnyák Sándor professzor emlékeibe is. Az ifjúság kora – lett légyen bármilyen – az évek teltevel, a fejet borító haj deresedésével arányosan szépül, és néha-néha rátelepszik erre a csak embert érintő jelenségre a nosztalgia. Ezért is villantunk fel néhány emlékezetre méltó pillanatot Szikszó hajdan volt dolgaiból.

Szikszó múltja

Kiss Lajos, megcsonkítva Abaúj vármegye és Szikszó múltját, úgy tanítja, hogy a „Borsod-Abaúj-Zemplén” megyei helység a nevét két szó, a „*szik* ~ *szék*” („esőtlen nyarakon kiszáradó tó, időszakos vízállás”) és az „*aszó*” („időszakos vízfolyás, szárazpatak”) szavak mára elhomályosult összevonásával nyerte. A lakosok – profán egyszerűséggel – immár lassan kilencnél több évszázada vallják, hogy az Abaúj vármegyei település a határában bőven előforduló, a hóolvadást követő belvizek kiszáradása után a föld felszínén visszamaradt – a szarvasmarhák, lovak, juhok szásására alkalmas – szikes, székes határrészekről kapta. A történelem során előfordult, hogy takarékosági okokból Abaújhoz társították Tornát, de a Borsod-Abaúj-Zemplén megye elnevezést csak a Rákosi építette kommunizmus idején kreálták. Feltehetően azért, hogy legalább két-három ősi magyar vármegye nevét (Torna, Sáros, Gömör) elfelejtsék a történészek, nyelvészek és földrajzosok. Használatuk kilagozódjon a köznép emlékezetéből is. Györffy Györgyön s egy-két középkor kutatón kívül 1950 óta arról sem akar már tudni senki, hogy a királyi vár, majd királyi, az Aranybullát követően szerveződő nemesi vármegyék mellett a később szentté avatott István életében megszerveződtek a püspökségek is. Közöttük a lelki gondozást, karitatív tevékenységet és kultúrát, korszerű mezőgazdasági tevékenységet terjesztő – az Abaúj királyi vár, majd vármegye világi igazgatási területét is magába foglaló – Egri püspökség is.

Erről azért illik igazat mondanunk, mert Szikszó település nevének vélhető felbukkanása 1280-ban (Pauler, II. 560), majd 1307-ben és azt követően a pápai tizedjegyzékekben – Sixo, Zykzow, Zykzo alakban – évszázadokkal megelőzte

a Borsod-Abaúj-Zemplén vármegye elnevezést. A település jelentősége is nagyobb lehetett a Kiss Lajos és az Ádám István által vélelmezettnél. Mária királyné „civitas nostra” – királyi városunk – minősítéssel jellemezte (Csánki I. 201., Györffy I. 147.). A település holdudvaráról, illetve vonzó erőteréről árulkodik az is, hogy 1467-ben *‘vicecamerarius salium’* – helyettes sókamarás – élt a városban. (Wenczel 88.) Az ide deponált sóraktárból szerezheték be – ökrös szekérrel napi járóföldön belül lakók – a konyhájuk és az állataik számára nélkülözhetetlen sót. Zsigmond négy országos vásár tartásának jogával is „gazdagította” Szikszót.

Azt meg kell vallanunk, hogy igazi jelentősége a településnek az Északi-közép-hegység déli lejtőin meggyökeresedő szőlőművelés fellendülésével, és a Krakkó felé áramló borforgalommal volt szimbiózisban. A mezőváros lakosainak számát is ez duzzasztotta fel. Állattenyésztésre, juh-, ló-, szarvasmarhatartásra kiváló volt ez a hely. A közeli Hernád a honfoglalás óta nem apadt el. A belé siető Bársonyos-patak a várostól kőhajtásnyira észak-dél irányban keresztültszelte az oppidum határát. Marha itatásra, jószágnevelésre, ló fürdetésre, birkafürösztésre, a szarvasmarhák, ökrök mosására alkalmas volt. Forgatta a háromkövű malmok, darálók, olajütők, kásaőrők és kendertörők, gyapjúverők és posztókallók kerekeit is.

A szikes határrészek megkímélték az állattartókat attól, hogy felettébb sok pénzt költsenek állataik szózására. Nyugatról a Bükk, északról a Cserehát, keletről a Szerencsi dombság védte a fölöttébb veszélyes viharoktól, orkán erejű szelektől. Délről pedig, amikor végigsöpört az észak felé tartó bármilyen zivataros, villámtól dörgő légtömeg, mire ideért, lehülve, mérgét elhullajtva, legfeljebb a nyárfa leveleit zörgette meg a szellő, s a felhő alábocsátotta kellemes esőtartalékait a Hernád-völgyére, a Cserehát déli lejtőire, mert már kedve se, ereje se volt az esni kívánó víztömeget a hegyek és magas dombok fölé emelni. A környék dülő- és település neveiben gyakori aszó, aszú, aszaló rokon értelmű szavak arról is árulkodnak, hogy a lehullott csapadékot, a tavasszal olvadó hólevet igen hamar elbocsátják az itteni dombok, hegylábak, hegyek, s a vízhiány is hozzájárulhatott ahhoz, hogy a szántóvető foglalkozás itt nehezebben szorította háttérbe az állattartást, mint a talajvízben gazdagabb alföldön. Csak a kiterjedt gyökérzetű szőlők meghonosította kertkultúra virágoztatta fel, és gazdagította a lakosságot. Ebben pedig, mint a gabonafélék termelésének a megkedveltetésében is elévülhetetlen érdeme volt a szerzeteseknek és a papoknak. Nem véletlenül írtak össze a Perényi Imrének adományozott fele Szikszón az összeírók a szerzetesek rendházában 11 házatlan zsellért 1521-ben.

Ipolyi Arnold úgy tudta, hogy 1280-ban Szikszó még az egri püspökség birtoka volt. „Jó támadási pont a püspök ellen” – állapította meg. Arra is találunk adatot, hogy a 14. század első harmadában még csak Kassa város

árulhatott bort Szikszón, holott ismert, hogy a szőlőtermelő települések – függetlenül státuszuktól – féléves bormérési joggal rendelkeztek.

Amilyen kiváló állattartó és szőlőtermő tájnak bizonyult Szikszó, olyan elátkozott helyé változott Buda, majd Szolnok török kézre jutását követően. A 14-15. században felvirágzó állattartó, szőlő- és gyümölcstermelő település a török hadak hódítási sávjának a peremére esett. Olyan helyre, ahová szultán vezényelte sereggel a domborzati viszonyok miatt sem, az utánpótlási lehetőségek kockázatai miatt sem volt szerencsés behatolni, de a zsákmányra mindig éhes katonákat, főleg lovasokat mindig érdemes volt „kiszalasztani” néhány rabszolgának eladható személy, egy-egy csorda, egy-egy ménes megszerzése, elhajtása, egy-egy vásáron való rajtaütés és megrablása céljából.

Mielőtt azonban akár a török vész, akár a kálvinista predestináció és harag rászabadult volna Egerre, Szikszó mezőváros kezdett kicsúszni a püspöki adminisztráció és számadó kezéből. A mindig pénzszűkében lévő Zsigmondnak az arany forintok és ezüst tallérok csörgésétől megnövekedett adományozó kedvét jól ismerik a történetírók. Ő azonban Szikszót még meghagyta Mária királyné és az egri püspök kezén. Kezdetben a reneszánsz pompára és műveltségre sokat költő Mátyás sem ellenezte, hogy Szikszót – Forró mezővárossal együtt – Beatrix királyné bírja. Később azonban szüksége volt arra a nyolcezer aranyra, amiknek kamatai fejében elzalogosította Perényi Jánosnak Szikszó felét. Ekkortól a püspök és a világi birtokos között állandósultak a viták. Ezek csak fokozódtak, amikor Ulászló Szatmári Györgynek adományozta – a Szent Liga életre dajkálása körüli fáradozását honorálva – Szikszó másik felét. Még viszonylag békés időben történt, hogy a Perényi Imrét illető szikszói porció Perényi Gáborra szállott. Ő viszont pénzszűkében lévén, a szükséges zálogösszeg fejében átengedte szikszói jussát Báthori Jánosnak. Báthori János viszont továbbadta zálogként megszerzett szikszói javait Kassa városának. Kassa főbírája és szenátor társai ekkor nem sejtve még a Budára és Egerre váró jövődőt, a jövedelmező borforgalom miatt is ragaszkodtak Szikszóhoz, ahol már extraneus szőlőbirtokosok is voltak.

A Perényi család nem szívesen engedte ki birtokából az ekkor már feltűnően jól jövedelmező Szikszót, ezért iparkodtak a zálogra engedett, de közben Kassához „kóborolt birtokrészt” visszaszerezni. Perényi Gábor II. Lajos segítségével vissza is szerezte a Kassa „usuálta” fél Szikszót. Végül Szikszó birtokjogi vitáit a 16. század elején II. Lajos azzal zárta le, hogy 1521-ben Perényi Istvánnak adományozta a korábban Szatmári György által bírt mezőváros felét. Ebben a birtokrészben 76 telkes jobbágy és 70 zsellérházon osztozó 87 zsellér háznépét írtak össze. Ezen a birtokrészen élt még öt özvegy és 4 literátus háznép. A királyi adományként kapott részen volt a szerzetesi

rendház is, ahol a barátokon kívül 11 házatlan zsellér is szorgoskodott,¹ feltehetően szőlőműveléssel, gyümölcsstermeléssel foglalatoskodva. (Naumann Tibor, Sz.). 1521-től aztán – leszámítva a Perényi család örökösödési rendjét – 1553-ig nem történt változás Szikszó földesúri tulajdonlását illetően.

1553-ban az Abaúj vármegyei Szikszó (Zykszo oppidum) kizárólagos tulajdonosa báró Perényi Ferenc volt. 120 adózó portaegység mellett 16 zsellér háznép, feltehetően egy földesúri bíró és egy hegybíró vallotta urának Perényi Ferencet. Ekkor már az ő tulajdona volt Sziget falu 10 portája, 14 zsellér háznépe, új ház építése miatt egy adómentes jobbágy, egy kézműves és egy földesúri bíró háznépe is. Sziget felgyújtása, pusztulása után a megmenekült háznépek – igazható barmaik elvesztését követően Szikszón húzták meg magukat. (Maksay I. 79., 91.) Szerencséjükre a szikszói szőlőművelés, az ekkor

¹ A történészek által ebben az időpontban a háznépekre elfogadott szorzószámokat alkalmazva, a II. Lajos által Perényi Istvánnak adományozott Szikszó felén 856-860 lakos élhetett. Feltehetően a másik felén sem kevesebb. Legalábbis a jobbágy és házasszellek által a városka fundusait hiánytalanul meglakott állapotot tekintve 820-830 emberre ott is szükség volt a tennivalók elvégzéséhez. A Kassától visszaváltott részen csökkentenünk kell a lélekszámot a szerzetesekkel, a rendházukban tevékenykedő házatlan zsellérekkel. Oda kell azonban gondolnunk a város által alkalmazott gazdatisztet, borkimérőket, kocsmárosokat, vincelléreket, esetleg kézműveseket – bognárok, kádárok, kovácsok – akiket bizonyára hasonló vagy javított feltételek mellett megtartott Perényi Gábor is. 850-855 lelket a mezőváros ezen felén is feltételezhetünk. Szikszónak tehát – a használni szokott kalkulációk szerint a mohácsi csata körüli években 1705-1725 lakosa lehetett. Megengedő és feltételes módon kell azonban a lakosokat számlálni, mert gyakran szükséges a valósághoz jobban igazodó kételyekkel élni. Az 1557-ig viszonylag békés körülmények között élő és gyarapodó Szikszón 1553-ban ugyanis 120 adóztatható portát írtak össze Perényi Ferenc tulajdonaként. Mellettük 14 zsellérháznép és két mentességet élvező család is szolgált. Alkalmazva a szokásos szorzószámokat: egy porta négy egész telkes jobbágyháznép, egy háznép státusztól függetlenül öt személy. Az 1521-es összeírás 1705-1725 lakosról informál, az 1553-as – 32 év múlva – 2480 lakost „feltételez.” Ez évenként 13,6 – 14,4 ezrelékes természetes szaporodást kívánt volna. Mai egészségügyi ellátás mellett ez kívánatos lenne, de az akkori halandóság mellett ezt a lélekszám növekedést 20 ezrelékes természetes szaporulat biztosíthatta volna. Ennek ellenére sem lehetetlen, hogy mind az 1521-re, mind az 1553-ra kalkulált népességszám harmonizál a valósággal. A természetes szaporodás mellett számolnunk kell a migrációval is. Egyrészt a túlnépesedett hegyvidék – hol lassúbb, hol gyorsuló ütemben – folytonosan engedte, küldte a szülőket, rokonok által elérhető közelségű hegylábak településeire a fiatal családtagokat. Szikszó ebben a vonatkozásban kiváló helyzetben volt. A hegyvidék „leáramlóit” mellett fogadhatta az 1526-tól gazdaságilag is, a spirituális identitás szabad megélése szempontjából is zaklatott magyarságot, Buda 1541-es elfoglalását követően pedig kivédhetetlen kényszerűség sodorja a hódoltság peremére a keresztényeket. 1553-ban Szikszó még a befogadó települések között van. Csak 1558-tól változik a sorsa, s kezdődik el 1711-ig tartó romlása, hanyatlása.

már Krakkó felé megindult borfuvarozás, a borkészítés kelléktárainak előállítására körüli kézmű- és háziipari tevékenység, a művelés körüli kézi, gyalogos munka lehetővé tette, hogy átmenetileg nagyobb számú zsellér is megélhetést találjon Szikszón.

A török szpáhik, martalócok Szikszó környékén

Szikszó gyarapodó élete – bár 1526 után I. Ferdinánd is, Szapolyai János király is katonai sikerei nyomán cserélgette a tulajdonosait – munkás nyugalma 1557-ig tartott. Portyázó, harácszedő, zsákmányra éhes török martalócok 1541 után rendre próbálták megsarcolni, kifosztani, legelő csordáit, méneseit elhajtani. Juhaiból, kecskéiből ki is ragadtak olykor-olykor pár kóborló martalóc lakmározásához elegendő számút, de a település lakóit ellehetetlenítő kárt egyelőre nem tudtak okozni. A jövőt sejtő mezővárosiak a reformátusok tulajdonába vett templomukat – a Perényiek támogatásával – körbástyás kőfallal kerítették, és széles árokkal vették körbe. Az árokba a néhány településen Vadász, a mezővárosban Mánta nevű patak vizét belevezették. A településről kijáró utakat sorompóval látták el, azokhoz utcasoros rendben éjjeli-nappali őrköt állítottak. A toronyból is kémlelték a tájat, s ha ellenség közeledett, a harangot félreverték. Az asszonyokat, gyermekeket a legszükségesebb családi javakkal az erődbe terelték. A közeli várakba segélykérő legényeket menesztettek. A férfiak küzdelemre készen várták az ellenséget. Egy-, másfél- kétnapos ostromot kiálltak. A környező magyar várak végvári vitézei – ha a törökről hírt vettek – fél vagy egy nap alatt összeálltak. Az arra érdemes kapitány vezetésével többször kifogtak a főként rabolni, sarcolni érkező törökökön.

A védekezni képtelen közeli, ugyancsak szőlőtermelő Sziget sorsa azonban előre vetítette Szikszó jövőjét is. Szigetet a törökök felégették, javait és lakosainak felét-háromnegyedét rabságra hurcolták. A megmenekült 10-15 háznép Szikszón húzta meg magát. Igavonó barmok hiányában zsellérként tengette életét. A történelem azonban néhányszor Szikszót is az út szélére vetette. Először 1558 nyarán „próbálta ki a sors Szikszó türelmét.” A János Zsigmond pártján álló Némethy Ferenc a tokaji várat védve, a Ferdinánd pártján harcolóktól szorongatva, János nevű öccsét a budai pasához küldte, hogy a török hadakkal a Felvidéken operálva, csökkentené a Tokajra nehezedő nyomást. A pasa, engedvén a kérésnek, a budai, esztergomi, tatai, pesti, váci, fehervári, szolnoki, hatvani, füleki és szécsényi szandzsákságok „színe-java” katonáit mozgósította. Mintegy ötezer „garázda, rabló lovast,” akik Velimán füleki bég zászlója és lófarkai alatt pusztították, rabolták, gyűjtogatták a Sajó és a Hernád völgyi településeket. „Mint a sáska – írták a korabeli prédikátorok – felélték, elpusztították a földet amerre jártak, s mint a barmot, seregestől hajtották maguk előtt a szerencsétlen rabokat,” közöttük a szikszóiakat is. Garázdaságukat megszenvedte Sajókaza, Mucsony, Sajóbáony, Sajószentpéter,

Sajólad, Onga, Szikszó, Gesztely, Felső- és Alsózsolca. Thelekessy Imrének egy „paraszt vitte meg a hírt.” Telekessy a környék kisebb váraiból maga mellé vette Forgách Simont, Bebek Györgyöt, Székely Antalt, Zalay Ferencet és másokat. A túlerőben lévő törököket Szikszó környékén is megszorongatták, Sajókaza határában pedig súlyos csapást mértek rájuk. Sokat levágtak közülük, még többet megfutamítottak. Visszavették tőlük a zsákmányt, az összefogdosott rabokat kiszabadították. Szikszó – főleg igazható barmait tekintve – ekkor szenvedte el az első olyan csapást, amit a török időkben már nem volt képes kiheverni. Azért sem, mert ekkortól kezdve állandóak voltak a zaklatások, mindennaposak a „mortalóc vendégek.”

Szikszó pusztulása, népességének nagyarányú elhurcolása, menekülése, gazdasági életének hanyatlása, földjeinek szántatlan maradása, szőleinek elgazosodása, parlagon maradása a tizenöt éves háború előestéjén következett be.

Történt, hogy Kurkut füleki bég 1588-ban – a még magyar kézen lévő Putnoktól, Egertől félve – felégette Szikszót (1588. szeptember 29.). Dúlásának hírére nagy riadalom és „futamodás lőn a felföldön, melynek ez a város volt ’anyja’. Fiai, ezek között a szerző is, amerre tudtak, menekültek. Liszkán, a Bodrognak mentiben, abaúji esperes, szántai pap [abaújszántói], Tardy György” írta ezeket a töredék mondatokat, s ő írta azt a 240 versszakra terjedő históriás éneket is, amit Thaly Kálmán publikált a Századokban. Georgius Tardy keserűségének és fájdalmának a dolgozatot intonáló, Szikszót dicséző sorai mellé idézünk négy, a fájdalmáról, keservéről szóló sort:

*Nagy keserves búcsúvétlen elváltunk,
Kevés jókkal házunkból kifutottunk,
Nagy jajszóval mindenünket elhattuk,
Az volt gondunk: miképpen szaladhassunk.*

Historia Szikszoiensis

A roppant sereg jöttén a szikszóiak nem bíztak a templomvár védelmében. Sokan közülük az erdőre futottak. A török lovasok a szerteszéledt lakosok közül a védekezőket, az ellenállókat levágták, a „piacképeseket” rabként összefogdosták. A lábas jószágot – szarvasmarhát, lovat – elhajtották, a vetéseken, szénaréteken őriztették. A fából tákolt aprócska házakat felgyújtották, az égő házakhoz közeli zsindey-, nád-, zsúp- és szalmafedelű házak tüzet fogtak. Égett, lángolt, éjszaka is világított Szikszó, s a világító házak fényénél az ágy- és ruhaneműt, a háztartási eszközöket, a szerszámokat is gyűjtögethették, rabolhatták a törökök. A mortalócok zaklatásai, a hajdúk rablásai még inkább elhatalmasodtak azt követően, hogy 1596. október 13-án Nyáry Pál kapitány és főtisztjei tiltakozása ellenére az egri vár őrsége feladta a várat a törököknek. Már korábban is rá-ráüzent a szikszói főbíróra és

esküdttársaira a budai pasa, hogy 1000 arany adóval gazdagítsák a pénztárát. Ezeket a követeléseket azonban – mint 1588-ban is – olyan egri kapitány védelmében, mint volt Rákóczi Zsigmond, vissza lehetett utasítani. 1596 után azonban a török martalócok és a hajdúk osztozkodhattak a szikszói nép szorgalmán. Szabad prédává vált a mezőváros, és éveken át fizette „a török császár adóját” Budára, megtoldva azt a Mehmet aga követelte „bor ajándékkal.” (UC 64: 13; UC 106: 76). A mezőváros nagyarányú néptelenedését jelzi, hogy a tizenöt éves háború alatt bekövetkezett lakosságcsökkenést méltányolva, a budai pasa jelentős mértékben csökkentette a mezőváros adóját.

Mezőváros a megsemmisülés peremén

A teljes megsemmisülést, „telkeinek sóval való behintését” azért kerülhette el Szikszó, mert a Bükk-fennsík, a Cserehát, a Szerencsi-dombság és a Zempléni-hegység kisebb nagyobb várainak vitézei Szerencs urának, egy időben az egri vár kapitányának, Rákóczi Zsigmondnak a hívására mindannyiszor kimozdultak fészkeikből, elégtételt venni a törökökön a magyarok pusztításáért. Hallván a hírt a törökök dúlásáról, kéretlenül is nyergeltek. Jöttek teljesíteni kötelességüket: védeni a keresztény ~ keresztyén hitet és a „édes hazát.” Szikszó mellett, a Hernád szélesre táruló völgyében nem egyszer kergették meg, kényszerítették futásra a törököket. A zsákmányt többször visszaszerezték, a rabszolgapiacra vagy kiváltásra szánt foglyokat kiszabadították. A futó törökök közül többet lekasaboltak. Foglyokat is ejtettek közülük. A megszabadítottak hálája, és a török foglyokért kapott váltságdíj volt a végváriak nyeresége. Szikszó azonban ennek ellenére hanyatlott, szorgalmas mezővárosi polgárai elhagyták, elhaltak, elszegényedtek vagy elhurcolták őket. A település végső romlásnak indult.

Nincs most terünk a gyorsan változó tulajdonosokat nyomon követni, sem a hajdú dúlások veszteségeit számba venni. Egy innen útnak induló tudós munkássága előtt tisztelgő kötetbe illő terjedelem keretei között azt sem bonthatjuk ki, hogy az Erdély- és Habsburg-hűség között ingadozó, a reformált hitre térőket és a katolikusnak maradottakat, vagy régi hitükre visszatérőket milyen sűrűséggel és milyen indokokkal konfiskálta hol a Habsburg uralkodó, hol az erdélyi fejedelem. A tizenöt éves háború kezdetétől (1593), a majtényi síkon gúlába rakott fegyverekig (1711) kölcsönösen élt mindkét fél ebbeli hatalmával. A Felvidék peremén és a Felvidéken, hajdú táborokban, végvári berkekben, törökök ellen állított leshelyeken, vásárfelverések alkalmával porlik, pusztul az emberek vagyona, hanyatlík mindenkinek a munkakedve. Haragot, gyűlöletet szítva többfelé ágazik az újszövetségi hit is. Ennek a 118 esztendőnek a történelmi sűrűjébe keveredett embereknek – a legszegényebb zsellértől a leggazdagabb nábobig – a jövője nemcsak bizonytalan, majdnem reménytelen. Pusztul, romlik, hanyatlík a Hernád-völgyében, a Bársonyos és Vadász (Mánta)

patak mentén szebb és jobb sorsot érdemlő Szikszó is. Lakói ekkor tanulták meg, hogy a történelem elől a Cserehát déli lejtőin, Eger várához közel, kőfallal kerített templomerőd birtokában sem lehet elrejtőzni.

A romlás tünetei

A terjedelem szűkössége mellett is fel kell villantanunk néhány mozzanatot a hajdan királynéi város gazdagságát és patináját végleg megtépázó 17. századi „tudósításokból.” 1670-1673 között a királyi kamara tisztviselői összeírták – a tulajdonos változása miatt Csáky Ferencné szikszói javait. Négy szőlője volt „a szikszói promontóriumon.” Őt illette a négy országos vásár jövedelmének fele. A Bársonyos patakon három kőre őrlő malom jövedelmének fele is az övé volt. Az 1553-ban még 480 egész telkes adózó háznépet számláló mezővárosban a lakosság vagyona, szorgalma és népessége azonban annyira megkopott, hogy a mezőváros felét magáénak tudó Csáky Ferencné porcióján csak 12 negyedtelkes jobbágyot és 27 lakatlan, pusztá telket találtak az összeírók. A többi telek „elkallódott,” a város tulajdonaként gázosodott vagy a kincstári tisztviselők számbavételére várakozott (UC 157: 73, 1671-1673.).

Alapos forráselemző kutatás deríthetné csak ki, hogy Szikszó megmaradása, a mezővárosi rang megőrzése mennyiben függött össze az oppidum szőlőművelő kultúrájával. Hogy ennek szerepe volt a mezővárosi szabadság megtartásában, azt ma még csak feltételezhetjük abból, hogy a lakosság gyors ütemben cserélődött és nemesedett, taksásodott. Levetette a „jobbágyi és házas zselléri státuszt.” A szikszói Mandolás, a Ragályi, Hosszú, Nyaláb, Nyerő, Sajtos, Felhábor, Alsó Magyar-hegy, Felső Magyar-hegy, Trenk, Pap Tamás és az adóösszeírások, konfiskáló leltárok ívein megbúvó szabad és dézsmás szőlők, az elnéptelenedett „in territorio Szigethiensis” területén fekvő Nagy Barát, Kis Barát, Bene szőlő, Nagy Szent Kereszt, Kis Szent Kereszt nevű – pénzért műveltetett – szőlők békésebb időben lakosokat készítettek megtelepedésre Szikszón, a szegényebb, de szorgalmas fajta kenyérkeresőkből éppúgy, mint a módosabb szőlővásárló nemesekből. Nyugtalanabb, hadjárta időkben pedig messzibb földről is vonzották szőlőmunkák idején a napszámosokat. A szőlők munkáinak egy részét ugyanis pénzért végeztették. Csak „a nyitást, a szőlő fájának vágását, a kötözést, karózást és a fedést, a tőkék őszi betakarását” végeztették a mezővárosban honos szolgálónépekkel azok a szőlőtulajdonosok, akinek voltak helyben lakó jobbágysai, zsellérei.

A szikszói bor minőségben vetekedett az abaújszántói – mindig a Hegyaljához sorolt – boréval. Ezt Kassa polgárai és a jezsuita szerzetesek² mellett vásárlásaikkal a lengyel borkereskedők is bizonyították. Külön

² A kassai jezsuitáknak Szikszón 1683 januárjában írták össze először a szőlőit.

„ráerősítettek erre” a Kincstár gazdatisztjei 1671. június 16-án, amikor a szikszói szőlők borát együtt írták össze a tarcalival. [UC 158: 33(a)] Az itt termett borokra fordított gondot és figyelmet jelzi az is, hogy Szikszón egy kőpincével egybeépült „tized beszedő házat” tartott fenn a kincstár. (UC 90: 46.) A szőlők, szántók, a mezővárosi fundusok és tartozékaik kisajátításával, kincstárhoz kerülésével függhetett össze, hogy 1677-től évtizedeken át a szikszói „négy országos vásár alkalmával a kocsmákban őfelsége borát árulták.” A bordézsmá, a vásárvám és a hegyvám fele is a fiscust illette. Arányosan a városban és határában fekvő javak fele is a Kincstárt illette.

A mezőváros elszegényedése

A történelem viharaival szemben azonban a minőségi szikszói bort termelő polgárok is tehetetleneknek bizonyultak. 1588-ban kezdődött, és Eger török kézre kerülésétől megállíthatatlanul hanyatlott, kopott, szegényedett a mezőváros. Erre utal az is, hogy egyre több szőlőt, telket, szántót, rétet – *horribile dictu* – állatokat is konfiskáltatott a Kincstár. Magszakadás esetén ez természetes volt, de szikszói konfiskálások többnyire hűtlenség miatt történtek. Az egyre gyakoribb kisajátítások az 1664-es vasvári békét követően kirobbant nemesi elégedetlenséggel hozhatók kapcsolatba. A református prédikátorok, a lázadozók, a velük pártoskodó kuriális és egytelkes nemesek javait ragadta magához a kincstár. Szepessy Pál, Fekete István, Fekete János, Csiki Ferenc, Orlay Miklós (UC 48: 12), Székely András (UC 48: 20) javainak leltárba vételét, majd gróf Csáky Ferenc birtokának a konfiskálását őrizték meg a források. A gróf Szikszó feléne volt a tulajdonosa. 1671-ben vesztette el a kastélyát, gazdasági épületeit, négy Magyar-hegyen plántált szőlőjét, (UC 26: 72), a szőlők mellett épült cselédszállását, a borházát, a benne lévő szerszámokat: kapákat, majorsági ekéit, vasalt szekereit, a béresek gondozta ökreit, teheneit, bikáját, tinóit, borjait, kancáit, csikóit, öszvéreit, sertéseit, juhait, kosait, bárányait, kilenc szamarát, lúdait, tyúkjait. Leltárba vették a kamrában talált túrót, gyapjút, juhbőröket, a szemes terményeit: borsó, lencse, búza, rozs, zab. Elkobozták három szőlőjét, szénarétjeit, három nyomásra művelt szántóföldjeit, korcsmáját, mészárszékét, vízimalmát, kovácshámorát. (UC 8: 22.) Nem egészen két-, illetve három évtizeddel később (1689-ben, majd 1699-ben) hasonló értékű javakat konfiskáltak Szikszón a rebellis Thököly Imrétől (UC 17: 5, UC. 51:37). Thököly Imrének kétszintes kastélya volt Szikszón, pusztuló, romló, háborút viselt állapotban (UC 28:20), mellette vetések, pusztá telkek, kúria és az az alatt lévő fundus, kaszálók, pusztuló malom, mészárszék, romladozó kocsmá, és használaton kívül árválkodó serfőző. A mezőváros határában makkos erdő, földesúri szőlők. Az allódiumhoz tartoztak a határ három nyomásban művelt legjobb szántóföldjei.

Az utolsó háborús pusztításra utaló cselekedet Szikszón és határában a Rákóczi-féle kuruc-labanc harcok során történt, amikor a máig ismeretlen lojalitású katonák felgyújtották a mezőváros három köre örlő vízimalmát a Bársonyos patakon. Ezt a mezőváros nemesei 1715-re újjáépítették.

Az emberek menekülése, a telkek pusztulása, a termelőeszközök tönkretétele, a falvak és városok pusztítása a 16-17. században nem korlátozódott Szikszóra. A modenai Hyppolit-kódex szerint a tragédiák, harcok, tűzvészek, törökdúlások „végelszegényedésre juttatták” ekkoriban az egri püspökség öt települését: Szikszót, Magyaródot, Hídvéget, Szőlőskét és Bútelket. (Nyáry Aébert i. m.)

Irodalom

- ÁDÁM I. SZERK. (1980): Szikszó történelme. H. n.
- BÁNLAKI J. (2001): A magyar nemzet hadtörténelme. Arcanum adatbázis
- BOROVSKY S. (1886): Magyarország vármegyei és városai. Abaúj-Torna vármegye és Kassa.
- CSÁNKI D. (1890): Magyarország történeti földrajza a Hunyadiak korában. Bp. I. 201.
- GYÖRFFY GY. (1963): Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. Bp. I. 147.
- IPOLYI A. (1968): Magyar okmány-érdekességek. Sz. 1868. 3. füzet.
- KISS L. (1997): Földrajzi nevek etimológiai szótára. Bp. II. 578.
- MAKSAY F. (1990): Magyarország birtokviszonyai a XVI. század közepén. I-II. Bp.
- NEUMANN T. (2003): Telek-pusztásodás a késő középkori Magyarországon. (A külső és belső telki állomány elszakadásának okai.) Sz. 2003. 848-884.
- NYÁRY A. (1870): A modenai Hyppolit-codex. Sz. 1870. 10. f.
- PAULER GY.: A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt. I. 56., 481. II.. 560.
- RÉTHLY A. (1962): Időjárási események és elemi csapások Magyarországon 1700-ig. Bp.
- THALY K. (1871): Ismeretlen históriás éneke a XVI.- és XVII. századból. Sz. 1871. 2. f. (Historia Szikszoiensis) Sz. 1871. 104-130.
- TÖRTÉNELMI KÖZLEMÉNYEK ABAÚJ-TORNA VÁRMEGYE ÉS KASSA MÚLTJÁBÓL. Kassa 1910-1918.
- VARGA J. (1969): Jobbágyrendszer a magyarországi feudalizmus kései századaiban. 1556-1767. Bp.
- URBÁRIUMOK ÉS ÖSSZEÍRÁSOK A MAGYAR ORASZÁGOS LEVÉLTÁRBAN (Urbaia el conscriptiones) Arcanum adatbázis
- WENCZEL G. (1880): Magyarország bányászatának kritikai története. Bp.

ADATOK A CSEREHÁTI-DOMBVIDÉK 19-20. SZÁZADI SZŐLŐ- ÉS BORTERMELÉSÉHEZ

Dr. Boros László

Tisztelettel ajánlom ezen rövid dolgozatot a magyar geográfia nagy egyéniségének, a köztiszteletnek örvendő, tudós művelőjének, Szikszó szülöttének, dr. Frisnyák Sándor professzor úrnak, a Magyar Tudományos Akadémia doktorának 80.születésnapja alkalmával. Kívánom Neki, hogy még számos évekig az eddig jellemző alkotó kedvvel, a földrajz iránti elkötelezett ügybuzgalommal végezze áldásos tudományos, tudományszervező munkáját! Isten éltesse sokáig tanítványai, munkatársai és a geográfia iránt érdeklődők örömére!

A szőlőtermesztés természetföldrajzi feltételei a Cserháton

A Cserhát a Bódva, a Sajó-völgyétől a Hernád-völgyéig terjed, dél felé háromszög alakban elkeskenyedő dombvidék. Területe 880 km². Átlagos tengerszintfeletti magassága 250-300 méter. A Cserhát napsütésben szegény, mérsékeltén hűvös – mérsékeltén száraz éghajlatú kistáj. Az évi napfénytartam kevéssel 1850 óra alatt van, nyáron, északon 690 órán át, délen 720 órán át süt a nap. A hőmérséklet évi értéke 9,0-9,2 °C, a nyári félévben 15,3-15,9 °C. A tavaszi fagy még április 25 után is előfordulhat, az első őszi fagy átlagos időpontja pedig október 13. A csapadék évi összege 600-640 mm, a nyári félévben 370-380 mm eső valószínű. Évi 40-45 napon keresztül a talajt összefüggő hótakaró borítja, az átlagos hóvastagság 18 cm körüli. A leggyakoribb szélirány az É-i, az átlagos szélsébség 2,0-2,5 m/s. A leírtakból következtethető, hogy a Cserhát éghajlata nem igazán kedvező a szőlőtermesztés számára.

Talajadottságok. A kistáj 61%-ban nyirokszerű anyagon, harmadidőszaki agyagos, homokos agyagos és kis részben löszös üledékeken kialakult agyagbemosódásos barna erdőtalajok borítják. A cserhádi talajok csupán D-en, Szikszó és Aszaló környékén nyújtanak optimálisnak mondható feltételeket a szőlőtermesztés számára.

A Cserhát szőlő- és bortermelése a 14. századtól 1873-ig

Bár a természetföldrajzi adottságok Szikszó és Aszaló környékének kivételével nem voltak kedvezőek, mégis Tokaj-Hegyalja mellett a Cserhát a másik legészakibb kistáj, ahol már a középkorban bizonyos szintű szőlőkultúra

honosodott meg. *Feyér P.* (1970) kutatásaiból tudjuk, hogy a XIV. században „A délvidéki és dunántúli régi borvidékeken túl Heves, Borsod, Abaúj, Zemplén vármegyében fáradságos telepítő tevékenységgel hódít teret a szőlő.” *Ádám I.* (1980) Budai Ézsaiást idézi, aki szerint: „Aligha hibázunk, ha azt állítjuk, miképp a Furminttal bővelkedő, s a tokaji hegytől 5 órányira fekvő szikszói hegyeket is ugyanakkor ültették be a tokaji hegyről került szőlővesszőkkel.”

A szikszói szőlők létét és jóságát igazolja egy birtoklevél, amely arról tesz említést, hogy 1406-ban a lechniczei kolostornak volt itt két háza és kitűnő bortermelő szőlője (*Ádám I. 1980*). A szőlő gyorsan elterjedt a Cserehát nyugati felében is. A szendrői uradalom falvai 1570-ben arról panaszkodnak, hogy annyi „úrdolgát” róttak ki rájuk, hogy nincs idejük saját szőlőiket, szántóikat megművelni (*Feyér P. 1970*).

Más csereháti településekkel szemben a szikszói borok jóságát az a tény is igazolja, miszerint Báthory István erdélyi fejedelemnek, a későbbi lengyel királynak négy darab szőlője volt Szikszón (*Ádám I. 1980*). A pozsonyi kamara 1737-ben kelt iratában a következőket olvashatjuk: „Általános tapasztalat, hogy a szikszói borokat jóság tekintetében alig lehet megkülönböztetni a hegyaljaiaktól.” Ezt a megállapítást a számottevő lengyelországi szállítások, vásárlások is igazolják.

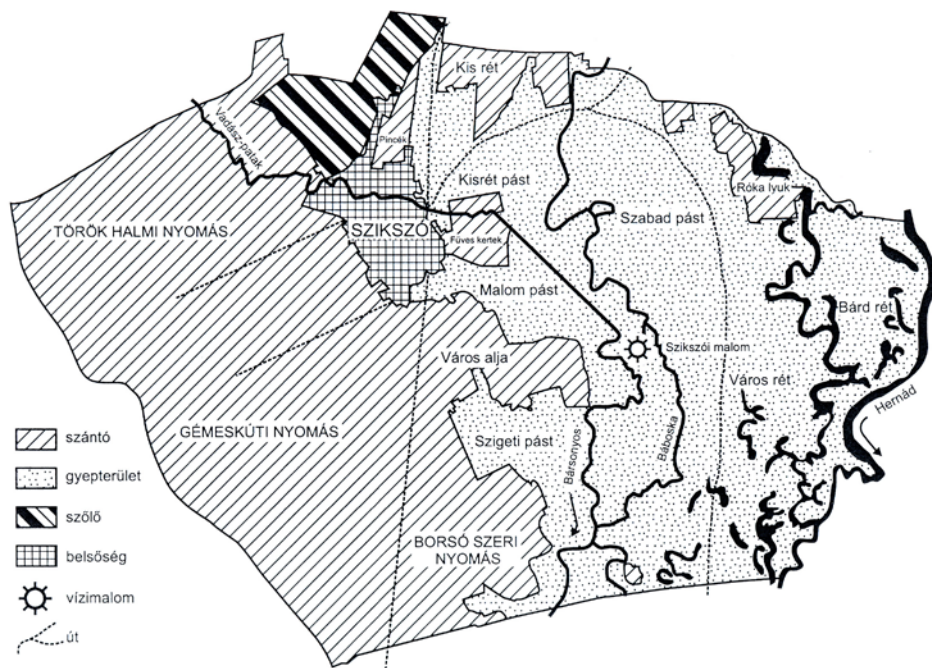
Az 1870.évi úrbéri tabellák Abaúj megyében 1873/16 hold szőlőről adnak hiteles számadást (ugyanakkor Zemplénben 10707/16 holdat foglalt el e nemes növényi kultúra.) A legnagyobb szőlőültetvények ekkor Kassa határában és a Dél-Csereháton, azaz Szikszó vidékén díszlenek. Erről tanúskodnak a hiányosan meglévő paraszti vallomások, úrbéri összeírások, Homrogd, Ináncs, Fancsal és más települések esetében említik „Eszkendőnek 36-dik Articulasza szerint szabad légyen a jobbágyoknak bort árulni Szent Mihály napjától fogva Szent György napig.” Fancsal paraszti vallomásában többek között ezeket olvashatjuk: „Mostanában itt földesuraink dézsmát semminemű vetéseinkből nem szednek egy időtől fogva, hanem csupán a szőlőből adunk hetedet.” A vallomásból információt kapunk a szőlők területi elhelyezkedésére (a háznál, ill. a falun kívül) és módjára (közte gyümölcsössel együtt termelték): „Házainknál lévő kertjeinkben, úgy a szőlőkben és szőlők alatt akiknek szőlőik vagyon, kevés gyümölcs fáik vagynak mind házuknál, mind falun kívül.”

1772-es adatfelvételezés szerint 130 abaúji község úrbéresei vállaltak szőlőmunkát Tokaj-Hegyalján. De nemcsak Hegyalján, hanem a közelebbi abaúji szőlőtermő településeken is. Így például Szikszóra a jelzett időpontban 13 településről, úm. Apátiból, Berencsből, Csenyétéből, Fájrról, Fancsalról, Alsógadnáról, Felsőgadnáról, Gagybátorból, Kupáról, Nyéstáról, Selyebről, Szanáról, Felsőkékedről, ugyanakkor Aszalóra négy településről (Apáti, Berencs, Fáj és Fancsal) jártak dolgozni.

Az első katonai felmérés (1784) a területet ábrázoló szelvényein számos helyen van szőlő feltüntetve. Pl: markánsan rajzolja meg a Szikszó

mezővárostól Ny-ra elterülő, É-D irányban hosszan elnyúló szőlőültetvényeket. A Miskolci Levéltárban őrzött, 19. század közepén készült térképlapok meglehetősen nagy pontossággal mutatják be a csereháti települések korabeli földhasznosítását.

A Szikszót ábrázoló szelvény (1. ábra) kitűnően mutatja be a település földhasznosításának térbeli rendjét. A szőlőültetvények (miként napjainkban is) a várostól É-ra emelkedő dombok DNy-i DK-i lejtőin helyezkedtek el, s a pincék ezek település felőli lábánál épültek (Magyar-hegyi pincesor).

1. ábra. Szikszó földhasznosítása a 19. század közepén.

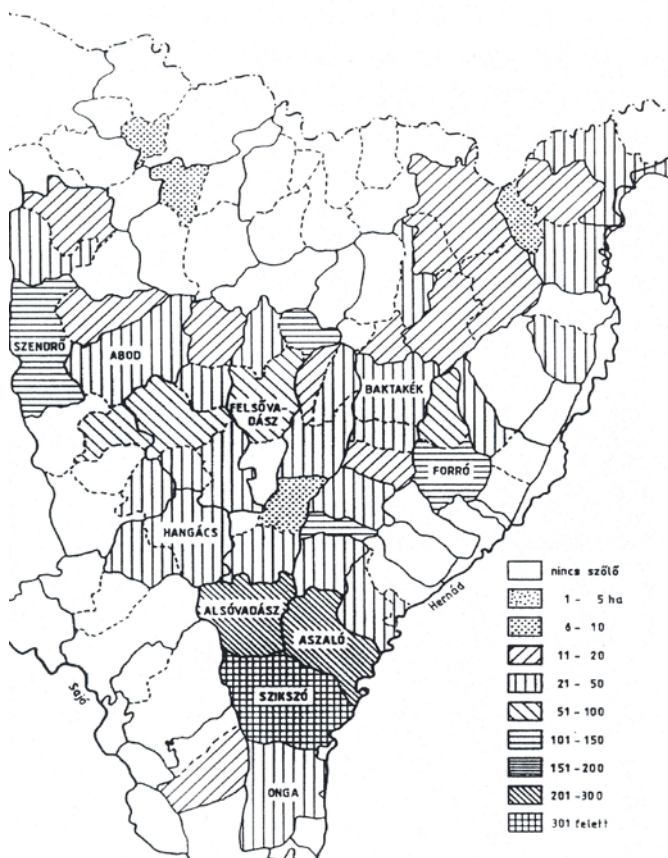
Korabeli kézíratos térkép alapján szerk.: Frisnyák S. és Dobány Z.

1=szántó, 2=szőlő, 3=rét, 4=belterület, 5=út, 6=vízimalom

A Kárpát-medence, s ezen belül a Cserehátra vonatkozó első számszerű adatok Fényes Elek: Magyarország Geographiai szótára c. munkájában (1851) tűnnek elő. Így pl. Szikszóról ezt írta: „Határa első osztálybeli és igen szép búzát terem; rétjei kövérek; bora sok és jósággra nézve a hegyaljaival vetélkedik. Aszaló leírása sokkal konkrétabb: „Határa első osztálybeli s igen termékeny; bora jó; van 1567 h. rétje és legelője, 481 h. szőleje, 237 h. erdeje.” Fancsal: „Határa 3777 hold, melyből szántó 1638 h., rét 391 h., közös legelő 355 h., szőlőhegy 226 hold, erdő 946 h. ... hasznavehetetlen 132 hold.” 1865-ben mintegy 48-50 faluban folyt kisebb-nagyobb területen szőlőművelés.

A cserehádi szőlő- és bortermelés 1873 és 1992 között

FRISNYÁK Sándor professzor számításai szerint 1873-ban a Cserehát területén a szőlő kiterjedése 3388 hektár, ennek 56%-a (=1899 ha) a szikszói körzetben volt fellelhető. Ugyanezen évben a szikszói bortermő körzet hét településén (Abaújlak, Alsóvadász, Aszaló, Felsővadász, Forró, Léh, Szikszó) 7399 hektoliter bort termeltek, amelynek 53,5 %-át Szikszón szüretelték le (1. és 2. táblázat, 2. ábra). A Központi Statisztikai Hivatal (KSH) adatai szerint 1873-ban a cserehádi települések közül a legjelentősebb szőlőtermő települések Abaújlak (130 ha), Alsóvadász (201 ha), Aszaló (288 ha), Felsővadász (75 ha), Léh (118 ha), Szendrő (105 ha) és Szikszó (978 ha) voltak (1. táblázat). Ebben az évben 53 (a 66-ból) településen termeltek kisebb-nagyobb területen szőlőt a Csereháton (1. táblázat, 2. ábra).

2. ábra. A szőlő területe a cserehádi településeken 1873-ban
KSH adatai alapján szerk.: Boros L.

1. táblázat. A Cserehát jelentősebb szőlő-bor termőhelyei 1873-ban

Település	Szőlőbirtokosok száma	A szőlő területe kat. holdban (1 hold=1600 □öl)	1873-ban termett bor (akó) ²
Csenyété	69	46 (=26 ha)	465
Fáj	32	19 (=10 ha)	730
Fülökércs	44	23 (=13 ha)	1300
Gagy (Alsó)	64	21 (=12 ha)	780
Gadna	70	47 (=27 ha)	1571
Hernádpetri	68	32 (718 ha)	-
Hernádvécse	156	43 (=24 ha)	1130
Litka	50	28 (=16 ha)	-
Novaj (Alsó)	158	67 (=38 ha)	27
Novaj (felső)	32	12 (=7 ha)	1280
Randvány (Pusztá)	25	12 (=7 ha)	-
Szemere	59	26 (=15 ha)	15
Aszaló	535	500 (=285 ha)	-
Bakta	125	73 (=40 ha)	1420
Berencs	70	47 (=27 ha)	-
Beret	89	49 (=28 ha)	1397
Detek	40	33 (=19 ha)	752
Devecser	126	70 (=40 ha)	215
Fancsal	75	130 (= 74 ha)	-
Forró	181	190 (=108 ha)	-
Halma	70	46 (=27 ha)	-
Homrogd	43	40 (=23 ha)	-
Kézsmárk	90	84 (=48 ha)	200
Léh	120	205 (=116 ha)	-
Nyésta	35	28 (=16 ha)	1485
Monaj	50	33 (=19 ha)	560
Onga	76	72 (=41 ha)	448
Selyeb	125	75 (=43 ha)	-
Szala	80	45 (=26 ha)	-
Szikszó	750	1700 (=969 ha)	-
Szolnok (Abaúj)	48	37 (=22 ha)	80
Tomor	75	60 (=34 ha)	-
Vadász (Alsó)	205	290 (=165 ha)	-
Vadász (Felső)	130	130 (=74 ha)	-

A filoxéravész az 1880-as évek közepén érte el Abaúj vármegyét, így a Cserehátot is, s iszonyatos pusztítást eredményezett a szőlőkben. A csereháti szőlők területe 1895-re 403 (más források szerint 438) hektárra csökkent, amely az 1873. évinek csupán 12%-a. Amíg 1873-ban 53 csereháti település határában írtak össze kisebb-nagyobb szőlőültetvényt, addig 1895-ben csupán 24-ben. 1873-ban Szikszón 978-ban hektáron folyó szőlőtermesztés, 1895-re 1 hektár maradt belőle (2. táblázat). 28 faluban teljesen kipusztult a szőlő, egyetlen holdnyi sem maradt meg, - így pl. Abaújlakon, Abaújszolnokon, Deteken, Fancsalon, Fájon, Garadnán, Lakon, Novajdrányon, Monajon, Nyomáron,

Szemerén, Tomoron, de Abaújdevecserben, Baktakéken, Hernádvécsein, Homrodon és Martonyiban is csak egyetlen holdnyi szőlőt találtak az összeírók (2. táblázat).

Szikszón Varga József lelkész a filoxéravész előtti állapotokat így rögzítette: „A nyugat felé terjedő hegyek, úgyszintén a város felett lévő, Aszaló felé húzódó halmok és mind szőlővel vannak kitelepítve. Nem volt olyan szegény zsellér a községben, kinek egy-két szőlője ne lett volna.” A református egyház jegyzőkönyve közli néhány szikszói dülő nevét és nagyságát is. „A Pajzos nevű szabad szőlő 25 kapás, az Üveges 12, a Tölgyfás 18, a Boldoganya 14, a Nyúlmáj 40, a Magyar-hegy 3 kapás szőlő.”

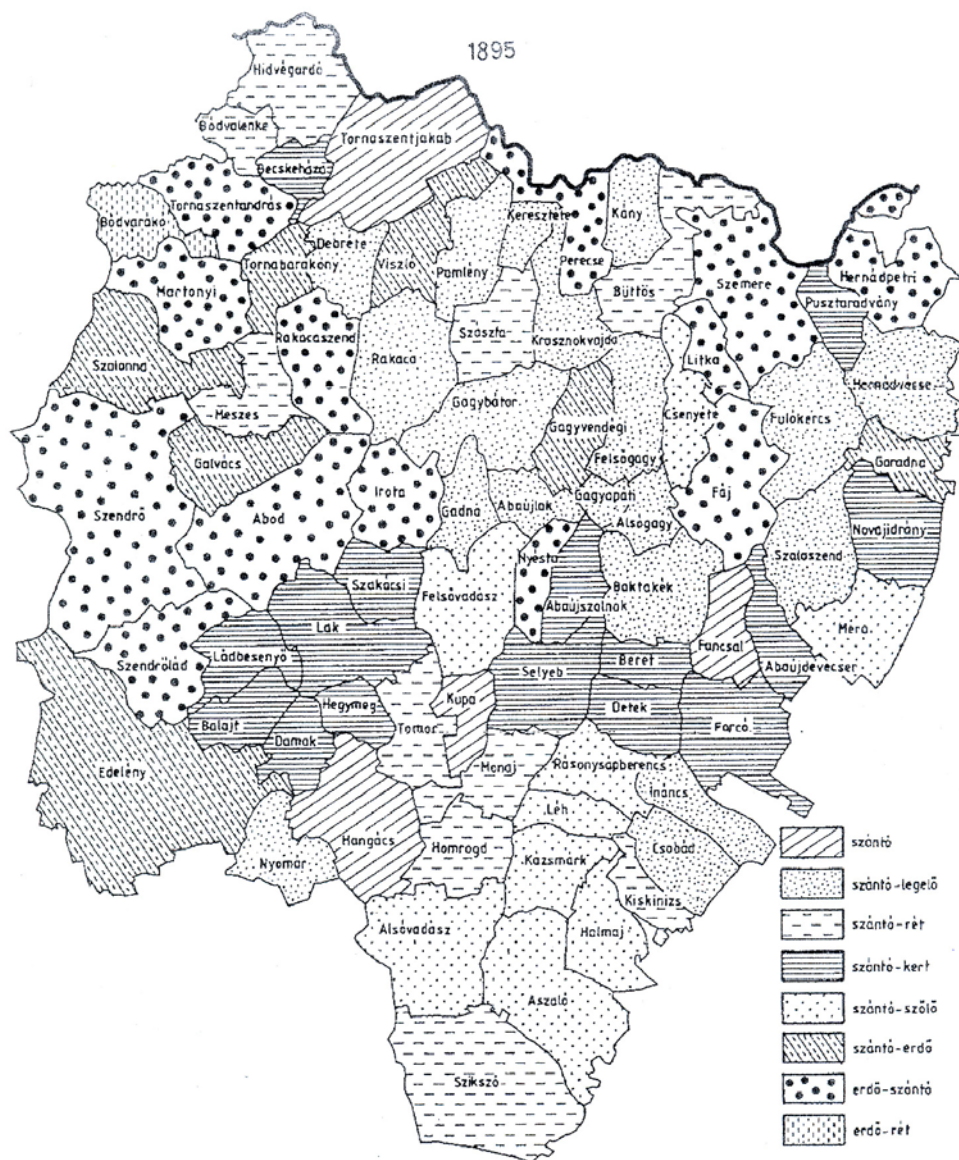
A filoxéra pusztítás mértékére utal a református egyház későbbi, az 1890-es évek végéről való jegyzőkönyve is: „A Boldoganya, a Nyúlmáj, a Tölgyfás és a Vámos úti szőlők kiirtva, a Pajzos pusztulóban”.

„Az elpusztult szőlőket a legtöbb esetben sem a község, sem az egyház, sem az uraság nem pótolhatta, a gazdák is elsősorban a direktermő szőlőfajták ültetésével igyekeztek segíteni a bajon. Az egykori híres szőlőkultúra lehanyatlott, s a XIX. század végén és a XX. század elején a gabonatermelés került előtérbe” (ÁDÁM I. 1980.).

Az újraterelítés lassúságára jellemző, hogy 1913-ig csak 191, 1935-re 152 hektárral növekedett a szőlő területe. Szikszón 1913-ban 44, 1935-ben 47 hektárt tartott nyilván a statisztika, de nem volt jobb a helyzet Abaújlakon (1913-ban: 11 ha, 1935-ben 17 ha), Alsóvadászon (1913: 41 ha, 1935: 51 ha) és más helyeken sem. Aszalón 1935-ig folyamatosan teret veszített a szőlő (2. táblázat, 3. és 4. ábrák). Itt az 1935-ös termőterület csupán 32,3%-a volt az 1873-asnak.

A Csereháton rendkívül lassú volt a szőlőrekonstrukció, s számos helyen az elpusztult tőkék helyére ellenálló, de értéktelen, rossz bort adó direktermő fajtákat telepítettek. A piacra termelés gyakorlatilag megszűnt, a gazdák önellátásra rendezkedtek be. Az első világháború visszavetette a gazdaságot. A filoxéravészt tehát még ki sem heverte a táj, amikor 1920-ban újabb csapás érte: elvesztette természetes központját: Kassát.

Az északi városok felé irányuló igen aktív borkereskedelmének útját állta az újonnan meghúzott országhatár. 1913-hoz képest 1935-re ugyan 22,6%-kal növekedett a szőlőterület (2. táblázat), de még mindig messze elmaradt az 1873-as szinttől. 1913-ban mindössze 457 hektáron termeltek szőlőt, 1935-ben pedig 590 hektáron. Még olyan hagyományos termőhelyen, mint Aszaló és Szikszó az 1873-hoz képest igen mérsékelt területen termeltek szőlőt (az előbbi helyen 93 hektáron, az utóbbin 47 hektáron).

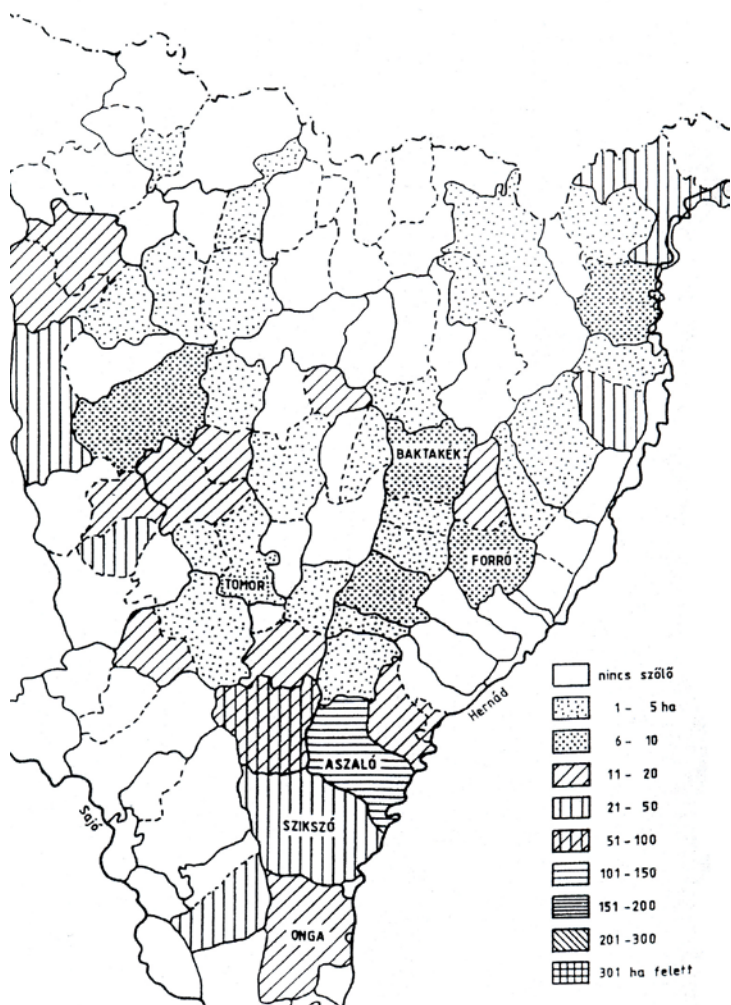

3. ábra. Földhasznosítási típusok az 1895-ös statisztikai adatok alapján
Szerk.: Dobány Z.

2.táblázat. A szőlőterület alakulása a Cserehát néhány településén (1873-1992)

Település	Szőlőterület, hektár					
	1873	1895	1913	1935	1965	1992
Abaújdevecser	40	1	5	5	17	11
Abaújlak	130	-	11	17	41	24
Abaújszolnok	21	-	1	1	7	9
Abod	33	-	5	7	15	12
Alsógagy	12	13	1	1	8	5
Alsóvadász	201	15	41	51	67	46
Arnót	20	-	-	44	33	21
Aszaló	288	170	102	93	125	62
Baktakék	43	1	5	7	20	19
Beret	29	-	1	1	15	4
Büttös	-	-	-	-	6	4
Csenyété	27	20	-	-	5	1
Detek	19	-	1	-	6	5
Fancsal	75	-	13	13	18	14
Fáj	11	-	-	3	9	2
Felsővadász	75	27	1	1	8	6
Forró	109	-	8	7	23	18
Fulókércs	14	-	-	-	3	-
Gagyapáti	-	-	-	1	2	2
Galvács	11	-	3	4	2	-
Garadna	28	-	3	3	4	5
Halmaj	26	25	4	11	6	5
Hegymeg	29	-	5	5	7	8
Hidasnémeti	41	43	34	31	58	25
Hernádvécse	25	1	10	9	2	-
Homrogd	23	1	9	12	17	15
Kázmárk	49	30	1	1	16	8
Krasznokvajda	-	-	-	-	10	3
Litka	16	-	-	2	7	2
Monaj	19	-	2	3	14	12
Novajdrány	50	-	14	22	10	10
Nyésta	17	-	-	-	3	2
Nyomár	37	-	6	13	21	38
Onga	42	1	17	18	37	30
Pamlény	-	2	-	-	8	2
Pusztaradvány	7	-	-	-	8	4
Rásonysápberencs	42	14	7	9	24	11
Selyeb	43	7	-	-	8	15
Szahácsi	29	-	3	13	10	-
Szalaszend	59	-	1	1	5	8
Szemere	15	-	1	2	14	8
Szendő	105	16	28	33	27	33
Szikszó	978	1	44	47	65	65
Tomor	35	-	3	5	8	11
Összesen	3290	438	457	590	1024	592

Forrás: A KSH adatai alapján összeállította: Boros László

4. ábra. A szőlőterület községenként 1935-ben.
KSH adatai alapján szerk.: Boros L.

1935 után rövid ideig valamelyest erőteljesebben területi növekedés ment végbe, de a II. világháború elvonta az emberi és technikai erőket a mezőgazdaságtól, így a szőlőtermeléstől is. A hanyatlás további okai, hogy csak Szikszó és Aszaló fekszik dinamikus vonal mentén, a többi falu kedvezőtlen közlekedésföldrajzi, nehezen megközelítő helyen fekszik, amelyek vasút és jól kiépített utak hiányában nem tudtak bekapcsolódni az ország vérkeringésébe. Tőke hiányában nem tudtak fejleszteni, nem volt lehetséges megfelelő feldolgozó és tároló kapacitást kiépíteni.

A második világháború után, az 1940-es évek második, az 1950-es évek első felében az erőszakos téjeszesítés, a „kulák”-üldözés, a hozzá nem értő vezetés, az ország elszegényesedése sokat ártott a mezőgazdaságnak, így a szőlőtermesztésnek is. Az erőltetett iparosítás elvonta az anyagi- és humán erőforrásokat. Az 1950-es és az 1960-as évektől egyre határozottabban jelentkeztek a kedvezőtlen demográfiai folyamatok: felgyorsult a fiatalok elvándorlása a városi üzemekbe, a lakosság előregedése, fogyása, a kistáj elnéptelenedése.

3.táblázat. A szőlőterület megoszlása a Cserehát néhány településén szőlőfajták szerint (hektárban) 1965-ben

Község	Furmint	Hárs-levelű	Olasz-rizling	Egyéb fehér borszőlő	Direkt-termő	Csemeg e szőlő fajták	Vörös bor-szőlő fajták	Összes szőlő
Abaújlak	5	-	0	12	24	-	-	41
Alsóvadász	-	-	0	23	44	-	-	67
Arnót	-	-	-	-	33	-	-	33
Aszaló	4	-	15	66	33	4	-	125
Baktakék	-	-	0	1	19	-	-	20
Csobád	-	-	-	3	10	-	-	13
Damak	-	-	-	-	21	-	-	21
Fancsal	-	-	-	-	18	-	-	18
Forró	-	-	-	-	23	-	-	23
Hangács	-	-	-	-	13	-	-	13
Hegymeg	-	-	-	1	6	-	-	7
Hernádvécse	-	-	-	1	0	1	-	2
Kázsmárk	-	0	-	7	9	-	-	16
Krasznokvajda	-	-	-	1	9	-	-	10
Lak	-	-	-	-	19	-	-	19
Martonyi	-	-	-	1	13	-	-	14
Monaj	-	-	-	0	14	-	-	14
Novajdrány	-	-	-	0	10	-	-	10
Nyomár	-	-	-	1	20	-	-	21
Pamlény	-	-	-	-	8	-	-	8
Rásonysápberencs	-	-	0	2	22	-	-	24
Szakácsi	-	-	-	1	9	-	-	10
Szemere	1	-	1	2	10	-	-	14
Szendró	-	-	-	-	27	-	-	27
Szendrőlád	-	-	-	-	29	-	-	29
Szikszó	20	5	6	32	6	-	-	65
Cserehát össz.(ha)	36	5	23	178	644	7	-	893
%	4,1	0,5	2,6	19,9	72,1	0,8	-	100

Forrás: Történeti Statisztikai Kötetek alapján

Az 1950-es, 1960-as években nagyüzemi szőlőtelepítés csak elvétve volt tapasztalható a Csereháton, mindvégig a sorvadó, korszerűtlen technikával gazdálkodó kisüzemi parcellákon folyt, s folyik részben ma is a szőlő- és bortermelés (1-4. kép).

1935 után 1965-ben történt a következő igazán széleskörű, mindenre kiterjedő mezőgazdasági, ezen belül szőlészeti statisztikai felmérés. Ekkor 1024 hektár szőlőt írtak össze a Cserehát 66 településén, amely 31,1%-a az 1873-as szőlőterületnek, és 1,7-szerese az 1935. évinek. Sajátosság, hogy az 1956-os forradalom után megszűnt erőszakos kollektivizálást követően némileg megnövekedett a lakosság szőlőtelepítési kedve, elterjedtek a háztáji gazdaságok és a hobby-kertek, szaporodtak a gyümölcsközteses szőlőparcellák. 1965-ben a legnagyobb szőlőültetvénnyel Aszaló (125 ha), Szikszó (65 ha), Alsóvadász (67 ha), Abaújlak (41 ha), Hidasnémeti (58 ha) és Szendrő (27 ha) rendelkezett, még 1-2 hektárral hét település (pl. Szászfő, Kány, Galvács, Gagyapáti).

1. kép: Kordonos szőlők Szikszón a Magyar-hegyen

1965-ben a Csereháton termesztett szőlőfajták közül 72,1% (!) direkttermő, 4,1 % furmint, 0,5% hárslevelű, 2,6 % olaszrizling, 19,9 % egyéb fehér borszőlő, 0,8 % csemegeszőlő. A kistájon csak fehér bort adó szőlőt termesztettek, vörös bort adót csak mutatóba (3. táblázat). A megtermelt bor mennyisége 16673 hektoliter, amelyből 16634 hl a fehérbor, s a vörös csupán

39 hl, siller egyáltalán nem volt (4. táblázat). A szőlők állapota közepesnek volt mondható ezen évben. Konkrétan 27,5 %-a jó, 55,0 %-a közepes, 15,0 %-a gyenge, 2,5 %-a pusztuló.

2. kép: Soros szőlő köztes gyümölcsössel Szikszó határában.

1965-ben a szőlők kora a következőképpen alakult: 0-4 éves 1,9 %, 5-12 éves 7,7 %, 13-25 éves 20,4 %, 25 évesnél idősebb 70,0 %, tehát korosnak mondható (5. táblázat). Pl. a szikszói tőkeállomány 83,1 %-a, Aszalóé 80,8 %-a, Alsóvadászé 83,8 %-a volt 25 évesnél idősebb. 1965-ben a Cserehát minden településén találtak kisebb kiterjedésű szőlőültetvényt a statisztikai összeírók. Ezt követően határozott hanyatlás következett be. A szőlők részesedése az összes földalapról az 1980-as és 1990-es években 0 és 3,4 % között váltakozott.

Legmagasabb Abaújlakon (3,4 %), Aszalón (2,4 %), Damakon (2,3 %), Alsóvadászon (2,0 %) és Szikszón (1,8 %). Az 1990-es évek elejére húsz olyan települést lehet találni, ahol 1965-ben még termeltek szőlőt, de 1992-ben már egyetlen hektárt sem tart számon a statisztika. A szőlő napjainkra alárendelt szerepet játszik a Csereháton, némileg kivételt képez ez alól Szikszó és környéke, ahol szépen művelt szőlőtáblák, prэшázak, borpincék tanúskodnak az egykor szebb napokat megért szőlőkultúráról.

3. kép: A Borok Háza Szikszó. Előtte Frisnyák Sándor professzor és Boros Lászlóné Mester Judit

4. kép: Présházak és pincék Szikszón (BOROS LÁSZLÓ felvételei)

A tároló kapacitásról viszonylag szerényebb ismereteink vannak, de pl. a 18-19. századi kéziratok térképekről világosan levonható, hogy néhány cserehádi település határában, általában a faluszél és a szőlőskertek (domboldalak) találkozásánál kisebb-nagyobb pincesorok, „pincefalvak” jöttek létre. Így pl. Aszalón a falutól Ny-ra Pincék alja megjelöléssel egy dűlőút két oldalán hosszú pincesor jelöl a 19. század közepén készült térképlap. Szikszó É-i peremén, a Magyar-hegy lábánál már a 19. század közepén létezett az a pincesor, amely némileg kibővülve és átformálva ma is látható.

4. táblázat. A szőlőterület és a termelt bor mennyisége a Cserehát néhány településén fajtacsoportonként 1873-ban.

Község	Szőlőterület hektár	Termelt bor mennyisége, hektoliter			
		fehér	vörös	siller	összesen
Abaújdevecser	40	233	-	-	233
Abaújszolnok	21	242	-	-	242
Alsóvadász	201	1128	-	-	1128
Arnót	20	226	-	-	226
Aszaló	288	1414	-	-	1414
Baktakék	43	340	-	-	340
Beret	29	388	-	-	388
Damak	45	793	-	-	793
Fancsal	75	297	-	-	297
Felsőgagy	30	220	-	-	220
Felsővadász	75	260	-	-	260
Forró	109	467	-	-	467
Garadna	28	125	-	-	125
Halmai	26	226	-	-	226
Hangács	29	262	-	-	262
Hegymeg	29	79	-	-	79
Hernádszurdok	13	92	-	-	92
Hernádvecse	25	73	-	-	73
Homrogd	23	91	-	-	91
Kázmárk	49	362	-	-	362
Litka	16	153	-	-	153
Martonyi	15	175	-	-	175
Novajidrány	50	666	-	-	666
Nyesta	17	204	-	-	204
Nyomár	37	170	-	-	170
Rásonysápberencs	42	372	-	-	372
Selyeb	43	453	-	-	453
Szemere	15	255	-	-	255
Szendró	105	1243	-	-	1243
Szikszó	978	3960	-	-	3960
Cserehát	3211	16634	39	-	16673

Forrás: Tört. Statisztika Kötetek alapján

A szőlőterület nagyságához képest a pincék száma sok. De ha a parcellák számát vesszük alapul, akkor már nem érezhetünk aránytalanságot. Pl. 1992-ben Aszalón 450 adófizető és 50, az az alól felmentést élvező szőlőbirtokost tartottak számon, s a megtermelt bort 270 pincében tárolták, melynek 90 %-ára prэшáz is épült. Szikszó egykori – és részben mai – szőlőkultúrájára jellemző, hogy egy tekintélyes „borok háza” is épült a Magyar-hegy lábánál (3. kép). Fancsalon a szőlőparcellák alján, az országút mentén sorakoznak a prэшázak és pincék.

5.táblázat. A szőlőterület megoszlása a tőkék állapota és kora szerint (hektár)

Község	A szőlő állapota				A szőlő kora			
	jó	közepes	gyenge	pusztuló	0-4	5-12	13-25	25 évesnél több
Abaújlak	19	20	2	-	-	0	1	40
Alsóvadász	6	33	21	7	1	4	5	57
Aszaló	22	73	24	6	11	1	12	101
Baktakék	3	12	5	0	-	1	1	19
Beret	7	5	2	1	-	5	2	8
Damak	6	10	5	-	-	4	3	14
Fancsal	5	10	2	1	-	0	-	18
Felsővadász	5	3	-	-	-	-	1	7
Forró	6	13	4	0	-	2	-	21
Halmai	-	4	2	0	-	-	4	2
Hangács	10	3	0	-	-	0	11	2
Hegymeg	4	2	1	-	-	1	3	3
Homrogd	3	8	6	-	-	-	5	12
Kázmárk	2	14	-	-	0	1	1	14
Onga	0	29	8	-	-	-	7	30
Pamlény	4	3	1	-	-	-	3	5
Rásonysápberencs	1	16	-	-	-	0	4	10
Szemere	7	6	0	1	1	-	-	13
Szendró	11	12	4	0	-	10	10	7
Szendrölád	2	15	11	1	-	1	2	36
Szikszó	19	37	7	2	0	5	6	54
Cserehát össz.(ha)	243	485	132	22	17	68	179	615
%	27,5	55,0	15,0	2,5	1,9	7,7	20,4	70,0

Forrás: Történeti Statisztikai Kötetek alapján 1965

Összegzés

Összességében megállapítható: a ma halmozottan hátrányos helyzetű csereháti kistáj déli részén a korábbi évszázadokban fejlett szőlő- és borkultúra volt honos. A természetföldrajzi tényezők (lössön kialakult csernozjom barna erdőtalaj, a Miskolci-kapu, az Alföld felől érkező melegebb légtömegek stb.) lehetővé teszik,

hogy a Cserehát D-i, elkeskenyedő részén (Szikszó környékén) jó minőségű asztali borok teremjenek. Észak felé haladva a természetföldrajzi feltételek kedvezőtlenebbé válnak, a kevesebb napsütés, az agyagos talaj nem teszi lehetővé a minőségi szőlő- és bortermelést. A középső, de még inkább az északi területen mind erősebben csökken a szőlő termőterülete, romlik a bor minősége, jobbára csak direkttermő fajtákat termesztenek, s önellátásra törekcszenek.

A filoxéravész alapvetően megrendítette a Cserehát szőlő- és borgazdaságát, az azt követő struktúraváltás háttérbe szorította, majd a trianoni határok meghúzása (1920) pedig megfosztotta Közép- és Észak-Cserehátot legfontosabb piacközpontjától, Kassától. A két világháború és a második világháború utáni kollektivizálás további károkat okozott a kistájon is. A szőlő- és bortermelés hanyatlása napjainkig tart, gyakorlatilag csak Szikszó-Aszaló-Alsóvadász környékén lehet látni szemet gyönyörködtető kisebb-nagyobb ültetvényeket, máshol csak helyi igényeket elégít ki a szőlő- és bortermelés.

Irodalom

ABAÚJ-TORNA VÁRMEGYE ÉS KASSA, MAGYARORSZÁG VÁRMEGYÉI ÉS VÁROSAI.

Szerk.: Sziklay János és Borovszky Samu Bp.

ÁDÁM I. (1980): Szikszó: Egy abaúji község története. Szikszó.157. p.

BOROS L. (1984): Borsod-Abaúj-Zemplén megye. In. FRISNYÁK S. szerk.: Budapest és a megyénk földrajza. Tankönyvkiadó, Bp. pp. 95-115.

BOROS L. (1986): Borsod-Abaúj-Zemplén megye keleti része mezőgazdaságának néhány jellemző vonása. Földr. Értesítő XXV. 3-4. pp. 313-336.

BOROS L. (1994): Adalékok a Szikszó-cserehádi borvidék történeti földrajzához. In. SIMON I.-BOROS L.. szerk: Észak- és Kelet-Magyarországi Földrajzi Évkönyv 1. Miskolc-Nyíregyháza: pp. 155-176.

DOBÁNY Z. (1998): A Cserehát gazdasági élete a 18-19. században. In FRISNYÁK S. szerk.: A Felvidék történeti földrajza. Nyíregyháza. pp. 383-402.

FEYÉR P. (1970): Szőlő- és borgazdaságunk történetének alapjai. Akadémiai Kiadó, Bp. p. 408.

FÉNYES E. (1851): Magyarország geographiai szótára. Pest.

FRISNYÁK S. (1988): Északi-medencesor. In. FRISNYÁK SÁNDOR szerk.: Magyarország földrajza. Tankönyvkiadó, Bp. pp. 271-272.

FRISNYÁK S. (1984): Budapest és a megyék földrajza. Tankönyvkiadó, Bp. 396.p.

FRISNYÁK S. (1990): Magyarország történeti földrajza. Tankönyvkiadó, Bp. 213.p.

KELETI K. (1875): Magyarország szőlészeti statisztikája 1860-1873. Bp.

LACZKÓ I. (1980): A hegy- és dombvidéki gazdálkodás ökonómiai alapjai. Mezőgazdasági Kiadó, Bp. 233.p.

TÖRTÉNELMI STATISZTIKAI KÖTETEK (1986) Szőlőtermelés. Községsoros adatok 1873-1965. Bp. 519.p.

A MAGYAR-LENGYEL HATÁR ÉS HATÁRFORGALOM 1939-BEN

Dr. Suba János

Lengyel-magyar határ létrejötte

A XX. századi magyar történelemnek volt egy olyan rövid életű szakasza, amikor a két baráti nép országának közös határszakasza volt. 1939. március 15-18-án, Csehszlovákia likvidálásakor és Kárpátalja megszállásakor 12 171 km² terület, 496 000 lakossal (ebből magyar volt 12,7 %) került vissza Magyarországhoz¹. Ezzel az aktussal Magyarország kijutott a történelmi határaitra, a Kárpátok gerincére. Újabb lépés történt a korábbi térszerkezet helyreállítására.²

A határvonal itt változatlan maradt mind Lengyelország, mind a Szovjetunió viszonylatában, csak az állandósított határjeleken kellett kicserélni a címereket. 1939. március 16-tól 1939 szeptemberéig - Lengyelország német, illetve szovjet megszállásáig – a két államnak közös határszakasza volt. Megkezdődött a terület beintegrálása a „szent istváni állam kötelékébe”.³

A magyar határőrizet jellemzői

¹ Az 1938. november 2-án meghozott első bécsi döntés értelmében Magyarország visszakapta a Felvidék magyarlakta területeinek nagy részét. Kárpátalja nyugati része, Munkács, Ungvár és Beregszász környéke visszatért az anyaországhoz. A fennmaradó területeken a ruszin Volosin kormányzó vette át a vezetést, megpróbálta Kárpátalja önállóságát megteremteni, úgy hogy Hitler jóváhagyását igyekezett megszerezni önállósulási törekvéseihez. A magyar kormány, tárgyalásokat kezdett vele, de ezek elhúzódtak. Az egyre gyakoribb határvillongásokra való hivatkozással a csehszlovák állam teljes szétesését követően magyar csapatok bevonultak Kárpátaljára. (Suba J.) A bekebelezést az 1939. évi VI. törvénycikk szentesítette. (Magyar Szent Koronához visszatért kárpátaljai területeknek az országgal egyesítéséről. Corpus Juris CD.)

² A történelmi térszerkezetre lásd: Csüllög Gábor: A Kárpát-medencei államtér problémái Trianon után. In: Közép-Európai Közlemények III. évfolyam 4. szám (No 11.) 2010. pp. 56-61. Csüllög G. 1998: Térszerveződési irányok a Felvidék regionális tagolódásában In Frisnyák S. (szerk.) A Felvidék történeti földrajza Nyíregyháza, 1998. pp. 243-253. Csüllög G. 1997: Szempontok és módszerek történeti tájak és régiók kárpát-medencei szerveződésének történeti földrajzi vizsgálatához. – In: Füleki Gy. (szerk.) A táj változásai a honfoglalás óta a Kárpát-medencében. Gödöllői Agrártudományi Egyetem MSzKI, Gödöllő, pp. 291-296.

³ 1940. évi XI. törvénycikk a felvidéki és kárpátaljai területek visszacsatolásával kapcsolatos nemzetközi vonatkozású kérdések szabályozásáról. Corpus Juris CD. Lásd: Suba J.: A polgári Magyarország közigazgatási beosztásának alakulása a határváltozások tükrében 1867-1941 között. In: Rendvédelem-történeti Füzetek X. évf./12. szám. Budapest 2001. 102 - 107. p.

A magyar államhatárok őrzését, a magyar határőrizeti szervek (Vámőrség, Határőrség, Határvadászok) látták el. Az államhatár őrzését végrehajtó testületek működését szabályozó rendeletekben három feladatrendszert hoztak létre: a határ számontartása, megfigyelése, felderítése, a határsértések megakadályozása; a határ rendjének, biztonságának fenntartása, megvédése. A magyar határőrizetet a honvédelmi minisztérium felügyelte. A magyar határőrizet színtere gyakorlatilag a határvonaltól az ország belseje felé számított 15 km körüli területsávot foglalta magába. Ide csak kishatárforgalmi engedéllyel lehetett belépni. A határőrzést az államhatár nem engedélyezett helyen, módon és időben történő átlépésének megakadályozása céljából folytatták, amit járőrözéssel és kiegészítő tevékenységi formákkal valósítottak meg. Két fő járőrfajtát alkalmaztak, az álló és mozgó járőrt. Az álló őrségek általában 2-8 főből álltak. Ennek két fő fajtája volt, az időszakos és állandó őrségek. A járőröknek joguk volt kényszerítő eszközként fegyverüket is alkalmazni, továbbá bilincselést és motozást is. Joguk volt fegyvert használni.⁴

A két világháború közötti magyar határőrizet sajátossága volt az intenzív határszéli forgalom, mai terminológiával kishatárforgalom, amely a határ által kettévágott területek gazdaságát, családi kapcsolatokat kötött össze. Ezt külön államközi egyezmények mellékleteiben szabályozták.⁵

Magyar- lengyel határszakasz őrzése

1938. október 1-jétől, a Határőrség a Honvédelmi Minisztérium alárendeltségébe került, ahol határvadász alakulatokká szervezték át, és a határőrizet mellett a határvédelmet is ellátták. Az 1938. március 5-ei győri program első ütemében a „Huba”hadrenddel hét határvadász-dandár szervezése kezdődött meg, 24 határvadász-zászlóaljjal.⁶ A zászlóaljak egy része az úgynevezett csapatrész, bizonyos eltérésekkel megegyezett egy gyalogos, vagy hegyi zászlóalj felépítésével, tisztán katonai jellegű tevékenységre alkalmazták. A határvédelmi csapatoknak elől levő, már békében is a határon szolgálatot

⁴ A határőrizeti struktúrára lásd: Suba J.: A magyar határőrizeti struktúra változásai és a déli határszakasz In: Balkán füzetek különszám II. (szerk.: M Császár Zsuzsa) pp. 222-232. Pécs TTK FI KMBTK 2009.

⁵ A kishatárforgalomra lásd: Suba J.: Határátkelőhelyek, vámutak a trianoni Magyarországon 1919-1938 In: Kárpát-medence: természet, társadalom, gazdaság (Szerk.:) Frisnyák Sándor-Gál András (556 p.) 539-556 p. Nyíregyháza-Szerencs 2003. szabályozásra lásd: Suba J.: Határmenti forgalom szabályozása Magyarországon a két világháború között In: A Kárpát-medence politikai földrajza IV. magyar politikai földrajzi konferencia Pécs 2004. okt.7-8. (szerk: Pap Norbert - Végh Andor) Pécs 2005. 110-118 p.

⁶ A hadsereg szervezésére lásd: Csima János: Adalékok a Horthy-hadsereg szervezetének és háborús tevékenységének tanulmányozásához (1938–1945). HM Központi Irattár, Budapest, 1961.

teljesítő része a határvadász őrök voltak, létszámuk 20-70 fő körül mozgott, melyeket a portyázó századparancsnokságok fogtak össze. A már ismertetett feladatokat a Beszkidek és a Máramarosi-havasok zord, 1500-2000 méteres vonulatai között kellett megvalósítani.

Ekkor került felállításra a 25. és a 26. határvadász-zászlóalj is, amelynek őrsei később ellátta a magyar-lengyel határszakasz őrzését.⁷ A 25. határvadász – zászlóalj századai április 8-án Munkácsról Szolyvára⁸, Volócra⁹ és Ökörmezőre¹⁰ települtek. Fő feladatuk a magyar-lengyel határ biztosítása volt. A nekik kiutalt határsávban határvadász őröket állítottak fel. Az 1. portyázó század parancsnokság: Volóc, őrsei¹¹: Felsőszinevár¹² (Lengyel határ), Toronya¹³ (Lengyel határ), Lengyelszálás¹⁴ (Lengyel határ), Felsőhidegpatak¹⁵ (Lengyel határ), Kisszoólyva¹⁶ (Lengyel határ), Alsóverecke¹⁷ (Lengyel határ),

⁷ 1938. október 1-vel a 25. határvadász zászlóaljat az újonnan felállított 8. határvadász dandár alárendeltségébe helyezték melynek parancsnoksága Sátoraljaiújhelyen állomásozott. 1939. április 5-én a zászlóalj és a dandárparancsnokság Ungvárra települt. A határvadász zászlóaljak történetére lásd: Csima: i.m., 25. határvadász zászlóaljra <http://www.hatarvadasz.hu/index22.html>, a 26. zászlóaljra <http://www.hatarvadasz.hu/index17.html>.

⁸ Szolyva (ukránul Свалява / Szvaljava, szlovákul Svalová,románul Svalova) város az Ukrajna Kárpátaljai területén, a Szolyvai járás székhelye. A város Munkácstól 30 km-re, északkeletre a Latorca bal partján a Sztrij-hegy lábánál fekszik, ott ahol a Szolyva-pataka Latorcába ömlik.

⁹ Volóc (ukránul Воловець[Volovec],szlovákul Volovec) város Ukrajnában Kárpátalján, a Volóci járás székhelye. Szolyvától 30 km-re északkeletre fekszik.

¹⁰ Ökörmező (ukránul Міжгір'я [Mizshirja],oroszul Межгоре [Mezgore],1953-ig Volove Polje (Волове Поле) település Ukrajnában Kárpátalján, az Ökörmezői járás székhelye. Husztól 65km-re északra, a Nagy-ágyfolyó és a Volovec-patak összefolyásánál fekszik.

¹¹ A települések neveit a korabeli helyesírás szerint irtuk. A nevek variációit a korabeli térképekről vettük le. A Kárpátalja 1: 200 000 ma. térkép kiadásai (1939, 1940, 1942)általában két nevet, az 1: 50 000 ma (1944.) térképszelvények három névváriáns tüntettek fel.

¹² Felsőszinevár (Szinevérpolyána, ukránul Синевирська Поляна[Szinevirszka Poljana] / [Synevyr's'ka Poliana]), oroszul Синевирская Поляна[Szinyevir'szkaja Poljana] / [Sinevirs'kaja Poljana]) falu Ukrajnában Kárpátalján, az Ökörmezői járásban. Ökörmezőtől 15 km-re, északkeletre, a Talabor partján fekszik.

¹³ Toronya (ukránul Торунь (Toruny/Torun), szlovákul Toroňany) falu Ukrajnában Kárpátalján, az Ökörmezői járásban. Ökörmezőtől 25 km-re, északkeletre a Toroncsak-patak és a Nagy-ágy folyó összefolyásánál fekszik.

¹⁴ Lengyelszálás (Lachovec, Ljahovec, Ljahovecz, Lyachovec, Lyachovecz, Lyahóc, Lyachucz, Lyáhovec) település Ukrajnában, Kárpátalján, az Ökörmezői járásban. Ökörmezőtől északnyugatra.

¹⁵ Felsőhidegpatak (Sztudena, Sztudeno, Visneje Sztudenoje) település Ukrajnában Kárpátalján, az Ökörmezői járásban. Ökörmezőtől északnyugatra, Alsóhidegpatak északi szomszédjában fekvő zsákfalú.

¹⁶ Kisszoólyva (ukránul Скотарське [Szkotárszke]) falu Ukrajnában, Kárpátalján, a Volóci járásban. Volóctól északkeletre, a lengyel határ mellett fekvő település.

¹⁷ Alsóverecke (ukránul Нижні Ворота [Nizsnyi Vorota], 1945-ig Нижні Верецьки [Nizsnyi Verecki]) település Ukrajna Kárpátaljai területén, a Volóci járásban. Ez a ruszin falu a Zavodka-patak Latorcába torkolásánál fekszik.

Zsdenyova¹⁸ (Lengyel határ), Bukóc¹⁹ (Lengyel határ), Nagyrosztoka²⁰ (Lengyel határ). A 25/2. portyázó század parancsnokság: Szolyva, örsei: Beszkid, Petrusovica, Bilasovica, Nagyrosztoka település mellett voltak.²¹

A 26/1. portyázó század parancsnoksága Nagybereznára²² települt, míg örsei: Huszna²³ (Lengyel határ), Uzsok²⁴ (Lengyel határ), Határszög²⁵ (Lengyel határ), Patakújfalú²⁶ (Lengyel határ), Újszék²⁷ (Lengyel határ), Juhászlak²⁸ (Lengyel határ), Zemplénoroszi²⁹ (Lengyel határ) településeken volt.³⁰

¹⁸Szarvasháza (korábban Zsdenyova, ukránul Жденієво [Zsdenijjevo], szlovákul Žďeňovo/Žďeňová) település Ukrajnában Kárpátalján, a Volóci járásban. Az Ukrán-Kárpátok nyugati részén, a Beszkidék hegygerinc 1405 méter magasságú Pikuj csúcsa alatt helyezkedik el. Alsóvereckétől kissé délnyugatra, Izbonya, Beregszklás és Vezérszállás közt, a voloveci vasútállomástól 12 km-re, a Zsdenyova (Szarvas) folyó mellett fekvő település.

¹⁹Bukóc, (szlovákul Bukovce) község Szlovákiában, az Eperjesi kerület Sztropkói járásában. Sztropkától 9 km-re, északkeletre a Hocsai-patak partján fekszik.

²⁰Alsóhatárszeg (Nagy-Rosztoka, Nissna Rostoka, Nizni Rostoka) Eredeti neve Rosztoka. 1904-ben nevezték át. Település Ukrajnában, a Volóci járásban. Volóctól északnyugatra, a Zsdenyovka patak mellett, Nagycserjés és Erdőludasközt fekvő település.

²¹A hegyvidéken diszlokáló határvadász alakulatokra lásd: Illésfalvi Péter: A hegyicsapatok megszervezése a magyar királyi honvédségnél 1939-1940-ben /Hadtörténelmi Közlemények 113. évf. 2000/4. szám 743-770.p.

²²Nagyberezna (ukránul Великий Березний [Velikij Bereznij], oroszul Великий Березный [Velikij Bereznij], szlovákul Velká Berezna) település Ukrajnában, Kárpátalján. Ungvártól 35km-re északkeletre, az Ung folyó partján található.

²³Huszna (Erdőludas) település Nagybereznától északkeletre, a Keleti-Beszkidék alatt, Tiha és Uzsok közt, Ukrajnában, Kárpátalján. 1904-ben Erdőludasra magyarosították, nevének lefordításával.

²⁴Uzsok (ukránul Ужок) falu Ukrajna Kárpátaljai területén, a Nagybereznai járásban. A falu az Uzsoki-hágó alatt fekszik.

²⁵Határszög (Bistry, Bisztra, Bystrij, Bystroje, Verchovina-Bisztra, Berhovina-Bisztra, Verhovinabisztra, Verhoviná Bisztrá) (Verhovinabisztra) Nagybereznától északkeletre a Keleti-Beszkidékben lévő település Ukrajnában Kárpátalján. Nevét 1904-ben változtatták Határszög névre, mert a falu az akkori történelmi országhatár közelében feküdt. Az 1939-es visszacsatolás után visszakapta régi nevét.

²⁶Patakújfalú (Neu-Sztuzsica, Novaja Stuzica, Nová Sztuzsicá, Uj-Struzsicsa, Ujsztuzsina, Uj-Sztuzsica, Uj-Sztuzsicsa) település Ukrajnában a Keleti- Beszkidékben, Nagybereznától északkeletre, a Sztuzsica patak mellett fekszik. Nevét 1903-as településrendezés során kapta. Megkülönböztetve a vele szomszédos Patakófalutól. 1966-ban a két települést egyesítették.

²⁷Újszék, (1899-ig Novoszedlicza, szlovákul Nová Sedlica, ukránul: Novoszelicja) község Szlovákiában, az Eperjesi kerület Szinnai járásában, az ukrán határ mellett a Zboji-patak partján fekszik.

²⁸Juhászlak (1899-ig és 1939–1944 között Runyina, szlovákul Runina, ukránul: Руніна / Runyina) község Szlovákiában, az Eperjesi kerület Szinnai járásában, a Keleti-Beszkidékben, a lengyel határ mellett fekszik.

²⁹Zemplénoroszi (Trianon előtt Zemplén vármegye, Szinnai járás.) Nevei: /Ruska, Ruské, Orosz-Ruska, Ruszka, Ruszkoje, Zemplinská Ruská/ 1981-ig Ruské. 1980-ban a Sztarinai-víztározó felduzzasztásakor Oroszruszka, teljes lakosságát kitelepítették, a községet lerombolták.

³⁰A század többi örsei: Zellő, Szedrecska, Cirókafalu, Takcsány és Kiskolon települések mellett települtek és a szlovák határt őrizték. Lásd: Csima: im. A határvadász zászlóaljakat 1940-ben

Tárgyalások a lengyel-magyar határforgalom szabályozása tárgyában

Kárpátalja visszatérésével a szükségessé vált a lengyel-magyar határforgalom honvédelmi, közbiztonsági és vámigazgatási szempontból való szabályozása, megszervezése.³¹ Ezt a feladatot Honvéd Vezérkar főnökének hozzájárulása alapján egy bizottság végezte el. Ebben a határvadász alakulatok (határőrség) részéről a Honvédelmi Minisztérium 19. osztálya, a rendőrség részéről a Büm. VII. a. osztálya, a vámigazgatás részéről a Püm. XII. osztálya és a központi vámigazgatóság képviselői vettek részt. A lengyel bizottság szintén e szervek képviselőiből állt fel.³²

A következő kérdésekre keresték a választ:

- A határon átmenő távolsági közúti forgalom előrelátható nagyságának és a forgalomnak megnyitandó közutak számának megállapítása. A közös vám- és útlevélvizsgálat lehetőségeinek megállapítása.
- Annak tisztázása, hogy a magyar, illetve lengyel részről szükséges e, a "kisebb határszéli forgalom" felvétele, a határszéli személy- és gazdasági forgalom könnyítésére vonatkozó kérdések megbeszélése.
- A lengyel határőrizeti rendszer, továbbá egyes lengyel határőrizeti szervek és hatóságok hatáskörének megállapítása.
- A határincidensek elkerülésének és gyors megoldásának, valamint a felmerülő egyéb határügyek gyors elintézési módozatainak megbeszélése, illetve az e tekintetben szükséges megállapodások (egyezmények) előkészítése, hogy ezek az egyezmények a két állam között mielőbb megkötethetők legyenek, és ezáltal a szükséges eljárási módozatokat szabályozzák.

A tárgyalások témája megkívánta, hogy a bizottságok a helyszínen a határvonal bejárásával részben magyar, részben lengyel területen dolgozzanak. A magyar-lengyel vegyes bizottság 1939. március hó 29-től április hó 1-ig ülésezett.³³ A bizottság munkája előkészítő és tájékoztató jellegű volt.

átszervezték, de ez már kívül esik tárgyalt időszakon. (Suba J) Zellő, Círókaújfalú (ezen kívül még: Újszomolnok, Szedreske, Dara, Nagypolány) települések lakóit a Sztarinai-víztározó felduzzasztásakor az ivóvízbázis védelme miatt kitelepítették, és területüket Takcsányhoz csatolták. /Takcsány 1899-ig Sztakcsin, (szlovákul Stakčín) község Szlovákiában, az Eperjesi kerület Szinnai járásában./ Ezzel a község területe több mint négyszeresére nőtt. Círókaófalú területe víz alá került, a többi községet a földdel tették egyenlővé.

³¹ A kérdést említi Bencsik Péter: A kisebb határszéli forgalom Magyarország és a szomszédos államok közt 1898–1941 című tanulmányában In: Rendvédelem-történeti füzetek 13. 15-24.p. 2007.

³² 55.532/1939. szám XII. fő. Magyar Országos Levéltár (MOL) K69, (Külgyminisztérium iratai, Gazdaságpolitikai osztály iratai). Minisztertanácsi előterjesztés a magyar-lengyel határforgalmi tárgyalásokkal kapcsolatos külföldi kiküldetése tárgyában.

³³ Magyar részről: Farkas Ferenc ezredes, a magyar bizottság elnöke és Bulbuk Emil alezredes, a Honvédelmi Minisztérium, Nagy Kálmán rendőrkapitány a Belügyminisztérium, Pellionis Béla

A magyar felet a következő kérdések érdekelték:

- megismerni a lengyel határőrizeti szerveket és ezek hatásköreit,
- a sokat emlegetett magyar-lengyel baráti viszonyt érvényesíteni a kisebb határszéli forgalomban (vagyis e tekintetben könnyítések bevezetését elérni),
- mely átkelő pontok és közutak volnának a forgalom számára megnyithatók (a vasúti forgalom kivételével),
- a kisebb jelentőségű határügyek (incidensek) elintézési módjai,
- a nagyobb jelentőségű határügyeknek a két kormány részéről felállítandó Vegyesbizottság útján való elintézési módja,
- a határőrizeti szervek együttműködésének keretei, formái,
- a közös vám- és útlelvizsgálat vasúti állomásokon és közutakon,
- a turisztikai forgalmi könnyítések kérdései a határmenti helységek között,
- az állat- és növényegészségügyi ellenőrzés végrehajtása,
- a fegyverhasználatoknak közös helyszíni kivizsgálása.

E kérdések megbeszélése után megegyeztek, hogy a végleges szabályozásra szükséges intézkedéseket diplomáciai úton kell lerendezni. A lengyelek javasolták, hogy amíg a végleges rendezés megtörténik a magyar és lengyel nemzet közötti szívélyes viszonyokra való tekintettel a helyi hatóságok a jegyzőkönyvben említett ügyekben hatásköreik keretein belül intézkedjenek. A magyar bizottság ezt a javaslatot elfogadta.

A magyar bizottság lengyel területen való tartózkodási ideje alatt megtekintett egy sí század laktanyát Slawskón³⁴, egy lengyel határőr őrsöt Beskidben és egy vámhivatalt Lavocsne (Lawoczne)-ban.³⁵ A lengyel bizottság megtekintette a kisszolyvai magyar határvadász őrsöt.

A kisebb határszéli forgalom felvételét először nem látták indokoltnak. Ugyanis a magyar fél megállapította, hogy a magyar és lengyel határmenti területek között oly érdekek és kapcsolatok nincsenek, amelyek a kisebb határszéli forgalom felvételét akár magyar, akár lengyel részről szükségessé tennék. A lengyel bizottság hangsúlyozta, hogy úgy lengyel, mint magyar részről a *lengyelországi ukránok magatartása miatt állambiztonsági*

miniszteri tanácsos a Vámigazgatóság és Lovászy György a Pénzügyminisztérium képviselőjében. Lengyel részről: Zietkiewicz Wladyslaw alezredes, a KOP "Karpaty" ezred parancsnoka, a lengyel bizottság elnöke, Jetter Edward százados, a KOP főparancsnokság, Sankowski Emil min. tanácsos, a belügyminisztérium és Laskowski Stanislaw tanácsos, a vámigazgatás képviselőjében, Kopczynski Stefan csendőrszázados mint titkár, Bernat Edwin műegyetemi tanársegéd, mint tolmács.

³⁴ Ma Szlavszkoje hegyvidéki üdülőközpont.

³⁵ Ma Szlavszkoje. Itt halad el a Budapest -Sárospatak-Munkács-Volóc - Lavocsne - (Lemberg/Lvov/-Kijev-Moszkva vasúti fővonal.

szempontokból nem kívánatos a kisebb határszéli forgalom engedélyezése során a lengyelországi ukrán és a magyarországi rutén lakosság közötti gyakori érintkezés előmozdítása.

Megállapították, hogy a turisztikai forgalom elősegíthető volna egy olyan turisztikai egyezmény megkötése által, amelyben egyes meghatározott turista egyesületek tagjai részére bizonyos útlevél és határátlépési könnyítések volnának engedélyezendők. (Ezért, ezeknél, az egyesületeknél a tagfelvételt állambiztonsági szempontból ellenőrizni kell.)

A távolsági forgalom megnyitása szempontjából a következő utak jöhettek számításba:

Zemplénoroszi – Majdan

Uzsok – Sianki,³⁶ (Uzsoki hágó³⁷)

Petrusovica³⁸ – Klimiec, (Vereckei hágó³⁹)

Kisszolyva– Beszkid, (Kisszolyvai hágó⁴⁰)

Toronya – Vyszków, (Toronyai hágó⁴¹)

Körösmező⁴² – Jablonica, (Tatárhágó⁴³) helységek közötti útvonalak.

Az egyes kérdések tisztázása és megbeszélése mindkét részről megtörtént és a kérdéses anyagot lengyel részről is előkészítették, hogy az e tekintetben szükséges egyezmények a két állam külügyminiszterei útján (diplomáciai úton)

³⁶ Sianki (ukrán nyelven: Сянки) Lengyelország délkeleti részén, a Kárpátaljai vajdaságban, a Bieszczady járásban, Gmina Lutowska község közigazgatási területén fekvő település.

³⁷ A hágó az ÉK-i-Kárpátok gerincén, az Ung és a Sztrijbe ömlő Javorivka folyó völgye között helyezkedik el. A hágón vezet át az országút és vasút K-i Beszkidéken keresztül Lvovba (Galíciába).

³⁸ Petruszovica 1889-ben beolvadt Verebes községbe. Verebes (korábban Verbiás, ukránul Вербіж/Verbjaz) falu Ukrajnában, Kárpátalján, a Volóci járásban. 1889-ben alakult meg Hlubokpatak, Petruszovica és Verbiás községek egyesítéséből. Alsóverecskétől 5 km-re-északkeletre fekszik, rajta halad át a Vereckei-hágón átvezető út.

³⁹ A Vereckei-hágó (ukránul перевал Середньовецький [pereval Szerednyovereckij]) az Északkeleti-Kárpátok (Ukrán-Kárpátok) egyik legfontosabb hágója. Az Északkeleti-Kárpátok gerincén, a Latorca és a Sztrijbe ömlő Opor folyó völgye között helyezkedik el. A Lembergi (Lvov, Lviv) országút haladt át rajta 1980-ig.

⁴⁰ A Kisszolyvai-hágó, az Északkeleti-Kárpátok egyik hágója. Ukránul Скотарський перевал [Szkotarszkij pereval]). Az ukrán földrajzi szakirodalomban Volóci-hágó, (ukránul Воловецький перевал). A hágó a Lembergi területi Opor és a kárpátaljai Vecsa folyók völgye között helyezkedik el. A hágón halad keresztül a Munkács–Sztrij–Lemberg (Lvov, Lviv) vasútvonala.

⁴¹ A Toronyai-hágó (ukránul Торунський перевал [Torunyszkij pereval]) az Északkeleti-Kárpátok egyik hágója a Verhovinai vízválasztón, mely a Kárpátontúli terület és az Ivano-frankivszki terület határán, Toronya és Viskiv települések között helyezkedik el. A hágón halad keresztül a Dolina–Huszt autót.

⁴² Körösmező (ukránul Ясіня [Jaszinya], szlovákul Jasyna, románul Frasin) település Ukrajnában, Kárpátalján, a Rahói járásban. Rahótól 35km-re északkeletre a Fekete Tisza völgyében.

⁴³ A Körösmező mellett lévő Tatár-hágó (ukránul перевал Яблуницький [pereval Jablunickij]) az Északkeleti-Kárpátok (Ukrán-Kárpátok) gerincén, a Fekete-Tisza és a Prut folyó völgye között helyezkedik el. Itt halad keresztül az (Sztaniszlau) Ivano-Frankivszkba tartó országút és vasút.

a szükséges bizottságok kijelölése mellett mielőbb (előreláthatólag az év május-június hó folyamán) megköthetők legyenek.⁴⁴

Magyar részről szükségesnek tartották: a határőrizeti közegek jogos határátlépési eseteinek szabályozását, a jóhiszemű, tévedésből idegen területre áttévedt határőrizeti közegek gyors visszabocsátási módjának szabályozását, a felmerült határincidenseknek a helyi hatóságok által határepizódként⁴⁵ való gyors elintézésének biztosítását. Egyéb lényegesebb határincidenseknek és határügyeknek az "időszakos határközi értekezlet"-ek útján való elintézésének szabályozását, az átellenes állam lakosaival szemben előforduló fegyverhasználatok közös helyszíni kivizsgálásának szabályozását. Mint ahogy más határviszonylatokban szabályozva van.

Varsóban 1939 áprilisában folytatott kereskedelem-politikai tárgyalások alkalmával előzetes megbeszélések folytak egy, a közös határ folytán szükségessé vált határforgalmi egyezmény létesítése tárgyában. Lengyel részről akkor egy egyezménytervezet kidolgozását helyezték kilátásba, melynek átadását május 25-re ígérték, s azt javasolták, hogy az egyezmény letárgyalása céljából június elején lengyel bizottság érkezne Budapestre. Azonban a lengyelek a tervezetet csak júniusban küldték el.

A felvetett kérdéseket szokásos módon az érintett tárcákkal - Miniszterelnökség, Külügy-, Belügy-, Pénzügy, Földművelésügy-, Igazságügy minisztérium, HM 19. osztály és VKF 2. osztály- összehívott tárcaközi értekezleten tárgyalták meg. Az értekezleten Farkas ezredes, mint a honvédelmi miniszter képviselője a határellenőrző szervek szempontjából kívánatosnak tartotta a kettős birtokosok határátlépésének sürgős és végleges rendezését.

⁴⁴ 70.342/el.19. szám 1939.- Hadtörténeti Levéltár (HL). Honvédelmi Minisztérium iratai (HM) Magyar-lengyel határforgalommal kapcsolatos kérdések rendezése.

⁴⁵ Határepizódok, azok a jelentéktlenebb események, amelyek a szomszédi viszony ápolása érdekében lehetőleg a túldoldali határőrparancsnokságokkal kölcsönös egyetértésben rövid úton intézendők el. Ilyen esetek például: a határközegek által sértő, vagy ártó szándék nélkül leadott lövések, ha ezek sebesülést, vagy kárt nem okoztak; átszökött, vagy áttévedt állatok visszaszolgáltatása; lefoglalt és zár alól feloldott tárgyak kiadása, határörközegek és más egyének által tévedésből, vagy szándékosan elkövetett jogtalan határátlépés; határközegek ellen felmerült kisebb panaszok, óvások, meggondolatlanságok, ezek következményei stb. Minden olyan eset, amely vagy magánjellegű, vagy helyi érdekű vonatkozásokból keletkezett, amelyek nem államellenes természetűek, vagy jövedéki kihágás esete nem forog fenn, a határepizód kategóriájába tartozik. A határmenti epizódok rövid úton való elintézését csak tiszt végezheti el. „A határmenti epizódoknak rövid úton való elintézés csak annyira kell szorgalmazni, „amennyire elcsatolt véreink, illetve a magyar határszéli /kettős/ birtokosok érdeke azt megkívánja. A rövid úton elintézett határmenti epizódok nem jelentendők, de nyilvántartásba veendőek”.. írták elő az utasítások. Határszolgálati utasítás a Magyar Királyi Vámőrség számára 1925. Határőrszolgálat 1931. Járőrutasítás a M. Kir. határőrség számára. 1934.

A 8. osztály csatlakozott ezen állásponthoz.⁴⁶ Szakmai érvük az volt, hogy a határincidensek megfelelő likvidálása ily módon érhető el legcélszerűbben. Elkerülhető kényes helyzetek, mint amilyen volt a közös lengyel-magyar határon egy halálos incidens kivizsgálása alkalmából, amelynek kivizsgálása egyoldalúan lengyel részről történt meg. Ugyanakkor javasolta a határforgalmi egyezmény mielőbbi megkötését, kivéve a turisztikai vonatkozásokat, amelyeket egyelőre figyelmen kívül kell hagyni.

Az értekezlet a lengyel kormány által kidolgozott szöveget elfogadhatónak tartotta, kivéve a turisztikai részt, amelynek látszólagos könnyítéseit a kereskedelmi és közlekedésügyi miniszter képviselője is, különösen idegenforgalmi szempontból nem találta kielégítőknak. Úgy döntöttek, hogy e kérdést kikapcsolják és esetleges rendezését pótmegállapodás formájában későbbre halasszák.

Az értekezleten az a vélemény alakult ki, hogy a lengyelek által javasolt tárgyalás elhalasztását kellene kérni, mert a magyar tárgyaló delegáció nem tud a lengyelek rendelkezésére állani. Egyrészt a magyar-lengyel határforgalmi tárgyalások június hónapra lettek előirányozva - erre azonban a lengyel tervezet késedelmes beérkezése folytán nem kerülhetett sor, másrészt a nyári hónapok a magyar tárgyaló delegátusoknak (korábban megállapított más irányú kötelezettségeik folytán, részben a nyári szabadságokra való tekintettel) nem alkalmasak a tárgyalásokra.⁴⁷

A tárgyalások azonban elkezdődtek, 1939. július 6 -15 között Budapesten.⁴⁸ Egy egyezménytervezet készült, amely a határbirtokosok, a határszélen szolgálatot teljesítő állami tisztviselők és a turisták határforgalmát, valamint az ezzel kapcsolatos vámjogi kérdéseket szabályozta. Az egyezmény különálló részét képezte a határforgalommal kapcsolatos állategészségügyi megállapodás is.

A magyar-lengyel személyforgalmi kérdéseket tárgyaló albizottság először is listába foglalták a felsorolt magyar területre vonatkozó földrajzi nevek magyar és szláv alakjairól készített jegyzeteket. Kicserélték a kettősbirtokosokról szóló ismert adataikat. Itt lényeges eltérések mutatkoztak ugyan, de ezek a dolgok természetét nem változtatják meg. A kettősbirtokosok száma ugyanis minden más viszonylathoz képest csekély (50-100 fő) volt.

⁴⁶ A HM 8. osztály a személyügyi kérdésekkel foglalkozott. A 8. osztály kérte az egyezmény tárgyalásának öszre halasztását egyrészt az anyag nagyságára, a felmerülő nehézségekre, másrészt ebben az időben -1939. júliusában - párhuzamosan és azonos tárcaképviselők által folytatott német tárgyalásokra való hivatkozással. (Suba J)

⁴⁷ 52.864/39 szám Magyar-lengyel határforgalmi egyezmény tervezete MOL K69.

⁴⁸ Lengyel tárgyaló delegáció névsora: gróf Potulicki, a külügyminisztérium szerződési osztályának csoportvezetője, Sankowski belügyminiszteri tanácsos, Marszalek pénzügyminiszteri tanácsos, Zelinski közlekedésügyi tanácsos, Krzemien földművelésügyi tanácsos. (Suba J.) MOL K69.

Átnyújtották a megnyitni javasolt közlekedési vonalak jegyzékét. A lengyel félnek még nem volt kialakult konkrét javaslata. A határforgalom megkezdésének akadályai voltak: a lengyel útjegyzék hiánya, a határkerület (zóna) megállapításának hiánya. Az albizottság úgy vélte, hogy ősz előtt a határszéli forgalom semmiképp sem kezdhető meg.

Javasolták a konkrét kérdés feltevését, fontosnak tartják-e, mikorra és a tervezet mely részeire vonatkozólag óhajtják az ideiglenes intézkedéseket. Magyar részről csak a kettősbirtokosok közlekedését kívánták mielőbb lehetővé tenni. A turistaegyezmény létrejöttét a téli idényre kívánták, ezért elég, ha ez a tervezett őszi tárgyalásokra marad. A szövegek a delegációk vezetői úgy parafálták, hogy a viták kérdésekben a magyar és lengyel javaslat külön lett feltüntetve.⁴⁹ Megegyeztek, hogy a tárgyalásokat ősszel folytatják.

Addig is a két ország közötti határforgalom azonnali megindítása érdekében a delegációk vezetői által aláírt zárójegyzőkönyv értelmében, „ideiglenes autonóm úton fognak életbe léptetni” az egyezménytervezetben foglalt elveknek megfelelő intézkedéseket. Vagyis úgy írták alá Budapesten az ideiglenes jellegű megegyezést, hogy részletkérdéseket nem tisztázták.

A határforgalmi egyezmény létesítése a magyar fél számára nem volt sürgős, mivel a közlekedésügyi, állategészségügyi és egyéb hasonló sürgős kérdések a létrejött külön magyar-lengyel közlekedési és állategészségügyi megállapodásokkal lerendezték.

Turisztikai jellegű határátlépések problematikája

A turisztika kérdését a július elején életbe lépett magyar-lengyel megállapodásokban általánosan rendezték. A határforgalmi egyezményből kikerültek a turisztikai, idegenforgalmi kérdések. Ezek nagyon fontos kérdések voltak és a kormány a súlyának megfelelően kezelte e kérdést. A turizmus fellendülése és társadalmi elismertsége a különböző társadalmi osztályok és rétegek között kiemelkedően fontos kérdés volt. A hegyvidéki turizmus és a téli sportok elterjesztését és fellendülését a honvédség is preferálta, különösen a hegyivadász alakulatok felállítása után. A Kárpátaljai terület az ország legjobb síterepe lett.

A Magyar Sí Szövetség, kérte az Országos Testnevelési Tanácsot, hogy illetékes helyen eszközöljön ki olyan határátlépési kedvezményt, amely lehetővé teszi, hogy – Magyarország legfontosabb sítérépén az Erdős Kárpátokban, – az ott elfutó közös magyar-lengyel határ mentén megállapítandó körzetben, a magyar és lengyel síelők a magyar, illetve a lengyel Síszövetség arcképes igazolványával útlevíl és vízum nélkül szabadon közlekedhessenek és sísportjukat ily módon zavaró korlátozások nélkül, folytathassák. A Keleti

⁴⁹ 53.164/1939 KüM. MOL K69, itt megvan a tervezet francia szövege is.

Kárpátok magyar és lengyel menedékházai és téli sportterületei a határ mentén fekszenek. Csehszlovákia és Lengyelország között eddig fennállott hasonló határátlépési kedvezmény.⁵⁰ Hasonló kérelemmel fordult az Országos Testnevelési Tanácshoz a Magyar Turista Szövetség és a fentiekkel azonos indokokból a maga részéről is kérte a határátlépési kedvezmény magadását.

Az Országos Magyar Idegenforgalmi Hivatal is véleményezte a magyar-lengyel határforgalmi egyezménytervezetet. Ők úgy vélték, hogy általában a kis határforgalmi turistaegyezménynek az lenne a célja, hogy a turisták részére megkönnyítse a határforgalmat és nem pedig, hogy megnehezítse felesleges közigazgatási korlátozásokkal. Ezért tehát ajánlatos lenne, ha a zavaró momentumokat, amelyek ennek a célnak az elérését hátráltatják, a két ország közös megegyezéssel rövid úton küszöbölne ki. Kifogásolták, hogy a turista határátlépési igazolványra az utasok még vízumot is kénytelenek beszerezni, és így a kis határforgalom meg van nehezítve. A vízum beszerzése főleg akkor jelent komoly akadályt, ha olyan utasokról van szó, akik csak akkor határozzák el magukat egy magyarországi, illetve lengyelországi kirándulásra, mikor már a határon tartózkodnak. Ezért javasolták, hogy a turista határátlépési igazolványokra ne kelljen a konzulátusokon vízumot szerezni. Amennyiben a lengyelek kötnék magukat a vízumkényszerhez, a határőrző közegeket hatalmazzák fel a vízumok kiállítására. Javasolták a tartózkodás időtartamának 14 napra való felemelését, a tervezett hat napot kevésnek tartották, hiszen az utazás ebből két napot vesz igénybe.

Nem tartották célszerűnek azt sem, hogy a turisták határátlépés után csak bizonyos meghatározott útvonalakat érinthetnek még akkor sem, ha a megjelölt utak az összes járható útvonalak nagy részét képezik. Ellenben célszerűnek tartották, ha az összes turisztikai szempontból elismert útvonalakat használhatnák a határmenti kijelölt zónában a turisták.

Nem tartották kívánatosnak azt sem, hogy a turisták csak az előre bementett útiterv szerint folytathassák útjukat, mert a legtöbb esetben nem kész útitervvel érkeznek a kirándulók, hanem az ismeretlen vidéken határozzák el, hogy milyen hosszú ideig fognak ott tartózkodni és milyen területeket fognak végigjárni.

Az Országos Testnevelési Tanács mind a két országos szövetség kérelmét magáévá tette. A határátlépési kedvezményt úgy a Magyar Turista Szövetségnek, mint a Magyar Sí Szövetségnek az egész országra kiterjedő hatállyal kiállított egységes arcképes igazolványaihoz kérte kötni, mert ezzel a szervezett turisták, illetve síelők kellő ellenőrzését biztosítottnak látja. Ezt a nagyjelentőségű turisztikai jellegű határátlépés kérdését szeptemberig nem sikerült lerendezni.

⁵⁰ 1.411/1939- Országos Testnevelési Tanács előterjesztése MOL. K69.

1939. szeptember 18-án magyar kormány megnyitotta határait a menekülő lengyel civilek és a visszavonuló katonai alakulatok előtt. Ezzel a közös határszakasz története is lezárult. Lengyelország német elfoglalásával és szovjet megszállásával a német-szovjet demarkációs vonal, illetve a kialakult német-szovjet határ a magyar határvonalhoz kapcsolódott. A korabeli magyar kifejezéssel élve: a német-orsz érdekhatár bekapcsolódott a magyar határba. Kialakult a magyar-szovjet határ.

Irodalom

- BENCSIK P. (2007):A kisebb határszéli forgalom Magyarország és a szomszédos államok közt 1898–1941 In: Rendvédelem-történeti füzetek 13. 2007. 15-24.p.
- CSÜLLÖG G.: Szempontok és módszerek történeti tájak és régiók kárpát-medencei szerveződésének történeti földrajzi vizsgálatához. – In: FÜLEKI GY. (szerk.) A táj változásai a honfoglalás óta a Kárpát-medencében. Gödöllői Agrártudományi Egyetem MSzKI, Gödöllő, pp. 291-296.
- CSÜLLÖG G. (1998):Térszerveződési irányok a Felvidék regionális tagolódásában In FRISNYÁK S. (szerk.) A Felvidék történeti földrajza. Nyíregyháza, pp. 243-253
- CSÜLLÖG G. (2010): A Kárpát-medencei államtér problémái Trianon után. In: Közép-Európai Közlemények III. évfolyam 4. szám (No 11.) pp. 56-61
- ILLÉSFALVI P. (2000): A hegyicsapatok megszervezése a magyar királyi honvédségnél 1939-1940-ben In: Hadtörténelmi Közlemények 113. évf. 2000/4. szám 743-771.p.
- SUBA J. (2001):A polgári Magyarország közigazgatási beosztásának alakulása a határváltozások tükrében 1867-1941 között IN: "A Közigazgatás, a véderő és a rendvédelem kapcsolatának változásai a polgári magyar állam időszakában". Rendvédelem-történeti Füzetek X. évf./12. szám. Budapest 102 - 107. p
- SUBA J. (2003): Határátkelőhelyek vámutak a trianoni Magyarországon 1919-1938 In: Kárpát-medence: természet, társadalom, gazdaság (Szerk.:) FRISNYÁK SÁNDOR-GÁL ANDRÁS (556 p.) 539-556 p. Nyíregyháza-Szerencs
- SUBA J. (2005):Határmenti forgalom szabályozása Magyarországon a két világháború között In: A Kárpát-medence politikai földrajza IV. Magyar politikai földrajzi konferencia, Pécs 2004. okt.7-8. (szerk: PAP NORBERT - VÉGH ANDOR) Pécs. 110-118 p.
- SUBA J. (2009):A magyar határőrizeti struktúra változásai és a déli határszakasz In: Balkán füzetek különszám II. (szerk.. M. CSÁSZÁR ZSUZSA) 222-232. p. Pécs TTK FI KMBTK

Levéltári források:

Magyar Országos Levéltár, Külügyminisztérium iratai, Gazdaságpolitikai osztály iratai
Hadtörténeti Levéltár Honvédelmi Minisztérium Iratai (19.osztály.határőrizet)

DÖNTÉSKÉNYSZER A HAZAI ÁRVÍZVÉDELEMBEN

Dr. Schweitzer Ferenc¹

Bevezetés

Magyarország 93.000 km² területéből 21.250 km² a folyók árveivel veszélyeztetett. A kiterjedt árterületet 4220 km árvízvédelmi töltés védi. Az országhatáron átlépő folyók kivétel nélkül jelentős medereséssel lépnek be az országba, ami súlyos árvízi kockázat forrása. Az árvízi veszélyeztetettség, az árter arányát figyelembe véve Európában, Hollandia mellett hazánkban a legnagyobb.

Az alacsony árter mentesített részén, közel 700 településen 2,5 millió ember van kitéve az árvízveszélynek. Ezen a domborzati felszínen húzódik a vasútvonalak közel 32 %-a, a közutak 15 %-a, és több mint 2000 ipari üzem is itt található. Ezeket az objektumokat 19-20.000 km²-nyi értékes mezőgazdasági földterület foglalja magába.

Az árvízi veszélyeztetés rendkívüli mértéke miatt a folyószabályozás, és az árvízvédelmi töltések kiépítése már 200 évvel ezelőtt megkezdődött. Fejlesztésük főként az árvízvédelmi tározók építésével a mai napig is tart. A magyar árvízvédelem történetében új fejezetet nyitottak a közép-tiszai, 1999. és 2000. évi árvizek, melyek katasztrófa előtti helyzetet teremtettek, és hatalmas emberi és anyagi ráfordítást igényeltek. Az 1999-es és a 2000-es években jelentkező vízszintemelkedés a Tisza eddigi ismert életében példátlan.

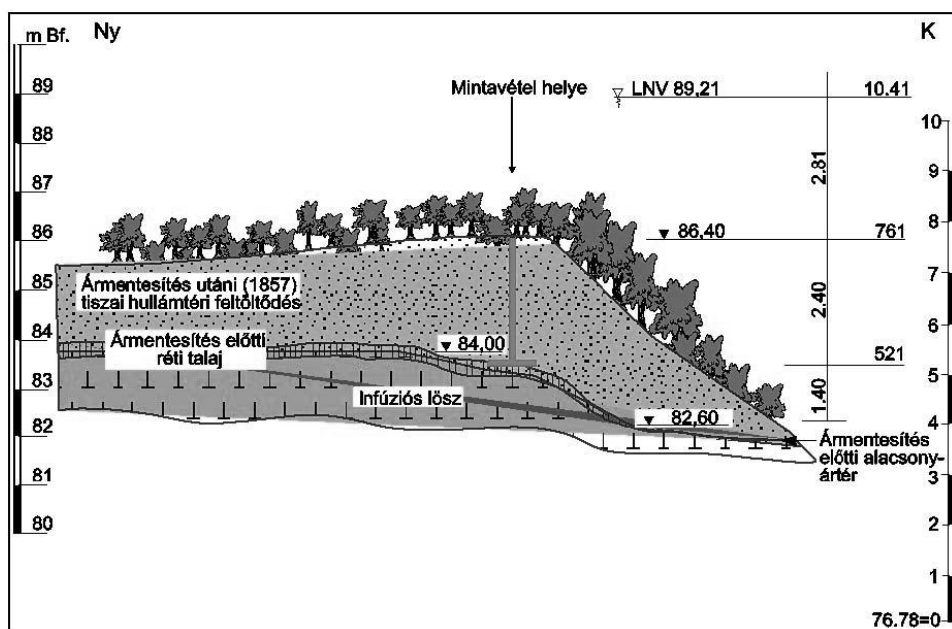
Az alacsonyártéri tározás, mint az árvízvédelmi biztonság egyik lehetősége

Az Tisza-völgyi Társulat 1846-os megalakulását követő nagy folyószabályozási munkák, a Duna, a Tisza és mellékfolyóik gátrendszerének kiépítése, mesterséges mederszakaszok megépítése, a meander kanyarulatok átvágása, a mocsárvilág lecsapolása az akkori Európa legjelentősebb természetátalakító tevékenysége, egyben hazánk eddigi legnagyobb területfejlesztési programja volt. A beavatkozások akkor megfeleltek a velük szemben támasztott társadalmi és gazdasági követelményeknek.

A Tisza és mellékfolyóinak hordalékszallító képessége mindig nagy volt. Még az ármentesítések előtti alacsony ártéri szintekből szigetszerűen kiemelkedő magas ártereken, a legősibb településeket is azért öntötte el olykor-olykor az árvíz, mert a környezetükben lévő alacsony árterek feliszapolódtak.

¹ MTA CSFK Földrajztudományi Intézet

A vízgyűjtő területeken bekövetkezett robbanásszerű urbanizációs változások – pl. bányászati tevékenység, fakitermelés, népességnövekedés és településfejlődés – ezt a természetes hordalékszállítást valószínűleg megnövelték, az árvíz elleni védekezés 150 éve alatt bizonyos szakaszokon a hullámterek feliszapolódása jelentősen megnövekedett, a hullámtér felszínfejlődése, az övzátonyok, parti gátak kialakulása is felgyorsult. Az 1974-ben elkezdett, de abbahagyott tiszai újratérképezés előkészítése során az ún. V.O. kövek állapotfelmérése közben kiderült, hogy jelentős részük a feliszapolódás miatt betemetődött.

1. ábra: Hullámtéri feliszapolódott szelvény Szolnoktól délre
(Szerk.: Nagy I.–Schweitzer F. 2000). LNV = Legnagyobb víz

Az árvízvédelmi gátak közötti hullámtéri feltöltődés és azon belül az övzátonyképződés (parti gát) az ezredfordulóig nem került az érdeklődés előterébe, bár az övzátonyok iránti folyamatos figyelem nyomon követhető a szakirodalomban (Nagy I. – Schweitzer F. – Alföldi L. 2001, 1. ábra). Ez annál is inkább meglepő, mert ez a Vásárhelyi-féle koncepció tervvitájának is egyik kulcskérdése volt. Számoltak ugyan azzal, hogy a tervezett szűk ártéren az árvizek magassága emelkedni fog, de a hordalék-lerakódás mértékét nem tartották jelentősnek. Meglepő, hogy a Kínai-alföldön kanyargó Sárga-folyó (Huang-Ho) hatalmas méretű gátját látva Cholnoky Jenőben nem merült fel az a

gondolat, hogy ez a Tisza és jelentősebb síkvidéki területeken folyó vizek esetében is kialakulhat (*Cholnoky J. 1907*). A hullámtéri feltöltődés szerepe az árvizek kialakulása szempontjából pedig igen jelentős (*Schweitzer F. 2000*). Ez oda vezetett, hogy a gátakat időszakonként – feltehetően a feliszapolódás és az övzátonyok képződésének hatására – magasítani kellett, mégpedig 1850 óta 5–7 alkalommal, és ha minden így marad, továbbra is magasítani kell majd (*1. táblázat, 2. ábra*).

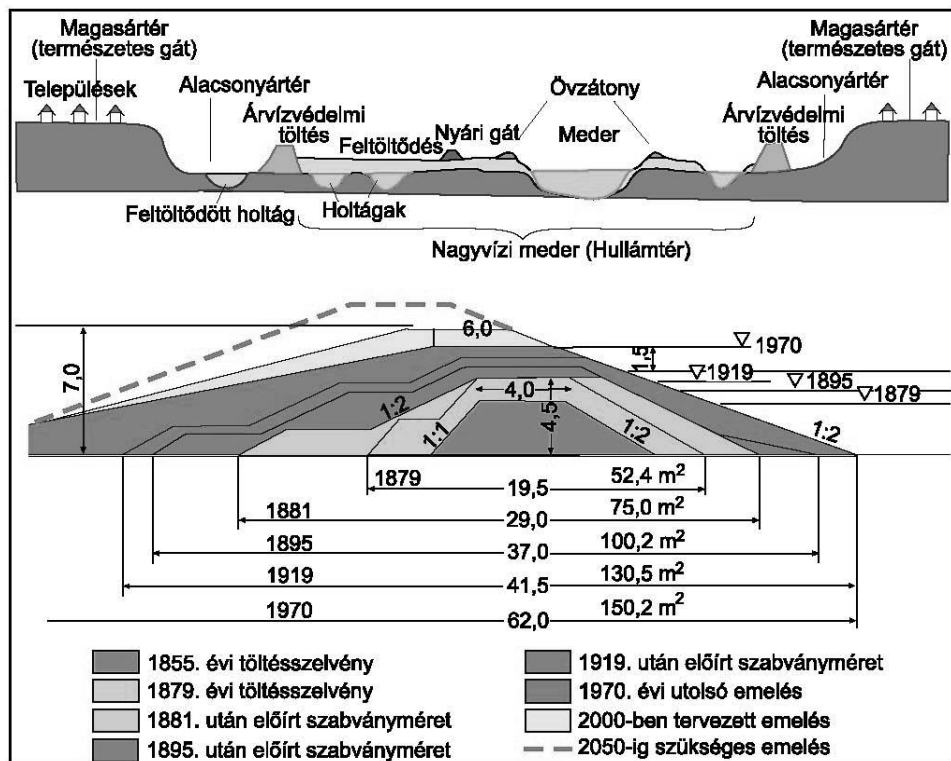
1. táblázat: Jelentősebb ár hullámok a Tiszán 1977 és 2006 között és a megismétlődésük esetén várható vízszint

Árhullámok keletkezési éve	Tényleges max. vízszint Szolnoknál, cm	Várható vízszint	
		Az árhullám 30 év utáni megismétlődése esetén, cm	A mértékadó árvízszint (961 cm) felett, cm
1977	880	970	9
1979	904	974	13
1980	873	963	2
1981	885	975	14
1998	897	987	26
1999	974	1064	103
2000	1041	1131	170
2006	1013	1103	142

Forrás: A KÖTIVIZIG adatai alapján szerk. Nagy I. 2007.

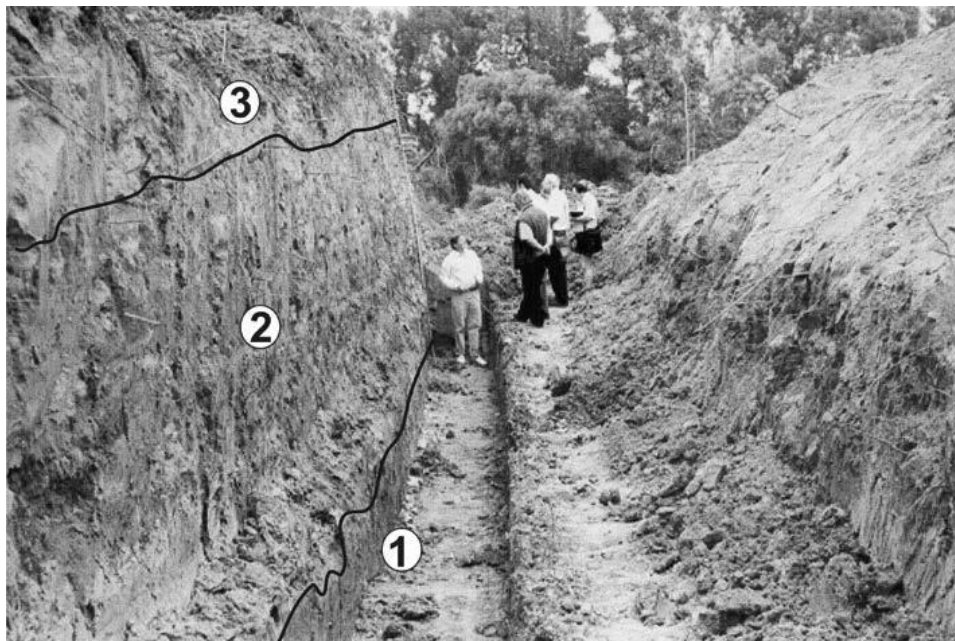
Az ármentesítést követően a Tisza hullámtere Szolnok térségében egyes területeken 200–240 cm (*1. kép*), az Alsó-Tisza völgyben, a Körös hullámtere Békésszentandrás térségében az ármentesítést követően 140–160 cm vastagságban iszapolódott fel; jól felismerhetőek az utóbbi évek, évtizedek egy-egy árvizének 5–10–13 cm vastag üledékei (*Kis É. 1984*). A Tisza 1976 és 1983 közötti árvizei során Kisköre és Szeged között átlagosan 30 cm-rel magasította hullámterét (*Laczay I. 1982*), annak ellenére, hogy a Kiskörei tároló igen jelentős mennyiségű hordalékanyagot ülepít le. A folyó a 2000. évi árvíz idején Szolnok felett egyes helyeken 14 cm vastag hordalékot rakott le (*Nagy I. mérései, 2002 ex verbis*). Ez a folyamat oda vezet, hogy a folyó a hullámtér állandó feliszapolódásának hatására magasabban fog folyni, mint az ármentesítés előtti alacsony árterének szintje, amely az árvizek során vízborítás alatt állott.

Így a Tisza medre tehát nem a legmélyebb térszínen, az alacsonyártéri szinten, hanem az általa feliszapolt, felmagasítódott hullámtéren fog folyni, és a víz már nem tud visszafolyni a magasabban lévő medrébe, illetve hullámterébe, s úgy tűnik, előbb-utóbb a Tisza és nagyobb mellékfolyói, amelyek az alföldi szakaszon folynak, a Huang-Ho vagy az olaszországi Pó folyó sorsára jutnak.

2. ábra: Az árvízvédelmi töltések magasságának növekedése Szolnoknál és a Közép-Tisza vidéken. A feliszapolódás miatt a 2000-re tervezett emelést 2050-ig további lehetséges emelésnek kell követnie.
(VÁGÁS I. 1982 alapján szerk.: Schweitzer F. 2001)

A Tisza-völgy árvízvédelme nemzetbiztonsági kérdés is, mert közel 2,5 millió ember létbiztonságát érinti. Az árvízszintek állandó emelkedésének ellensúlyozására az árvízvédelmi töltéseket erősíteni, annak magasságát időszakonként emelni kellett. Mint ahogy azt az 1999. és 2000. évi tiszai árvíz esetén láttuk, rendkívüli anyagi és emberi erőfeszítések árán javítgatjuk a több mint egy évszázados rendszert. A Tisza völgyében a védművek kiépítettségének aránya a jelenlegi előírásokhoz képest alig több mint 50%. Hangsúlyoznunk kell, hogy a jelenlegi előírások szerint kiépített árvízvédelmi létesítmények már ma sem nyújtanak megfelelő védelmet és védőképességük az árvízszintek emelkedése és egyéb okok miatt a jövőben tovább fog csökkenni. Ennek ellenére nem merjük feltenni a kérdést, hogy mindez megfelel-e a jövő évszázadok követelményeinek?

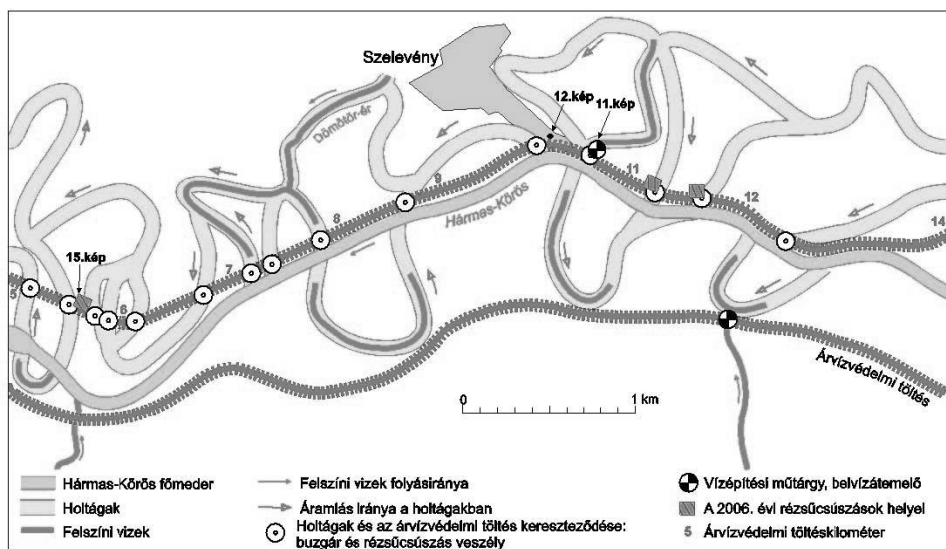
1. kép: A 2000. évi tiszai árvíz után a Szolnok melletti Alcsi-szigeten a hullámtéren a feliszapolódás mértékének vizsgálatára céljából mélyített kutatóárok szelvénye. A hullámtéri átvágásban megfigyelhető a folyó ármentesítés előtti felszínére (1) települt, itt megjelenő 200–230 cm vastag feltöltődés anyaga (2). A feltárás legfelső 30–35 cm-es része (3) az 1986-os csernobili katasztrófa óta halmozódott fel. Fotó: Schweitzer F.

A gátépítésekkel kapcsolatos vízügyi beruházások évszázados hatásúak, kicserélésük rendkívül költséges és lassú. A Körösökön – mint ahogy arra Alföldi L. (1999) is rámutatott – a 19. század végén igen keskeny, mintegy 50–70 m széles hullámteret építettek. Ehhez a szűk hullámtérhez az erdélyi oldalról 150–200 m széles hullámterek kapcsolódnak, emiatt ezeken a szakaszokon a tölcészerű szűkület miatt víztorlódás következik be. A Körösök mentén így szinte minden jelentősebb árvíznél fenn áll a rézsűcsúszás, a gátszakadás és a buzgárveszély (3. ábra, 2. kép).

Ennek a veszélynek az elhárítása a hullámtér magyarországi szakaszának a kiszélesítését, az alacsonyártéri víztározást, az árvízvédelmi gátak áthelyezését igényelné. A Vásárhelyi-terv továbbfejlesztése alapján (Váradi J.–Nagy I. 2003) az árvízcsúcsok csökkentése érdekében, az ár hullámok egy részének alacsony ártéren történő elhelyezése a kiépítésre javasolt tározókban valósulna meg.

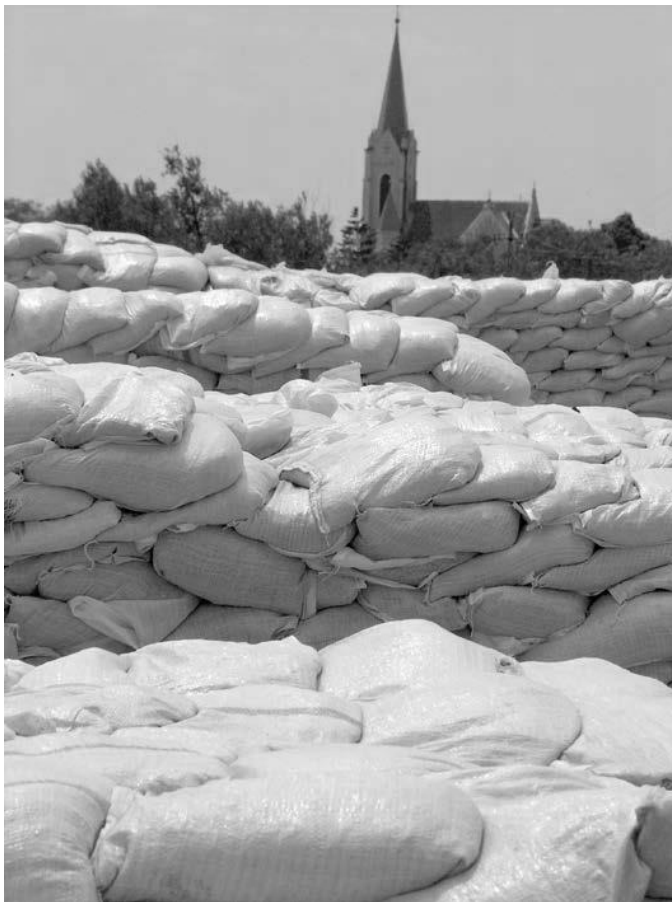
Egy további lehetőség azonban a hullámterek már említett bővítése az alacsonyártérekben, az egyes helyeken természetes gátakat képező magas ártéri

szintekig (Balogh J. – Kis É. – Schweitzer F. – Viczián I. 2006). Ez a lehetőség szolgálná az árvízvédelem biztonságát. Egy-egy ilyen hullámtérbővítést nagyon gondos hatékonysági számításoknak, a helyi lakossággal való egyeztetéseknek és politikai döntéseknek kell megelőzniük, ha a mentett alacsonyártéri oldalon integrált hasznosítású, holt medreket is magába foglaló tározó rendszereket hoznak létre. Ezek a környezetükbe szervesen illeszkedő tározók (pl. Bodrogszig, Köröszig, Ecsedi-láp) átvehetik a 19. század mocsarainak ökológiai szerepét. A tervek megvalósítása nagy felelősséget jelent a tudományos kutatásnak.

3. ábra: A szabályozások során levágott medrek és az árvédelmi töltések rézsűcsúszás- és buzgárveszélyes kereszteződései a Hármas-Körös mentén (Szelevény) a 11., 12. és 15. kép készítési helyszíneivel. (A KÖTIVIZIG adatai alapján szerk.: Schweitzer F. 2006)

Ebben az esetben is több száz évre kell előre gondolkodni, hogy milyen elképzelés is valósuljon meg. 150 évvel ezelőtt Vásárhelyi Pál és az őt követő mérnökök a kor tudományos színvonalán készítették el terveiket, de megvalósítani csak az akkori finanszírozók és döntéshozók által elfogadott megoldásokat tudták. Tudjuk, hogy örökségünk milyen sok megoldandó problémával terhelt. Az általuk kialakított rendszer még ma is működőképes lenne, ha az elmúlt fél évszázadban nem gyarapítjuk a problémák sokaságával örökségünket.

2. kép: Rézsűcsúszás és buzgár elleni védekezés 2006-ban a Hármas-Körös árvédelmi töltésén Szelevénynél, ahol a lakosságot kitelepítették, és a község csak "Isten kegyelmének" köszönhetően menekült meg az elöntéstől.

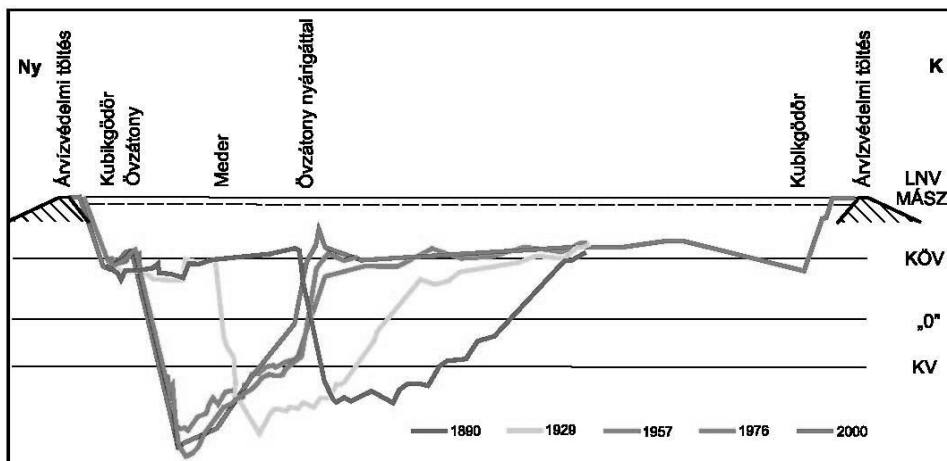
Fotó: Schweitzer F.

A Tisza vízgyűjtőjén az 1970-es évek után és az ezredforduló-közeli években 1998 és 2006 között sorozatban következtek be a rekord nagyságú árhullámok, amelyek kialakulását elősegítheti a feltételezett klímaváltozás, de az eseményeket főként az antropogén beavatkozások határozzák meg. Emiatt a föld- és tártudományoknak a VVT koncepció mellett sok feladatot kell még elvégezniük, hogy hosszú távra oldják meg az árvízi biztonságot, stratégiát dolgozzanak ki, hogy elkerüljék a katasztrófát. A sok feladat közül néhány fontosabb:

A Tisza árvízvédelmi töltésekkel védett árterei mintegy tízezer éves fejlődésének feltárása, benne az élő és eltemetett, feltöltődött medrek

kereszteződéseinek feltérképezése, mert ezek a kereszteződések buzgárhajlamos térségek is.

A Tiszára ható, a folyót nyugatra toló ún. Coriolis-erő jelenlegi és annak jövőbeli hatásának vizsgálata a folyó jobb parti gátjainak biztonsága szempontjából, illetve a jobb parti hullámtér szűkülése miatt (4-5. ábra).

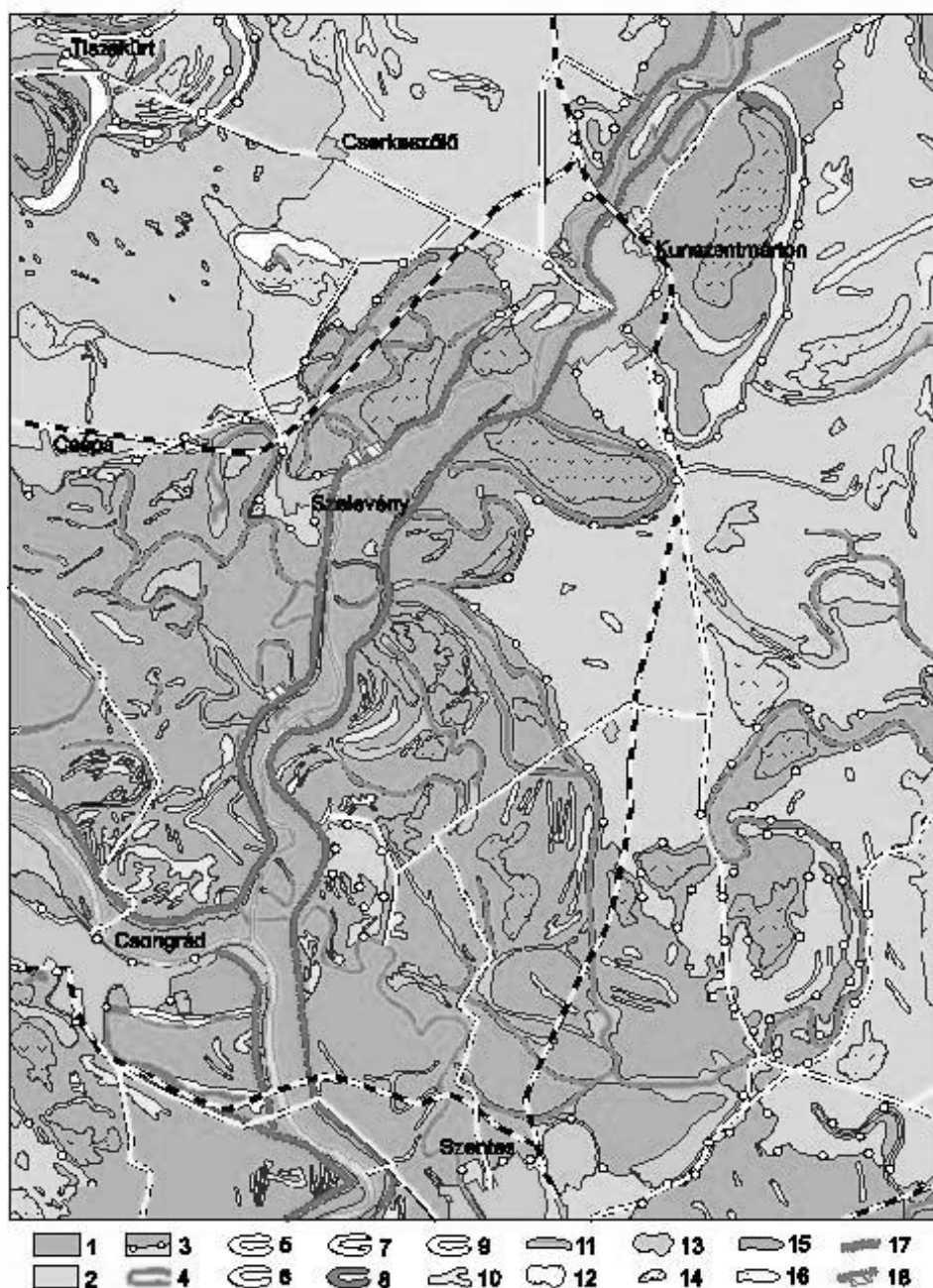
4. ábra: A Tisza árvízi medrének jellemzői és annak nyugat felé tolódása a Tiszafüred és Csongrád szelvényeiben, 1890–2000 között. (A KÖTIVIZIG adatai alapján szerk.: Schweitzer F.) LNV = Legnagyobb víz; MÁSZ = Mértékadó árvízszint; KÖV = Középvíz; KV = Kisvíz

A hullámtér feliszapolódásának vizsgálata és mérése, különös tekintettel a szabályozások óta bekövetkezett változásokra; a vízgyűjtő területről a hullámtérre érkező és ott felhalmozódott szennyező anyagok felmérése. Részletesen vizsgálni kellene a hullámtér feltöltődésének mértékét, továbbá a gátak közötti távolság és a feltöltődés mértéke közötti kapcsolatot is.

A magas ártéri szint és a gátak futásának vizsgálata, ami magában foglalja az alacsonyártéri terület (hullámtéri rész) esetleges növelésének lehetőségét, azon gátak esetenkénti-helyenkénti megszüntetését, amelyeket a jövőben a magas ártér helyettesíthet. Fel kell tární új, távolabbi gátak építésének lehetőségét, és el kell végezni a tervezett megnövelt ártéri (hullámtéri) területek várható tározóképeségének vizsgálatát.

Geoökológiai-geomorfológiai kutatások az ártéren és a hullámtéren az árvizek gyors levezetése és az árvízi tározás szempontjai alapján.

Át kell tekinteni az övzátónyok (parti gátak) kialakulásának és fejlődésének kérdéseit, fel kell deríteni kapcsolatukat a hullámtér feliszapolódásával.

5.ábra: A Körös torkolatvidéke és tágabb környezetének mérnökgeomorfológiai térképe. A térkép tartalma az alacsonyártéri víztározás – de nem a vésztározás! – lehetőségére kínál példát, amivel az árvízi veszélyt lehetne csökkenteni.

(Szerk.: Balogh J.–Schweitzer F. 2001). – 1= Alacsony ártér; 2=Magas ártér; 3=Alacsony- és magas ártér pereme, az alacsonyártéri víztározás természetes határa; 4=Lefűzött hajdani meander, fattyúág, állandó vízborítással; 5=Lefűzött hajdani meander állandó vízzel, nád-sással borítva; 6=Lefűzött hajdani feltöltött meander időszakos vízborítással, nád-sás vegetációval; 7=Hajdani feltöltött meander időszakos vízborítással; 8=Hajdani feltöltött meander ártéri erdőben; 9=Hajdani feltöltött meander ártéri erdőben, időszakos vízborítással; 10=Hajdani feltöltött meander, szántóföldi művelésben; 11 = Hajdani feltöltött meander, csatornázva; 12 = Szikes-belvizes lapos; 13=Futóhomok felszín; 14=Futóhomok bucka; 15=Ásott kubikgödör-sorok a hullámtéren; 16=Ásott kubikgödör-sorok hullámtéri erdővel fedve; 17=Árvédelmi töltés; 18=2006-ban bekövetkezett rézsúcsúszások helyei

A hullámtérben az elburjánzott vegetációból fakadó gondok ésszerű kezelése. A kialakult (kialakuló) sűrű bozótban az árvíz áramlása jelentősen lelassul, a hullámtér feltöltődése viszont felgyorsul. A hullámtérnek az árvízi vízhozamok, a hordalék, a jéghozamok biztonságos levezetését kell biztosítani a hullámtér teljes keresztmetszetében. Emiatt a hullámtér növényborítottsága, a feliszapolódás nagysága meghatározó módon befolyásolja az árvízlevezetés hatékonyságát.

Valamilyen okból a vízügyi kutatók nagy része nem tartotta reálisnak a magyarországi Tisza-szakaszon az alacsonyártéri tározás lehetőségeit, bár a Körösök mentén ez már eredményes gyakorlat volt. A Tisza és mellékfolyóinak vízgyűjtőjéről hatalmas mennyiségű iszap, iszapos finomhomok érkezik és halmozódik fel a hullámtérbe, amely az esetleges klímaváltozások hatására csak növekedhet. Ezért nem lehet csak az árvízvédelmi gátak további emelését számba venni, hanem más lehetőségeket is vizsgálni kell, hiszen 20–30 év után újra esedékes lenne, miután a hullámtér 20 év alatt (1986 Csernobil és 2000 között) 30–35 cm-t emelkedett.

Emiatt kiemelt szerepet kaphat a síkvidéki tározás, amelynek egyik lehetőségét az új Vásárhelyi Terv keretében dolgozták ki. Az elmúlt években a VTT keretében tervezett tározók közül kettő elkészült, kettő építése folyamatban van. A másik kiegészítő megoldás lehet az arra alkalmas területeken az alacsonyártéri víztározás, a meglévő árvízvédelmi töltések és a magas ártéri szintek, illetve a magas ártéren épített új töltések között. Mélyártéri víztározásra alkalmas például a Tisza és a Sajó találkozásánál lévő inerhádi terület.

Ezt és további, az árvizek tározására alkalmas területeket a területrendezési tervekben árvízi tározás céljára ki kellene jelölni, azonnal építési tilalom alá kellene vonni, és az ország árvízvédelmi stratégiája érdekében a földvásárlást és a területek hasznosítását szabályozni kellene. Erre intő példa az árvízvédelemmel és a nemzet érdekével szembeni közönyt mutató gondolkodás, mint pl. az Adonyi-öblözetet kettévágó M6-os autópálya nyomvonala is, amely jelentős árvízi víztározásra lett volna alkalmas.

Az árvízveszélyt az alacsonyártéri víztározással lehetne csökkenteni, mert Huszttól Titelig a Tisza árvízhozamaihoz mérhető nagyságú öblözetek még megvannak, és a tározást nemzetközi együttműködés keretében – a közeljövőben Szerbia is EU tag lehet – meg lehet valósítani. A trianoni békediktátum által kijelölt országhatárok miatt a Tisza vízgyűjtőterületének közel 70%-a országhatáron túlra került. 25–30%-a hazai területek dombsági és hegységi térszínei, de itt nincsenek jelentős vízfolyások, és innen nagyobb tömegű vízutánpótlás sem származik.

A magyar árvízvédelem jövőbeni célja – a meghozandó törvény által előírt – árvízvédelmi biztonság megteremtése kell, hogy legyen. A Tisza-völgy, valamint a többi folyó ártereinek megvédése nemzetstratégiai kérdés. Magyarországnak az 1830-as és 40-es évekhez hasonló feladatot kell felvállalnia. Száz-százötven évre szóló stratégiai döntést kell hozni folyóvölgyeink és védett ártereink népességének biztonsága érdekében.

Irodalom

- ALFÖLDI L. (1999): A vízgazdálkodás jelenének, jövőjének kérdőjelei. Ezredforduló (Stratégiai kutatások a Magyar Tudományos Akadémián) 1. 3-8.
- BALOGH J. – KIS É. – SCHWEITZER F. – VICZIÁN I. (2006): Feltételezett klímaváltozások kapcsolata az árvizekkel és a belvizekkel a Tisza Jász-Nagykun-Szolnok megyei árterein. In: LÁNG I. – JOLÁNKAI M. – CSETE L. (szerk.) A globális klímaváltozás: Hazai hatások és válaszok: VAHAVA zárókonferencia. Akaprint, CD-ROM
- BALOGH J.–SCHWEITZER F. (2001) A vízföldrajzi környezetértékelés néhány fontos tényezője. In: KOVÁCS J. – LÓCZY D. (szerk.) A vizek és az ember : tiszteletkötet Lovász György professzor úr 70. születésnapjára. Pécs: PTE Természettudományi Kar Földrajzi Intézet, pp. 13-31.
- CHOLNOKY J. (1907): A Tiszameder helyváltozásai. Földrajzi Közlemények 35. 9. pp. 381–405.
- KIS É. (1984): Mindszent környékének geomorfológiai vázlata. Az Alföld gazdaságföldrajzi kutatásának eredményei és további feladatai. Természeti Környezet. A plenáris ülés előadásai. Békéscsaba. 1984. pp. 212–220.
- LACZAY I. (1982): A folyószabályozás tervezésének morfológiai alapjai. Vízügyi Közlemények 64. 2. pp. 235-255
- NAGY I. – SCHWEITZER F. – ALFÖLDI L. (2001): A hullámtéri hordalék-lerakódás (övezet). Vízügyi Közlemények 83. 4., pp 539-564.
- SCHWEITZER F. (2000): A magyarországi folyószabályozások geomorfológiai vonatkozásai: folyóink hullámterének fejlődése, kapcsolatuk az árvizekkel és az árvízvédelmi töltésekkel. Földrajzi Értesítő 50. 1–4. pp. 9–31.
- VÁGÁS I. (1982): A Tisza árvizei. VÍZDOK, Budapest, 283 p.
- VÁRADI J.–NAGY I. (2003): A Tisza-völgy vízgazdálkodásának jövőképe. In: TEPLÁN I. (szerk.): A Tisza és vízrendszere. 1. kötet. MTA Társadalomkutató Központ, Budapest, pp. 117–132.

VIZES TERÜLETEK KIMUTATÁSA MŰHOLDFELVÉTELEK ALAPJÁN A RÉTKÖZBEN

Balázs Boglárka¹ – Dr. Lóki József²

Bevezetés

Felszíni és felszín alatti vizeink rendszeres megfigyelése majdnem egy évszázados múltra tekint vissza. A kúthálózat folyamatos kiépülése lehetővé tette egyre nagyobb területek hidrológiai viszonyainak monitorozását, vizsgálatát. Ezekre a vizsgálatokra napjainkban is nagy szükség van a szélsőséges időjárási és hidrológiai események fokozott és egyre gyakoribb megjelenése miatt. A folyószabályozási munkálatok, és kiterjedt vízelvezető csatornarendszer kiépülése ellenére is számolnunk kell az ár- és belvizek káros hatásaival, amelyek lehetőség szerinti legpontosabb előrejelzéséhez szükség van az elmúlt időszakokban gyűjtött adatok kiértékelésére.

A belvizekkel borított területek felmérésére több módszer kidolgozása is megtörtént, azonban napjainkig nem született minden szempontból hatékony technika. Mivel a vízborítás kiterjedése rövid időn belül gyorsan változik, nagy terület azonos időben történő felmérése szükséges, amit távérzékeléses adatgyűjtési módszerekkel hatékonyan el lehet végezni. A terepi adatgyűjtés idő- és költségigényessége, valamint egyes területek megközelíthetatlensége miatt teljeskörű felmérésre nem alkalmas.

A távérzékeléssel hatalmas adattömeg állítható elő, amelyet kiértékelhünk ellenőrzött, vagy nem ellenőrzött osztályozási algoritmusokkal, azonban a mintaterület választástól, felbontástól, vagy éppen az algoritmus pontosságától függően bizonyos fokú hibával kell számolnunk. A klasszifikációs eljárások nélkül, szimplán a pixelek radiancia-értékét használva különböző – osztályozást segítő – mutatókat számíthatunk ki, melyek a változatos felszínek spektrális tulajdonságait veszik figyelembe.

Tanulmányunkban a Rétköz területéről 2000 tavaszán, illetve őszén készült Landsat-7 ETM+ űrfelvételen a *Normalized Difference Water Index (NDWI)* módosított változatával (MNDWI) határoltuk le a vizes területeket. Megvizsgáltuk a tavaszi és az őszi vízzel borított területek nagyságát, továbbá a mintaterületen található talajvízszint észlelő kutak adatsorait is, hogy összefüggést ke-

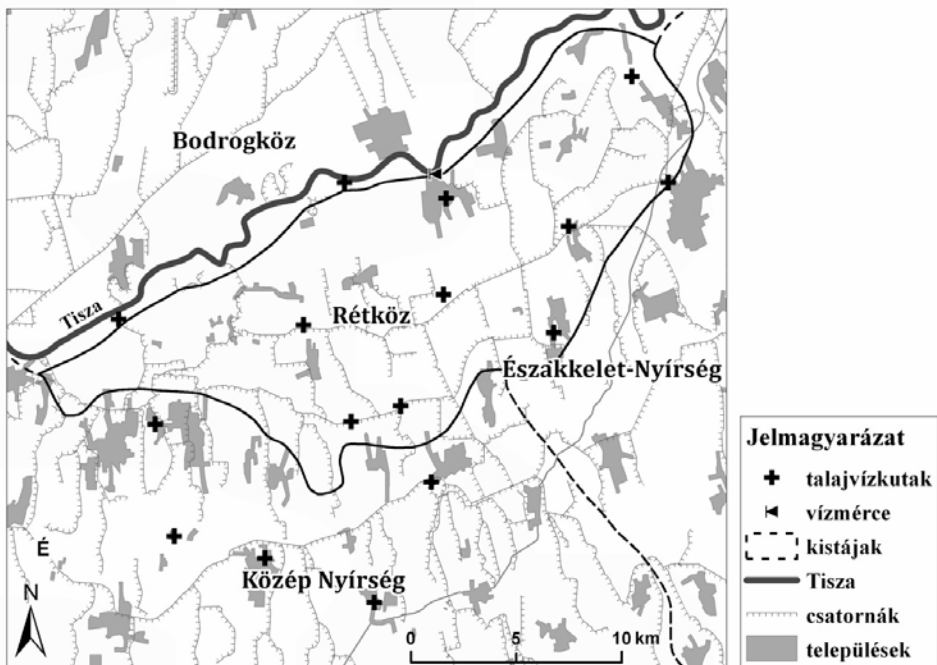
¹ egyetemi tanársegéd – Debreceni Egyetem Természetföldrajzi és Geoinformatikai Tanszék

² egyetemi tanár – Debreceni Egyetem Természetföldrajzi és Geoinformatikai Tanszék

ressünk a felszíni elöntés és a felszín alatt végbemenő vízszintváltozás között. Megvizsgáltuk továbbá a talajvízszint ingadozásának területi sajátosságait is.

A Tisza és a Nyírség közötti 275 km² területű Rétköz (1. ábra) a nagy nyírségi hordalékkúp része. A pleisztocénben az Alföld ÉK-i részében az ÉK-i Kárpátokból és az É-Erdély felől lefutó vízfolyások É-D-i, illetve ÉK-DNy-i irányban folytak, és a Körös-vidék felé tartottak. A rétközi hordalékkúp-felszín formálásában főképpen a Tapoly, az Ondava, a Laborc és az Ung folyók munkája volt jelentős. A Nyírség déli területei felé tartó vízfolyások folyóvízi üledéket (homokot, iszapot, agyagot) halmoztak fel.

A korábbi kutatások (Borsy Z. 1953, 1969, 1989; Borsy Z. et al. 1981, 1983, 1988, 1989; Csongor É. – Félegyházi E. 1987; Lóki J. – Félegyházi E. 2007; Kormány Gy. 2000) kimutatták, hogy a würm közepe táján az Alföld ÉK-i részében olyan változások kezdődtek el, amelyek később a vízrajz és a domborzat jelentős átalakulásához vezettek. Az első jelentősebb változás 50–45000 évvel ezelőtt következett be, amikor a Tisza és a Szamos tektonikus mozgások hatására elhagyták a Nyírséget és a mai Ér-völgy környékére tolódtak, de az Ős-Tapoly-Ondava és a Laborc egy ideig még keresztülfolytak a Rétköz és a Nyírség területén.

1. ábra. A mintaterület elhelyezkedése

A felső-pleniglaciális időszak elejére a szerkezeti mozgások hatására süllyedni kezdtek a hordalékkúp hegységperemi területei és közben a középső területek emelkedtek. Hajdúböszörmény–Nyírbátor–Vásárosnamény vonalában a Nyírségben vízválasztó alakult ki. Mivel a hordalékkúp ÉK-i peremén a Bereg-Szatmári-síkság területe is süllyedni kezdett, ezért a Tisza futásiránya is megváltozott és az Ér-völgy irányából a Bodrogtörzs irányába tartott. E változások hatására az É-ről D-re tartó vízfolyások már nem tudtak eljutni a hordalékkúp déli területeire. A hordalékkúp épülése megszűnt, és a Nyírség élő vízfolyás nélkül maradt. A Tapoly, az Ondava és a Laborc szükségképpen a Tiszába jutatták vizüket.

A felső-pleniglaciális száraz időszakaitól kezdődően a munkaképes szelek több periódusban a folyóvízi üledékből eolikus formákat alakítottak ki. A felszín eolikus átalakulásának hatására az egykori folyómedrek eltűntek, vagy felszabdálódtak. A Rétköz felszínét a buckás területek, és a kisebb-nagyobb deflációs laposok tették változatosabbá.

A süllyedő területen megjelent Tisza évezredek alatt sokszor változtatta futásirányát. Ezt igazolják a Bodrogtörzs területén mélyített fúrásainkból nyert koradatok (*Borsy et al. 1988*). Az eddigi adatokból megállapíthatjuk, hogy a Tisza a szubboreálisban került a mai helyére. Korábban a mai Bodrogtörzs és a Rétköz homokszigetei és mélyfekvésű mocsarai összefüggő területet alkottak. A mai értelemben vett Bodrogtörzsről és Rétközről tulajdonképpen a Tisza jelenlegi helyére kerülése óta beszélhetünk.

Mivel a Tisza többször is változtatta folyásirányát, ennek köszönhetően újabb futóhomok területek estek áldozatul oldalozó eróziós tevékenységének. Ez egyúttal azt is jelentette, hogy a sík, alluviális felszínek kiterjedése növekedett. Ezeket csak az elhagyott medrek, morotvák, illetve az övzátonyok tették valamelyest változatosabbá. A mederrészeket, morotvákat és az övzátonyok közötti mélyedéseket az áradások idején lerakódott finomszemű üledék természetesen mindjobban feltöltötte.

A Tisza mellett épült folyóhát dél felől adott keretet a Bodrogtörzsnek. A Rétköz területére jutott vizeknek is akadályozta a lefolyását, s így nagymértékben hozzájárult a táj terjedelmes mocsárvilágának kialakulásához.

A Rétközben a tszf.-i magasság 94,5–127,4 m között váltakozik. A Tisza mentén fekvő területeken alacsonyabbak, a középső és a keleti területen magasabbak az értékek. A terület felszínének jelentéktelen magasságkülönbségei az éghajlatára nincsenek hatással, viszont az ÉK-i Kárpátok közelsége módosító tényezőnek tekinthető. Az évi csapadékösszeg 550 – 600 mm közötti. A Rétköz vízrajzát az éghajlati és talajtani viszonyok mellett elsősorban a Tisza befolyásolta. Az ármentesítő munkálatok előtt az állandó és az időszakos belvíz jelentős területeket borított. A talajvíz szintjének változására a csapadékon kívül a Tisza és a csatornahálózat is hatással van.

Anyag és módszer

A talajvíz szintjének változását a mérések kezdetétől 2009-ig tanulmányoztuk. Meghatároztuk a talajvíz színtingadozásának átlagos évi menetét, a sokévi adatok alapján a minimum, maximum és átlagos értékeit. A talajvíz szintje, a talaj vízzel telítettségének mértéke hatással van a belvizek beszívargására.

A vízzel borított felszínnek elkülönítéséhez és monitorozásához a távérzékelés nagyszerű lehetőséget biztosít. Hazánkban a távérzékelésen alapuló belvíz-hidrológiai adatgyűjtés az 1970-es évek végén kezdődött (*Licskó B., 2009*), és azóta is az egyik meghatározó módszere a belvíztérképezésnek akár légifotók (*Bakó G.–Licskó B., 2010*), akár űrfelvételek alkalmazásával (*Rakonczai J. et al., 2001; Rakonczai J. et al., 2003; Szabó Sz. et al., 2008; Túri Z.–Szabó G., 2012*), vagy a befolyásoló tényezők kategória-térképeinek segítségével történik (*Pálfai I., 2003; Bozán, Cs. et al., 2008*).

A különböző felszínborítási típusok távérzékelésen alapuló kimutatására két fő módszer különíthető el. Az egyik az ún. egycsatornás módszer, mely egy spektrális sáv alapján határozza meg adott felszínborítás kiterjedését (*Rundquist, D. et al, 1987*), ami a kategória nagyfokú alul, vagy felülbecslését eredményezheti. A többszatornás módszerek pontosabb lehatárolást biztosítanak, mivel kihasználják a felszínnek egyes spektrális sávokban tapasztalható eltérő reflektív tulajdonságait. Két, vagy több csatorna pixelértékeivel végrehajtott műveletekkel olyan mutatók generálhatók, amelyek „kiemelik”, vagy éppen „elnyomják” az egyes felszínborítási típusok pixeleit.

A felszín vízzel borított részének kimutatására, beleértve a növényzet, a talajok nedvességtartalmát is, az ún. NDWI (*Normalized Difference Water Index*) mutató számos változatát alkalmazzák. Az index kiszámításához McFeeters, S. K. (1996) a zöld (Green) és közeli infra (NIR) sávok kombinációját alkalmazta:

$$NDWI = \frac{Green - NIR}{Green + NIR}$$

Az NDWI -1 és $+1$ közötti értéket vehet fel. A víz reflektanciája a zöld sávban nagyobb, mint az infra sávban, így a hányados eredményeképpen kapott pozitív értékek fogják reprezentálni a víz borította, vagy átmedvesedett felszíneket. McFeeters a nullát határozta meg a vizes és nem vizes területeket elválasztó határértéknek. A McFeeters-féle NDWI nem tudja teljes mértékben elkülöníteni az épített felszínektől, amelyek emiatt a vizes területekkel keverten jelennek meg (*Xu, H., 2006*).

Gao, B. C. (1996) a közeli (NIR) és közepes infra (MIR) tartományok kombinációját használta fel a felszín és a növényzet nedvességtartalmának kimutatására:

$$NDWI = \frac{NIR - MIR}{NIR + MIR}$$

Az NDWI ebben az esetben is -1 és +1 között változik, azonban a vizes területek többnyire negatív értékeket kapnak.

Az épített felszínek és a víz borította területek hatékonyabb elkülönítésére Xu, H. (2006) módosította McFeeters NDWI képletét (1), a közeli infra sávot felcserélte a közepes infra sávval:

$$MNDWI = \frac{Green - MIR}{Green + MIR}$$

Az MNDWI (*Modified Normalized Difference Water Index*) a beépített felszínek közepes infra tartományban tapasztalt erősebb reflektanciáján alapszik. Emiatt a beépített területek MNDWI értéke negatív kell, legyen.

Tanulmányunkban két 2000. évi Landsat-7 ETM+ műholdfelvétel Rétközre eső részét vizsgáltuk meg az MNDWI mutató alapján. A Landsat-7 ETM+ spektrális sávjai közül az indexhez szükséges zöld tartományban a B2-es (0,52 – 0,60 µm), a közepes infra tartományban pedig a B5-ös (1,55 – 1,75 µm) csatorna érzékel. Az MNDWI képlete tehát a Landsat csatornák alapján a következőképpen írható fel:

$$MNDWI = \frac{B2 - B5}{B2 + B5}$$

A mutató kiszámítását mindkét időpontban készült felvételen elvégeztük. Mivel az egyik felvétel 2000. április 23-án készült, a másik felvétel pedig 2000. szeptember 30-án, két eltérő hidrológiai aspektusú évszakot jellemezhattünk, hasonlíthattunk össze. Megjegyezzük, hogy a felhasznált tavaszi (2000. 04. 23.) felvétel nem fedi a mintaterületnek egy kicsiny, északkeleti sávját. Ezt azonban az eredményterképeken feltüntettük.

A műholdfelvételek kiértékelésének eredményeit összevetettük a mintaterületen található talajvízszint mérő kutak, valamint csapadékmérő-állomások adatsoraival is, hogy alátámasszuk az évszaki különbségeket.

Az MNDWI mutató levezetéséhez IDRISI Taiga, a talajvíz és csapadék idősorok elemzéséhez pedig SPSS, illetve MS Excel szoftvereket használtunk. A térbeli megjelenítést ArcGIS környezetben végeztük.

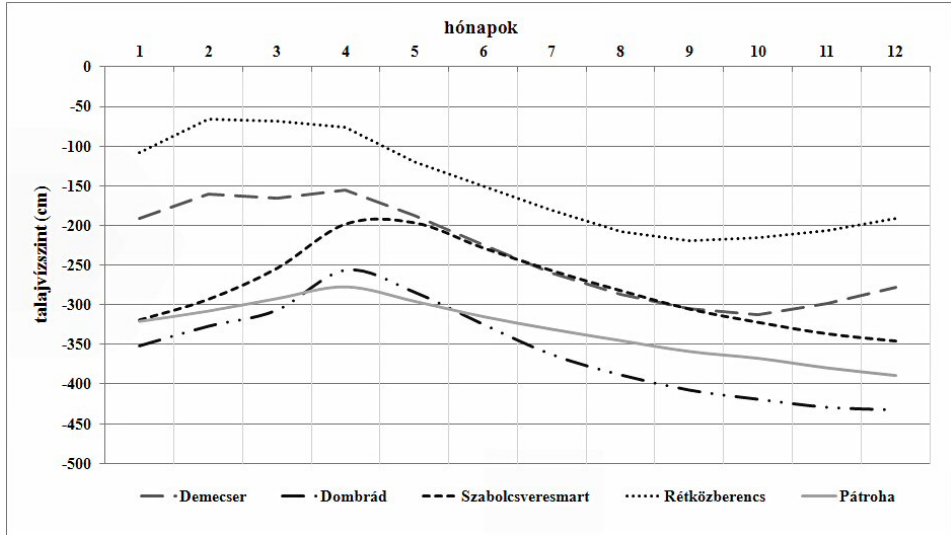
Eredmények

A talajvíz adatsorát elemezve megállapíthatjuk, hogy a szintjének évi változása a szokásos tél végi, illetve tavaszi maximummal, és nyár végi – őszi minimummal jellemezhető. A rétközi kutak sokévi havi maximuma áprilisban, minimuma októberben jelentkezik.

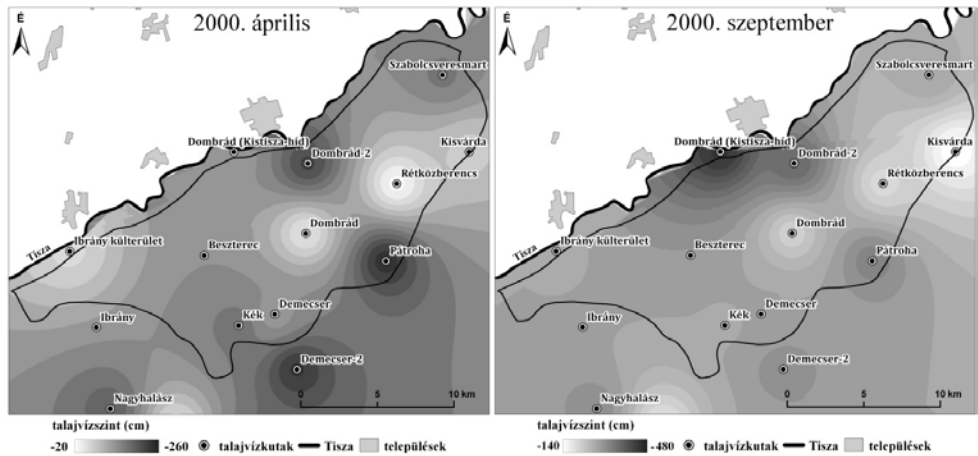
A terület összes kútján mért sokéves átlag 258,2 cm, a maximum 66,7 cm és a minimum 524,95 cm. Az átlagos sokéves ingadozás 146,8 cm. Az abszolút

sokéves minimum $-737,3$ cm (Dombrád – Kistisza-híd, 1953. szeptember), az abszolút sokéves maximum $1,5$ cm volt Rétközberencsnél (1998. július), de hasonlóan magas talajvízszintet észleltek Demecsernél is ($7,9$ cm).

A távérzékeléssel vizsgált 2000. évben az egyes kutakban a havi maximumok februártól áprilisig jelentkeztek, majd ezt követően csökkent a talajvíz szintje (2. ábra). A talajvíz maximális szintjének területi eloszlását 2000. év áprilisában és szeptemberében a 3. ábra szemlélteti.

2. ábra A 2000. évi talajvízszint változása néhány jellemző kút esetén

3. A talajvíz maximális szintje 2000. év áprilisában és szeptemberben

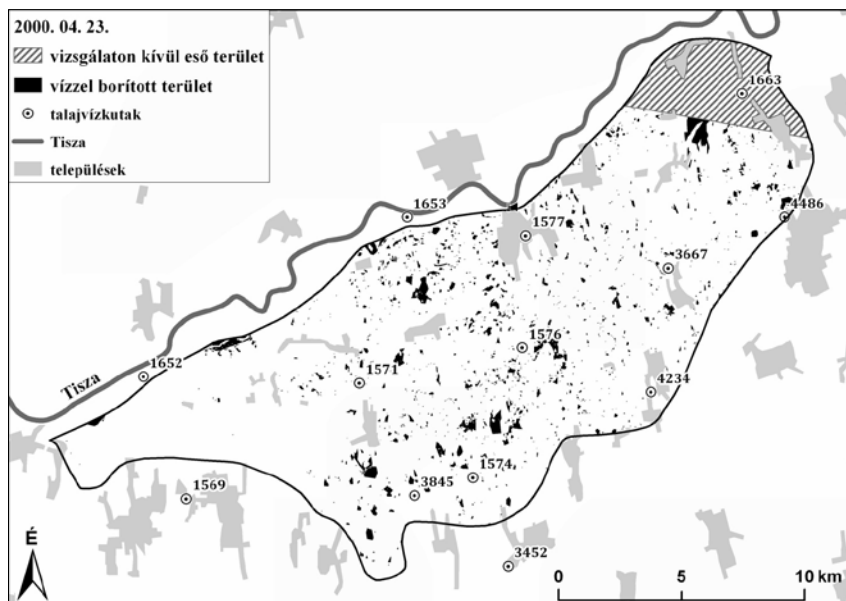
A talajvíz szintjére jelentős hatással van a területre hulló csapadék mennyisége. A vizsgált időszakban a sokévi átlagos csapadékösszeg 567 mm volt, de volt olyan év (1980), amikor Szabolcsveresmarton 1065 mm-t mértek. Az átlagos (sokévi) havi csapadékösszeg a területen 47,23 mm, és a sokévi abszolút havi csapadékmaximum 294 mm volt 1980. júliusban (Szabolcsveresmart). A sokévi havi átlagok maximuma júniusban és júliusban jelentkezik, a minimum 30 mm körüli értékei az év első három hónapjára esnek.

A vizsgált 2000. év csapadékeloszlása nagyon változatos volt. A csapadékösszeg évi átlaga 452 mm volt. Több hónapban 50 mm körüli értékeket mértek, és a maximum júliusban jelentkezett. Az utóbbi években a csapadék szélsőséges értékei az ország más területein is megfigyelhetők.

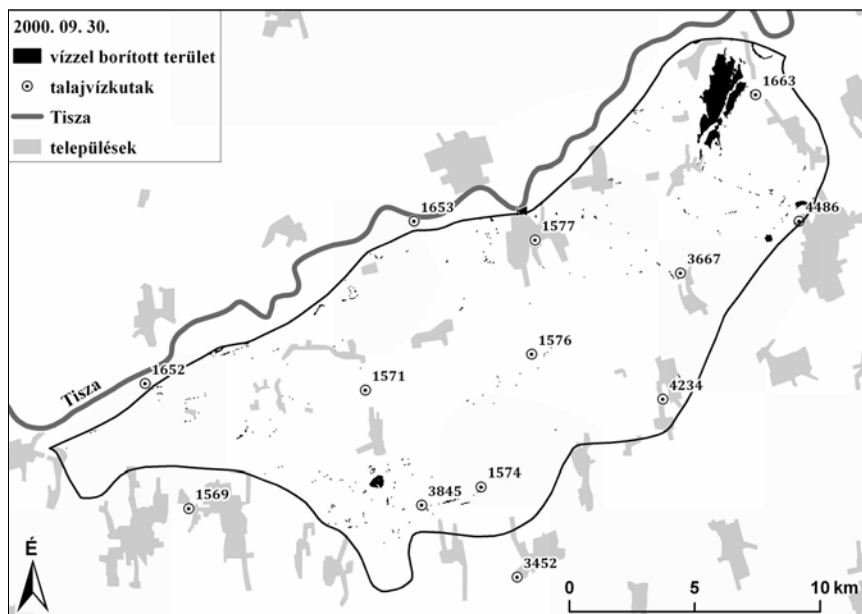
Ahogy már korábban említettük, a vizes, vagy vízzel telített területek az MNDWI számított értékei alapján a pozitív értéktartományba esnek. Ez azonban nem minden esetben feltételezi azt, hogy a nullánál nagyobb értékek csak a „vizes” kategóriához tartozó területeket fedik le. A határérték túlzott növelése azonban alulbecsléshez vezethet. Xu, H. (2006) vizsgálatai kimutatták, hogy néhány századnyi határérték-módosítás több tizedszázaléknyi pontosságnövekedéssel járhat, de egyik határérték esetében sem csökkent a pontosság 99% alá. Azt leszögezhetjük, hogy a megfelelő „vízválasztó” határérték terület specifikus, valamint függ az aktuális vegetációs periódustól is, azonban nagyon szűk tartományok között mozoghat az értéke. Ennek függvényében a határértéket nullában határoztuk meg a 2000 tavaszi Landsat felvétel esetében. Az eredmények azt mutatták, hogy a határértéknél nagyobb értékek ($MNDWI > 0$) a nyílt vízfelületeket, valamint a foltokat övező átnedvesedett zónát is megfelelően reprezentálják (4. ábra).

A 2000. őszi felvétel MNDWI értékeinek kiszámítása után több határértékkel is elvégeztük a vizes területek leválogatását. A korábban alkalmazott nulla érték használata a kategória felülbecslését eredményezte. Megvizsgáltuk azon foltok MNDWI értékeit, amelyek helytelenül a víz borította, vagy a túlnedvesedett csoportba kerültek, hogy megtaláljuk a leoptimalisabb „vízválasztó” határértéket. Ezen túlmenően kiszámítottuk a területre jellemző NDVI (*Normalized Difference Vegetation Index*) értékeket is. A rosszul kategorizált foltok magas (~0,5), tehát dúsan növekvő növényzetre utaló NDVI értékekkel rendelkeztek. Ezzel magyarázható a felszín (azaz növényzet) magasabb nedveségtartalma, mely a foltok hibás kategorizálását okozták. A rossz csoportba került foltok MNDWI értékei alapján több határértéket is kipróbáltunk, végül azonban a 0,15-öt találtuk a leideálisabbnak.

Az őszi időszakról, 0,15-ös határérték alapján megszerkesztett vizes területeket ábrázoló térkép (5. ábra) jelentős különbségeket mutat az áprilisi állapothoz képest (az évszaknak megfelelően). A területen létesült tavakon kívül csak kisebb foltokban található vizes, vagy átnedvesedett felszínek.

4. ábra Az MDWI értékek alapján leválogatott vízfoltok, és átnedvesedett talajok (2000. 04. 23.)

5. ábra Az MDWI értékek alapján leválogatott vízfoltok, és átnedvesedett talajok (2000. 09. 30.)

Összegzés

A tanulmányunkban alkalmazott MNDWI mutató mind a tavaszi, mind az őszi időszakban (2000. évben) vízzel borított, vagy átnedvesedett területek leválogatására alkalmasnak bizonyult a vizes/nem vizes kategóriák közötti megfelelő határérték kijelölésével. A 2000. április 23-i műholdfelvétel a Rétköz 94,3%-át fedte le (259,2 km²), amelynek kiértékelése szerint 10,9 km² került víz alá, vagy túlnedvesedett állapotba. Ez a Rétköz (teljes) területének majdnem 4%-a. A szeptember 30-i műholdfelvétel a vízzel érintett területek nagyfokú csökkenését mutatta. A tavaszi felvétel kiterjedésének megfelelő területből (a Rétköz 94,3%-a) 1,24 km² soroltunk „vizes” kategóriába. Ez a Rétköz 0,45%-a.

A talajvíz színtingadozásának értékeivel összevetve a vizes területeket megállapíthatjuk egyrészt azt, hogy a tavaszi időszakban – a talajvízszint maximumakor – a belvizes területek is nagyobb kiterjedésűek, mint a vegetációs időszak végén, másrészt az is kimutatható, hogy ahol a talajvízszint jelentősebben csökkent, ott a vizes területek kisebb kiterjedésűek.

Köszönetnyilvánítás

Balázs Boglárka publikációt megalapozó kutatása a TÁMOP-4.2.4.A/2-11/1-2012-0001 azonosító számú Nemzeti Kiválóság Program – Hazai hallgatói, illetve kutatói személyi támogatást biztosító rendszer kidolgozása és működtetése konvergencia program című kiemelt projekt keretében zajlott. A projekt az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósul meg.

Irodalom

- BAKÓ G. – LICSKÓ B. (2010): Új eredmények a nagyfelbontású légifelvételek segítségével történő belvíz- és árvízterképezésben. Környezetvédelem Ökológiai, környezettudományi és környezetstratégiai szaklap. Vol. 18. No. 3. pp. 14-15.
- BORSY Z. (1953): A Bodrogtó felszínének kialakulása. Földrajzi Értesítő. No. 2-3. pp. 409-419.
- BORSY Z. (1969): Bodrogtó. In: Marosi S. - Somogyi S. (szerk.) A tiszai Alföld. Akadémiai Kiadó, Budapest. pp. 30-60.
- BORSY Z. (1989): Az Alföld hordalékúpjának negyedidőszaki fejlődéstörténete. Földrajzi Értesítő. Vol. 38. pp. 211-224.
- BORSY Z. – CSONGOR É. – FÉLEGYHÁZI E. – LÓKI J. – SZABÓ I. (1981): A futóhomok mozgásának periódusai a radiokarbon vizsgálatok tükrében Aranyosapáti határában. Szabolcs-Szatmári Szemle. No. 2. pp. 45-49.
- BORSY Z. – FÉLSZERFALVI J. – LÓKI J. (1983): A komádi alapfűrés negyedidőszaki homokrétégeinek elektronmikroszkópos vizsgálata. Alföldi Tanulmányok. VII. Békéscsaba. pp. 31-58.
- BORSY Z. - FÉLEGYHÁZI E. – LÓKI J. (1988): A Bodrogtó természetföldrajzi viszonyai. In: Fehér A.(szerk.) Bodrogtó, Ember – Táj – Mezőgazdaság, Miskolc. pp. 1-92.

- BORSY Z. – FÉLEGYHÁZI E. – CSONGOR É. (1989): A Bodrogtó kialakulása és vízhatározatának változásai. *Alföldi Tanulmányok*. pp. 65-81.
- BOZÁN, CS. – KÖRÖSPARTI, J. – PÁSZTOR, L. – PÁLFAI, I. (2008): GIS-based quantifying and mapping of excess water inundation hazard on the South Great Hungarian Plain. *Scientific Bulletin of the „Politehnica” University of Timisoara, Romania, Transactions on Hydrotechnics*, Tomul 53 (67), Fascicola 2, 2008. ISSN 1224-6042.
- CSONGOR É. – FÉLEGYHÁZI E. (1987): Paleohydrographic changes in the Bodrog–Tisza Interfluvium (NE Hungary) in the past 20000 years based on palynological studies and C-14 dating Holocene. *Environment in Hungary*. pp. 59-66.
- GAO, B. C. (1996): NDWI—A normalized difference water index for remote sensing of vegetation liquid water from space. *Remote Sensing of Environment*. Vol. 58. No. 3. pp. 257-266.
- KORMÁNY GY. (2000): A Rétköz földrajza. Nyíregyházi Főiskola Földrajz Tanszék. Nyíregyháza. p. 399.
- LICSKÓ B. (2009): A belvizek légi felmérésének tapasztalatai. In: Magyar Hidrológiai Társaság XXVII. Vándorgyűlés. Kiadvány. ISBN 978-963-8172-23-5. 10 p.
- LÓKI J. – FÉLEGYHÁZI E. (2007): Felszíni változások a Bodrogtóban. In: Frisnyák S. – Gál A. (szerk.) Dr. Peja Győző emlékkönyv. Nyíregyháza – Szerencs. pp. 117-136.
- MCFEETERS, S. K. (1996): The use of normalized difference water index (NDWI) in the delineation of open water features. *International Journal of Remote Sensing*. Vol. 17. pp. 1425-1432.
- PÁLFAI I. (2003): Magyarország belvíz-veszélyeztetettségi térképe. *Vízügyi Közlemények*. Vol. 85. No. 3. pp. 510-524.
- RAKONCZAI J. – MUCSI L. – SZATMÁRI J. – KOVÁCS F. – CSATÓ SZ. (2001): A belvizes területek elhatárolásának módszertani lehetőségei. In: Dormány G. – Kovács F. – Péti M. – Rakonczai J. (szerk.): A földrajz eredményei az új évezred küszöbén. Az I. Magyar Földrajzi Konferencia CD kötete, SZTE TFGT, Szeged. 14 p.
- RAKONCZAI J. – CSATÓ SZ. – MUCSI L. – KOVÁCS F. – SZATMÁRI J. (2003): Az 1999. és 2000. évi alföldi belvizek kiértékelésének gyakorlati tapasztalatai. In: Szilágyi L. (szerk.): Belvizek a XX. és XXI. század fordulóján. A *Vízügyi Közlemények* különszáma, IV. kötet – Elemző és módszertani tanulmányok az 1998-2001. évi ár- és belvizekről. VITUKI 2003. pp. 317-336.
- RUNDQUIST, D. – LAWSON, M. – QUEEN, L. – CERVENY, R. (1987): The relationship between the Timing of Summer-Season Rainfall Events and Lake-Surface Area. *Water Resource Bulletin*. Vol. 23. pp. 493-508.
- SZABÓ SZ. – KENYERES Z. – BAUER N. – GOSZTONYI GY. – SÁRINGER-KENYERES T. (2008): Mapping of mosquito (Culicidae) breeding sites using predictive geographic information methods.. *Dissertation Commissions Of Cultural Landscape – Methods Of Landscape Research* 8. pp. 255-270.
- TÚRI Z. – SZABÓ G. (2012): A Nyírség felszíni hidrológiai viszonyainak térképezése kvantitatív adatbázisok és úrfelvételek alapján. In: Nyári D (szerk.): Kockázat - Konfliktus - Kihívás: A VI. Magyar Földrajzi Konferencia, a MERIEXWA nyitókonferencia és a Geográfus Doktoranduszok Országos Konferenciájának Tanulmánykötete. Szeged. ISBN: 978-963-306-175-6. pp. 921-930.

XU, H. (2006): Modification of normalised difference water index (NDWI) to enhance open water features in remotely sensed imagery. *International Journal of Remote Sensing*. Vol. 27. No. 14. pp. 3025-3033.

A BEREGI-SÍK ELHAGYOTT MEDREINEK OSZTÁLYOZÁSA RÉTEGTANI ÉS PALINOLÓGIAI ÉRTÉKEKELÉS ALAPJÁN

Dr. Félégyházi Enikő¹ – Vass Róbert²

Bevezetés

Az Északkelet Alföld pleisztocén végi – holocén eleji folyóvízi fejlődéstörténetének teljes megismeréséhez már csak geográfiai helyzete miatt is elengedhetetlen a Beregi-sík elhagyott medreinek minél részletesebb megismerése. A Beregi-sík, noha az Északkelet Alföld folyóhálózatának kialakulásában kulcsszerepet játszik, geomorfológusok által mégis kevésbé kutatott terület.

A Beregi-sík egészéről szóló geomorfológiai leírást Borsy Zoltán készítette még az 1950-es években (1954, 1959). Megállapításait palinológiai vizsgálatok segítségével támasztotta alá. A felszínen mutatkozó, az 1: 25000 és 1:50 000-es, valamint a III. katonai felvételezések alapján kijelölt medrekből munkatársaival mintát vettek, ezekből pollenvizsgálatot végeztek.

„Pollenanalitikai vizsgálatok alapján a kisari feltárás segítségével határoztuk meg a holocén rétegösszlet vastagságát.” (Borsy Z. 1954). A pollenvizsgálatokat Borsyné Éltető Hajnalka, Csinády Gerő, valamint Vozáry Elemér végezték. Az ő munkáikra alapozva máig is tekintélyt parancsolóan tartja magát az a felfogás, mely szerint a felszínen lévő legidősebb elhagyott medrek boreális korúak, mivel „az idősebbeket az itt meanderező folyók vagy teljesen feltöltötték, vagy oldalazó eróziójukkal elroncsolták....Borsyné vizsgálatai szerint a holocén rétegsor vastagsága Kisarnál... kb. 10 m (Borsy Z. 1959).

Célkitűzés

A Beregi-sík területéről készült 1:10000 méretarányú EOTR szelvényeket, légifotókat, valamint a Google Earth felvételeket áttekintve négy egymástól eltérő feltöltődöttségi állapotban lévő, morfológiai paramétereikben igen különböző medergenerációt különíthetünk el (1. ábra).

Az **első csoportba** a legelmosódottabb, és csak légi-és műholdfelvételeken kivehető medermaradványokat soroltuk – pl. TM1.

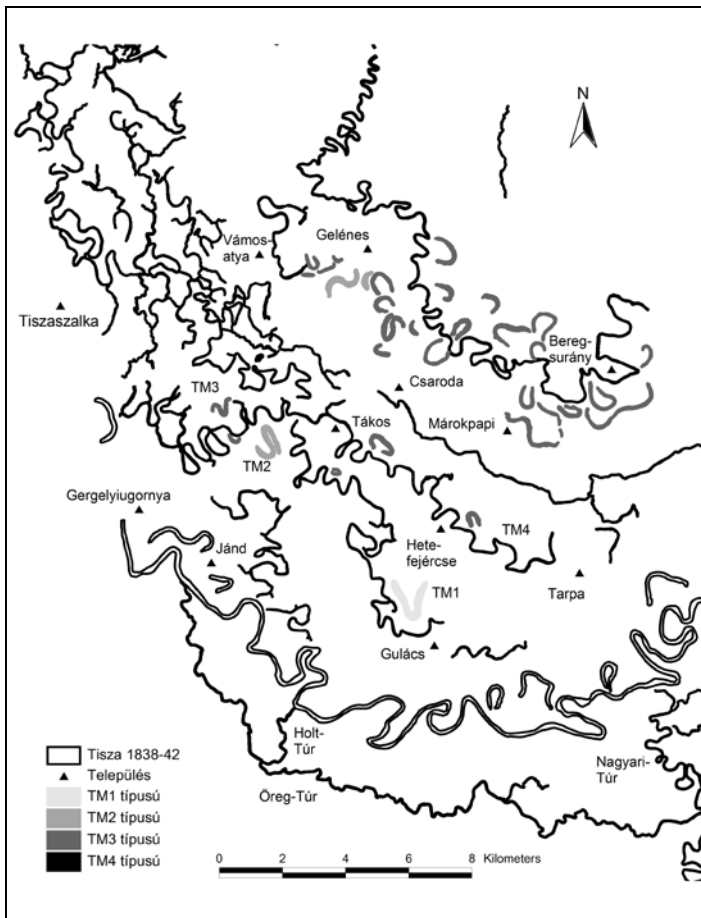
¹ egyetemi adjunktus – Debreceni Egyetem patakne@gmail.com

² főiskolai adjunktus – Nyíregyházi Főiskola vass.robert80@gmail.com

A **második csoportban** lévő medrek az 1:10000 méretarányú szintvonalas térképeken is jól azonosíthatóak, de pontos lehatárolásukhoz a légi- és műholdfelvételek is szükségesek – pl. TM2.

A **harmadik csoportba** tartoznak a területen nagy számban előforduló, a Tisza méretét megközelítő holtmedrek. Ezek jóval kevésbé feltöltődtek, mélyebb részeiken állandó a vízborítás, némelyikben tőzegmoha láp alakult ki - pl. TM3, de ilyen a Báb-tava, Nyíres-tó, Navad-tó, Zsidi-tó, Bence-tó stb.

A **negyedik csoportba** tartozóak igen keskeny, 20-30 m széles, bizonyosan nem tiszai eredetű holtmedrek. Az előző típusokba tartozókkal ellentétben szinte teljesen épek, több tíz kilométeren keresztül meandereznek DK-ÉNy-i irányba - pl. TM4 (1b. ábra).

1.ábra. A különböző mértékben feltöltődött morotvák a Beregi-sík területén. A Tisza futásvonala az 1838-42-es állapotok szerint ábrázolva.

Ezekből a csoportokból jelöltünk ki egy-egy medret (TM1, TM2, TM3, TM4), hogy meghatározzuk fejlődésmenetüket a feltöltő üledékük szemcseösszetételének változása alapján, valamint elhalási korukat palinológiai és radioizotópos vizsgálatok segítségével.

Módszer

A mederekből a Földvári-fejvel ellátott kézi fúró segítségével 10 cm-ként mintát vettünk és minden esetben igyekeztünk a meder aljáig lehatolni. A mintákból a laboratóriumban Köhn pipettás ülepítéssel eljárásal szemcse-összetétel, Scheibler-féle készülékkel szénsavas mész-, Tyurin-féle módszerrel humusztartalom meghatározás, valamint Zólyomi – Erdtman-féle cink-kloridos acetolízises eljárással pollenfeltárás készült. A pollenelemzésnél a sporomorfa meghatározás 400-600- szoros nagyítás mellett species, genus, illetve familia szinten történt. Az elemzés eredményéből összsporomorfa diagram készült Tilia, Tilia Graf szoftver segítségével.

A szedimentológiai és palinológiai feltárások a Debreceni Egyetem Fizikai Földrajzi Laboratóriumában készültek.

Eredmények

Szemcseösszetétel

A négy meder – TM1, TM2, TM3 TM4 – alját jelentő durvább szemű homok üledéket különböző mélységben (a TM4 370 cm-en, TM3-310 cm-en, TM2 - 860 cm-en, a TM1 mederben 1255 cm-en) érte el a fúró.

A medrek kitöltő anyaga homokos, agyagos iszap, azonban ez nem mind a három mederben azonos eloszlású.

A TM1 mederben 1280 cm mélységig hatolt le a fúró, a meder aljának tekinthető középszemű homok 1255 cm-nél jelentkezett, melynek részaránya azonban nem haladta meg a 15%-ot. Így valószínű, hogy a meder alja mélyebben van az elért szintnél, de a hirtelen megjelenő középszemű homok annak közelségét (vagy a vízáramlás feléledését) jelzi.

80 cm-nél az agyag 73 %-ot is meghaladja, iszappal együtt a finom frakció 96%. 310 és 520 cm között viszont az agyag 40-50%, iszappal együtt 70-80%. A homok mennyisége 670 és 1200 cm között 60%, 290 és 110 cm között 40 és 50%.

A TM2 mederben a felső 120 cm a 80 cm-es szint kivételével homokos, iszapos agyag, ami alatt 450 cm vastag homokban gazdagabb agyagos, homokos iszap fekszik. 520-780 cm között homokban szegény homokos, agyagos iszap halmozódott fel. 780-910 cm mélyen, a meder alját jelentő szintben az üledék 50 %-ban középszemű homok. Egyébként a homok aránya mindvégig 50% alatt marad, 550 és 110 cm között eléri a 40 %-ot. A meder

kitöltésének agyagtartalma sehol nem éri el az 50 %-ot, viszont az iszap frakció aránya végig 50-60%. 80 cm-nél az iszap és az agyag együttes aránya 95%.

A TM3-as meder rendelkezik a legkisebb görbületi sugár mellett a legkisebb kitöltéssel is. A kitöltő anyag homokos, agyagos iszap, 230 cm-nél csak iszap és agyag van. 310 cm alatt hirtelen váltással az apró- és finomszemű homok tartalma 70%-ra emelkedik. Ez egyértelműen az egykori élő folyó mederhordalékának tekinthető, bár itt a TM1-es, a TM2-es és a TM4-es medreknél jelen lévő, a meder alját jelentő középszemű homoknak nyoma sincs. A korábbiakban ezzel a generációval kapcsolatban már említettük, hogy morfológiai paraméterei alapján sem tekinthető tisztai eredetűnek. A vékony kitöltés, és a mederanyagban a középszemű homok hiánya is ezt a feltevést látszik alátámasztani.

A TM4-es medret 410-170 cm-ig homok, majd agyagos, iszapos homok tölti ki. 120 cm-en a legfinomabb az üledék, ahol az iszap és az agyag aránya megközelíti a 80%-ot. A meder alját jelző középszemű homok 380 cm-nél 25%-al jelentkezik.

A TM1-es és a TM2-es szemcse-összetételi diagramjában a 320 és 110 cm közötti homokfrakció változásai, ingadozásai nagy hasonlóságot mutatnak. A TM2-es meder szemcse-összetételi diagramjának finomabb „fogazottsága” arra enged következtetni, hogy a feltöltést végző folyó a TM2-es mederhez feküdt közelebb, így annak árvizei ide relatíve durvább anyagot szállítottak, és a kisebb vízhozam ingadozások is jobban éreztették hatásukat a rétegsorban, mint a távolabb eső TM1-es meder esetében.

A TM1 meder üledékanyagában a 1200 és 700 cm-en jelentkező durvább üledék a feltöltő folyó közelségét jelenheti. 780 és 320 cm között viszont a finom üledék a domináns, ami arra utal, hogy a feltöltést végző folyó elhalt vagy távolabb került a medertől. 320-110 cm-en ismét több durva üledék került a mederbe. A TM2-es medernél viszont a dominánsan finom üledék az agyagos iszap azt sugallja, hogy ez a meder távolabb volt a feltöltő folyótól, mint az TM1-es meder. Természetesen a csapadékos éghajlat okozta nagyobb áradások is éppúgy okai lehettek a durvább üledék felhalmozódásának a feltöltődő mederben.

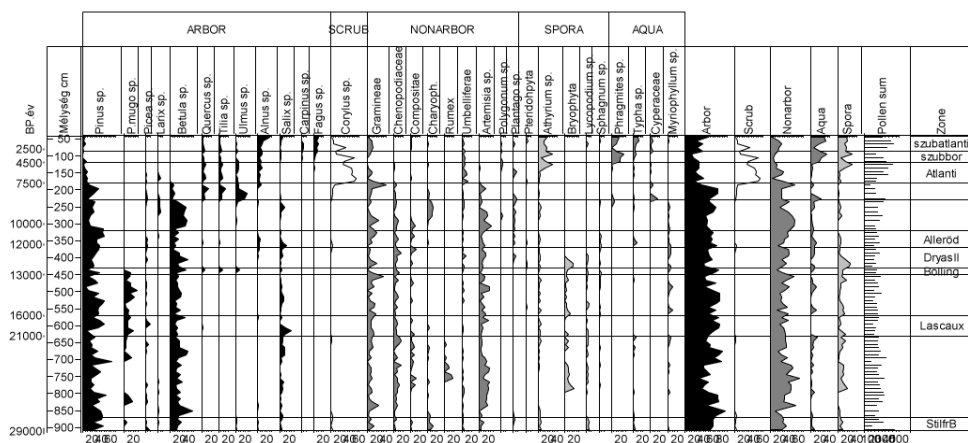
Pollenelemzés

A négy mederből vett minták közül három üledékanyagát elemeztük meg. A TM4-es mederből nem végeztünk palinológiai vizsgálatot, mivel a meder a 19. század végéig – a gátrendszer végleges kiépüléséig – az igen gyakori árvizek átöblítő hatása alatt állt, és így az üledék pollentárolásra alkalmatlan volt.

A TM3-as meder mintái 315, és a TM2-es 910 cm-ig végig elemezhetőek voltak (2.3. ábra), míg a harmadik mederből (TM1) vett minták alsó harmadában -1280 és 880 cm között- tartalmazott felismerhető pollenanyagot,

ami azonban csak minőségi értékelésre adott lehetőséget, mert a kiszámolt pollenmennyiség statisztikailag értékelhetetlen volt, ezért diagramban sem tudtuk ábrázolni az eredményt.

A **TM1 meder** 1280 és 1265 cm közötti mintákból az erdeifenyő-*Pinus sylvestris*, a törpefenyő-*Pinus mugo*, a tölgy-*Quercus*, az éger-*Alnus* valamint a fűz-*Salix* virágpóra került elő. A lágyszárúak közül a pázsitfűfélék-Poaceae-Gramineae, a libatopfélék-*Chenopodium*, a székfűfélék-Caryophyllaceae, a fészkesvirágzatúak-Compositae és a hidegkedvelő medvetalp - *Empetrum* pollene volt felismerhető. 1265-cm felett a lombos fák eltűnnek, csak egyetlen mintából 1010-1020 cm- en kerül elő ismét a tölgy- *Quercus* és a fűz-*Salix* virágpóra. Különben a fenyő-*Pinus* képviseli a fásszárú növényzetet 880 cm-ig. A lágyszárúak közül a hideg száraz sztyeppre jellemző elemek - az üröm-*Artemisia*, a pázsitfűfélék-Poaceae, Graminea, a libatopfélék-*Chenopodiaceae*, a székfűfélék-Caryophyllaceae pollenei konzerválódtak az üledékben. 1050-1030, 950-940 cm-en a tőzegmohaspóra, 1030 és 880 cm-en a gombakonidium, 1090 és 1070 cm között kovamoszat volt felismerhető. Majd 880 cm felett az üledékben nem találtunk pollent.

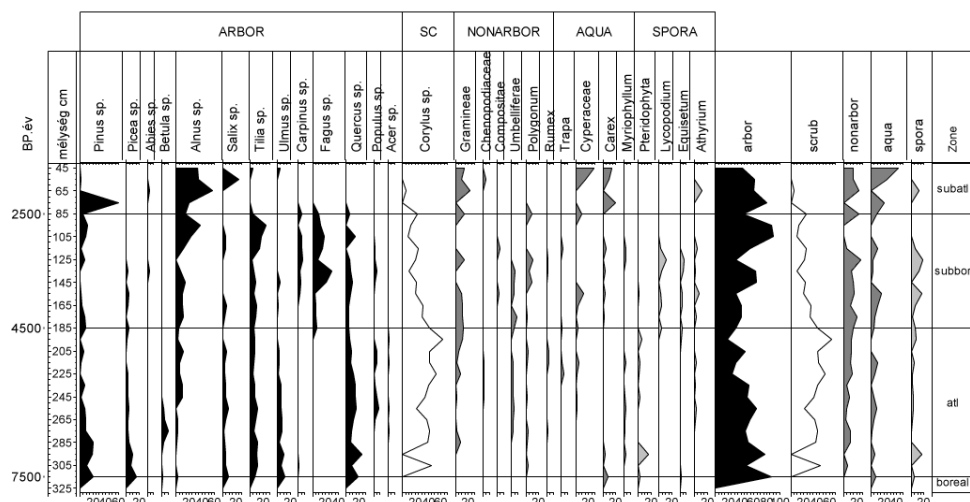

2.ábra A TM2 meder összsporumorfa diagramja

A **TM2- es fúrás** mintáiban 910–230 cm között négy minta kivételével a fenyő-*Pinus*, valamint a nyír-*Betula* és a fűz-*Salix* képviselte a fásszárú növényzetet (3. ábra). 910-870, 610-570, 450-430, 370-350 cm-en a főntebb említett fásszárúak mellett kis mennyiségben megjelent az enyhébb éghajlatra jellemző tölgy-*Quercus*, hárs-*Tilia*, szőlő-*Ulmus* és az éger-*Alnus*. 230 cm-től az erdeifenyő-*Pinus sylvestris*, a luc-*Picea*, a vörösfenyő-*Larix* és a nyír-*Betula* eltűnt, a hárs-*Tilia*, a szőlő-*Ulmus*, a tölgy-*Quercus*, az éger-*Alnus* és a mogoró-*Corylus* lett a jellemző. A gyertyán-*Carpinus* és a bükk-*Fagus* csak 180 cm-től

jelenik meg. 910-230 cm között a lágyszárú növények pollenei (nonarbor-NAP) voltak többségben, nevezetesen az üröm-Artemisia, a libatopfélék-Chenopodiaceae, a pázsitfűfélék-Poaceae, a fészkesvirágzatúak-Compositae. A mohák között a tőzegmoha-Sphagnum spórája jelzi a tőzegmohalápok jelenlétét. 360 cm-en a csipkeharaszt – *Selaginella selaginoides* a későglaciális fázis jellemző növénye is megtalálható, mint ahogyan a 440-450 cm-en a *Pediastrum kawrayskyi* zöldmoszat is. A hideg, sarkvidéki tavakra jellemző moszatok maradványai (*Mallomonas teilingii*, *Mougeotia gracillima*, a *Spirogyra zygosporák*) 920 és 230 cm között minden mintában megtalálhatóak. Ezek a moszatmaradványok a vizsgált medrűntől délre, 10 km-re Gulács közelében lévő tiszai szakadó partfalból vett mintákból is kimutathatóak voltak (Félégyházi E. et. al. 2004).

A **TM3-as mederben** a fúró 410 cm-ig hatolt le. 315 cm-től volt pollentartó az üledék. A fásszárú növények pollenei az erdeifenyőtől-Pinus sylvestris, a luctól-Picea, a jegenyefenyőtől-Abies, és a lombosfáktól (nyír-Betula, hárs-Tilia, szőlő-Ulmus, tölgy-Quercus, éger-Alnus, nyár-Populus, juhar-Acer és a mogoró-Corylus) származnak. Egy kevert lombdó összetételét tükrözik. A lágyszárúakat a pázsitfűfélék-Poaceae, az ernyősök-Umbelliferae jellemzik, valamint a vízinövények, és a páfrány-spórák. A nyír-Betula 245 cm fölött eltűnik, a fenyő-Pinus aránya is lecsökken, az éger-Alnus megjelenik és 105 cm-től dominánssá válik. A gyertyán-Carpinus 150, a bükk-Fagus 185 cm fölött lesz jellemző 85 cm-ig. A mogoró 310 és 65 cm- között dominánsan van jelen (3. ábra).

4. ábra A TM3 meder összsporumorfa diagramja

Kiértékelés

A három meder közül a **TM2 fúrás** üledékanyagának polleneredménye adja a legteljesebb képet. A meder vízellátása biztosított volt, így az éghajlatnak megfelelően 750-360 cm között tőzegmohaláp alakult ki. A pollenösszetétel alapján több periódus különíthető el. 910–230 cm-ig az üledék hideg, boreális éghajlat alatt képződött, ahol a fenyő- nyírelegyes erdő volt a jellemző. Négy alkalommal (910-870, 610-570, 450-430, 370-350 cm-en) azonban ebben a hideg jelegű vegetációban melegebb éghajlatra jellemző növények is megjelennek, s ez rövid felmelegedési időszakokat jelez. A két felsőbb szintben a tölgy-Quercus, a hárs-Tilia, a szil-Ulmus pollenei mellett talált csipkeharaszt-Selaginella selagonelloides spóra, valamint a Pedicularis kawraiskyi zöldmoszat váza, a késő-glaciális időszak indikátor szervezeteitől származnak. Jelzik az üledék felhalmozódási korát. Tehát a két átmeneti felmelegedési fázis, 450-430 cm-en a Bölling, 13 300-12 300 BP és a 370-350 cm-en az Alleröd 11800-10800 BP évvel ezelőtti időszakra tehető. E két fázis között 430-370 cm-en az idősebb Dryas fázisra jellemző hideg, száraz időszak ürömsztyepp elemei kerültek elő. A tőzeglápot felváltotta a nyírláp és a fűzláp. A 610-570 cm-en lévő üledéksztintben a tölgy jelenléte a felső-pleniglaciális 16000-21000 évvel ezelőtt uralkodó enyhe, csapadékos éghajlatára utal (*Lascaux* interstadiális). A 9,4 km-rel délre lévő gulácsi szakadó partfalban ez az üledékszint viszont 850 cm-en fekszik (*1. táblázat*). A bodrogi közti Tiszacsermely közelében lévő, egykori Tiszától származó medermaradvány hasonló pollenösszetételű 19 000-21 000 cal. BP korú mederüledéke 10,5 m mélyen fekszik (*Félegyházi E. et. al. 2004*).

1. táblázat. A Tisza szakadó partfalában lévő rétiagyag és tőzeg szintek C^{14} kora Gulácstól délre (*Félegyházi E. 2008*)

Gulács Mélység (cm)	Laboratóriumi kód	Az üledék kora (C^{14} BP) Szántó Zs.	Az üledék C^{14} kora (cal BP) (1998)	Feltöltődési sebesség (mm/év)	A felhalmozódás vastagsága (cm)	A felhalmo- zódási időszak (év)	A felhalmo- zódás sebessége (mm/év)
520	Deb-10883	7 200±70	8 010	0,7	520	7 200	0,7
850	Deb-10851	18 920±300	21 450	0,4	330	11 720	0,3
920	Deb-10854	29 790 ± 870		0,3	70	10 870	0,06
1050	Deb-10852	32 130± 1130		0,3	130	2 340	0,6

Az üledék 910-870 cm-es szintjében jelentkező enyhe időszak a szil-Ulmus, az éger-Alnus és a mogyoró-Corylus megjelenésének kedvez. Ez a periódus a *Stallfried B* (Ausztria) vagy *Denekamp* interstadiálisnak felelhet meg,

amely 33 000 – 27 000 év között Közép-Európában több helyen kimutatható. A mintát adó medrünkől mindössze 10 km-rel délebbre lévő szakadó partfalban 920 cm mélyen fekvő tőzeges szint pollenmaradványa hasonló összetételű, és annak kora 29790 ± 870 év BP. (Félegyházi E. et al. 2004). E két szint feltételezhetően azonos időben képződhetett. A TM2-es meder elhalási kora tehát erre az időre tehető.

A TM2-es medertől 7 km-re DK-i irányban a szakadó partfaltól 2,9 km-rel északra fekvő legnagyobb, és csak az űrfelvételen látható **TM1-es mederben** létesített fúrás 950-940 cm-en lévő mintájában talált tőzegmohaspóra kora a partfal 920 cm-es szintjének korával egyezhet. A mederben ez alatt a szint alatt 1050-1010 cm-en szintén van egy tőzeges üledék, amely a szakadó tiszai partfal 1050 cm mélyen lévő szintjével azonosítható, melynek kora $32\,130 \pm 1130$ BP év.

A 940 és 880 cm között felhalmozódott kovamoszat vázak hideg időszak beköszöntét jelezik. A Kárpát-medencében 27 000 – 23 000 év között egy igen hideg, száraz éghajlatú stadiális időszak következett (Sümegei et al. 1999., Járainé Komlódi M., 2000). A meder alja felett mintegy 15 cm-es vastagságban (1280 és 1265 cm között) szintén enyhébb éghajlat növényzetének polleneit találtuk, ennek a korát csak feltételezhetjük. A különböző szintek párhuzamosítása alapján kézenfekvőnek látszik, hogy ezt a mintát egy újabb interstadiális képződményének tekintjük, ez pedig a Hengelo interstadiális lehet (35000-37000 év BP) Sajnos a TM1 meder 880 cm feletti fiatalabb üledékanyag nem tartalmaz pollent.

A harmadik meder - a **TM3** - üledékanyagának pollenösszetétele megegyezik a TM2 fúrás 230 cm feletti mintáinak polleneredményeivel, amely az atlantikus fázis kezdetét, illetve a borealis fázis végét jelzi. Az atlantikus fázis jelentől számítva 7500 ± 500 évvel ezelőtt kezdődött és tartott 4500 ± 500 évvel ezelőttig. Amennyiben itt valóban a boreális-atlantikus határról van szó, akkor a 315 cm-en felhalmozódott üledék korát 7500 ± 500 BP évre tehetjük, a 410 cm-en fekvő aprószemű homok lerakódása pedig a boreálisban történt. 185 cm-től a Fagus és a Carpinus megjelenése viszont már a szubboreális fázis kezdetét jelzi (4500 ± 500 év BP). 85 cm-től eltűnik a bükk, ami a csapadék csökkenésére, és a 2500 éve kezdődött szubatlantikus fázisra utal. A TM3-as mederrel egy csoportba sorolt Báb-tavában a 370-380 cm-es üledékszintet 6902 cal. BP, a 170 cm-en fekvő szintet 1863 cal. BP évnek Deb-6630 mérték (2. táblázat, Magyari E. 2002).

A TM2-es mederben ezek a szintek 230 cm-en oszlanak meg. A Fagus és a Carpinus 180 cm-től közel azonos mélységben jelzi a szubboreális beköszöntét, az atlantikus fázis 230 cm-től mutatható ki. 3000 év alatt felhalmozódott üledék vastagsága csak 50 cm, a szubatlantikus fázis 2500 éve 60 cm-től számítható.

2. táblázat. Báb-tava Tisza morotvájának feltöltődése Gelénes közelében
(Magyari E. 2002)

Báb-tava Mélység (cm) Sümegei P. et. al.	Labo- ratóriumi kód	Az üledék kora (C ¹⁴ BP) Roberts (1998)	Az üledék C ¹⁴ kora (cal BP) (1998)	Feltöltődési sebesség (mm/év)	A felhalmo- zódás vastagsága (cm)	A felhalmo- zódási időszak (év)	A felhalmo- zódás sebes- sége (mm/év)
160-170	Deb- 6630	1 920±50	1 863	0,9	170	1920 1863	0,9 0,9
270-290	Deb 6631	5 670±85	6 444	0,5	120	3750 4581	0,32 0,26
370-380	Deb- 6670	6 080±75	6 902	0,6	90	410 458	2,2 2,0
500-505	Deb- 6542	6 955±70	7 761	0,7	125	875 859	1,4 1,5

Következtetés

A két nagyobb meder az TM1 és az TM2 még a pleisztocénban, az első csoportba tartozó TM1 a Hengelo (35000-37 000 BP.év), a második csoportba tartozó TM2 a Stillfried B, vagy Denekamp (27000-33000 BP) interstadiálisban halt el. A kisebb TM3 meder, amelyiket a harmadik csoport mintamedrének választottunk a boreális végén - az atlantikus fázis kezdetén a holocénban fűződött le, mint ahogyan a Báb-tava is (Magyari 2002). Elhalási idejét 7500±500 BP évre tehetjük. A homokos, agyagos iszap 315 cm-e 0,42-0,39 mm/év sebességgel halmozódott fel. A Báb-tava üledékének szemcseösszetételét nem ismerjük, de a hasonlóság alapján a TM3-as mederben 210-250 cm-en jelentkező magas finom frakció arány azt sugallja, hogy az üledék-felhalmozódási üteme igen lassú lehetett. A Báb-tavában ez az érték 290 és 170 cm között 1200 mm/4581 év (0,26 mm/év).

A TM2-es meder 910 cm-es mederanyaga 29790± 870 évtől 0,30 mm/év, a TM1-es meder 1280 cm-e 35000±2000 év alatt 0,36 mm/év sebességgel töltődött. Ez a feltöltődés természetesen egy átlagérték, ami az éghajlat változásának megfelelően különbözhet ettől az értéktől. Az üledék felhalmozódás az ártéri lapályokon az éghajlat, a vízjárás, a folyótól való távolság függvényében különböző sebességű. A TM2 és a TM1 nagyobb hasonlóságot mutatnak a Tisza mai medrének paramétereivel. A TM3 meder fiatalabb is, és paraméterei inkább a csatlós folyók egykori medrének tekinthetők. Borsy Z. Tiszától származó medreknek tartotta ezeket a 3. csoportba tartozóakat. Feltevését azzal indokolta, hogy az ebbe a csoportba sorolt medrek a pollenelemzés adatai szerint még a boreális fázisban képződtek.

A boreális fázist akkoriban egyértelműen száraz, meleg periódusnak tartották, és a száraz éghajlat alatt a folyók kisebb vízhozamuk miatt kisebb meandereket fejlesztettek (Borsy Z. 1959). A beregi növénytakarótól származó pollenösszetétel azonban nem tükrözi a boreális fázis túlzottan száraz éghajlatát.

Összefoglalás

Az Északkelet Alföld pleisztocén végi, holocén eleji folyóvízhálózatának fejlődéstörténetében a Beregi-sík kulcs fontosságú szerepet játszik. Az elhagyott medreinek vizsgálata során formai megjelenésük alapján négy kategóriát különítettünk el térképi, illetve légi- és űrfelvételek valamint helyszíni vizsgálatok segítségével. A négy medertípusból egy-egy jellegzetes meandert elemeztünk szedimentológiai és pollenanalitikai vizsgálat segítségével. Ezek alapján megállapítottuk, hogy a Beregi- síkon a boreális fázisú medreknél jóval idősebbek is fölfedezhetők, amelyek a Hengelo és a Stillfried B, Denekamp interstadiálisban haltak el. Azonban ezek a medrek sem az 1:25000 sem 1:50000 méretarányú térképeken nincsenek jelölve, csak az űrfelvételeken láthatók. A 10 méter mélyen lévő üledékek kora is idősebb is jóval idősebb 10 000 évnél. A radiokarbon mérések szerint elhalási koruk 32 000 évvel ezelőtt következett be.

Köszönetnyilvánítás

Vass Róbert publikációt megalapozó kutatása a TÁMOP 4.2.4.A/1-11-1-2012-0001 azonosító számú Nemzeti Kiválóság Program – Hazai hallgatói, illetve kutatói személyi támogatást biztosító rendszer kidolgozása és működtetése országos program című kiemelt projekt keretében zajlott. A projekt az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósul meg.”

Az elhagyott medrek felvételénél, tipizálásánál és értékelésénél a szerzők folyamatosan konzultáltak dr. Szabó Józseffel, a Debreceni Egyetem emeritus professzorával. Értékes tanácsaiért a szerzők külön köszönetüket fejezik ki.

Irodalom

- BORSY Z. (1954): Geomorfológiai vizsgálatok a Bereg-Szatmári síkságon. Földrajzi Értesítő III. évf. 2. füzet pp. 270-279.
- BORSY Z. (1959): A Bereg-Szatmári vízrendszer kialakulása. ACTA Geographica Debrecina pp. 153-269.
- FÉLEGYHÁZI E.-SZABÓ J.-SZÁNTÓ ZS.-TÓTH CS. (2004): Adalékok az Északkelet-Alföld pleisztocén végi, holocén felszínfejlődéséhez újabb vizsgálatok alapján CD. Szeged II. Geográfus Konferencia

- FÉLEGYHÁZI E. (2008): Ártéri lapályok elhagyott meder-és morotvatavainak feltöltődési sebessége. In: Kiss T.- Mezősi G.(szerk.) Recens geomorfológiai folyamatok sebessége Magyarországon. Szeged. pp.55-63.
- JÁRAINÉ KOMLÓDI M. (2000): A Kárpát-medence növényzetének kialakulása. Tilia. IX. pp. 1-50. Sopron.
- MAGYARI E. (2002): Climatic versus human modification of the Late Quaternary vegetation in Eastern Hungary Ph.D értekezés, p.152. Debrecen
- SÜMEGI P.- MAGYARI E.- DÁNIEL P.- HERTELENDI E.- RUDNER E. (1999): A kardoskúti Fehér-tó negyedidőszaki fejlődéstörténetének rekonstrukciója. Földtani Közlöny. 129. pp. 479-519.

A BELFÖLDI VÁNDORLÁS FŐBB JELLEMZŐI SZABOLCS-SZATMÁR-BEREG MEGYÉBEN, 1960-2011

Dr. Kormány Gyula

Bevezetés

A statisztikai számbavétel szerint *a vándorlások lehetnek: egyrészt, állandóak (pl. ha, valaki egyik településből a másikba települ át), másrészt ideiglenesek (pl. valaki tanulmányok folytatása vagy átmeneti, szezonális munkavégzés céljából egy meghatározott időre más településre költözik), illetve periódikusak, amikor valamely okból a helyváltoztatás különböző időritmusban ismétlődik (pl. idénymunka vállalása idegenforgalmi szezonban a vendéglátó, iparban valamint a kertészetben: gyümölcs- és zöldségfélék betakarítása), illetve különböző időperiódusú ingázás (Perczel Gy. 1996).*

A lakóhely elhagyását rendszerint külső (országos, illetve helyi társadalmi-gazdasági, politikai) vagy személyes körülményekben (életpálya, munkalehetőség, jövedelem, családi életciklus, egészség, stb.) történt lényeges változás idézi elő. A vándorlások ritkán vezethetők vissza egyetlen okra. Ha eltekintünk a demográfiai eseményeknek (házasság, születés, halandóság, válás, a gyermekek önállósága) a lakóhely mobilitásában játszott igen fontos szerepéről, akkor azt mondhatjuk, hogy a vándorlást többnyire munkahely-változtatás kényszere idézi elő (Daróczy E. 2002-2003). A mindennapi tapasztalatok alapján megerősíthető, hogy a vándorlás okai között legjelentősebb a gazdasági kényszer. Az egyén szükségletei és lehetőségei között növekszik a szakadék, az egyén nem lát reményt, hogy lakóhelyén a megélhetési és gyarapodási viszonyok kedvezően fognak változni.

E tanulmányban a belföldi vándormozgalom főbb eseményeit és trendjeit vizsgálom Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében. Arra a kérdéskörre keresem a választ, hogy a megyében a belföldi vándorlás alakulásában milyen társadalmi-gazdasági körülmények játszottak meghatározó szerepet, s milyen hasonlóságokat és eltéréseket mutat a vándorlások, egyrészt a megyén belüli szerkezete, másrészt az ország többi része között.

Mivel a népesség országhatáron belüli lakóhely-változtatását – a ki-és a bejelentkezések alapján – 1960 óta ismerjük részletesebben. Így vizsgálatom időtartama a XX.század második felétől 2011-ig terjed.

A belföldi vándorlás főbb folyamatai Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében

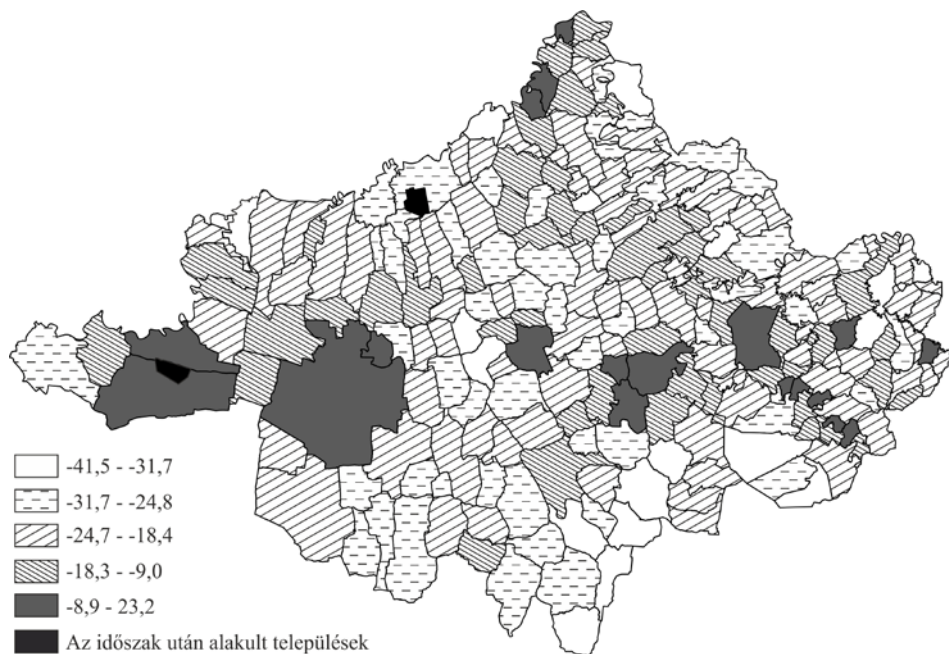
A megye népességszámának alakulásában a születések és halálozások egyenlegén kívül mindig meghatározó szerepe volt a kivándorlásnak, majd egyre inkább a belső vándorlásnak. Ennek megfelelően hullámzó – ezért nem egyenletesen csökkenő vagy növekvő – a megye népességének számbeli alakulása. *Az országos összehasonlításban a megye népesség-kibocsátó szerepe kiemelkedő, a XX. század utolsó évtizedéig több mint 375 ezer volt a megye népességvesztése, ez a trend az ezredforduló után is folytatódik, melynek következtében a veszteség 400 ezer fölé emelkedett. Az a tény, hogy a megye népessége nem csökkent látványosan, a magas élveszületésnek volt köszönhető, mely 2001-ig fedezni tudta a veszteséget. 1901-2011 között változó arányban, de mindig jelentős volt az a részarány, amit a vándorlások és a történelmi események /a világháború veszteségei, kitelepítések, a deportálások, az 1956-os forradalom/ a természetes szaporodásból elvittek: tíz évtized átlagában 70%-a vészett el így. Ez azt jelenti, hogy évente mintegy 6 ezer fővel növelhetné volna a megye mai területének népességét, ha természetes szaporodáson kívüli tényezők azt közel 4 ezer fővel nem csökkentették volna (Barabás I-né - Kormány Gy. - Szilágyi I. 1998).*

A vándorlás népességszám-alakító szerepe a különböző történelmi korszakokban eltérő mértékű és indítékú volt. A XX. század első két évtizedében a természetes szaporodásnak mintegy felét vitték el a kivándorlások, melynek mértéke csak néhány akkori északkeleti (Szatmár, Bereg) vármegyében haladta meg az ittenit–

A második évtized népességalakulását több, ellentétesen ható tényező alakította. Az első évekre még a tengerentúlra irányuló kivándorlás volt a jellemző. Az évtized második felére az első világháború nyomta rá a bélyegét. A húszas, harmincas években a kivándorlás korlátozása és a gazdasági válság hatására mérséklődött a mozgás, de az országban itt volt a legnagyobb a népességhez viszonyítva a vándorlási különbség. 1936 és 1938 között az országból kivándoroltaknak 18%-a Szabolcs megyei lakos (Barabás I-né - Kormány Gy. - Szilágyi I. 1998).

A negyvenes évek népmozgalmát a második világháború határozta meg, miután a népesség körében többirányú kényszermozgást váltott ki. A háborús események katonai és polgári veszteségének, a deportáltaknak, a hadifoglyoknak, az elhurcoltaknak és az eltűnteknek, illetve a külföldön maradóknak a száma a megyére pontosan nem állapítható meg, de mindezek lényeges népességszám-alakító tényezők. Hatással volt a megye népességszám alakulására az 1946-1948 között a magyar-csehszlovák lakosságcserre egyezmény, melynek alapján mintegy kétezerrel több szlovák nemzetiségű személy települt át a megyéből (első sorban Nyíregyházáról és környékéről) Csehszlovákiába, mint ahány magyar nemzetiségű onnan érkezett.

A második világháború után meginduló társadalmi-gazdasági átalakulás jelentős népességtrendeződést indított meg. Az 1950-es években kibontakozó iparosítás elsősorban az ipari nyersanyagokban jelentősebb területeket és a fővárost hozták kedvező helyzetbe. Vidéken, főleg a mezőgazdaságból származó felesleges munkaerő a gyengén iparosodott térségben, mint a korábbi évtizedekben nem talált megfelelő munkaalkalmat és emiatt elvándorolt. Ebben az időszakban az országban valóságos népvándorlás bontakozott ki. Az ötvenes években a megyében közel 77 ezer a népességveszteség, melynek csak töredékét vitték külföldre az 1956-os események, zöme az ország távolabbi iparvidékein talált munkalehetőséget. (Barabás I-né - Kormány Gy. - Szilágyi I. 1998).

1. ábra Vándorlási különbszet az időszak eleji népesség %-ában 1960-1969
Forrás: KSH Debreceni Igazgatóság 2014

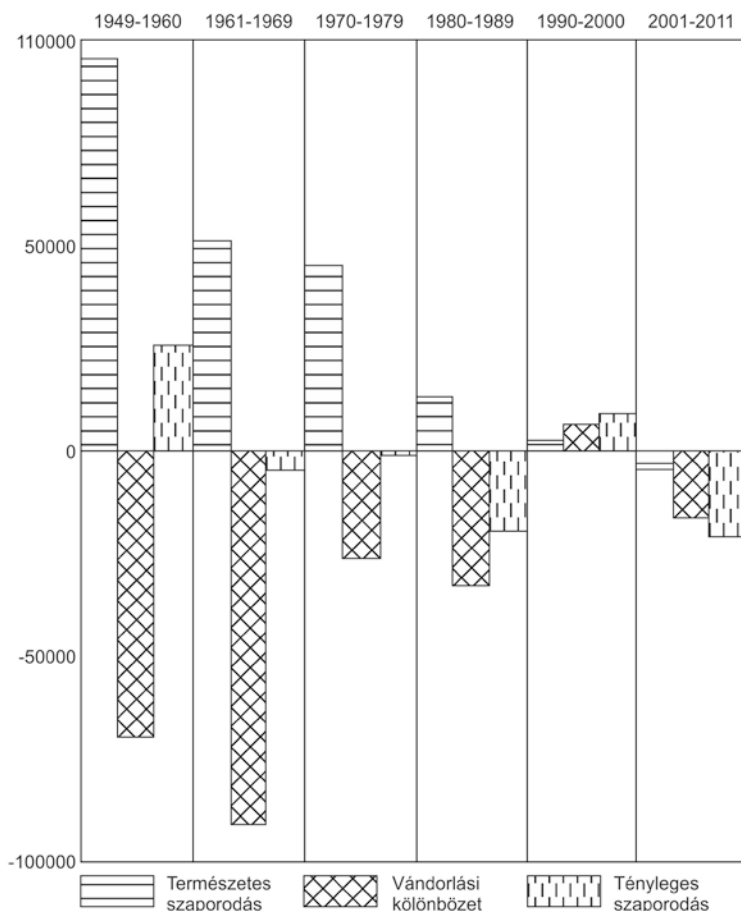
Az 1960-as években a népesség mobilitása az országban az előző évtized hullámain is felülmúlta. A vándorlás mértéke természetesen rendkívül nagy területi különbségeket mutat. A megyénk településeiben, melyek főleg agrárjellegűek voltak, a mezőgazdasági termelészövetkezetek megszervezését (1961) követő években a mezőgazdaság nagyarányú gépesítésének következtében tetemes munkaerő-felesleg képződött. Területünkön az iparon kívül más ágazatok is fejletlenek voltak, városhálózattal nem rendelkezett (csak a megyeszékhely volt város), így nem volt ami fogadja a mezőgazdaságból

felszabaduló munkaerőt. 1961-ben a kereső lakosság 7,9 %-a vállalt munkát az ország különböző részein. *A munkavállalók népes csoportja időszakos, távolsági ingázó*, akik nem költöztek el lakóhelyükről, hanem 100-250 km-re lévő munkahelyükről főleg az 1950-es években havonkénti, kéthetenkénti, majd később, a hatvanas évek elején hetenkénti távollét után történt a hazautazás. A távolsági ingázás a hatvanas évek végén a megye iparfejlesztése következtében jelentős mértékben csökken, a megyén belüli napi ingázások aránya viszont erőteljesen növekszik. *A népességcsökkenés 1961-1966 között volt a legnagyobb, 16,6 % (évi átlagban 2,7 %)*. A hatvanas évtizedben a megye összes vándorlási vesztesége a lakónépesség alapján számolva százezer fő, melynek nagyobbik fele (58 ezer) állandó jellegű volt. Az elvándorlás legnagyobb mértékű a kisebb népességű településeken (*1. ábra*). 1967-től 1970-ig viszont tekintélyes mértékben mérséklődött, négy év alatt 1,1%-ra. Ez a jelenség annak tudható be, hogy az 1960-as évek második felétől a megye központi támogatásban részesült gazdaságának fejlesztésére. Az iparfejlesztési és ipartelepítési alap felhasználásával számos új beruházás valósult meg. A fejlesztések hatására bővült az egyéb ágazatok (közlekedés, kereskedelem, szolgáltatás stb.) területén is a foglalkoztatottak száma.

Az 1970-es években csökkent a megyén kívülre történő vándorlás, intenzívebbé vált a megyén belüli népességmozgás. Az iparosodó települések vonzották a munkaerőt, a környező falvakból sokan naponta ingáztak a lakó- és a munkahely között. Többen költöztek a megye városaiba és a városiasodó nagyobb településekre. Ezt a folyamatot a központi intézkedések (pl. lakásépítés kiemelt támogatása) is erősítették. Megyén belüli kényszervándorlást idézett elő az 1970-es szamosközi árvíz, ugyanis a védőgát és az országhatár között, illetve a veszélyeztetett településeken építési tilalmat rendeltek el, melynek következtében 45-80 %-kal fogyott Kishódos, Nagyhódos, Garbolc, Komlódtótfalu lakossága, Nagygéc jóformán megszűnt, amelynek lakónépességéből mindössze 2-3 fő maradt.

A népesség mobilitása az 1980-as években alapvetően megváltozott. A korábbi évtizedekben a vándorlások fő mozgató rugója a foglalkoztatási átrétegződés, főleg a mezőgazdasági foglalkoztatottak csökkenése volt. Az 1980-as években ez a folyamat lényegében befejeződött, illetve jelentős mértékben lefékeződött. A vándorlásokat előidéző tényezők között a munkahely-változtatás és a továbbtanulás mellett családi okok kerültek *előtérbe (házasságkötés, családok elköltözése, válás stb.)*. A nyolcvanas évek végén az *iparban foglalkoztatottak számának növekedése megállt*, a munkaerő felvevő képesség beszűkült, s ez a helyzet kisebb, rövidebb ideig tartó elvándorlást váltott ki. A kedvezőtlenebbé váló demográfiai tényezők következtében (az élveszületések csökkentek, a halálozások száma növekedett) a természetes szaporodás már nem tudta ellensúlyozni a vándorlási veszteséget, a népesség évről-évre fogyott (*1.táblázat, 2. ábra*). Az évtized végén kezdődött erőteljes

gazdasági hanyatlás az 1990-es évek elején tovább folytatódik, ami a munkaerőpiac általános, az egész országra kiterjedő pangása következtében a megyén kívül is szinte lehetetlenné tette az elhelyezkedést. Különösen a szakképzetlen, illetve a korszerűtlen szakmákra kiképzett rétegek elhelyezkedési esélyei romlottak, és egyre többen térnek haza a fővárosból és más ipari objektumokból a munkanélküliek sorsára jutott emberek.

2. ábra A népességszám változást befolyásoló tényezők Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében 1949-2011 között (fő)

Forrás: KSH adatbázisa alapján szerkesztette a szerző, rajzolta Tóth Zoltán

1980 és 1990 között a vándorlásból származó veszteség Borsod-Abaúj-Zemplén megye után itt volt a legnagyobb, tíz év alatt 9,1 ezerrel többen költöztek el, mint amennyien idejöhettek.

1. táblázat A népesség számának változására ható tényezők alakulása, %

Időszak	Élve- születés	Halálozás	Természetes szaporodás	Vándorlási különbség	Tényleges szap.ill.fogy.	Lakónépesség az időszak végén
1960- 1969	9,9	9,1	0,8	-16,2	-15,4	572943
1970- 1979	19,7	11,0	8,7	-5,0	3,7	593828
1980- 1989	14,8	12,3	2,5	-6,1	-3,6	572301
1990- 2001	15,0	14,5	0,5	1,2	1,7	582795
2001- 2011	12,0	12,8	-0,9	-3,1	-3,9	559272

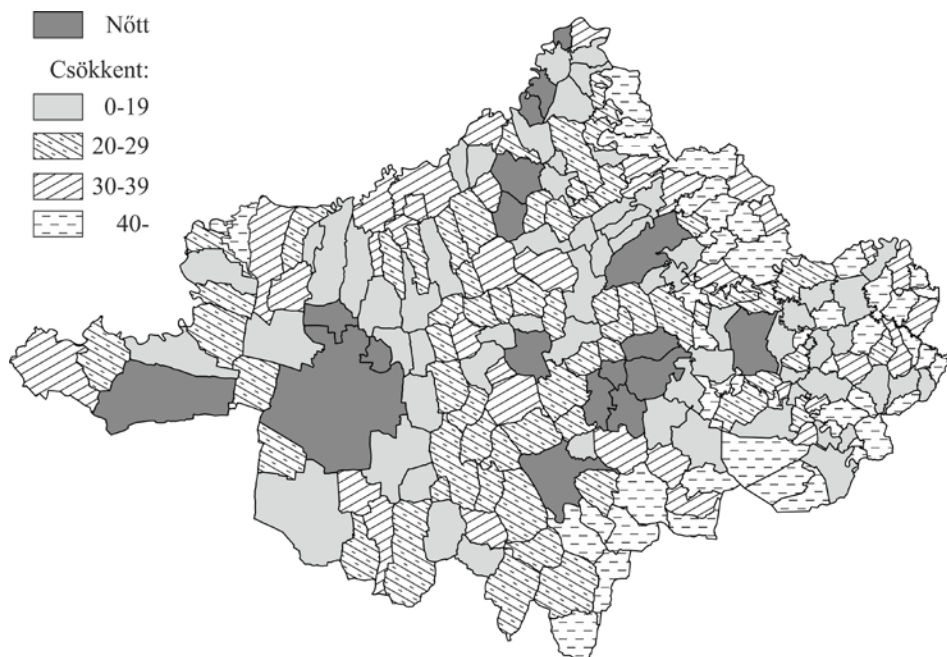
Forrás: KSH Szabolcs-Szatmár-Bereg megye Statisztikai Évkönyvei adatai alapján a szerző számítása

A kilencvenes évek első felében a vándormozgalom sokat csillapodott. 1993-ban 2500 fős vándorlási veszteség 22700 odavándorlás és 25200 elvándorlás eredménye. 1980-ban a 4437 fős vándorlási veszteség 39426 idevándorlásból és 43863 elköltözésből adódott. A kilencvenes évtized második felétől enyhe hullámszerűség, majd 2005-2007 között emelkedésbe lendült. 2007-ben az elvándorlások száma (30416) meghaladta az 1995-ös értéket, de ezt követően 2008-tól 2011-ig lassú csökkenéssel az ezredforduló körüli szintre (23897) esett vissza. Majd ezután jelentős emelkedés tapasztalható: 2011 és 2012. évi 27116, illetve 28281 regisztrált lakóhely változtatás az elmúlt 20 év legmagasabb értékeihez tartozik (2. táblázat).

Az erőteljes vándorlási folyamatok mellett a megyére a távolsági ingázás is mindig jellemző volt, amely évtizedekig napi huszonöt-harmincezer főre tehető. A naponta ingázók száma az idők folyamán változott. Az 1960-as, az 1970-es és az 1980-as években az aktív keresők közel 45-60 %-a eljáró volt. A kilencvenes évek első felében a naponta ingázók száma tizenöt-húsz ezer, az aktív keresők 25-30 %-a. A napi ingázás zsugorodásának okai között szerepel a foglalkozási lehetőségek általános apadása, a városok felveszőképességének csökkenése, a tömeges lakásépítések visszaesése stb. Ugyanakkor a kilencvenes években falvak infrastrukturális fejlesztése (a vezetékes ivóvíz, gázellátás, telefon, szennyvízhálózat kiépítése, úthálózat bővítése, korszerűsítése stb.) mérsékelte az elvándorlást. Az ezredforduló után jelentékeny mértékben növekedett a belső ingázók száma, 2001-2011 között napi átlagban a keresők 16-18%-a ingázik, főleg a megyén belüli falvakból a városok intézményeibe, üzemeibe.

A vándorlások mértéke természetesen jelentős területi különbségeket takar. A megye községeiből az elmúlt hat évtized során – bár csökkenő intenzitással – megszakítás nélkül az elköltözés volt a jellemző. Ennek következtében néhány

település 1960-2011 között elvesztette a lakosságának 10-50 %-át. Pl.: Csengersima 50,2%-át, Csengerújfalú 44,8%-át, Vámosatya 40,1%-át, Csegöld 39%-át, Nagyecsed 28,3%-át, Csaolc 28%-át, Tiszatelek 14%-át, Vasmegyer 10%-át, stb.. A vándorlási veszteség különösen a Szatmár, beregi kistalváknban volt igen magas. Az elmúlt hat évtizedben vándorlási nyereség csak a megye nagyobb városaiban mutatkozott (3. ábra).

3. ábra. Népességszám változás (%-ban) 1960-2011 között
Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében

Forrás: KSH adatbázisa alapján szerkesztette a szerző, rajzolta Tóth Zoltán

A megye településeit népességnagyság szerint vizsgálva megállapítható, hogy a vándorlási veszteség a települések népességnagyságával fordítottan arányos. A kisebb kategóriában legnagyobb a veszteség évek óta, és a népességszám növekedésével viszont csökkenő a vándorlás mértéke.

A vándorlások jellege és iránya

A lakóhelyváltoztatások jellege szerinti vizsgálata arra keresi a választ, hogy egy közigazgatási egységben, térségben az ideiglenes és az állandó migráció milyen hatással bír a népességszám alakulására. A megfigyeléseink azt mutatják, hogy az ideiglenesen vándorlók nagy része vissza is tér a megyébe, így

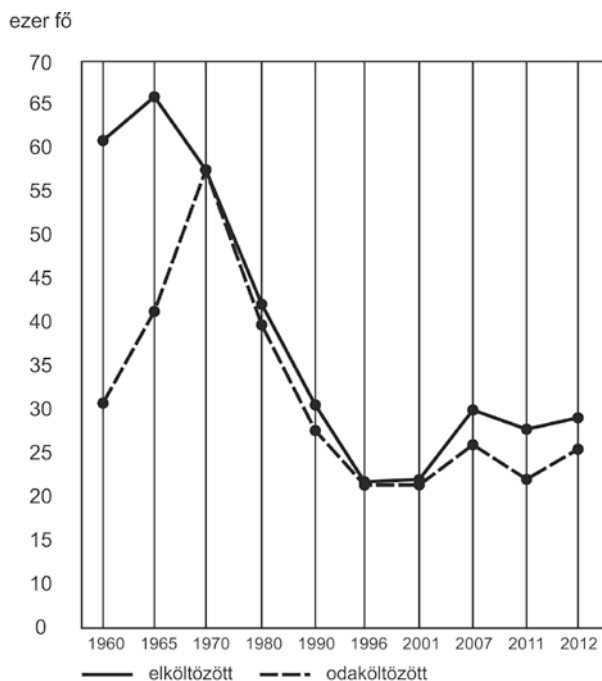
lakóhelyváltoztatásuk a hetvenes évek közepétől, a nyolcvanas évek derekáig alig volt hatással a lakónépesség számára, az oda-és az elvándorlások nagyjából kiegyenlítették egymást. A nyolcvanas évek második felében az ideiglenes vándorlások jelentősen csökkentették a népességet mégpedig azzal, hogy mindkét irányban jellemző mérséklődés mellett az odavándorlás gyorsabban csökkent, mint az elvándorlás (2. táblázat, 4. ábra).

2. táblázat. Lakóhelyváltoztatások jelleg szerinti megoszlása Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében

Év	Odaköltözés		Elköltözés		Állandó és ideigl.jelleggel		Vándorlási különbözet
	Állandó	Ideiglenes	Állandó	Ideiglenes	Odaköltöző	Elköltöző	
1960	21283	9748	25292	36397	31031	61689	-30658
1970	17530	39759	19823	37467	57289	57290	1
1980	11688	27738	15501	28362	39426	43861	-4437
1990	12123	14953	14753	17013	27076	31766	-4690
2001	13093	8912	13537	10272	22005	23809	-1804
2007	16164	9989	15937	14482	26153	30416	-4263
2011	11141	12749	11931	15185	23890	27116	-3226
2012	10407	14828	12071	16210	25235	28281	-3046

Forrás: KSH Szabolcs-Szatmár-Bereg megye Statisztikai Évkönyvei alapján a szerző összeállítása

Az állandó jelleggel a megyébe bejelentettek száma viszont mindig kisebb volt, mint az ily módon innen kijelentkezetteké. Az ebből származó veszteség ugyan a hatvanas évek elejének közel a felére csökkent, de még mindig meghaladta a 2-3 ezret. A nyolcvanas évek második felében az ideiglenesek csökkenése következtében – az állandóak súlya ismét jelentősen emelkedett a megyében, de országosan is. A rendszerváltás után folytatódott a belföldi vándorlások számának csökkenése az 1996-os mélypontig (-483 vándorlási különbözet). Ilyen alacsony vándorlási értékre az elmúlt hatvan évben még nem volt példa. Ezután enyhe hullámváz, majd 2001-2007 között emelkedés figyelhető meg. 2007-ben a belföldi vándorlások száma meghaladta az 1990.évi értéket, 2007-től ismét tekintélyes csökkenés, majd 2012 év végére ismét növekedés tapasztalható. A 3. táblázat adatai meggyőzően érzékeltetik, hogy a vándorláson belül jelentős nagyságbeli különbség az állandó és az ideiglenes migránsok között.

4. ábra. Lakóhelyváltogatások jelleg szerinti megoszlása
Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében

Forrás: KSH Szabolcs-Szatmár-Bereg megye Statisztikai Évkönyvek adatai alapján
szerkesztette a szerző, rajzolta Tóth Zoltán

A belföldi vándorlásban résztvevők kor- és nem szerinti megoszlása

A vándorlás a népesség különböző korcsoportjait eltérő mértékben érintette, így tömegessé válása miatt nem maradt hatástalan a népesség kor összetételére sem. A vándorlási veszteség elsősorban a munkaképes kor első felének korcsoportjait érinti, a 15-39 évesek teszik ki az összes veszteség közel kétharmadát (3. táblázat). 40 éves kor felett már kevesebben szánják rá magukat a végleges elköltözésre. Ez a korosztály a népességből képviselt arányánál kisebb mértékben költözik és a tendencia is csökkenő. Nem változik lényegesen az időskorúak aránya (7-8%), e korcsoportra feltehetően a gyermekeik családja utáni költözés a jellemző. Az idősebb (50 év feletti) vándorlók aránya a nők körében vizsgált időszakban mindvégig magasabb volt, mint a férfiak körében, amiben a nők magasabb várható élettartama is szerepet játszik, ez ugyanis valószínűsíti az özvegyülést követő vándorlásokat.

3. táblázat Az állandó vándorlási veszteség életkor szerinti megoszlásban(%)

Év	0-14	15-39	40-59	60 éves és idősebb	Összesen
Éves					
Állandó vándorlási veszteség					
1970	14,8	66,0	11,0	8,2	100
1980	24,2	62,9	5,3	7,6	100
1990	16,3	70,7	5,4	7,6	100
2011	21,8	56,8	13,9	7,5	100

Forrás: KSH Népszámlálás kötetei alapján a szerző számítása

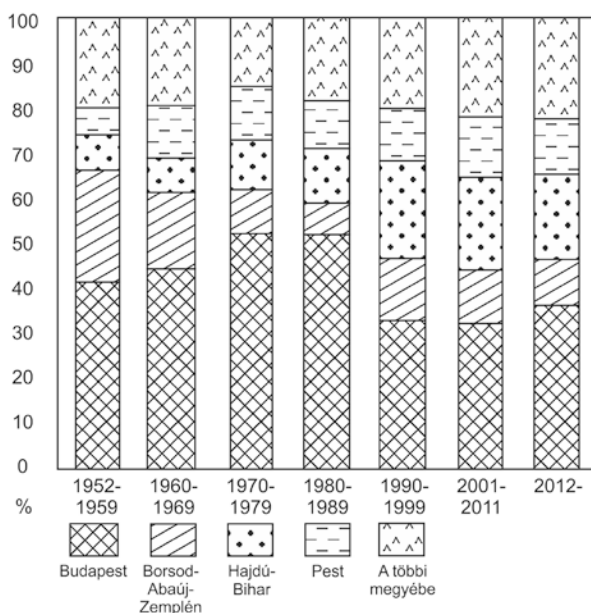
A vándorlók kormegoszlásának a fentiekben leírt változása mind az állandó, mind az ideiglenes vándorlás esetében tapasztalható. Az ideiglenesen vándorlók azonban összességében fiatalabbak, körükben a 30 év alattiak aránya mindvégig magasabb (55-75%), az idősebbek aránya viszont alacsonyabb, mint az állandó vándorlók körében. Ez abból adódik, hogy az ideiglenes vándorlások jelentős része a továbbtanuláshoz kapcsolódik.

A vándorlásban általában a népesség egyes demográfiai csoportjai nem azonos mértékben vesznek részt. A hetvenes és a nyolcvanas évtized átlagában az összes lakóhely-változtatók többsége (100 közül 57-58) férfi, amely 1994-től átfordult női többletbe és ez a mai napig megmaradt. A nők mobilitása főleg az 1990-es évek második felében volt hangsúlyosabb, mint a férfiaké. Ugyanakkor, ha a vándorlás típusát (állandó vagy ideiglenes) is figyelembe vesszük, azt tapasztaljuk, hogy az állandó vándorlásban kiegyenlítettebb a nemek aránya, a különbségek az ideiglenes vándorlásban való eltérő részvételből adódnak. Ez annak köszönhető, hogy az állandó vándorlás általában családi kötelékben történik, míg az ideiglenes vándorláson belül gyakori a tanulási, illetve munkavállalási célú egyéni elmozdulás. Abban, hogy a nők mobilitása felülmúlta a férfiakét, az is szerepet játszott, hogy megnövekedett a közép-és felsőfokú oktatásban való részvételük.

A belföldi vándorlások iránya

A belföldi vándorlások irányát főleg a társadalmi-gazdasági folyamatok vonzó, illetve taszító hatása befolyásolja. A mobilitás fő iránya a legnagyobb gyakorisággal a fejletlen perifériás területekről a fejlettebb centrum-települések felé irányul. Szabolcs-Szatmár-Bereg megye és az ország egyéb területei között a fejlettségbeli különbségek mindig feltűnően nagyok voltak, így az itteni lakóhelyelhagyás is erőteljesebben alakult. A hatvanas években, amikor a gazdasági fejlődés az ország más részein már jelentős jövedelem és ellátási szintemelkedést eredményezett, a szerény fejlesztés miatt a megye lemaradása fokozódott. Az agráriumból felszabaduló munkaerőt ez a térség munkahely

hiányában nem tudta itt tartani, s emiatt erőteljes megyét elhagyó migráció indult meg. A hetvenes években megélénkült az ipartelepítés, a mezőgazdaságból származó jövedelmek rendszeressé válása és növekedése hatására felerősödött az ún. intraregionális (*megyén belüli*) vándorlás. A falvakat elhagyó fiatalok többnyire már nem az ország távolabbi városaiban, hanem Nyíregyházára vagy a közeli városokba, járási székhelyekre költöztek, illetve ingáztak a lakó-és munkahely között. A nyolcvanas években a gazdasági fejlődés mérséklődése ismét megindította a megyén kívülre távozók arányának növekedését. A kilencvenes években az egész országra kiterjedő gazdasági pangás következtében a megyén belül is lehetetlenné tette az elhelyezkedést. Ennek következtében mind a megyén belüli, mind a megyén kívüli migráció beszűkült.

5. ábra. Szabolcs-Szatmár-Bereg megyéből elköltözők vándorlási iránya szerint

Forrás: KSH Szabolcs-Szatmár-Bereg megye Statisztikai Évkönyvek adatai alapján szerkesztette a szerző, rajzolta Tóth Zoltán

A megyéből elköltözők vándorlási iránya az elmúlt hatvan évben kismértékben többször módosult (5. ábra), de a főváros mindig kiemelkedő helyet foglalt el. A megyék közül a hetvenes évekig a legtöbb elvándorló Budapest után Borsod-Abaúj-Zemplén megyében talált munkát, az 1980-as évektől viszont nagyobb arányban Hajdu-Bihar és Pest megyék váltak vonzóvá. Az ezredfordulót követően a belföldi vándorlás a megyéből többnyire továbbra is közép-magyarországi területekre irányul (4. táblázat).

4. táblázat. Szabolcs-Szatmár-Bereg megyéből elköltözők vándorlási iránya szerint, (%)

Időszak	Budapestre	Borsod-Abaúj-Zemplén	Hajdú-Bihar	Pest	A többi	Összesen
		Megyében				
		Elköltözők aránya				
1952-1959	41,1	24,7	7,8	6,0	20,4	100
1960-1969	44,4	16,9	7,6	11,7	19,4	100
1970-1979	52,2	9,8	11,1	11,8	15,1	100
1980-1989	51,9	7,0	12,0	10,5	18,6	100
1990-1999	32,9	13,7	21,6	11,6	20,2	100
2001-2011	32,2	11,8	20,6	13,4	22,0	100
2012-	36,4	10,2	18,7	12,4	22,3	100

Forrás: KSH Szabolcs-Szatmár-Bereg megye Statisztikai Évkönyvei alapján a szerző számítása

A megyéből elköltözők zömét csökkenő mértékben ugyan, de mindig a kis- és a közepes nagyságú község népesség adta. A hatvanas években és a hetvenes évek elején még az összes elköltözők közel kilencven százaléka, a nyolcvanas évek végére alig több mint kétharmada lakott előzőleg községben. A községből a városok felé irányuló áramlás okai között a munkahelyek eloszlásának, a jövedelmi, infrastruktúráis, kulturális és oktatási ellátás különbségein túl a különböző központi intézkedések (*lakásépítési támogatás, panelprogram*) is szerepeltek. A rendszerváltás nem hozott lényeges változást e tekintetben, valójában a korábbi trend folytatódott.

Összegzés

Az országon belüli vándorlásból a Szabolcs-Szatmár-Bereg megyeiek vették ki legjobban részüket. Százvezrek keltek útra jó szerencsét próbálni, mert a szűkebb haza nem tudott megfelelő munkaalkalmat, jó megélhetést, a kor igényeinek megfelelő környezetet biztosítani. Jelentős részük végleg elhagyta a megyét, máshol telepedett le. Tekintélyes számban vannak azonban olyanok, akik- mivel kedvező társadalmi- gazdasági növekedés következtében a megyében is megfelelő munkahelyet találtak- visszatértek.

Összefoglalva több évtized belső migrációs folyamatainak térbeli sajátosságait, az emelhető ki, hogy az 1950-es évtizedben és az 1960-as évek elején a rendkívül nagymértékű és nagy távolságra /iparosodó területekre/ irányuló vándorlás volt a jellemző. Az 1960-as évek közepe után a belső vándorlásban résztvevők száma csökkenő tendenciát vett fel, távolsága rövidült, de többsége még most is a városokba tart. Az 1970-es és 1980-as évek nagyobb részében a népességáramlások többsége a megyén belül zajlott le, és jellemzővé vált, hogy a legközelebbi kedvezőbb munkahelyi és infrastrukturális adottságokat kínáló településekbe irányult. Ez a trend az 1990-es évek után is jellemző. Az ezredfordulót követő években a belföldi migráció döntő mértékben a szomszédos megyékbe, valamint a közép-magyarországi térségekbe irányul.

A belső migráció sajátos formája az ingázás, ami nem más mint a térben elkülönült lakó-és munkahely közötti periodikus mozgás napi, heti vagy ennél is ritkább gyakorisággal. Az 1950-1990 közötti években az ingázók többsége ipari és építőipari munkavállaló volt. A kilencvenes évektől azonban dinamikusan nőtt a megyén belül és azon kívül is a szolgáltató szférában dolgozó ingázók aránya. Akár a napi, akár a távolsági ingázók csoportjait nézzük, a férfi népesség teszi ki 2/3 részüket. Korszerinti megoszlásukra pedig a fiatalabb korosztályok túlsúlya a jellemző.

Irodalom

- BARABÁS I. -NÉ - KORMÁNY GY.- SZILÁGYI I. (1998): Szabolcs-Szatmár-Bereg megye népessége. Szabolcs-Szatmár-Bereg megye Monográfiája 2. Társadalom és gazdaság. Nyíregyháza, pp. 11-78.
- DARÓCZI E. (2002-2003): Az állandó vándorlások regionális és hierarchikus szerkezete Magyarországon és az Alföldön. Alföldi tanulmányok. Nagyalföld Alapítvány. Békéscsaba, pp.66-82.
- PERCZEL GY. (1996): Vándormozgalmak, a népesség területi eloszlása. In. Magyarország Társadalmi-Gazdasági földrajza szerk. Perczel György . ELTE Eötvös Kiadó, Budapest. pp. 175-177.
- SZILÁGYI I. (1981): Társadalmi és gazdasági változások megyénkben, az 1980. évi népszámlálási adatok tükrében. Szabolcs-Szatmári Szemle XVI. évfolyam, 1 szám. pp 1-17.

Statisztikai kiadványok

Népszámlálási adatsorok: 1960-2011. év. KSH, Budapest

Szabolcs-Szatmár- Bereg Megye Statisztikai Évkönyve / 1949-2011./. KSH Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Igazgatósága. Nyíregyháza, Debrecen

A TURIZMUS TERÜLETI TERVEZÉSÉNEK ÉS IRÁNYÍTÁSÁNAK TÖRTÉNETI ÁTTEKINTÉSE MAGYARORSZÁGON

Dr. Aubert Antal – Pálfi Andrea

Bevezetés

A területi tervezés a regionális politika koncepcionális eszköztárához tartozó, azt megalapozó tevékenység. Nemzetállamok szintjén már korán megjelenik a 20. században, de az Európai Unió is az integráció hivatalos politikái közé emelte a regionális politikát és mára a fejlesztési források mintegy harmadát fordítja e célra. A területfejlesztési politika alapvető célkitűzése a területi különbségek csökkentése volt, de a Lisszaboni Stratégia (2000) elfogadása óta a térségi versenyképesség is bekerült a prioritások közé. A forrásokhoz való hozzáférés egy fontos eszköze a pályáztatás és annak szempontrendszer szerinti tervezés. Ez egyben a turizmustervezést is erősen befolyásolta, mind létesítményszinten, mind pedig térségi szinten.

Ha a regionális politika említett célkitűzéseiből indulunk ki, akkor a területfejlesztés és a turizmus kapcsolatáról megoszlanak a szakmai vélemények, melyek mögött koncepcionális felfogásbeli különbség rejlik. Amennyiben a területfejlesztést csak a területi különbségek mérséklésének eszközeként fogjuk fel, úgy nem tudunk mit kezdeni a turizmus vonzerőkön alapuló, differenciált térségi hatású szemléletével. Ha viszont a turizmus interszektorális jellegéből indulunk ki és a kapcsolódó környezetvédelmi, természetvédelmi, kulturális és a gazdasági hatékonyság követelményeit is szem előtt tartjuk, úgy gondoljuk nem lehet kérdéses területfejlesztési funkciója. Véleményünk szerint a területfejlesztés és turisztikai fejlesztés fogalmai a szolgáltatásokra koncentráló gazdaságokban erőteljesen összekapcsolódnak. A turizmus és területfejlesztés integrált fejlesztésének szükségessége elismert a turizmus multiplikátor hatása révén: a növekvő bevételek, az új munkalehetőségek, az infrastrukturális beruházások, a helyi kultúra, a kedvező környezeti kép, a vállalkozói többeáramlás, a kedvezőtlen demográfiai folyamatok megállása – jelzésértékű felsorolás annak bizonyítására, hogy a turizmus erőteljes hatást gyakorol a rendszer egészére (Lengyel M. 1999). Tanulmányunkban áttekintjük a területfejlesztéssel összefüggő turizmustervezés szakaszait és jellemzőit, ill. annak eredményeit a turizmus fejlesztésében. Vissza kell nyúlnunk a szocializmus időszakára is, hiszen a rendszerre jellemző tervezési-irányítási folyamatok a turisztikai szektort sem kerülték el. Ezzel

összefüggésben kitérünk a turizmus irányítási-menedzselési rendszerére is, mely nélkülözhetetlen a tervezési-fejlesztési ciklusok működésének a megértéséhez.

1. A turizmustervezés és -irányítás jellemzői a szocializmusban

Kelet-közép-európai összevetésben is a turizmus a szocialista *Magyarország gazdaságában egyre lényegesebb* szektorrá fejlődött. Az ország régióin belüli súlyára jellemző, hogy a rendszerváltás idejére 1990-ben a Kelet-Közép-Európába irányuló külföldi turistaérkezések száma 43,8 millió fő volt, melyből Magyarország 47%-kal részesedett, míg ugyanebben a viszonylatban a nemzetközi turisztikai bevételek 4,8 milliárd USD-ból 17%-kal (*Lengyel M. 2004*).

A turizmus a szocialista Magyarország gazdaságának egyre fontosabb szektorává fejlődött, regionális folyamatait befolyásoló rendelkezések közül kiemelkedik az 1971. évi Országos Településhálózat-fejlesztési Konceptió, melynek az 1006/1971.II.3. pontja a turizmussal is foglalkozva két prioritást emelt ki:

- Balaton, Budapest és a gyógyfürdők fejlesztése, mivel azok a külföldi turisták számára a fő vonzerőt jelentik;
- a hétvégi rekreációs funkciót betöltő turizmus az urbanizálódó térségekben.

A turizmus térségi fejlesztésével kapcsolatban a VÁTI és a BKI számos fejlesztési tanulmányt készített, az általuk lehatárolt térségi egységek száma 23 és 27 között mozgott. Szakmailag előkészítették a Minisztertanács 2006/1979. évi rendeletét, amely a kiemelt idegenforgalmi körzetekről (Balaton, Velencei-tó, Dunakanyar, Mátra és Bükk, később Sopron-Kőszeghegység, Tisza-tó), és e körzetek élén állandó bizottságok (IB) működéséről határozott. A VÁTI-BKI-KSH és az Országos Idegenforgalmi Hivatal (OIH) együttműködésével a '80-as években kialakult a turizmus térségi folyamatait is mérő és regisztráló statisztikai rendszer, amely alapjául szolgált a 2012/1986. évi Kormányrendeletnek („A turizmus ágazati és területfejlesztési koncepciója”). Ebben a koncepcióban a térségi fejlesztéseket illetően három kategóriát különítettek el:

- kiemelt üdülőkörzetek;
- regionális jelentőségű üdülőterületek;
- helyi és kistérségi jelentőségű üdülőterületek.

A szocializmusban a központi forrásoktól való függés, a differenciált fejlesztési prioritások, ugyanakkor az erőforrások folyamatos beszűkülése a turizmus térségi folyamataiban is megnyilvánultak. A turisztikai infrastruktúra szélsőséges területi képe alakult ki Budapest és a Balaton nyomasztó fölényével, a vidéki Magyarország térképén a gyógy- és termálfürdők jelentettek lokális színfoltot (*Aubert A. – Jónás-berki M. – Marton G. – Pálfi A. 2013*).

A központi folyamatokat szétterítő és megvalósító intézményrendszert a turizmusban a Megyei Idegenforgalmi Hivatalok jelentették. A megyei tanácsok hatáskörébe tartozó idegenforgalmi hivatalok az állami vagyon kezelőiként egyes megyékben máig ható turisztikai infrastruktúrát tudtak megteremteni és beutaztatási tevékenységük fontos része volt a hazai turizmusnak. Ellensúlyozni azonban a centrális akaratot nem voltak képesek, a rendszerváltással meginduló vagyonvesztésük pedig szerepüket is átértékelte (*Aubert A. – Miszler M. 1999*).

2. A turizmus területi tervezésének megjelenése a fejlesztési tervekben a rendszerváltás után

2.1. Az Előcsatlakozási Alapok és a turizmus tervezés

A PHARE program turisztikai vonzatai

Az Előcsatlakozási Alapok közül a rendszerváltás után 1992-ben elsőként indított program a turizmustervezés (és annak szakemberei) számára az EU-programozással való ismerkedés és tanulás időszaka volt. A több ciklust megért Phare-program több térségi szintet is érintett, a kiemelt célterület az országos-és regionális szint volt. Így születtek meg a Phare-régiók, benne a turizmus regionális tervezésével, vagy az ország idegenforgalmi régióinak szakmai tervezete, mely 1998-ban kormányhatározattal valósággá is vált. De ide tartozik a *PHARE Határon Átnyúló Együttműködési (Cross-Border Co-operation – CBC) Program*: a program célja a határon átnyúló térségek közötti színvonal-és fejlettségbeli különbségek kiegyenlítése a térségek együttműködésének fejlesztése révén. A sikeres hazai programozás legfontosabb példái: Matyóföld gyógy és termálvízre, kulturális örökségre alapozott turizmus fejlesztése, Soproni Konferenciaközpont, Hollókő minőségi turizmusának fejlesztése, Drávai Kishajós Víziturizmus feltételeinek megteremtése, az első hazai borút (Villány-Siklói Borút) létrejötte.

Az ISPA program

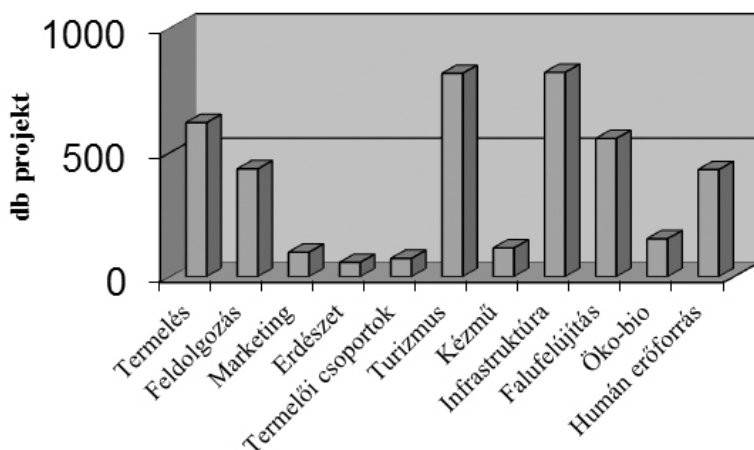
A program alapvetően közlekedésfejlesztési és környezetvédelmi fejlesztési program, így közvetett módon volt hatása a turisztikai szektorra és a turizmustervezésre.

A SAPARD program

A vidékfejlesztést megcélzó program térségi szintje a kistérség volt, melyre elkészültek a kistérségi integrált vidékfejlesztési programok. A tervezési

stádiumban (1999–2000) a kistérségek jelentős része eljutott az operatív program készítéséig. A turisztikai projektek számszerűségében és beruházási nagyságrendjükkel is kiemelkednek (1. ábra), belső szerkezetük viszont rendkívüli aránytalanságokat mutat, ugyanis a projektek több mint fele a szállásférőhelyek fejlesztését célozza meg, a kiegészítő szolgáltatások messze elmaradnak.

1. ábra: Az operatív programok projektjei témák szerint

Forrás: Jávorka K. – Sain M. 2001

2. 2. A turizmustervezés és –fejlesztés a Széchenyi-terv prioritásai között (2000-2003)

Az 1989-től kezdődő rendszerváltozás után több mint 10 év elteltével következett be a Széchenyi Terv létrehozásával az első turizmust is érintő hazai tervezési fejlesztési program. A 2001-ben elkezdett program előtt ugyanis nem létezett egy koherens, az egész országot átfogó turisztikai alapú területfejlesztési koncepció és program. A Széchenyi Terv tehát a magyar kormány nagy volumenű gazdasági felzárkóztatási programja volt, melynek hat programja közül az egyik az ún. Turizmusfejlesztési program, amit további hét alprogramra (egészségturizmus, kongresszusi turizmus, turisztikai tematikus parkok, kulturális turizmus, lovas turizmus, egyéb minőségi turisztikai termékek, turisztikai információs rendszerek) osztottak fel (Aubert A. – Csapó J. – Szabó G. 2005).

A program többek között felismeri, hogy a turizmus hazánk gazdaságának egyik jelentős szektora, azonban nélkülözhetlenné válik a szerkezeti átalakítás, a

menyiségéről a minőségi turizmus irányába való elmozdulás. Megjelöli továbbá konkrétan az elmaradás területeit a nemzetközi viszonylatban alacsony jövedelemtermelő képességben, az infrastrukturális háttér elmaradottságát illetően, az adottságok, a turisztikai vonzerők kihasználatlansága, illetve a külföldi turizmus túlsúlyának terén. A fő cél a nemzetközileg versenyképes turisztikai termékek fejlesztése, a szolgáltatások színvonalának emelése, a szezonáltság csökkentése és a belföldi turizmus élénkítése volt.

A magyarországi turizmus szempontjából igen fontos időszakban tehát a kormányzat felismerve az ágazatból származó előnyöket az alprogram finanszírozására a 2001. évben 25 milliárd forintot, 2002-re pedig 28,2 milliárd forintot tervezett be (www.gkm.hu). Megjegyzendő, hogy a 2002-es kormányváltás után az új kormányzat úgy döntött, továbbviszi a Széchenyi Terv turizmusfejlesztési programját, s arra 2003, 2004 és 2005-re is elkülönít – egyre csökkenő mértékű – összegeket. Megállapítható, hogy első számú, a hazai turizmust átfogó fejlesztési tervként igen fontos mérőföldkönek számított a Széchenyi Terv Magyarország turizmusának történetében, annál is inkább, hisz ez a program belső forrásokból gazdálkodott, az Európai Unió forrásai csak később léptek be a rendszerbe.

2. 3. A turizmustervezés sajátosságai a Nemzeti Fejlesztési Terv I.-ben (2004–2006)

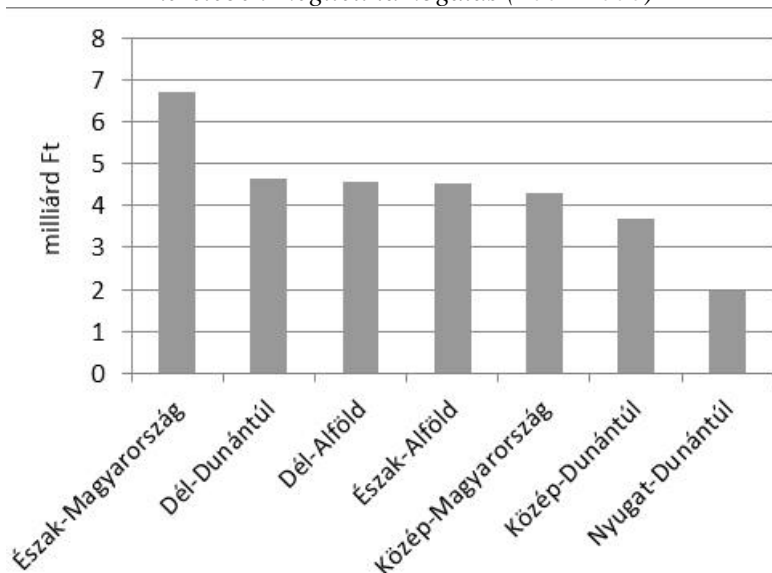
A 2004–2006-os tervezési időszakra szóló Nemzeti Fejlesztési Terv dokumentuma első számú célja a csatlakozás után a Strukturális Alapokból való régiós támogatások elnyerése. Az NFT tehát a csatlakozás után jogosulttá teszi az új országok NUTS II. szintű régióit az EU költségvetésének mintegy 30%-át kitevő alapok fogadására.

Az NFT dokumentuma ún. fejlesztési prioritásokat jelöl meg, melyek a tervezési időszak alatt az ország területfejlesztési, gazdaságösztönző szempontból legfontosabb fejlesztendő területeit tartalmazzák. A megjelölt területek céljainak elérése érdekében pedig öt operatív programot hoztak létre, melyek közül a munkaközi anyagban a Gazdasági Versenyképesség Operatív Program külön foglalkozott a turizmussal is, azonban többek közt az EU előzetes véleményezésének köszönhetően a turizmus az NFT végleges formájában legnagyobb súlyban a Regionális Operatív Programokon (ROP) belül, emellett pedig az Agrár- és Vidékfejlesztési Operatív Programban található meg (Aubert A. – Csapó J. – Szabó G. 2005). Ez utóbbi marginálisabban kezeli a turizmust, jelentőségét főleg a vidék kulturális örökségének védelme kapcsán jelöli meg. A Regionális Operatív Programon belül a turizmus önálló prioritás, „A turisztikai potenciál erősítése” címen. A prioritáson belül két további intézkedés, a turisztikai vonzerők versenyképességének növelése, fejlesztése és a turisztikai fogadóképesség javítása, vagyis a turizmushoz kapcsolódó szolgáltatások

fejlesztése szolgálja az idegenforgalom differenciáltabb fejlesztését (Kovács B. 2004). Az első intézkedés célja, hogy a kulturális és a természeti adottságokra támaszkodva nemzetközileg is jelentős attrakciók kerüljenek kialakításra, melyek növelik az ágazat versenyképességét, és jelentősen csökkentsék mind a területi, mind az időbeli koncentrációját. A második intézkedés célja a turisztikai attrakciókhoz kapcsolódóan elősegíteni a fogadóképesség fejlesztését és szolgáltatások kialakítását, melyek hozzájárulhatnak a turisták tartózkodási idejének és költségének növeléséhez. (<http://www.euoldal.hu/kozossegi/turizmus.php>)

A 2004–2006-os tervezési periódusra egyébként a becslések szerint mintegy 20 milliárd HUF Uniós fejlesztési forrás állt rendelkezésre a turizmus számára, amit 8 milliárd HUF hazai forrás egészít ki a társfinanszírozásnak köszönhetően (www.magyarorszag.hu). Ez az összeg a hazánkra jutó, összesen 510 milliárd euró mintegy 4%-a, így a turizmusnál csak a környezetvédelem, a közlekedés és a mezőgazdasági eszközfejlesztés részesül nagyobb támogatásban (Kovács B. 2004).

2. ábra: „A turisztikai potenciál erősítése a régiókban” című prioritás keretében megítélt támogatás (2004-2006)

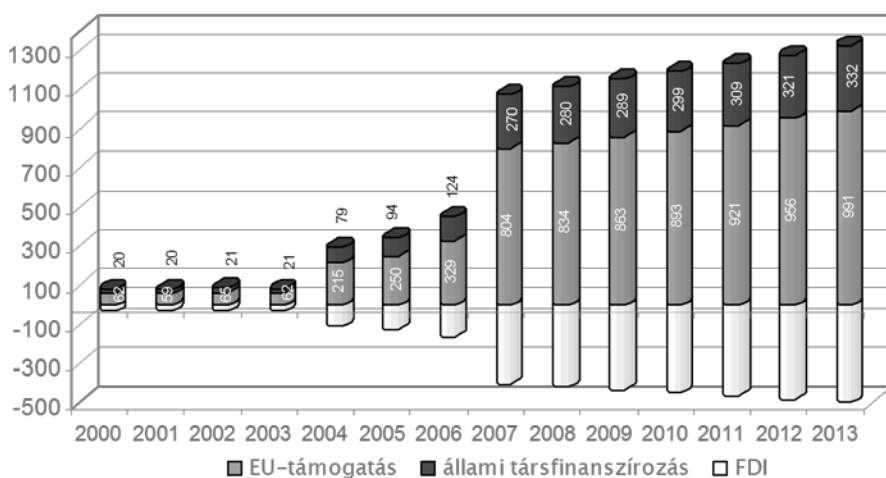
Forrás: Turizmus Trend, 2006/11.

A turizmus jelentőségét mutatja, hogy a ROP „A turisztikai potenciál erősítése a régiókban” elnevezésű prioritásra a felhasználható keret háromszorosát meghaladó támogatási igény érkezett, így a mintegy 100 milliárdnyi igényelt forintból csak 33 milliárd Ft-hoz tudtak hozzájutni a pályázók (2. ábra).

2. 4. A turizmustervezés és a Nemzeti Fejlesztési Terv II. (2007-2013)

A 2007–2013-as tervezési periódusra elkészült NFT II. természetesen jóval nagyobb dimenziókat nyit hazánk számára az európai uniós támogatások lehívása tekintetében is. Ha a 3. ábrát megvizsgáljuk, teljesen egyértelművé válik számunkra a hazai területfejlesztési forrásokon belül az uniós források megoszlásának három periódusa, melyek a 2000–2004, 2004–2006, és a 2007–2013 közti tervezési időszakot ölelik fel.

3. ábra: Az Európai Unió támogatások, az állami önrész és a magántőke aránya a 2000–2013 közti időszakban (milliárd HUF)

Forrás: Nemzeti Fejlesztési Hivatal, 2007

A grafikon szemléletesen mutatja, hogy a fejlesztési források nagyságrendje egy új dimenziót nyitott a területi tervezés -, így a turizmustervezés számára is. A tervezési szintek különböző metódust kívánnak, a koncepció-és stratégiaalkotástól a pályázati kiírásokban már megjelenő projekttervezésig. A regionális tervezés keretén belül a turizmusra szánt keretösszegeket mutatja a 4. ábra, melyből egyértelműen kimutatható az egyes régiók fejlettségi szintje és turizmus fejlesztésére szánt források közötti fordított összefüggés (minél fejletlenebb a régió, annál nagyobb a turizmusra szánt forrás nagysága).

A 2007-2013-as időszakra elkészített Regionális Operatív Programok turisztikai vonatkozásait az 1. táblázat szemlélteti.

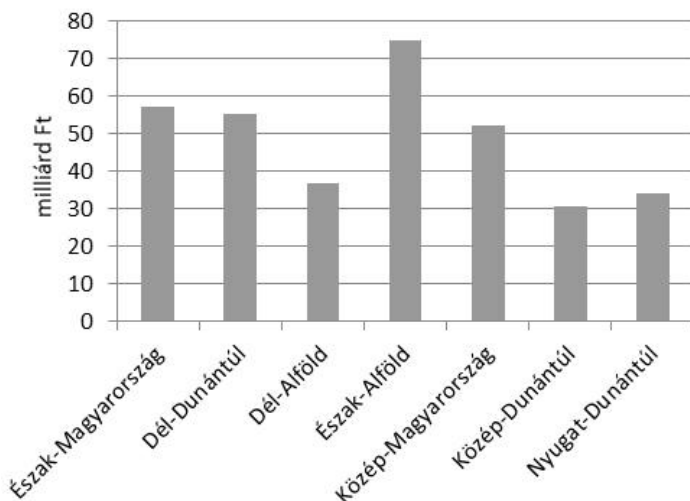
Az NFT turizmusfejlesztési stratégiája mellett az Agrár-, és Vidékfejlesztési Operatív Program tartalmaz jelentősebb forrásokat a kistelepülések képének megújítására és a falusi turizmus fejlesztésére vonatkozóan (www.magyarorszag.hu).

1. táblázat: A Regionális Operatív Programok turisztikai vonatkozásai

Régió	Prioritás megnevezése	Célok	ROP %-ában
Dél-Dunántúl	„A turisztikai potenciál erősítése”	Növekedjen a látogatók száma és az átlagos tartózkodási idő.	31
Észak-Alföld	„A turisztikai potenciál erősítése”	A turizmus komplex fejlesztése, a versenyképes termék- és attrakciófejlesztésen kívül támogatandó a kereskedelmi szálláshelyek, valamint a a turisztikai intézményrendszer fejlesztése.	28
Nyugat-Dunántúl	„Turizmusfejlesztés-Pannon örökség megújítása”	A gyógyfürdők minőségi fejlesztése, a kulturális attrakciók összehangolása, komplex csomaggá alakítása, valamint az aktív turizmus fellendítése. Mindezeket a kereskedelmi szálláshelyek fejlesztésével, turisztikai klaszterek létrehozásával együtt a régió új arculatot kaphat.	27
Észak-Magyarország	„A turisztikai potenciál erősítése”	A turisztikai vonzerők mellett a kereskedelmi szálláshelyek fejlesztésére szán forrásokat és a desztinációmenedzsment-szervezetek létrehozását is támogatja.	23
Közép-Dunántúl	„Regionális turizmusfejlesztés”	A turisztikai kínálat és fogadókészség fejlesztése, valamint a turizmus menedzsmentjének és marketingjének erősítése.	22
Dél-Alföld	„Turisztikai fejlesztések”	Az egészségturizmusra, a kulturális és szellemi értékeken alapuló, valamint az aktív turizmusra épít. Emellett támogatásban fog részesülni a kereskedelmi szálláshelyek minőségi és mennyiségi fejlesztése is.	18
Közép-Magyarország	„A régió vonzerejének fejlesztése”	A régió turisztikai versenyképességének fejlesztése mellett a természeti örökség megőrzése, rehabilitációja és megújítása is elősegítendő. Támogatható tevékenység a turizmus, a szabadidő és sportgazdaság fejlesztése, valamint a természetvédelem, a természeti környezet rehabilitációja.	12

Forrás: Turizmus Trend, 2006/11.

4. ábra: A régiók turizmusra szánt forrásai (2007-2013)

Forrás: Turizmus Trend, 2006/11.

A tervidőszakban többször módosított NFT II. (ÚMFT, Új Szécsényi Terv) az ún. nagy volumenű programokra koncentrált, az Unió társfinanszírozás mintegy felét így a nagy volumenű programok adták, míg a másik felét a regionális projektek. Mindkét esetben a turisztikai prioritás jelen volt a tervezési folyamatokban és a források átcsoportosításában.

3. A Nemzeti Turizmusfejlesztési Stratégia és a turizmus területi tervezése

Emellett külön ki kell emelni, hogy a Gazdasági Minisztérium 2005-re elkészítette az új Nemzeti Turizmusfejlesztési Stratégiát. A turisztikai tervezés alapidokumentációja tehát a Nemzeti Turizmusfejlesztési Stratégia (2005-2013), mely hosszú távú, átfogó fejlesztéseket megalapozó stratégiaként fő célként az életminőség javítását jelöli meg a turisztikai fejlesztések hatásaként és ehhez igazítja a stratégia célrendszerét és prioritásait. A stratégia szerkezetileg egy öt elemből álló pillérszerkezetre épül, amely komplexen magába foglalja a turisztikai ágazat minden részét.

A turizmusnak, mint tipikusan térségi megjelenésű folyamatnak a fejlesztésénél is figyelembe kell venni annak területi kötődéseit és az elterjedtséghez kapcsolódó speciális jellemvonásait. Ezek jelentős szerepet kaptak a Nemzeti Turizmusfejlesztési Stratégia stratégiai irányjaiban és prioritásaiban egyaránt (Aubert A.-Csapó J.- Gonda T.-Hegedűs V.-Szabó G. 2007).

A fejlesztési stratégia a beavatkozás helyszínéként **hat csoportba sorolva kiemelt térségeket** határozott meg. Ezek a területek, területi típusok hazánk

turizmusa szempontjából olyan góccokat jelentenek, amelyek egyrészt már ma is a turizmus kiemelt centrumai, másrészt pedig a fejlesztésre a kiválók az adottságaik. A hat fő területi típus jellemzői a következők:

1.A turizmusfejlesztés kiemelt területei, úgymint *Budapest és a négy kiemelt üdülőkörzet* (Balaton, Velencei-tó – Vértes, Tisza-tó, Dunakanyar). Közülük kettő, Budapest és a Balaton egyben a kiemelt desztinációk fejlesztési prioritásába is beletartoznak.

2.A kiemelt fejlesztési területi típusába tartoznak a *speciális természeti adottságú területek*, mint nemzeti parkok; tájvédelmi körzetek, kultúrtájak, natúrparkok.

3.A *kulturális örökség attraktív helyszínei*: kulturális világörökségi helyszínek; kisvárosok, történelmi városközpontok; jelentős múzeumok, muzeális létesítmények; kiemelt fesztivál- és konferencia helyszínek; hálózatba szervezhető kulturális látványosságok: interregionális együttműködések; kulturális utak, határokon átívelő együttműködések.

4.Kiemelt fejlesztési területnek számítanak a *gyógy- és üdülőkörzetek*. Fejlesztésük gyógy- és termálvíz adottságokra épülhet. Ebben megjelenik a termálklaszterek működésének támogatása, újabb, ilyen jellegű területi integrációk létrejöttének elősegítése.

5.A *rurális térségek* turisztikai fejlesztése újabb dimenziót hozott a területi prioritások közé:

a folyókhoz kapcsolódó, vonalas jellegű termékek: vízi turizmus; kerékpáros és lovas turizmus élveznek prioritásokat. Borvidéki területeken a borturizmus támogatandó fejlesztési tematika. A falusi turizmus fejlesztése a hozzá kapcsolódó többféle szolgáltatással együtt valósítható meg. A rurális térségek fejlesztésénél az egyes termékelemek hálózatba szervezését, ill. a térségi szakmai szervezeti háttér kialakítását támogatják.

6.A területi fejlesztési preferenciák kiterjednek a *speciális földrajzi adottságú térségekre* is. Itt alapvetően a határmenti területek turisztikai fejlesztésére koncentrálnak.

Hálózatos fejlesztések

A turistafogadás feltételeinek javítását célzó fejlesztési irányok között kiemelt szerepet szánunk a közlekedési hálózatok fejlesztésének.

1.Az attrakciók elérhetőségének javítása a turizmusbarát vasúti személyszállítás fejlesztésével, valamint a közúti közlekedés fejlesztésével. Itt kiemelt szempont az, hogy ezek a fejlesztések oldják a helybeliek zártságát, egyben javítják életminőségüket is.

2.A hálózatos fejlesztéseknél törekednek az attrakciókat és a desztinációkat összekötő közlekedési rendszerek kiépítésére. Alapvető elvárás, a célterületek közúti elérhetőségének a javítása.

3.A tranzit útvonalak forgalmára speciális, a vendégkör igényeinek megfelelő szolgáltatási centrumok kiépítése támogatott. A tájékozódás segítésére információs táblarendszerek létrehozása is indokolt.

4.Preferálja a stratégia a kerékpárút hálózatok és a hozzájuk kapcsolódó szolgáltatások fejlesztését is.

5.Figyelmet kapnak a vízi útvonalak menti infrastrukturális létesítmények is. Kikötők és kapcsolódó szolgáltatások jelennek meg ebben a fejlesztési területben.

6.A légi közlekedés infrastruktúrájának a fejlesztése is kiemelt a turizmus szempontjából. Ez nem csak Ferihegy további fejlesztését jelenti, hanem a regionális repülőterekre is kiterjesztődik.

Desztinációfejlesztés

A turizmusfejlesztési stratégia prioritásainak rendszerébe – alapvető hangsúly eltolódásként – a termékfejlesztés mellé felzárkózott a turisztikai célterületek, a desztinációk fejlesztése is. A desztinációkat a fejlesztés (attrakció és termék) területi kereteként és a piaci megjelenés egységeként jelenítik meg. Olyan komplex szemléletű, integrált megoldásokkal operáló desztinációfejlesztés szerepel a tervekben, amely:

- földrajzi alapokon meghatározható,
- egymáshoz kapcsolódó,
- együttesen megjeleníthető kínálattal rendelkező terület egységeket preferál.

A desztinációfejlesztés területi rendszerének kialakítása is prioritásokat élvez. A fejlesztés helyi rendszerei a megfelelő turisztikai potenciállal rendelkező kistérségekben és településeken hozandók létre, ennek megnevezése: helyi desztináció menedzsment szervezet. Amelyek a feladatai közé tartozik a desztináció termékfejlesztése, a helyi szintű turisztikai promóció és a vállalkozók, a szolgáltatások nyújtóinak összefogása, versenyképességük javítása.

A regionális desztinációfejlesztés és menedzsment szervezetek stratégiai feladata, a kiemelt vezető termékek és attrakciók valódi turisztikai márkává fejlesztése. Ebben térségi specialitásként feladat, a desztinációt felépítő tájegységek sajátos építészeti, népi és természeti hagyományainak a megjelenítése. Az elszórtan elhelyezkedő kisebb vonzerők egységes attrakcióvá, komplex terméké fejlesztése. A regionális szervezet kommunikációja döntően belföldi irányultságú.

A szervezetrendszer csúcsát a nemzeti szintű desztinációfejlesztés intézménye helyezkedik el. Fő célja a desztinációk alapvetően külföld felé történő promóciója, a turisztikai „élménylánc” kialakítása.

4. A turizmustervezés térségi szintjeinek összefüggései a menedzsment és intézményrendszerrel

A turizmus interszektoralis és sokszereplős volta miatt kissé mostoha szerepben van hazánkban annak irányítását tekintve. Mindez főként összetettségéből és kiterjedt kapcsolati rendszeréből adódik (*Péteri L. 2003*). Országos szinten is államtitkárságról államtitkárságra kerül a magyarországi turizmus felügyelete, több államtitkárság is érintett a turizmust érintő kérdésekben, míg a különböző térségi szinteken is sok közvetett és közvetlen szereplője van az ágazatnak (*Pálfi A. 2013*).

Az állami szint legjelentősebb feladata a turizmus megfelelő, ideális működési környezetének megteremtése, a gazdaság élénkítése, amely érdekében jogkörénél fogva számos eszköz és módszer áll rendelkezésre (*Jancsik A. 2007*). A turizmus főbb irányvonalait, az egyes időszakok fejlesztéseinek térségi szintű és termék alapú prioritásait országos szinten határozzák meg, amelyhez az 1994 óta működő Magyar Turizmus Zrt. tevékenysége is szorosan kapcsolódik. A Magyar Turizmus Zrt., hazánk nemzeti turisztikai marketingszervezete több szinten is érintett az ágazat szempontjából. Kutatási és marketingtevékenysége mellett, regionális, térségi, megyei és települési szinten is képviseli hazánk turizmusát TOURINFORM hálózatán keresztül. Hozzájuk kapcsolódnak az ún. Regionális Marketing Igazgatóságok, amelyek régiós szinten látják el az egyes régiók piacra vitelét, forgalmának élénkítését (<http://neta.itthon.hu/szakmai-oldalak/turizmus-szervezeti>).

Az irányítási rendszer új szereplője a 2008-tól előbb Regionális Operatív Programokból, majd az Új Széchenyi Terv forrásaiból kialakításra és finanszírozásra kerülő regionális, térségi és helyi turisztikai desztináció menedzsment (TDM) szervezetek megjelenése. A TDM szervezetek alapjaiban változtatják meg a hazai turizmusirányítást. A rendszer pillére az alulról építkezés és a partnerség, amely így egy-egy terület turizmusban érintettjei és érdekeltjeihez minél közelebb viszi a turizmust érintő döntések meghozatalát (*Lengyel M. 2008*). A versenyképes piacra lépés érdekében a politikai, a gazdasági és a privát szektor együttműködési hajlandósága kedvezőbb, az érintettek aktivitása jelentősebb, sokszor túlmutat a települések közigazgatási határain. Az egyes szintek feladatköre elméletben különböző, a tervezéstől a marketingkommunikáción át széles skálán mozog, ugyanakkor hazánkban még gyerekcipőben jár az egyes szintek mind mennyiségi, de leginkább feladatkör szerint differenciált kialakítása. A pályázati forrásoktól való erős függés miatt a szervezetek tevékenységi köre és piacra lépési technikái hasonlóak, ugyanakkor a szervezetek érdekérvényesítő képessége és decentralizációs tevékenysége vitathatatlan. Hazánkban ma 86 regisztrált TDM szervezet működik, amelyből egy regionális, hét térségi és hetvennyolc helyi szinten végzi tevékenységét (NGM 2014). A TDM szervezetek tagjai között minimum egy önkormányzat

kell szerepeljen, amelyből jól látszik, hogy mára a települési önkormányzatok szerepe mennyire megnőtt a turizmusban. Annál is inkább, mivel korábban az 1991. évi XX. törvény a megyei önkormányzatok kötelező feladataként határozta meg a turisztikai értékek feltárását és propagálását, ma azonban már ezen a szinten korántsem jelenik meg ilyen nagy súllyal a turizmus. A 2011. évi CLXXXIX. törvény szerint a helyi közügyek, valamint a helyben biztosítható közfeladatok körében ellátandó helyi önkormányzatok feladata a helyi adóval kapcsolatos rendelkezések, illetve a gazdaságszervezéssel, így a turizmussal kapcsolatos feladatok ellátása is. Így jól látható, hogy mind jogkörében, mind pedig a desztináció menedzsment rendszer kialakításával a helyi érintettekhez minél közelebb kerül a turizmus alakulását érintő és meghatározó kérdések köre, amelyet tovább erősít a menedzsment rendszer egymásra épülő, több térségi szintet lefedő kialakítása is. Az irányítási rendszer jelenlegi gyenge pontja – a tisztázatlan feladatkörök és a finanszírozási kérdések mellett – hogy regionális szinten párhuzamosságok fedezhetők fel. Az alulról jövő kezdeményezések hatására kialakuló regionális TDM szervezet és a felülről kialakított Regionális Marketing Igazgatóságuk ugyanis hasonló tevékenység folytatására hivatottak, ugyanazon a szinten, így ez még kérdéses és vitás pontja lehet a turizmusirányításnak.

A turizmus területi tervezésének és irányításának főbb jellemzőit a 2. táblázat foglalja össze.

2. táblázat: A turizmus területi tervezésének és irányításának szempontjai a térkategóriák függvényében

Térkate- góriák	Tartalmi elemek	Elvárás	Tervezés módszere	Stratégiai célok	Érintettek	Intézmény, menedzsment	Eszköz, szabályozás	Értékelés, információ	Terület- rendezési feladatok
ORSZÁG		Nemzeti Turizmusfejlesztési Stratégia (2005-2013) (Nemzeti Fejlesztési Tervnek való megfelelés) Nemzeti Turizmusfejlesztési Konceptió (2014-2024)	Kettős integráció elve alapján	Fenntartható és nemzetközileg versenyképes turizmus	Országos hatóságok. Területi önkormányzatok és szervezetek, szakmai, civil szervezetek és érdekképviselők.	Minisztériumok (Nemzetgazdasági, Nemzeti Fejlesztési, Vidékfejlesztési, Közigazgatási és Igazságügyi). Államtitkárságok (Tervezés-koordinációért Felelős). Nemzeti Turisztikai Bizottság. Magyar Turizmus Zrt.	Közvetett pénzügyi eszközök. Turizmus Célelőirányzat. Területfejlesztési Alapok. Nemzetközi programok. Önkormányzati politika és finanszírozás.	Területi jelzőszámok és területi folyamatok értékelése. Országos Turisztikai Adatbázis. Weboldal.	Országos és kiemelt turisztikai térségek rendezési terveinek számbavétele, összehangolása.
RÉGIÓ		A turisztikai és a tervezési-statisztikai régió adottságainak meghatározása, a kölcsönös együttműködés megfogalmazása.	Megyei komplex és turisztikai stratégiák szintézise. A régió sajátosságainak kiemelése. A megyei és kistérségi koncepciók és programoértékelése a turizmusfejlesztés szemszögéből. Helyszíni kutatások.	Az együttműködés területeinek meghatározása. A különböző térségi szintek érintkezési pontjainak harmonizálása. Interregionális kezdeményezések. Regionális kohézió erősítése. Fenntartható és versenyképes turizmus.	Regionális Területfejlesztési Konzultációs Fórum. Megyei és települési önkormányzatok. Kistérségi társulások. Helyi lakosság, turisztikai vállalkozók.	MT. Zrt. Regionális Marketing Igazgatóságok. Regionális Fejlesztési Ügynökségek. Régiós TOURINFORM irodák	Regionális és helyi ösztönzők. Regionális operatív programok. Külső források, monitoring.	Területi jelzőszámok és folyamatok értékelése. Regionális Turisztikai Adatbank. Regionális Weboldal.	Megyei és speciális Rendezési Tervek (Nemzeti Park) figyelembevétele.

Térképgörök	Tartalmi elemek	Elvárás	Tervezés módszere	Stratégiai célok	Érintettek	Intézmény, menedzsment	Eszköz, szabályozás	Értékelés, információ	Terület-rendezési feladatok
MEGYE		A turizmus szereplőinek és kistérségi kapcsolatainak erősítése.	A megyén belüli és kívüli elvárások érvényesítése. Belső kapcsolatok aktivizálása.	A turizmus menedzselése megyei- és kistérségi szinten (piacra jutás segítése). A turizmus és a gazdaság, a környezet, a kultúra kapcsolatrendszerének organizálása	Megyei Önkormányzat. Szakmai és civil szervezetek.	Megyei Területfejlesztési Konzultációs Fórum, Megyei TOURINFORM irodák és vállalkozásfejlesztési központok, Kamarák.	Decentralizált pénzalapok. Területi szereplők saját forrásai.	Megyei információs rendszer. Programok mérése jelzőszámokkal, indexekkel.	Megyei települési Rendezési Tervek összehangolása.
KISTÉRSÉG		Közös fejlesztések a turizmusban, a hatékonyabb érdekérvényesítés.	A turizmus vonzerőinek feltárása, aktivizálása, fejlesztés irányainak meghatározása, együttműködési formák és területek kijelölése.	A belső erőforrások feltárása és aktivizálása, kistérségi szinten a turizmus fejlesztésében.	Települési önkormányzatok, intézmények. Civil szervezetek. Helyi lakosság. Turisztikai vállalkozók.	Kistérségi Társulás Kistérségi-, települési TOURINFORM iroda. Közösségi intézmények. TDM Tervezési és szervezők.	Külső források (nemzetközi országos, regionális, megyei) Helyi önkormányzati és vállalkozói források	Kistérségi települési jelzőszámok és folyamatok értékelése, programok mérése	Települési Rendezési Tervek összehangolása

Forrás: Aubert A. 2007, frissítve 2014.

5. Összefoglalás

A turizmus területi tervezése összefügg egy-egy ország, régió, kistérség vagy speciális adottságú térség turizmus folyamatainak, a kereslet-kínálat összehangolt fejlesztésével. A területpolitikai döntések háttérében folyó tervezési munkák különböző szakintézmények formájában már a szocializmusban is tetten érhető volt. Ennek eredményeként jöttek létre a Kiemelt Üdülőkörzetek, az urbanizációt kísérő rekreációs terek. A Megyei Idegenforgalmi Hivatalok kvázi utazási irodaként működve megvalósították a saját területükre és vagyontárgyaik hasznosítására a beutaztatási funkciót. A rendszerváltás után a privatizáció és a gazdaság liberalizációja következtében a turizmusnak mind a kínálati-, mind a keresleti oldala sokszereplőssé vált és mintegy évtizedig a spontán folyamatok uralkodtak. Az első tervezési munkák az Unió Előcsatlakozási Alapjaihoz kötődtek, majd az első Szécsényi Terv jelentette a tudatos turizmustervezés és -fejlesztés megjelenését. Mivel 2004 óta az Unió forrásokból finanszírozzuk a turisztikai projekteket, mindez a tervezés kereteit, algoritmusát is döntően befolyásolja. A regionális és egyéb térségi léptékű fejlesztések tervezési metódusai koherens kapcsolatokat mutatnak a területfejlesztési- és a turizmustervezési eljárások között. Az irányítási és -menedzselési rendszer átalakítását máig nem sikerült megnyugtató módon rendezni, ez megnyilvánul az egyes térségi szintek közötti diszharmoniaiban, az egyes menedzsment szervezetek feladat és -hatáskörének tisztázásában és a desztinációk kínálatának piacra közvetítésében a beutaztatás esetlegességében.

Irodalom

1971. évi Országos Településhálózat-fejlesztési Konceptió 1006/1971.II.3. pontja
1991. évi XX. törvény a helyi önkormányzatok és szerveik, a köztársasági megbízottak, valamint egyes centrális alárendeltségű szervek feladat- és hatásköreiről
2011. évi CLXXXIX. törvény Magyarország helyi önkormányzatairól
- 2012/1986. évi Kormányrendelet: a "Turizmus ágazati- és területfejlesztési koncepciója"
- AUBERT A. (2007): A területfejlesztés stratégiai követelményei a turizmus fejlesztésében térkéategóriák függvényében In.: Aubert A. (szerk.): A térségi turizmus kutatás és tervezés módszerei és eredményei. PTE TTK FI. Pécs. pp.83-84.
- AUBERT A. – CSAPÓ J. – GONDA T. – HEGEDÜS V. – SZABÓ G. (2007): A turizmus és a területfejlesztés stratégiai kapcsolata Magyarországon In.: In.: Aubert A. (szerk.): A térségi turizmus kutatás és tervezés módszerei és eredményei. PTE TTK FI. Pécs. pp.76-109.
- AUBERT A. – CSAPÓ J. – SZABÓ G. (2005): The Appearance of EU Development Policy in the Hungarian Sectoral and Regional Processes. In: Arbeitsmaterialien zur Raumordnung . Heft 238. Erwartungen und erste Ergebnisse der EU-Erweiterung.

- (Tagung der Forschungssechsecks der Universitäten Bayreuth, Bratislava, Graz, Maribor, Pécs und Plzen) Bayreuth, pp. 57-71.
- AUBERT A. – JÓNÁS-BERKI M. – MARTON G. – PÁLFI A. (2013): Magyarország turizmusa a kelet-közép-európai térségben. In: Frisnyák S. – Gál A. (szerk.): Kárpát-medence: természet, társadalom, gazdaság. Nyíregyházi Főiskola Turizmus és Földrajztudományi Intézete, Szerencsi Bocskai István Gimnázium, Nyíregyháza-Szerencs, pp. 447-462.
- AUBERT A. – MISZLER M. (1999): Die Probleme im regionales Lenkungssystem des Tourismus in Ungarn. In: Aubert A. – Miszler M. (ed.): Globalisation - Regionalisation / Regionalismus. JPTE Institut für Geographie, Pécs, pp. 178-185.
- JANCSIK A. (2007): Közvetlen és turizmus, In: Gubán P. – Melles Hagos T. – Papp L. (szerk.) Turizmus a nemzetgazdaságban. Pécsi Tudományegyetem Illyés Gyula Főiskolai Kar, Szekszárd, pp. 82-94.
- JÁVOR K. – SAIN M. (2001): Az FVM támogatásával készített kistérségi agrárstruktúra- és vidékfejlesztési operatív programok előzetes feldolgozásának fontosabb eredményei. VÁTI Kht. Országos Vidékfejlesztési Iroda. In.: Falu – Város – Régió 2001/6. pp. 25-30.
- KOVÁCS B. (2004): Az állami turizmusfejlesztési politika közösségi pillére. In.: Turizmus Bulletin 2004/2. pp 28-47.
- LENGYEL M. (1999): Turizmus stratégia. - Képzőművészeti K. Bp., pp. 110-130.
- LENGYEL M. (2004): A turizmus általános elmélete. Heller Farkas Gazdasági és Turisztikai Szolgáltatások Főiskolája, Budapest. pp. 42-51.
- LENGYEL M. (2008): TDM Működési Kézikönyv. HFF, Budapest, 212 p.
- MINISZTERTANÁCS 2006/1979. évi rendelete a "Kiemelt üdülőkörzetekről"
- NGM (2014): TDM szakmai regisztrációs lista (<http://www.kormany.hu/hu/nemzetgazdasagi-ministerium/tervezeskoordinacioert-felelos-allamtitkarsag/hirek/turisztikai-desztinacio-menedzsment-szervezetek-tdm-regisztracioja>)
- NEMZETI TURIZMUSFEJLESZTÉSI STRATÉGIA (2005-2013)
- PÁLFI A. (2013): Turizmus menedzsment és irányítás Magyarországon – országos, regionális, térségi és helyi szintek szerepe a turizmusban. In.: Józsa K. – Nagy Gy. – Dudás R. (szerk.): Geográfus Doktoranduszok XIII. Országos konferenciája. CD-kiadvány. SZTE TTIK Gazdaság- és Társadalomföldrajzi Tanszék. Szeged.
- PÉTER L. (2003): A turizmus és a területi tervezés kapcsolata Magyarországon. Turizmus Bulletin 2003/1.
- TURIZMUS TREND 2006/11: Pályázatok turisztikai fejlesztésekre. pp. 18-19.
- www.euoldal.hu/kozossegi/turizmus.php
www.gkm.hu
www.magyarorszag.hu
<http://neta.itthon.hu/szakmai-oldalak/turizmus-szervezeti>

AZ ÁTALAKULÓ FALUSI TURIZMUS ÚTKERESÉSE

Dr. Hanusz Árpád

A marketing szemlélet hiánya a falusi turizmusban

Mit is értünk *turisztikai marketing* alatt?

Maga a marketing kifejezés a XX. század elején jelent meg az USA-ban, és a második világháborút követően fejlesztették ki Európában, mint a vállalkozások és más intézmények átfogó stratégiáját.

Mind a marketing, mind az idegenforgalmi marketing meghatározására többféle definícióval találkozhatunk a szakirodalomokban.

A tanulmányban a turisztikai marketingre vonatkozóan KRIPPENDORF (BERN) meghatározását említeném meg:

„A marketing az idegenforgalmi vállalkozások vállalatpolitikája, valamint a magán- és állami idegenforgalmi politika szisztematikus és koordinált végrehajtása helyi, regionális, nemzeti és nemzetközi szinten, bizonyos fogyasztói csoportok szükségleteinek lehető legjobb kielégítésére, tisztes hasznot elérve.”¹

Nos, ennek a megfogalmazásnak a szellemében kívánom elemezni a megye falusi turizmusát, rámutatva azokra a hiányosságokra, amelyek mind az állami mind a magán szféra részéről elmaradtak és ezzel a megye turizmusának fejlődése, dinamikáját tekintve messze elmarad Európa hasonló adottságokkal rendelkező földrajzi kistérségeihez képest.

A marketing egyszerű képletként is megfogalmazható:

„Megtudni, mi az, amit a vendég keres, és eladni ezt - haszonnal.”

Nos, ennek a szemléletnek a hiánya érződik majd negyed század elteltével is a magyar falusi turizmusban. Soha nem volt arra pénze a falusi vendéglátóknak, hogy olyan piackutatást végezzenek, amely ezt a gondolkodást erősítette volna. Mindig a meglévő szolgáltatásukat vitték a piacra és a vendégkör kialakítására a célzott marketingre nem fordítottak kellő figyelmet.

A turisztikai marketing fontossága

A turizmus története évezredekre nyúlik vissza. Modern értelemben vett marketingről azonban csak a tömegturizmus kialakulásával beszélhetünk. A magyar turizmusban a marketing sokkal később jelent meg, mint a fogyasztási cikkek piacán.

¹ Fritz - Karl Ferner: Idegenforgalmi marketing /p.14/

A lemaradás általános okai a következők:

- A magyar turisztikai marketing szakkönyvek hiánya.
- A „számárlétra effektus”.
- A tömegturizmus később alakult ki, mint a tömegtermelés az iparban.
- Keresleti és kínálati oldalról is hiányoztak a feltételek /fizetett szabadság, diszkrecionális² jövedelem/.
- A turizmus egyes területein /légiközlekedés/ erős állami befolyás érvényesült. Ez lehetetlenné tette rugalmas marketing módszerek alkalmazását.
- A turizmus szervezeti struktúrája eltér az iparétól /nagyon sok a családi kisvállalkozás, nincs reklámköltségvetése, árpolitikája, stb./.
- Végül egy nagyon lényeges szemléleti hiba: „eladni mindenki tud, csak akarni kell!”³

Sokan és sokáig azt hitték, hogy a sikeres vállalkozáshoz nem kell más csak jó érzék. Nem hittek abban, hogy ezt tanulni lehet és tanulni kell. És erről még ma sem beszélhetünk múlt időben.

A turizmus marketing történeti fejlődését vizsgálva egyes területeken megtaláljuk az ötfázisú fejlődést, pl. az éttermek, szállodák, utazási irodák és közlekedési vállalatok, tehát nyereségérdekelte turisztikai vállalkozások esetében a következő szemléletmódokat különböztetünk meg, amelyek egyúttal különböző fejlődési fokot is jelentenek:

Ezek:

- Termelésorientált marketing gondolkodásmód, amit a turizmus esetében célszerűbb SZERVEZÉS- vagy ÜZEMELTETÉSCENTRIKUS MARKETING-nek nevezni.
- Termékorientált marketing gondolkodásmód.
- Értékesítés orientált marketing gondolkodásmód.
- Fogyasztóorientált marketing gondolkodásmód.
- Társadalomorientált marketing gondolkodásmód.

A turisztikai magterületek marketingje azonban más jellemzőket mutat, mint a fent említett esetek. Mégpedig: A turisztikai fogadóterületek marketingjének fejlődésében 3 fázist különböztetünk meg:

- Történelmi vagy termékorientált marketing.
- Modern vagy turistaorientált marketing.
- Jövő vagy környezetorientált marketing.

² szabad rendelkezésű

³ Kereskedelmi és Vendéglátóipari Főiskola: Idegenforgalmi Marketing Tankönyvpótló Jegyzet /p. 27/

Történelmi turisztikai marketing – termékorientált marketing

Ez a szemléletmód a hangsúlyt az eladásra, a potenciális turisták meggyőzésére helyezte. A prospektusokban válogatás nélkül mindenkit arról próbáltak meggyőzni, hogy az üdülőterületükre, hozzájuk utazzon, mert ott fantasztikus élményben lesz részük. Azt is mondhatnánk, hogy ez nem volt más, mint válogatás nélküli erőteljes rábeszélés, függetlenül attól, hogy ezt a turista igényelte-e vagy sem. E szemléletmód abban nyilvánult meg, hogy a turisztikai adottságokra helyezték a hangsúlyt, /tengerpartra, fürdőkre, múzeumokra, városokra stb./, nem azt nézték, hogy milyen igényeket lehet kielégíteni. A prospektusokat az ilyen tartalmú képek uralták. Sajnos egy részüket uralják ma is.

Bár a turizmus fejlődött, illetve fejlődik, ebből következik, hogy még korántsem vagyunk túl e szemlélet módon. Ezt bizonyítja az is, hogy tömegével készülnek ma még olyan prospektusok, amelyek a termék jellemzőit emelik ki, s nem egy-egy szegmens igényeit figyelembe véve készülnek.

Modern turisztikai marketing – turistaorientált marketing

Nemzetközi szinten modern turisztikai marketingről kb. az 1970-es évek óta beszélhetünk. Hazánkban mindez csak a rendszerváltás után következett be. A figyelem a termékről, üdülőterületekről annak potenciális piacára tevődött át. Ekkortól lehetett egyre gyakrabban a turisták motivációiról hallani. Ez köszönhető volt egyrészt a fogyasztási cikkek marketingjében beállt változásoknak, valamint a kínálati piacon bekövetkező változásoknak is.

Az üdülőhelyek száma rendkívül gyorsan nőtt, a verseny egyre élesebb lett. Megalakultak az üdülőhelyi, városi, regionális és országos marketing ügynökségek, Turinform irodák, akiknek fő feladata a területek reklámozása, promóciója volt. A fogadóterületek marketingesei a figyelmüket a potenciális turistákra fordították. Ha eredményesek akartak lenni ki kellett elégíteniük a turisták szükségleteit és igényeit. Az utazási irodák tevékenységében is változások következtek be. E szemléletmód elengedhetetlen feltétele: ismerni kell a turisták szükségleteit és igényeit! Sajnos a kutatásra fordított összegek még mindig kevésnek bizonyultak és a marketing szakemberek csak a megérzésükre tudnak hagyatkozni.

Jövőorientált turisztikai marketing – területorientált marketing

Egyre több információhoz lehet hozzájutni a turisták motivációiról, utazási szokásairól, stb. Ha ezek az ismeretek korszerű marketing eszközökkel párosulnak az eredményfejlődés, növekedés nem marad el.

A növekedésnek természetesen más okai is vannak.⁴

Ezek:

- A népesség növekszik mind a fejlődő, mind a fejlett országokban.
- Emelkedik a lakosság diszkrecionális jövedelme.
- Az éves fizetett szabadság ideje növekszik, a heti munkaidő csökken. Mindez több utazást generál.
- Folyamatosan emelkedik a lakosság iskolázottsága. A magasabb képzettség szélesebb érdeklődéssel jár együtt, s így nő az utazási vágy is.
- Növekszik a várható élettartam.
- Egyre nő a tapasztalt utazók aránya.
- A közlekedés technológia fejlődésével az utazás könnyebb, gyorsabb kényelmesebb lett.

Ezek azok a legfontosabb tényezők, amelyek a turizmus globális növekedést magyarázzák.

A turizmus növekedésével figyelmünket egyre inkább a következményekre kell fordítani. Hibás az a hipotézis, hogy a turizmus korlátlan növelése csak előnyökkel jár. Egy fogadóterület esetében csak a várható pozitív és negatív hatások mérlegelésével szabad tervezni a növekedést, stagnálást, szerkezetváltást vagy csökkenést. Ennek megfelelően kell az optimális marketing eszközöket megválasztani. A jövő marketingje: a *területorientált marketing lesz.*

A helyi lakosságnak beleszólást kell biztosítani az ő területük, otthonuk felhasználásában. A turisztikai adottságok, vonzerők szigorúan kontrolált felhasználása az alapja a területorientált marketingnek. A turisztikai desztinációk optimalizált kihasználása kell, hogy vezérelje a turisztika iránt elkötelezett szakembereket is.

Összefüggésképpen elmondhatjuk, hogy a területorientált marketingben a gazdasági, társadalmi, kulturális és természeti környezetre gyakorolt hatások számbavétele és elemzése a súlyponti feladat.

Turizmusunk kritikus pontjai:

A rendszerváltást követően felszínre kerültek turizmusunk lappangó bajai:

- Eltűntek a tartósan hitt, de valójában átmeneti vonzerőink a „legvidámabb barakk”, a „gulyás-szocializmus országa” stb..
- Szétesett a „szociál turizmus” korábbi rendszere, visszaesett az ifjúsági turizmus, a lakosság széles rétege jövedelmének egyre kisebb hányadát fordította utazásra, s ezek együttes hatásaként hanyatlott a belföldi turizmus.

⁴ Kereskedelmi és Vendéglátóipari Főiskola: Idegenforgalmi Marketing Tankönyvpótló Jegyzet /p. 31-34, 36/

A falusi turizmus megpróbálta ellensúlyozni a kieső szegmensset, de a kezdeti időpontban nem tudta megoldani a problémát. A falusi házaink nem vendégfogadásra épültek és csak jelentős átalakítással lehetett a gyorsan változó turistaigényekhez alakítani (önálló fürdő, konyha, társalgó kialakítása)

- A turizmus intézményrendszerének hiányosságai révén a kormányzat nem ismerte fel a turizmus valós gazdasági szerepét.
- A beutazó turizmus esetében, a szervezett formáknál visszaesés volt tapasztalható.
- Jelentős mértékben megnőtt az országban működő utazási irodák száma, azonban ezek túlnyomó többsége beutazással, aktív turizmussal nem foglalkozott.
- Az átalakuló Európában fokozódott a piaci verseny. Közép–kelet Európai országok sokkal szerényebb anyagi lehetőségük birtokában is, nagyobb hangsúlyt fektettek a turizmus fejlesztésére.

A falusi turizmus marketing szemléletű fejlesztése

Napjaink egyik átalakuló turisztikai területe a falusi turizmus, amelyet a katalógusaink egy része még ma is úgy hirdet és ajánl, hogy „*Üdülés a magyar falun és tanyán*”. A szomszédos országokhoz, elsősorban Ausztriában a falusi turizmusnak sokkal régebbi és sokkal nagyobb hagyományai vannak. Hazánkban is egyre nagyobb teret hódít e sajátos turisztikai szolgáltatás, amely a vidékfejlesztés szerves részévé vált. Az elmúlt 20 évben olyan jelentős átalakuláson ment át, ami indokolja e tevékenységi forma újraértékelését.

Természetesen, mint minden kezdeményezésnek, ennek is megvoltak a „gyermekbetegségei”, amelyek azonban a falusi turizmusnak a létjogosultságát, jövőbeni gyarapodását nem kérdőjelezhetik meg. Nem a falusi turizmus felfedezéséről van szó, hanem arról, hogy új környezetbe és feltételek közé átültessük azokat a régi magyaros hagyományokat, amelyek a klasszikus falusi turizmust jellemezték.

A klasszikus értelemben vett falusi turizmus azt jelenti: hogy a faluban élők, agrár foglalkozásuk mellett, jövedelem-kiegészítő tevékenységként saját házaikon belül kihasználatlan szálláshelyeiket az üdülés, a turizmus szolgálatába állították, miközben a falu környezetével és hangulatával megmaradt eredeti állapotában.

Ezen a ponton érdemes egy kicsit elidőzni. Sajnos egyre kevesebb falusi vendégfogadó mondhatja el magáról, hogy működő családi vállalkozása van. Funkciót veszített falvaink jelentős átalakuláson mentek át és nagyon sokan csak a falusi turizmusból próbáltak megélni. Megszűnt tehát a kiegészítő jövedelemszerzés, és a falusi turizmus megélhetési tényezővé lépett elő. Köztudott azonban, hogy ha a falvakban a gazdaság legalább valamelyik alap

ágazata nem működik eredményesen, akkor a turizmust sem lehet eredményesen működtetni. Csak komplex gazdasági, területfejlesztési csomagban képzelhető el a turisztikai fejlesztés, hiszen nincs külön olyan recept, ami a turizmus felvirágoztatását eredményezné akkor, amikor a falvak lakói számára a megélhetés sem biztosított. Sajnos egyre több kistérségben feledkeznek meg az összefüggésről, és a turisztikai fejlesztéseket tartják a felzárkóztatás eszközének.

A turisták igénye is jelentősen változott. A falusi infrastruktúrát a turista igényeihez kellett alakítani. Pályázati pénzek felhasználásával egyre több, az új igényekhez igazodó falusi szálláshely jött létre, de a vendégházak elvesztették a falusi varázsukat. Inkább tekinthetők panzióknak vagy egyszerűen csak falusi szobakiadásnak.

Mára a falusi turizmus és a szálláshelyek is bekerültek a globalizálódó világ folyamába és a pályázati igényeknek megfelelően az uniformizálódás felé tolódtak el.

Segítene a megváltozott kínálati piacon a házak tematizálása és a célcsoporthoz igazított marketing, de ez a folyamat nagyon lassan fejlődik. Számos jogszabályi változás és buktató játszik közre abban, hogy egyre kevesebb egyedi kínálatot biztosítani tudó falusi vendégház van a kínálati piacon. Egyre kevesebb azon vendégfogadók száma, ahol a „paraszti élet” szokásait, tevékenységi formáit meg lehet figyelni, netán ki is lehet próbálni a vendégnek.

A falusi turizmusnak sokféle megfogalmazása létezik. Leggyakrabban hasznát definíció: *„A falusi turizmus fogalmán: a nem városi, nem kiemelt üdülőkörzeti térségekben szerveződött turizmuskínálat értendő.”*

A falusi turizmus, mint üzletág az észak - és nyugat-európai országokban jelentős turisztikai bevételt biztosító rendszer. A kelet-európai országokban a politikai-gazdasági változással járó problémák miatt vált a falusi turizmus a vidéki térségek népesség megtartási - fejlődési lehetőségének fontos tényezőjévé. E funkció felvállalásához azonban korántsem kapott elég segítséget mindazoktól a fórumoktól, amelyek ennek az üzletágnak nyugat-európai felvirágoztatását megalapozták és támogatják ma is.⁵

„A vidéki még érintetlen táj szépsége, élő népi kultúránk, hagyományaink és a vidéki ember vendégszeretete olyan vonzerő, amelyre komoly forgalmat is alapozhatunk. Ehhez persze korszerű marketingmunkára és rengeteg fejlesztésre van szükség a humán és anyagi szférában egyaránt.”⁶

⁵ Dr. Hanusz Árpád: A falusi turizmus elméleti kérdései és fejlesztési lehetőségei Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében. In: Természettudományi Közlemények

⁶ Antal Katalin: A falusi turizmus helye és szerepe Magyarországon. Kereskedelmi Szemle 1995. 36. évf. 9-10.sz. /p.33/

A fenti megállapítás teljes mértékben takarja a falusi turizmus meghatározását, a mind erőteljesebb visszatérő szokást, s természethez való közeledést, a csendes pihenést, a teljes értékű kikapcsolódás iránti fokozódását.

A falusi turizmus kínálatáról megállapítható, hogy értékesítésre alkalmas termékkel mennyiségi oldalról már rendelkezünk, de igen nagy minőségi különbségekkel. Hiányzik a megkülönböztető egyedi arculat, a profi marketingtevékenység pedig csak most van kialakulóban.

„A városi lakosság a divatos üdülőközpontok túlszűfolttsága és környezetük szennyezettsége miatt új szabadságélményre vágyik. A zaklatott élet kimeríti, ezért csendet szeretne maga körül. Van benne egy kis romantikus harmónia utáni vágy is, amelyet az érintetlen természetben talál meg. Ugyanakkor segíti a falu szellemi, kulturális hagyományainak, az örökségnek a megőrzését is. Így ez a jövő üdülési formája.”⁷

Az a szeretet és gondoskodás, amit a falusi családok nyújtanak vendégeik számára, maradandó élményt jelent.

A falusi turizmus létjogosultságát alátámasztó egyik fontos ismérve az, hogy képes alkalmazkodni a növekvő és csökkenő igényekhez. Ennek az az oka, hogy a szálláshelyek korábban nem kizárólag üdülési, turisztikai célokra létesültek. Sajnos ebben az utóbbi években jelentős arányeltolódás figyelhető meg. Mindez a funkció vesztett falvak után sajnos elvezethet a funkcióvesztett falusi vendégfogadók irányába is és a falusi élet megismerése már lehetetlenné válik egy olyan minden kényelmet kielégítő szálláshelyen, ahol a vonzerő közben eltűnik.

A falusi turizmus a gazdasági tényezők mellett a településfejlesztéssel összefüggő falu megújítási, épületörökségi és életmegőrző hatásokat is jelenti. A falusi vendéglátás növelte és növeli a falusi ember látókörét és falvaink funkcióját.

A falusi turizmus további előnyeként említhető, hogy az itt nyújtott szolgáltatások árszínvonala többségében elviselhető még a vékonyabb pénztárcájú turisták számára is.

A falusi turizmus a két fél között nem csupán üzleti, hanem - más turisztikai ágakhoz viszonyítva - társadalmi, emberi kapcsolatok kialakulásának is lehetőséget biztosít, s a pénzügyi motiváción túl szellemi javak cseréjére is sor kerül.

A falusi turizmus tehát a szabadidő eltöltésének nemcsak az egyik legolcsóbb módja, de sok tekintetben a legértelmesebb üdülési forma is. Mindez azonban veszélybe kerül ha, olyan vendégházak épülnek, ahol a vendég ugyan kényelmet kap, de mindazt az életérzést nem tudjuk biztosítani, amit a falusi vendéglátója a saját életvitelével kínálni tudott.

⁷ Antal Katalin: A falusi turizmus helye és szerepe Magyarországon. Kereskedelmi Szemle 1995. 36. évf. 9-10.sz. /p.33/

Természetesen ahhoz, hogy a falusi turizmus számára a magyar falvak vonzóerővel bírjanak, el kell, hogy érjék az infrastrukturális ellátottság meghatározott szintjét, mert nyilvánvaló, hogy azok a lepusztult falvak, amelyek lakóhelynek sem megfelelőek, üdülésre sem alkalmasak.

A falusi turizmus egyfajta minőségi turizmus, ahol a vendég és a vendégfogadó igényes a környezetével szemben, ahol az egyediségre törekszenek, és kapcsolatuk bizonyos fokig a bizalom jegyeit hordozza.

A turizmusnak ez a fajtája egy népes szolgáltatói kör gyűjtőfogalma, amely a turizmuson belül akkor igazán versenyképes, ha a szállásadáson kívül még számos helyben fellelhető programlehetőséget, régi értékeket és új ismereteket kínál.

A felkínált vonzerők: tiszta levegő, csend, falusi életmód, hagyományok, népi szokások, természet közelsége csak megfelelő szintre fejlesztve és „tálalva” képesek vonzásra, és a vendég motiválására. Joggal vetődik fel a kérdés: *vajon mi teszi vonzóvá a falusi turizmust és persze megalapozottak-e a remények?* A kérdés első felére könnyebb választ adni, ha csokorba gyűjtjük mindazokat a várható előnyöket, pozitív hatásokat, amelyek a falusi turizmus beindítása esetén a településeken jelentkeznek.

A települések számára rendkívül kedvező, hogy:

- a falusi turizusból helyben képződik a jövedelem, és ez a lakosságot maradásra ösztönzi,
- ez a turisztikai tevékenység újfajta vállalkozásként jelenik meg falun, erősítve ezzel a vállalkozói kedvet, alternatív mozgásteret nyitva a vidéki emberek számára,
- a turisták érdeklődése a település esetleges felértékelődését vonja maga után, egyrészt a helybeliek rádöbbennek szülőfalujuk értékeire, erősödik lokálpatriotizmusuk, másrészt a kereslet az ingatlanok esetében értéknövekedést jelenthet,
- a falusi életstílus a programszervezés révén mobilizálódik,
- a vendégek igényei a szállásadókon kívül más vállalkozóknak is helyi piacot teremtenek, pl. vendégasztal szolgáltatás, szállítás, kereskedelem.

Természetesen a falusi turizmus nem teljesen spontán folyamat, csak más jellegű szervezést igényel. Fejlesztése során nem szabad megváltoztatni a vidék jellegét eltúlzott infrastrukturális fejlesztéssel, mert ez háttérbe szoríthatja a falusi térségek legfőbb vonzerejét, a természetességet. Ugyanakkor a természetességet és a dolgok spontaneitását sem szabad túlzásba vinni, mert a várostól elforduló turista akármennyire is vágyakozik a falu varázsára, nem szívesen mond le a városban megszokott kényelemről, s ragaszkodik a szükséges szolgáltatásokhoz (orvos, gyógyszertár, posta, telefon, bank, információ).

A falusi turizmus a vendégfogadók részéről nem csupán úgy jelentkezik, mint egyfajta jövedelem-kiegészítési lehetőség, hanem mint a hátrányos helyzetben lévő, elnéptelenedő, munkahelyhiánnyal küszködő, zömmel

aprófalvas régiók megmaradásának, sőt esetleges fellendülésének egyik lehetséges módja. Sokan állítják, hogy a falusi turizmus megmentheti az elmaradott térségeket. Ez nem azt jelenti, hogy ez az egyetlen lehetőség fennmaradásának érdekében, de ez szerves része lehet az átgondolt és mindenre kiterjedő falufejlesztési programnak. Tehát jelentős szerepet játszhat a hátrányos térségek lakosságának foglalkoztatásában és jövedelem-kiegészítésében.

A jövőre nézve megállapítható az, hogy ösztönözni kell a vállalkozókat az összefogásra, mert önállóan - akár egy falura vonatkoztatva is - csekély esély van a piacra kerülésre. Kistérségi, járási vagy egyéb közös kínálat kialakításával /pl. strand, sportolási és szórakozási lehetőségek/ jótékonyan elősegíthetik a szállásadó vendégfogadók piacképességét, de szerepet vállalhatnak a közös marketing kialakításában, és az információnyújtás területén is.

A falusi turizmus fejlesztésének lehetősége Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében

A Szatmár-Beregi rész mindazok ellenére, hogy az utóbbi években viszonylag gyors gazdasági fejlődésnek indult, még mindig az ország legelmaradottabb területei közé tartozik. Ennek több oka is van.

Egyik és talán legfontosabb a falusi turizmus oldaláról közelítve, a már oly sokszor említett magas munkanélküliségi ráta. A probléma abban jelentkezik, hogy a térségben működő vendégfogadók nem a megfelelő színvonalon tudják biztosítani a szolgáltatásokat. Itt nem a szobák tisztaságáról, a vendégház felszereltségéről van szó, hanem arról, hogy jó lenne, ha minél komplexebb lehetne tenni a szolgáltatásokat. Nem elég csak a szálláshely biztosítása. A vendég élményre vágyik, és ezt nem tudjuk megfelelő minőségben biztosítani.

Még nem indult be a vendégházak tematizálása. Csak nagyon kevés olyan falusi vendégház található a térségben, amely pontosan meg tudja határozni a vendégekörét és annak minőségi szolgáltatást tud nyújtani.

Még az a szemlélet a domináns, hogy bárki jöhet, hiszen tudjuk fogadni. Még mindig a szállást tartják egyik vonzerőforrásnak. Az élményszerzés még másodlagos és esetleges. Nos, ezen a téren kell a legsürgősebben a szemléletváltás és olyan marketing, ami az élményt és a fenntartható fejlődést helyezi a középpontba.

Nagyon sokan ugyanis azért választják a nyaralásnak e formáját, mert így megismerkedhetnek a helyi sajátosságokkal és szokásokkal. Tehát a vendéglátóknak is érdeke, hogy megismertessék a turistákkal a pálinkafőzés, a lekvárkészítés, a népi hímzés, fonás, szövés hagyományát a kézműves tárgyak készítését. Ugyancsak nagy vonzerőre számíthatna a halászat és régi eszközeinek a bemutatása, használatának megismertetése (pl. varsa, véghorog, stb.).

További lehetőségek rejlenek a házilag készített tejtermékek, sütemények és préselt gyümölcslevek elkészítésének a bemutatásában.

Összességében elmondható, hogy cél lehet mindezeknek egy magasabb szintű formája a bio-vendégház megvalósítása, összekapcsolva az egészséges életmóddal a lovaglás, a vízi sportok, a gyalogtúrák és a kerékpáros túrák segítségével. A siker záloga:

Komplex gondolkodás- komplex turisztikai kínálat – területalapú komplex marketing a fejlesztés iránya.

Irodalom

- ANTAL K. (1995): A falusi turizmus helye és szerepe Magyarországon. Kereskedelmi szemle, 36. évf. 9-10.sz. p. 33.
- KASPAR, C. (1992): Turisztikai alapismeretek. Bp. Kereskedelmi és Idegenforgalmi Továbbképző Kft. p.11-12.
- CZEGLÉDI J. - IMRE J. (1989): Turizmus itthon és külföldön. Bp. Közgazdasági és Jog i Kiadó p. 52, 354-361.
- FRITZ – FERNER, K. (1994): Idegenforgalmi Marketing. Műszaki Könyvkiadó Bp. p.14.
- KENÉZ GYÖZÖNÉ (1995): A falusi turizmus jövőjéről. Kereskedelmi szemle, 36. évf. 7. sz. p. 20.
- KERESKEDELMI ÉS VENDÉGLÁTÓIPARI FŐISKOLA (1992): Idegenforgalmi Marketing Tankönyvpótló Jegyzet. Bp., p. 31-32, 34-36,41-46.
- KOLLARIK A. (1991): A turizmus földrajzi alapjai. Bp. Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetem. AULA Kiadó p. 13,23.
- LENGYEL M. (1992): A turizmus általános elmélete. Bp. VIVA Reklámügynökség gondozásában p. 33, 46.
- MUNDRUCZÓ GYÖRGYNÉ – STONE, G. (1996): Turizmus elmélet és gyakorlat. Bp, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó p. 26-28. 1997 /Tanulmány/
- CSIZMADIA L. – KÁDAS L. – KENÉZ GYÖZÖNÉ – REISCHL G. (1992): Fizetővendéglátás és falusi turizmus I. kötet. KIT, pp.35-88.
- ANTAL K – CSIZMADIA L. – HORVÁTH Á. – KENÉZ GYÖZÖNÉ (1992): Fizetővendéglátás és falusi turizmus II. kötet. KIT, pp.12-49.
- HANUSZ Á.: Gasztronómiai barangolások az Észak-alföldi régióban. Magyar Turizmus Rt. Észak-alföldi Regionális Marketing Igazgatóság, Szolnok. Turizmus Panoráma. II. évfolyam, 20. szám. pp.21-38.
- TAKÁCS J. (1990): A falusi turizmus és a hátrányos területek felzárkóztatása. A Falu, 1. pp. 60-62.
- HANUSZ Á. (1998): A falusi turizmus fejlesztésének lehetőségei Viskén. Magyar-ukrán turisztikai konferencia. Visk, pp. 63-71.
- HANUSZ Á. (2002): A falusi turizmus elméleti kérdései és fejlesztési lehetőségei Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében. In: Természettudományi Közlemények 2. Nyíregyházi Főiskola Természettudományi Főiskolai Kar (szerk.: Kókai S.). Nyíregyháza, pp. 127-138.
- HANUSZ Á. (2008): Turisztikai programok, mint a vidékfejlesztés lehetséges eszközei Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében. „A turizmus szerepe a kistérségek és a régiók gazdasági felzárkóztatásában” c. konferenciakötet. Nyíregyháza, 22-23. pp. 63-81.

A „RÓZSÁK ORSZÁGA”

Dr. Komáromi István

Bevezetés

Egy földrajz-történelem szakos tanárnak - de persze biztosan így vannak ezzel sokan mások is -, szinte a vérében van, jó értelemben vett foglalkozási ártalomként jelenik meg, hogy mindig szívesen kel útra egy-egy új megismerendő táj, város vagy éppen egy érdeklődését felkeltő hazánkhoz közeli, esetleg távolabbra fekvő országba. Erősen szubjektív megközelítésben vélem, hogy egy az utazást, a felfedezését, új tájak, városok és emberek megismerését célul tűző turista számára pillanatnyilag mindig az a legérdekesebb, legszebb, legkedvesebb és a legnagyobb élményt nyújtó ország, amelyben éppen legutóbb megfordult. Gondolom, hogy így is van ez rendjén, hiszen éppen ez adja-adhatja mindegyik, s egymástól azért kisebb-nagyobb különbséggel eltérő ország vonzerejét, illetve a potenciális turista számára pedig a motivációt annak felkeresésére.

E sorok írójának ugyan mindössze csak két alkalommal, s történetesen egymáshoz képest majdnem pontosan 30 évnyi különbséggel volt csak alkalmam eljutni Bulgáriába, de a szinte történelmi távlat ellenére is óriási élményt nyújtóak voltak ezen utazások. E többféle jelzővel is illelhető délkelet-balkáni ország különböző okok miatt régebben is és most napjainkban ismét a magyar utazók, turisták érdeklődésének a középpontjába került. Így volt ez az 1970-es évek végén, amikor is a létező szocializmusban a magyarok azért korlátok közé szorított utazási lehetőségei közepette az akkori Bulgária sok szempontból is kiemelt úti célként, programként jelent meg a turisták számára. Elsősorban a homokos, s napsütötte tengerpartja, de a változatos természeti adottságai, gazdag történelmi múltja és emlékei, vendégszerető lakói, s nem utolsósorban kulináris élvezeteket ígérő gasztronómiája, illetve egy kicsit talán a Balkán varázsa is mind-mind utazást felkeltő és megalapozó vonzerőként csillant fel a magyarok előtt. Újabban ismét azt tapasztalhatjuk, hogy – a talán némileg hosszabb intermezzo után - persze talán ugyanazon okok miatt, mint évtizedekkel ezelőtt, de kezdjük ismét felfedezni a „Rózsák országát”, Bulgáriát. Tegyük hozzá rögtön, hogy azért ehhez napjainkban minden bizonnyal hozzájárul az a tény is, hogy az egyes utazási irodák bulgáriai árajánlatainak színvonala - összevetve azt más, hazánkhoz közeli tengerparti üdülési lehetőségekkel, illetve árakkal - is versenyképessé teszi mindezt, s ezt tapasztalják az utazásukat és nyaralásukat egyénileg tervezők és szervezők is. S

hogy mindezért mit kap az utazó, milyen emlékekkel gazdagodik? Ezen írás ennek érzékeltetésére és bemutatására tesz összefoglalóan és érdeklődésfelkeltő szándékkal kísérletet az olvasók, pedagógusok, diákok és általában az utazni vágyók számára.

1. Bulgáriáról általában

Bulgária a Fekete-tenger partján fekvő állam Délkelet-Európában. A Balkán-félsziget szívében fekvő 110 910 km² területű Bulgária, hivatalos nevén Bolgár Köztársaság rendkívül változatos domborzati viszonyokkal büszkélkedhet. Az ország északi részét a Duna mentén kiterjedt síkság szegélyezi, míg déli részén hegységek és fennsíkok váltják egymást. Keleten viszont a Fekete-tenger partvidéke egész évben vonzó turistacélpont szolgál az ide látogatók számára. A 681-ben alapított Bulgária Európa egyik legrégebbi állama. Történelmét döntően befolyásolta, hogy az ország Európa ázsiai határvidékén fekszik. A 7 385 367 fős népesség 85,67% (7 271 185 fő) bolgár, mintegy 10%-a (9,43%, 800 052 fő) török eredetű, s 3,69%-a (313 396 fő) roma. Lakóinak 85%-a ortodox keresztény, 13%-a pedig muzulmán, melyből adódóan az ország – félhivatalos - államvallása az ortodox kereszténység, míg a második legnagyobb vallás (12%) az iszlám. Bulgária fővárosa Szófia (Szofija), ahol közel 1 195 000 fő él. A hivatalos nyelv a bolgár, melyet a legutóbbi népszámláláson a lakosság 86,3%-a vallott anyanyelvének, míg a lakosság 9,8%-a a törököt, 3,0%-a pedig a cigányt választotta anyanyelvének. A népsűrűség 68,7 fő/km², a népességnövekedés -1,1%, a születéskor várható időtartam Bulgáriában 72 év, de igen magas a kivándorlás aránya. Az ország területe közigazgatási szempontból 28 megyére oszlik (*областу/oblasti*). A földrajzi elhelyezkedés a bolgár konyha fejlődését is meghatározta, s ebből következően az ország jellegzetes ételeiben egyaránt tetten érhetők a keleti és a nyugati hatások. Bulgária talán leghíresebb ételfélesége a joghurt, amelynek rendszeres fogyasztását sokan a hosszú élet titkának tartják e balkáni országban.

Bulgária 2007. január 1. óta az Európai Unió tagja, de nemzetközi tagsággal rendelkezik EU, ENSZ, EBESZ, Fekete-tengeri Gazdasági Együttműködés, Nemzetközi Valutaalap, WTO, NATO szervezeteiben is (1., 2. kép).

2. Bulgária földrajzi viszonyai

Bulgária Dél-Kelet-Európa, a Balkán-félsziget egyik állama. A félsziget területének mintegy 22%-át magába foglaló ország legnagyobb kelet-nyugati kiterjedése több mint 500 km (520 km), míg északi-déli szélessége meghaladja a 300 km-t (330 km). Az országot északról Románia (609 km, melyből 470 km-t a Duna alkot), nyugatról Szerbia (506 km) és Macedónia, délről pedig

Görögország (493 km) és Törökország (259 km) határolja. Keleti partjait 378 km hosszan pedig a Fekete-tenger hullámai mossák.

1.kép. A Szent György templom Szófiában

2 .kép Őrségváltás az elnöki palota előtt

A földrajzi szakirodalomban Bulgária fekvését illetően a nem túl előnyös „Európa „hátsó udvarában”^{*} megítélés ellenére is azt mondhatjuk, hogy az ország adottságai e téren korántsem olyan kedvezőtlenek. Európa és Kis-Ázsia közötti mindig is meglevő igen élénk tranzitforgalom, majd napjainkban, az Európai Unió bővülése még inkább erősíti Bulgária közlekedés-földrajzi szerepét. A kontinensünk második leghosszabb folyójaként is ismert Duna, mely több száz kilométeren határos az országgal, a folyami hajózás területén biztosít - a Duna-Majna-Rajna víziuton keresztül - egészen akár az Északi-tengerig olcsó és környezetbarát szállítási lehetőségeket a bolgároknak. A Fekete-tenger pedig, ugyan viszonylag zárt beltenger, s távolabb van a fő hajózási útvonalaktól, de közvetve mégis megfelelő tengerhajózási kapcsolatot biztosít a Világtengerrel.

A térképre tekintve sem kell különösebb képzelőerő számunkra ahhoz, hogy már ismerkedésünk elején úgy tekintsünk Bulgáriára, mint amelynek természeti adottságai, felszíne, éghajlata és például a vízrajzi viszonyai egyaránt nagyon változatosak. Mindezt igen érzékletesen és mitologikus elemeket is idézve igazolja számunkra a következő gondolatsor: „*A szép Rodope és Poszeidon tengeristen szerelmi viszályáról, egy Balkán nevű kővé vált óriásról, a tenger fölé emelkedő Nosz Kaliakra sziklájáról lezuhanó negyven szűrről és sok egyébről is regél a bolgár táj; hiszen járjunk akár a Duna-völgyében, akár a tengerparton, ¹akár a balkán-hegység rózsákat óvó medencéiben, vagy az Orpheusz hazájának tudott Rodopében, mindenhol találunk rendkívüli természeti képződményeket, amelyek megmozgatják fantáziánkat.*”(1)

A következőkben ismerkedjünk meg akkor egy kicsit konkrétan és részletesebben is az ország földrajzi adottságaival.

Bulgária földje igen változatos, s felszínének majdnem a felét dombságok és medencékkel tagolt hegyvidéki tájak alkotják. Geológia-morfológiai értelemben az országot észak-déli irányban négy egységre oszthatjuk fel, melyek tagjai a Bolgár-tábla, a Balkán-hegyvidék, a Felső-Thrák-alföld, valamint a Thrák-rögvidék. Az ország nagyobb tájai északon a Bolgár-tábla, északkeleten Dél-Dobrudzsa, az ország közepén, azt mintegy kettéválasztva a Balkán-hegység, tőle délebbre az Antibalkán (Bolgár-középhegység), délnyugatra az idősebb Rila-Rodope masszívum, délkeletre a fiatal Marica-alföldje, illetve a Balkán-hegység vonulatai között húzódó számos kisebb nagyobb medence, valamint a Fekete-tenger partvidéke.

A Bolgár-tábla a Duna ártéri síksága és a Balkán-hegység között fekvő, s délen az Elő-Balkánhoz kapcsolódó lösszel borított, 250-500 méter magas hullámos dombsági jellegű táj. A főként középidői (mezozoós) üledékekből,

^{*} Probáld F. (szerk.) 2000: Európa regionális földrajza. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest

¹ Bácsi Gy. 1987: *Bulgária*. Panoráma, Budapest, 1 p.

elsősorban jura időszerű mészakőből álló táblás vidék része a Dunai-síkság is, melynek vízszintesen elhelyezkedő kőzetei felett folyami üledékréteg található. A Fekete-tengerre lezakadt, csuszamlásos partvidékkel kapcsolódik a nagytáj. A Bolgár-tábla legjelentősebb gazdasági értékét az észak felé 40-60 méterre is vastagodó lösztakaró adja, mely általános jellemzője e vidéknek. A löszön az ország legjobb minőségű talajaként feketeföld (csernozjom) alakult ki, mely Bulgária legfontosabb gabonatermő vidéke. Éghajlatát tekintve a Bolgár-tábla a magyar Alföldnél melegebb nyárral, de hidegebb téllal, s mintegy 500-600 mm-nyi, nem túl sok csapadékkal jellemezhető.

Dél-Dobruzsza - az egykori Kimmériai-masszívum erősen tönkösödött felszínén maradt darabja - a Dunai-síkság termékeny, sztyeppszerű északkelet-délkeleti irányú folytatása az ország északkeleti szegletében.

A Bolgár-tábla és Dél-Dobruzsza mintegy a találkozásánál, Várnától nyugatra páratlan természetföldrajzi érdekességet nyújt a dikilitási ún. megkövesedett erdő. Az itt látható 6-8 méter magas, mésszel cementált homokköoszlopokat, melyek mintegy oszlopcsarnok benyomását keltik, a szél preparálta ki a lazább homokos üledékekből.

A szerb határtól a Fekete-tengerig nyugat-keleti irányban mintegy 600 km hosszan húzódó Balkán-hegység (Sztara Planina) az Eurázsiai-hegységrendszerhez tartozik. A földtörténeti újidőben keletkezett, s főként ókori kristályos kőzetekből álló, s éghajlati és vízváltó szerepét is betöltő hegység tipikus példája az ún. egyoldalú lánchegységeknek. A Balkán-hegység a déli oldalán ugyanis hirtelen emelkedik ki környezetéből, míg az északi oldalán enyhe lejtéssel, lankásan ereszkedik alá. A hegység szerkezeti, domborzati és éghajlati szempontból három részre osztható. A Timok folyó völgyétől az Iszker áttöréséig tart a főként kristályos kőzetekből álló Nyugati-Balkán. A Nyugati-Balkán fő vonulatai a Vraska Csuka (692 m), a Babin Nosz (1108 m), a Szv. Nikola (Szent Miklós-hegy 1721m), a Csiprovac-Berkocai hegyek (Midzsurcsúcs 2168 m és Kom-csúcs 2016 m), a Koznica (1785 m) és a Vratsanska planina (Vracai-hegy, 1482 m). A hegység nyugati részén gazdag antracit-, ólom- és cinkleőhelyek találhatóak. A Középső-Balkán, mely a hegységszakasz legtömegesebb és legmagasabb része, az Iszker folyó völgyétől a Szliveni-hegységig húzódik. A Középső-Balkán főbb hegyvonulatai a Golema Planina (Nagy-hegy), a Rzsana (1637 m), a Murgas (1687 m) és a Szofijszka (Szófia)-hegység. Legmagasabbra a 2376 méteres Botev-csúcs nyúlik, mely, egyben a Balkán legmagasabb pontja. 2000 méter körüli vagy a fölé nyúló csúcsok még a Baba-csúcs (1787 m), a Vezsen-csúcs (2198 m), a Vaszil Levszki-csúcs (2166 m), valamint a Triglav-csúcs (2276 m). A hegységet e középső részén több észak-dél irányú törésvonal szabdalja, melyeken festői szépségű, s közlekedés-földrajzi szempontból igen jelentős útvonal vezet át, melyek közül a legismertebb a Sipka-szoros. A Szliven-hegységtől a Fekete-tengerbe előre ugró

Emine-fokig tart a hosszanti völgyek egész sora által tagolt Keleti-Balkán, melynek átlagmagassága az 1000 méter alig haladja meg (3., 4. kép).

A Balkán-hegység külső övezete északon a hullámos felszínű Elő-Balkán, amely egyre fiatalabb kőzeteivel, domborzatával és éghajlati jellemzőivel egyaránt átmenetet képez a Balkán-hegység és a Bolgár-tábla között. Felszínét a Balkán hegységből a Duna irányába tartó folyók bevágódott völgyei teszik szerkezetileg viszonylag tagolttá.

3. kép. A Közép-Balkán-hegység

4. kép. A Keleti-Balkán-hegység

A Balkán-hegységet délről az ún. „balkánalji medencesor” („Thrák-medencecsoport” vagy „Felső-Thrák-alföld”) választja el a hegyvidék legidősebb, s azzal párhuzamosan futó részétől, az Antibalkántól (Szredna Gora). Ez a

területen a pliocén időszakban még tengeröblök voltak, s majd az Égei-tenger besüllyedésével száradtak ki. Északi részét (Felső-Thrácia) a döntően a Marica folyó töltötte fel, elkeskenyedő része a tökéletes síksági jellegű Plovdivi-alföld, míg kelet felé a Sztara Zagorai medence már inkább dombvidéki jellegű. (Délkelei része, Kelet-Thrácia már Törökországhoz tartozik!) Az árterekkel és jégkori teraszokkal is tagolt, kontinentális éghajlatú Felső-Thrák-alföld ismertebb medencéi a Szófia-medence, a Zlatica-medence, a Pirdopi-medence, a Karlovói-medence, valamint a rózsáligeteiről híres Kazanlaki- és a Szlivei-medencék, melyeket a Tundzsa folyó fűz fel. A medencék közül a legnagyobb, a csaknem 1200 km² kiterjedésű, s 520-550 méter tengerszint feletti magasságú, s festői szépségű Szófia-medence. Ez az ásványkincsekben gazdag és termékeny terület egyben Bulgária legsűrűbben lakott része! A Marica-alföld vagy Ruméliai-medence a Marica folyó által feltöltött termékeny fiatal síkság a Bolgár-középhegység és a Rila-Rodope masszívum között helyezkedik el. Kapcsolatát a Szófia-medencével a Momin-szoros biztosítja.

A Bolgár-középhegységként is ismert Antibalkán (Szredna Gora) idősebb, mint maga a Balkán-hegység, melynek következtében erősebben le is pusztult. Fő felépítő kőzetei között megtaláljuk a nagyobb területen, a hegység közepső, illetve keleti részén felszínre is került kristályos és átalakult (metamorf) kőzeteket, valamint középidői homokkővet, mészkövet, valamint vulkanitokat (szienit, diorit, andezit) egyaránt. Legmagasabb része a fővárosiak kedvelt kirándulóhelyeként is ismert 2290 méter magas Vitosza. Az Antibalkán nagyobb része azonban inkább 1000 – 1500 méter közötti középhegységi jellegű hegyvidék, melynek része a Márvány-tengerig húzódó Istranca-hegység is.

A Thrák-rögvidék vagy Thrák-Macedon-masszívum vonulatait a Marica-alföldjétől nyugatra, s az országhatárral délnyugati irányban párhuzamosan futó Sztruma folyótól keletre találjuk. A Rila, a Pirin és a Rodope hegységeket magába foglaló hegyvidék - innen a Thrák- vagy Rodope-masszívum és/vagy a Rila-Rodope masszívum elnevezés -, a földtörténeti időben keletkezett, s főként óidei kristályos kőzetekből (pala), illetve mészkőből és homokkőből felépülő rögvidék. A formakincsét tekintve e hegységeket a későbbi tektonikus mozgások valamint a jég munkája megfiatalította, s ennek következtében magashegységi domborzat alakult ki. A harmadidőszakban megfiatalított Thrák-rögvidék tagjai közül a Rodope a legterjedelmesebb hegység, mely vas- és krómércben, valamint a vulkánosság következtében színes-ércekben (réz, ólom, cink) gazdag. A Nyugati-Rodopében a Goljama Szjutka (2186 m) és a Bataski Szneznik (Bataki-havas, 2082 m), míg keletebbre a Goljan Perelik (2191 m) emelkedik a legmagasabbra. A klimatikus magaslati üdülés és a sportturizmus mellett a hegységek völgyeiben futó folyók (pl. Arda) jó lehetőséget jelentenek a vízierőművek létesítésére, s erdő- és a legelőgazdálkodás feltételei is kiválóak itt. A jégkorszakok idején a hóhatár 2200 m körül húzódott, s a gleccserek akár 1000 méterig is leereszkedtek. A legmagasabb régiókban ebből következően

jellemzően sok a glaciális formakincs, sziklacsúcsok, kárfulkék, tengerszemek stb. Itt, a Rila hegységben találjuk Bulgária legmagasabb pontját, csúcsát is, a Muszalát, mely 2925 méterre emelkedik ki környezetéből. (Vallás- és kultúrtörténeti szempontból ugyancsak a Rila-hegységnél kell megemlítenünk, hogy annak egyik festői völgyében találjuk azt a X. századbéli, s Rilai Szent János által alapított kolostort, amely Bulgária egyik legismertebb és leglátogatottabb emléke.).

Bulgária legkeletibb tájegysége a Fekete-tenger partján a román határ menti Blatnica településtől a török határig 378 km hosszan elnyúló Bolgár-tengerpart. A változatos, lankás dombokkal és kisebb hegyekkel tarkított vidék három nagyobb része tagolható. Északon az inkább sziklás magas Dobrudzsai part helyezkedik el, míg ettől délebbre találjuk a már szélesebb homokfövennyel borított Aranypartot (Zlatni pjaszaci), míg a déli része a Napospart (Szlansev brjag) és környéke. A lassan mélyülő, homokos és nyáron 23-25 °C-ra is felmelegedő igen kellemes Fekete-tenger legjelentősebb üdülőközpontjai Várna (Aranypart), Neszebar, Burgasz , Pomorie és Szozopol (Napospart) (5. kép).

5. kép. Naposparti szállodasor a Fekete-tenger partján

Bulgária éghajlat egyfajta átmenetet képez a kontinentális és a mediterrán jellegű klíma között, s az országon belül ezt karakteressé is teszi az éghajlatválasztó szerepet is betöltő Balkán-hegység. A nyár Észak-Bulgáriában, s különösen a Duna mentén forró és párás, télen a hőmérséklet 0 és -7 °C között mozog, de csak ritkán esik a hőmérő higanyszála -20 °C-ig. A tavaszi évszak a mérsékelt szárazföldi éghajlatra jellemzően alakul. Dél-Bulgária éghajlatára a Földközi-tenger, a Mediterránium hatása nyomja rá a bélyegét. A nyári

hőmérséklet 28-35 °C körül mozog, míg az ősz enyhe és rendkívül kellemes. A legtöbb csapadék az országban májusban, októberben és novemberben hullik.

Bulgária éghajlathoz igazodó helyi növény- és állatfajtai, a természeti jelenségek, az évszázados fák és az érintetlen természeti tájak megőrzése az idegenforgalom céljait is szolgálja. Az országban 3 nemzeti és 9 természeti park, 89 rezervátum és 2234 természeti nevezetesség található. Kettő közülük, a Pirin Nemzeti Park és a Szrebarna-rezervátum szerepel az UNESCO világörökségi listáján is szerepel.

Bulgária legjelentősebb folyója a Duna. A 2850 km-es óriásfolyam Bulgáriát érintő szakasza 472 km hosszú, míg a teljes vízgyűjtő területének 5,2%-a jut az országra. A kontinens második leghosszabb folyójának egyébként is fontos közlekedés-földrajzi jelentősége, a Rajna-Majna-Duna csatorna 1992-es megépítése óta nőtt meg különösen. A folyó-csatorna rendszer a Fekete-tengertől a szárazföldön át az Északi-tengerrel, illetve az Atlanti-óceánnal teremti vízi összeköttetést. A Duna bulgáriai szakaszának legjelentősebb ún. dunai települései, s egyben kikötői Vidin, Lom, Orjahovo, Nikopol, Szvistov, Rusze és Szilisztra. A Dunának a vízi közlekedésben és szállításban betöltött fontos szerepe mellett a térség természeti adottságai és kulturális öröksége jelentős turisztikai vonzerőt is jelent.

Bulgáriai jelentősebb folyói még a Marica (bulgáriai szakasza 322 km), az Iszker (368 km), a Sztruma, a Jantra és a Tundzsa és a Timok. (A Timok, az Iszker és a Jantra a Duna jobb oldali mellékfolyói Bulgáriában!)

Bulgária állóvizeit tekintve említést érdemelnek a a lagúnajellegű Várnai-tó, a Burgasz környéki Atanaszovói-, Burgaszi- és a Mandrai-tó, valamint az Iszker- és a Sztudenkladeneci-víztározók.

3. Bulgária történelme dióhéjban

Bulgária Európa egyik legrégebbi állama, de földjén már ezt megelőzően is jelentős korai kultúrák voltak, s az emberi történelem kezdetei az indogermán törzsek kb. i.e. 3000 körüli itteni letelepedésével kezdődtek. Az indogermán népek közösségéből először az illírek nyugaton és a trákok a félsziget belsejében, majd ezt követően a kelták telepedtek le a Balkán-félszigeten északi szegélyén. Délnyugaton, Epirusz vidékén a pelazgok, míg délen görög törzsek éltek. A trák törzsi települések egymástól meglehetősen elszigetelten, s általában törzsi vagy laza törzsszövetségi kapcsolatban, s nem államot alkotva éltek. Az i.e. VII. századdal a Balkán-félszigeten élő törzsek elszigetelt életének a görög városállamokból érkező, s a partvidéken gyarmatokat létesítő görög telepések vetettek véget. Az élénk trák-görög kereskedelmi kapcsolatok és e kapcsolatok révén a görög kulturális hatás is jelentősen érvényesült, s jórészt ennek köszönhetjük a trákokról fennmaradt ismereteink jó részét is. Erre az időre vezethetők vissza a bolgár tengerparton létesült városok, a ma

műemlékváros Neszebar, Messzembria és Apollónia, Apolló a mai Szozopol létrejötte is. A görögség fejlődésének zenitje után Görögország és Trákia területén egy új hatalom, Makedónia látványos kibontakozásának, felemelkedésének és hódításainak időszaka következik. II. Fülöp makedón király alapította például a trák Eumolpiasz helyét elfoglaló Philippopoliszt, a mai Plovdiv őseit. Fia, Nagy Sándor a Balkán-félszigettől Indiáig terjedő birodalma, aztán hirtelen halála után alvezérei kezében kis birodalmakra szakadozott szét.

A Balkán-félsziget, illetve a mai Bulgária területe a makedón uralom megszűnését követően később a Római-, majd a Bizánci Birodalom részévé vált. S miután Bulgáriát sem kerülte el a népvándorlás, ezért megfordultak itt a gótok és a hunok is. A legnagyobb számban azonban azok a szlávok érkeztek, amelyek későbbi államalkotó nemzetként a népességének meghatározó alapjává váltak. A legfiatalabb Kubrát-sarj, Iszperih vagy Aszparuh kán vezette török nyelvű bolgárok Bizánctól elfoglalták a bolgár földeket, s olyan államot szerveztek itt, amely néhány nemzedék leforgása alatt szláv és keresztény lett. (Első bolgár állam 632, más forrás szerint 681 és 1018 között!) A korabeli keresztény feudális Európába betagozódó bolgár államot azonban az ismét megerősödő Bizánc szétverte. Ugyanakkor Bizánc katonai győzelme ellenére kénytelen volt elismerni a tőle független önálló bolgár egyház létét, s a bolgár arisztokrácia is tovább létezett. A birodalom az 1100-as évek második felében gyors hanyatlásnak indult, melynek betetőzését magának Bizánc városának a nyugati keresztiesek révén 1204-ben történő elfoglalása jelentette. Ezt megelőzően azonban Bulgária azonban már a Petár és Aszen bojárók vezette felkelés nyomán függetlenné vált, majd Bulgária rövid időre ismét nagy, erős és kulturális szempontból is virágzó állammá vált. (Második bolgár állam 1185 és 1396 között!) A második bolgár állam székhelye Tarnovo/Tirnovó, a mai Veliko Tirnovó volt! A bolgároknak a szomszéd államokkal vívott sorozatos háborúi és a feudális anarchia azonban ismét megpecsételte az ország sorsát. Az Anatóliából érkező oszmán török seregek fokozatosan hódították meg, s még az ősi ellenség, Bizánc végleges eleste előtt el is foglalták. A török uralom ezt követően hosszú ideig, 1396-tól 1878-ig határozta meg a bolgárok életét. Erre a mintegy 500 évre a bolgárok nagyon negatívan emlékeznek vissza, annak ellenére, hogy óriási eredményként könyvelhették el azt, hogy ilyen hosszú elnyomás ellenére is meg tudták őrizni nyelvüket, vallásukat és kultúrájukat egyaránt. A később válságba került Török Birodalom agóniája sokáig tartott, azonban mégis csak elvezetett Bulgária függetlenségéhez, s 1878-tól a harmadik bolgár állam, a Bolgár Fejedelemség létrejöttéhez. (Az ország függetlenségének közvetlen oka egy a törököknek az oroszoktól elszenvedett vesztes háborúja volt!) Bulgária mai területének határai majd csak a II. világháború végén szilárdultak meg, mivel sorozatos határvitái és háborúi voltak a szomszédos országokkal. (A II. világháború kezdeti szakaszában Bulgáriához tartozott

például a mai Macedóni, illetve Délkelet-Szerbia egy része, Görögország égei-tengeri északi partvidéke, míg az ország északkeleti csücske, Dél-Dobrudzsa Romániához tartozott. A II. világháborút követően Bulgária is, több más Közép-Kelet-Európai állammal együtt a Szovjetunió érdekszférájába került. Az ún. társadalmi-politikai és gazdasági rendszer Bulgáriában is 1990-ben kezdődött, de ezzel együtt az ország súlyos gazdasági válságba is került. A válságból való kilábalás viszonylag későn kezdődött és lassan haladt, de napjainkra már Bulgária is az Európai Unió és a NATO tagjává válhatott (6. kép).

6. kép. A Gurka utca ódon házai Veliko Tarnovóban

4. Bulgária gazdasági élete

Bulgária agrár-ipari ország. (?) (A GDP szektorális megoszlása: mezőgazdaság 23%, ipar 34% és a szolgáltatás 43%!) Az előző fejezetben már említett, s az átalakuló Közép-Kelet-Európában a 90-es évek közepének legsúlyosabb válsága, a GDP közel 10%-os visszaesésének alapvető oka a bankrendszer összeomlása volt. Az országban, az 1997-ben meghirdetett stabilizációs program felgyorsította Bulgáriában privatizációt, s 1998-ra a GDP már közel felét a magánszektor állította elő. Az állami vállalatok mintegy a felét leépítették, s megkezdődött a pénzintézetek privatizációja is. Az ezredfordulótól kezdve Bulgária gazdasági növekedése éves szinten már meghaladta a 3%-ot, azonban a külföldi tőkebefektetések szintje a gazdasági-politikai bizonytalanságok miatt még viszonylag alacsony. (Egyes becslések szerint a feketegazdaság a bolgár GDP 1/3-át adja!)

Bulgária nagy múltra visszatekintő és messze földön is méltán híres mezőgazdasága (pl. bolgárkertész) az 1990-es évekre szinte a teljes összeomlás szélére jutott. Ebben számos tényező, például a KGST felvevő

piacainak megszűnése, elhibázott kormányzati árpolitika és exportszabályozás, a földprivatizáció problémái és a legfontosabb mezőgazdasági termékek nagybani piacának hiánya is szerepet játszott. A termelés emelkedése 1997-től ugyan meg kezdődött, de bolgár agrárgazdaság további jövőbeni fellendülése elsődlegesen a földtulajdonviszonyok rendezésétől függ. A bolgár mezőgazdaság két típusa a délkelet-európai (Bolgár-tábla) és a szubmediterrán (Sztruma folyó völgye) gazdálkodás, míg a kettő között átmenetet képez a már mediterrán éghajlati hatást is tükröző Marica-medencéje. A növénytermesztés legfontosabb termékei az Észak-Bolgár-tábla kontinentális klímájú területein a búza, a kukorica, a napraforgó, míg a domboldalakon a szőlő és a gyümölcs. A híressé vált bolgár zöldségtermesztés az ország északkeleti részén található Gorna Orjahovica térségéből indult el. Az olajrózsa termesztéséhez kedvező természeti feltételeket biztosító Karlovói- és Kazanlaki-medencék a „Rózsák Völgye” elnevezést kapta. A mediterrán jellegű Marica-alföldjén az öntözéses gazdálkodás legfontosabb termesztett növényei a gyapot, a rizs, a korai zöldségfélék és szintén a szőlő- és gyümölcs. A Rodope és a szubmediterrán klímájú Sztruma-folyó völgyének jellemző és jellegzetes termékei a szőlő és a gyümölcs, az öntözésnek köszönhetően az intenzíven termesztett zöldség- és dohány. A Balkán-hegység hegyvidéki legelőinek haszonállatai a juh, a kecske és kisebb mértékben a szarvasmarha.

Bulgária iparának és tágabb értelemben az egész gazdasági élet egyik legkritikusabb pontja az energiatermelés-energiagazdálkodás. Ennek 52%-a hőerőművekből, 41%-a az ország egyetlen atomerőművéből (Kozloduj), míg 7%-a vízierőművekből származott 1997-ben. A hőerőművek területileg egyrészt a külszíni lignitbányászathoz (Marica-Iztok), a barnaszénttermeléshez (Pernik), illetve a fogyasztópiachoz kapcsolódnak. A lignitbányászat növelését az alacsony költségek ellenére a jelentős környezetszennyezés akadályozza, a barnaköszén kitermelése jelentősen visszaesett, míg a jelentős mennyiségben rendelkezésre álló antracit kitermelése nem számottevő. Az ország nem túl jelentős kőolaj- és földgázlelőhelyei a Fekete-tenger partvidékén találhatók, s évi mintegy 6-7 millió tonna kőolaj behozatalára szorul, mely az összes importja értékének 15-át teszi ki. A vízi energia nagyobb mértékű hasznosításának például az aszályos esztendők vízhiánya szab gátat. (A Nemzetközi Atomenergia Ügynökség 1990-ben a Duna partján fekvő Kozlodujban működő atomerőműnek az azonnali leállítását javasolta az elavult technológia és a nem megfelelő biztonsági színvonal miatt. Miután azonban az erőmű Bulgária energiaellátásában stratégiai fontosságú, így végül hosszas tárgyalások után a bezárást 2010-re halasztották!)

A klasszikus alapiparágak közül az egykor nagy múltú és kiemelt helyen szereplő vaskohászat a gyengébb minőségű, s Kremikovciban bányászott vasércre és Pernik barnaszenére épült (Szófia – Pernik – Kremikovci). A döntően állami kézben levő vaskohászat az alacsony helyi energiaárak miatt a

világpiacon még versenyképesnek bizonyult, de a termelés jelentősége mégis visszaesett. A színesfémbányászat a gazdag lelőhelyek (Szredna Gora – Panagjuriste, Pirdop) és az ágazati privatizáció sikere okán minden bizonnyal megőrzi jelentőségét. Az ólom- és cinkkohászat a helyben bányászott ércekhez (Kardzsali) és a vízienergia hasznosításához kapcsolódik. Az ipar szerkezetének napjainkig legnagyobb kérdése a gépgyártás jövője. Az egykor nagy hírű gépgyártó vállalatok (pl. Balkancar targoncagyár, várnai hajógyár, az elektronikai cikkek gyártása stb.) számos problémával küszködnek. Az alapanyagok hiánya, a KGST-piac összeomlása, irányítási és munkaszervezési problémák, a privatizáció elégtelen volta stb. mind-mind az ágazat jövőbeni fejlődésének gátjai. A bolgár nehézipar igazi sikerágazatává igazán a vegyipar vált, melynek termékei az ország kivitelének legfontosabb árucsoportja lett. A legjelentősebb vegyipari telephelyek Devnyában, Európa második legnagyobb kalcinált szódát, PVC-t és műtrágyát gyártó helyén és Burgaszban (kőolaj-finomítás) találhatók. A könnyűipar ágazatai közül a nagy hagyományokra visszatekintő textilipar nemcsak megőrizte, hanem növelte is jelentőségét. 1997-ben az export 10%-át ruházati- és cipőipari termékek tették ki. A legjelentősebb központot Gabrovoban találjuk. Jelentős, s az ország kivitelének mintegy 3%-át kitevő élelmiszeripari termékek közül a dohány és a cigaretta, valamint a bor emelhető ki (7. kép).

7. kép. Sós tavak Pomorje környékén

Bulgária kereskedelmének a gépgyártás összeomlását követően a legfontosabb kiviteli cikkeivé a textil- és élelmiszeripari, valamint a mezőgazdasági termékek váltak. Miután a hazai energiatermelés messze nem fedezi a szükségleteket, így az összes import 1/3-át az energiahordozók teszik ki. Ebben a vonatkozásban a legjelentősebb partnere Oroszország, míg más

vonatkozásban a külkereskedelem irányai jelentősen megváltoztak, s exportjának közel 20%-a a szomszédos Görögországgal és Törökországgal bonyolódik le. Egyéb jelentősebb kereskedelmi partnerei még Olaszország, Németország, Szerbia és Franciaország.

5. Turizmus és látnivalók Bulgáriában

5.1 Utazás Bulgáriába

A Bulgáriába utazó turistát napjainkban is bőséges és változatos látnivalók várják, hiszen az ország rendkívül gazdag mind a természeti, mind pedig például a kulturális örökségeket tekintve. Az ország turisztikai vonzerejét növeli az is, hogy számos természeti és kulturális világörökségi helyszínt találunk itt, s nagyon jelentős a tengerparti és a magashegységi üdülturizmus, valamint a gyógy-turizmus. Mindezt rendkívüli módon színesíti a bolgár folklór és nem utolsósorban a kulináris élvezeteket nyújtó gasztronómia egyaránt.

A Bulgáriába utazni és eljutni szándékozó turista Magyarországról tulajdonképpen bármely közlekedési formát, illetve eszközt igénybe veheti. A közúti (gépkocsi/autóbusz, vasút), a vízi és légi közlekedés közötti választásban nyilvánvalóan az utazó szokásai, igénye és esetlegesen az anyagi megfontolások is szerepet játszhatnak. Népszerűek és gyorsan a célállomásra repítik utasaikat a nyilvánvalóan nyáron aktuális charter repülőgépes járatok, melyekkel elsősorban a tengerparti Várnába és Burgaszba repülhetünk. A vasúton történő utazás közvetett volta, míg a Dunán történő esetleges hajózás kevésbé annyira kialakult rendje jelenthet, fogalmazhat meg kérdéseket, az utazásukat Bulgáriába tervezők számára. A legkézenfekvőbb, s viszonylag talán a legtöbb látnivalót szolgáltatja a közúton autóbuszal és/vagy gépkocsival történő utazásszervezés, illetve út.

Egy jól megtervezett útvonalprogram során, Románián keresztül igaz feszített tempóban, de kb. 20 óra időtartam alatt elérhető a bolgár tengerpart, például Várna környéke. Egy lehetséges és ajánlott útvonal a következő lehet: Budapest – Debrecen – Berettyóújfalú – Biharkeresztes – Ártánd (határállomás) – Nagyvárad (Oradea) – Király-hágó – Kolozsvár (Cluj-Napoca) – Torda (Turda) – Gyulafehérvár (Alba Iulia) – Nagyszeben (Sibiu) – Vöröstorony-szoros – Pitesti – Bukarest – Giurgiu (határállomás) – Rusze (határállomás) – Razgrad – Sumen – Devnya – Várna! (Várnából Bulgárián belül természetesen tovább utazhatunk déli irányban a tengerparton, illetve az ország belseje, például a főváros Szófia felé is!)

A bolgár tengerpartot Magyarországról célállomásul választók számára természetesen nemcsak Románián, hanem déli szomszédunkon, Szerbián keresztül is vezet közút Bulgáriába. A leggyakrabban azonban ezt a lehetséges útvonala akkor választják az utazók, amikor egy-egy tengerparti nyaralás után

vissza, hazafelé indulnak. Ebben szerepet játszhat természetesen Bulgária más tájai és a fővárosa megismerésének igénye is, melyben valóban van fantázia. Amennyiben ezt a megoldást tekintjük egy lehetséges alternatívának, úgy akkor az optimális, s látnivalók sokaságát kínáló útvonal az alábbi lehet: Burgasz – Szliven – Sztara Zagora – Plovdiv – Szófia – Piro – Kalotina (határállomás) – Nis – Belgrád – Újvidék (Novi Sad) – Szabadka (Subotica) – Horgos (Horgos) – Röske (határállomás) – Szeged – Hódmezővásárhely – Kecskemét – Budapest!

5.2 Vonzerők és látnivalók Bulgáriában

Természetesen ezen írás célja nem az, hogy teljességében érzékeltesse, illetve bemutassa Bulgária valóban sokszínű, s a turisztikai látnivalók sokaságát, valóságos kavalkádját felsorakoztató teljes repertoárját. (Erre kiválóan alkalmasak a különböző útikönyvek. Bár a szerző ezek áttekintése során immár nem először arra a nyilvánvalóan szubjektivitást is magában hordozó megállapításra jutott, hogy a szépszámu és színvonalas kiadvány között még mindig az egyik legjobban forgathatóak az egykori Panoráma Kiadó vonatkozó, illetve éppen aktuális útikönyvei. S természetesen nem szabad elfelejtkezni az ugyancsak szépszámu internetes portálról sem, melyek a tartalmuk mellett számomra elsősorban a gazdag képi illusztrációikkal keltették fel a figyelmet!)

Egy gazdag történelmi múlttal, változatos természeti adottságokkal rendelkező és vendégszerető lakossággal, tradicionális folklórral és világszerte híres gasztronómiával rendelkező ország, mint amilyen Bulgária, nyilvánvalóan a turizmus szinte minden területén kínál számunkra érdekességeket, különlegességeket. Az ország gazdag kulturális öröksége, UNESCO védnökség alatt álló világörökségi helyszínei, mint például a szófiai Bojana templom (1979), a kasanlaki thrák sírkamra (1979), a Rilai kolostor (1983), Neszebar ősi városa (1983), a Szvesztariban található thrák sírhely (1985), városai (Szófia, Burgasz, Plovdiv, Rusze, Várna stb.) a kulturális-, az örökség- és a városlátogató turizmus kiemelkedő attrakciói. Más vonatkozásban nem marad el ettől Bulgária egyes tájainak, természeti örökséginek vonzereje sem, hiszen az ugyancsak UNESCO védnökség alatt álló Pirin Nemzeti Park (1983), a Szrebarna bioszféra-rezervátum (1983) vagy éppen a Balkán, a Pirin, a Rila (Borovec), a Vitosa és a Rodope (Pamporovó) hegységek természeti értékei, melyek a magashegységi turizmus, a természetjárás, a túrázás, a síelés és az extrém sportok szerelmeseinek nyújtanak kedvező színtereket, feltételeket és kikapcsolódási lehetőségeket. Említésre érdemes még a fellendülőben levő gyógyturizmus is, melynek természetföldrajzi-geológiai alapjait Bulgária harmadidőszaki törésvonalaihoz kapcsolódó gyógyfürdői, így például a szófia melletti Banjka, a Rila-hegységben található Dolna Banja, a Pirinben levő Sapareva Banja, a Rodopében Szandanszki és Devin, valamint a Tundzsa

völgyében a Pavel Banja jelentik. Gazdag hagyományokkal rendelkezik Bulgária a folklórját illetően, és akinek már volt módja megkóstolni-megízlelni a bolgár konyha különböző ízeit, meghatározó kulináris élményekben lehetett része. Mindezek a kulturális és a gasztronómia turizmus meghatározó elemei, de más turizmusformákkal együtt is megjelenhetnek vonzerőkinálatként. A bolgár népviselet rendkívül érdekes, egyedi, ugyanakkor igen népszerű ruhái közül kiemelkednek a trák, a rodopei és a Vidin környéki ún. feketeruhák (csernodreskovci) és fehéreruhák (belodreskovci), valamint a különböző népszokások programjaihoz kapcsolódóan viselt „kuker” és „lazarka” viseletek, illetve a parázstáncoló „nesztinár” táncosok ruhái. A hagyományos bolgár népi hangszerek, mint például a kaba-duda, a koboz, a dob, a bolgár mandolin stb., eredeti hangzásukkal tűnnek ki. A bolgárok ünnepi népszokásai is igen színesek és változatosak, s közülük vannak olyanok, amelyeken csak férfiak (pl. ún. „koleduvane” karácsonyi éneklés), illetve csak lányok/nők (pl. ún. „laduvane” újévi, s a házasságkötéssel is összefüggő csoportos jövendőlés) vehetnek részt. A Bulgáriába bármilyen idegenforgalmi céllal is látogató turistának minden bizonnyal óriási élményben lehet része, ha választott programját összekapcsolja egy ún. bolgár esten való részvétellel, melyen a nemzeti folklór mellett a gasztronómia is megjelenik. A bolgár konyha és más balkáni népek, így a szerbek, a görögök és a törökök étkezési kultúrája között számos közös vonás van. A húsféleségek közül elsősorban a bárányt és a halat kell kiemelnünk, s a sajt és a joghurt mellett a bolgár ételek általában nagyon sok és sokféle zöldséget is tartalmaznak. Napjaink bolgár konyhájában kiemelkedő szerep jut a paradicsom- és uborkasalátának, a különféle joghurtos-hagymás vegyes salátáknak, a sültpaprikának és a sült padlizsánból készült ételeknek. A levesek közül a legismertebb a jellegzetes joghurtos-tojásos csirkeleves, a csorba. A birkahúsból, krumpliból, rizsből és paradicsomból készített „muszaka” és „gyuvecs” szinte valamennyi balkáni ország konyhájában megtalálható. A roston sült kolbász, a „kebacse” a szerb „csevapcsicsi”, míg a roston sült vagy zsírban pirított fűszeres húspogásca, a „kjufte” a hasonló török étel, a „kafta” rokona. A bolgár gasztronómia különlegességei közé tartozik a rózsaszirup, mely vízben történő előfőzéssel, majd cukor hozzáadásával sűrűre főzve készül. Az étkezések nélkülözhetetlen velejárója az olasz presszókávával ellentétben a hagyományos törökkávé. A bolgár borok jó minőségűek, a sörkészítés, illetve gyártás magyar hagyományokon nyugszik („Zagorka”), s a röviditalok közül igen jó minőségűek a bolgár konyakok („Szlancev brjag”), valamint a szőlőből készített pálinkafélék („rakija”) (8. kép).

Mindezek mellet, azt gondolom, hogy velem együtt még nagyon sokan Bulgária egyik legfőbb idegenforgalmi adottságaként bizonyosan a bolgár tengerpart üdülturizmusát emelnék ki, mint amely évtizedekkel ezelőtt is, napjainkban, s minden bizonnyal a jövőben is meghatározó vonzerőként jelenik

meg az utazni, üdülni vágyók előtt. Az üdülőturizmus alapja az igen szép, változatos és kellemes, s napjainkban már világszínvonalú modern infrastruktúrával rendelkező Fekete tenger partvonala jelenti. A 378 km hosszan húzódó tengerpart északi része a Dobrudzsai part, ettől délre találjuk Várna központtal az Aranypartot, még a délebbre, Burgasz környékén elhelyezkedő partszakasz joggal viseli a Napospart nevet.

8. kép. Bolgár est

Az Aranypart vagy Aranyhomok, amellyel bolgárul Zlătni piaszácii, míg angol nyelven Golden Sands Resort, rövidebben Golden Sands néven találkozunk Várnától kb. 20 kilométerre északra helyezkedik el. A part 1956-ban megkezdett kiépítését követően hamar népszerűvé vált mind a belföldi turisták, mind pedig a külföldről érkezők számára. (Nekünk magyaroknak 1989 előtt a bolgár tengerpart több szempontból is, de a Fekete-tenger nyáron igen kellemes 23 °C körül hőmérséklete miatt kifejezetten és kiemelkedően népszerű üdülőhelynek számított!) Napjainkban elsősorban a külföldi, skandináv, német, orosz stb. töke bevonásával a tengerparti üdülő infrastruktúra számottevően megújult, s az egyébként is kedvező adottságú tengerparti sétány kiváló pihenési és szórakozási lehetőségekkel várja az ide látogatókat. Az Aranyhomok üdülőközpontjai közül a Várnától északra kb. 35 kilométerre fekvő Albena 6 kilométer hosszan és 120-150 méter szélességben elnyúló igényes és kedvelt turistaközpontja a legismertebb. (Útikönyvek Albenát helyzete, földrajzi fekvése alapján Balcsikkal és környékével a Dobrudzsai tengerparthoz is kapcsolják!) A korábban Druzszba („Barátság”), s 1993 óta „Szveti Konsztantin és Elena” néven ismert üdülőhely, Várna központjától kb. 8-10 kilométerre északra, míg az Aranyhomoktól kb. 8 kilométerre délre

található. Ezen a helyen épültek fel a kormányzati üdülők és ez volt a tengerpart első nemzetközi üdülőterületei is.

9. kép. A Szent-János templom Neszebarban

Bulgária másik jelentős és ismert üdülőhelye a Napospart (Szláncsev brjag, illetve angolul Sunny Beach Resorts vagy Sunny Beach). A Burgasztól kb. 40 kilométerre északra mintegy 6 kilométer hosszan és 150-500 méter szélességben elnyúló tengerpart lassan mélyülő, homokos partszakasza kitűnő adottságokkal rendelkezik. Mára már szinte egybefüggő, modern és korszerűen kiépített szállodasorával minden bizonnyal méltó vetélytársává vált a Mediterránium más ismert országai tengerparti nyaralóhelyeinek. A közelmúltban északi részén kiépített Aquapark nagy népszerűségnek örvend a turisták körében. A Napospart folytatásában, attól alig egy kilométerre egy, a tengerbe nyúló földnyelven találjuk Nessebár városát, a bolgár tengerpart talán legszebb gyöngyszemét. A trák, görög és római történelmi hangulatot ötvöző egykori Meszembria művészi élményt jelentő bizánci stílusban épült, s romos állapotuk ellenére is lenyűgözően szép középkori templomai révén méltán vált a Világörökség részévé. A jellegzetes bolgár stílusban megépített épületek és házak falai között a város ódon hangulatú parkjaiban és utcáin sétálva kellemesen érezheti magát mindenki e „múltba merült városka megragadóan furcsa” világában. Pomorie vagy Pomorje Burgasztól északra kb. 20 kilométerre a Pomorjei-öbölben, egy földnyelven található, napjainkban dinamikusan fejlődő tengerparti kisváros, melynek sekély és homokos tengerpartja mintegy 7 kilométer hosszan várja az ide érkezőket. (A város és környékének tradicionális borászata-pincészete valamint konyakgyára is említést érdemel!) A déli tengerpart egy másik, s az üdülők körében ugyancsak ismert és népszerű települése Szozopol. A Burgasztól délre kb. 30 kilométerre fekvő egykori

Apollónia történelmi óvárosa, hangulatos utcái, vendéglátóhelyei és nem utolsósorban kellemes tengerpartja révén ugyancsak méltán népszerű a turisták körében. Kisebb, de a csendesebb és békésebb nyaralást-üdülést kedvelők számára jelenthet kellemes kikapcsolódást a Burgasztól délre, mintegy 50 kilométerre fekvő Primorszko üdülőcentruma. A napjainkban ugyancsak szépen fejlődő-alakuló üdülőközpont sekély tengerpartja közel 2 kilométer hosszúságú (9., 10. kép).

10. kép. Strand Szozopolban

Irodalom

- BÁCS GY. (1987): Bulgária. (Ötödik, átdolgozott kiadás) Panoráma, Budapest. 5- 509 pp.
PROBÁLD F. szerk. (2000): Európa regionális földrajza. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest, 540-552 pp.
FUTÓ J. szerk. (1979): Kontinensek földrajza I. tankönyvkiadó, Budapest 445-457 pp. és 469-478 pp.
FEHÉR GY. (2005): Bulgária. Hibernia Nova Kiadó Kft., Budapest 1-263 pp.
www.google.hu

ADALÉKOK A NYÍREGYHÁZI CSILLAGVIZSGÁLÓ ÉS PLANETÁRIUM TÖRTÉNETÉHEZ

BESZÉLGETÉS GÖÖZ PROFESSZOR ÚRRAL

Szabó Sarolta

Dr. Gööz Lajos egyetemi magántanár, aki most töltötte be a 85. életévét, 40 évi főiskolai tanári működése alatt az ismert szellemi tevékenységén kívül (ami több önálló kötetet és közel 200 egyéb publikációt vagy könyvrészletet jelent) számos olyan létesítményt, alkotást is tervezett, illetve valósított meg a Nyíregyházi Főiskolán, amelyek az oktatás gyakorlati segítségét, bizonyos témák megalapozását és tanítását könnyebbé tették, illetve segítettek, ide tartoznak a csillagvizsgálók, planetárium, napóra, óriás földgömb és egyéb létesítmények.

Ezeknek a megvalósításáról, építéséről, háttérmunkálatairól beszélünk a professzor úrral. Ezek közül – mint közismert – a napóra

szinte emblémája lett a főiskolának. Nagyon sok meghívón, jellegzetes főiskolai megjelenésekben – akár a fényképeken vagy albumokban – mindenütt szerepel.

De nem csak erről a kérdésről, de több mindennel kapcsolatosan faggatjuk a professzor urat.

G.L.:

Nagyon érdekes maga a kérdésfeltevés és a probléma megközelítése is, mivel Dr. Frisnyák Sándor professzor úr – aki a Földrajz Tanszékot vezette évtizedeken keresztül, sőt, főigazgató helyettes is volt – régóta ösztönzött arra, hogy valamilyen formában, ahogy Ő mondta „maradandó tárgyi, anyagi, oktatást segítő eszközök” valósuljanak meg, s ezek a tanszék történetébe beépüljenek.

Mindez azért is érdekes, mert ezeknek a megszületése és megalkotása alapján visszatükröződik az egész korszak; a szellemi világa, a társadalmi kapcsolatok megítélése is lehetővé válik ezen az úton.

Meg kell mondani, hogy milliós beruházásokat jelentene ez ma, sok – mondhatnám – több tízmilliós beruházást, és ezt majdnem ingyen, társadalmi munkában sikerült megoldani. Ebből a szempontból is örülök ennek a „faggatózásnak” és ezeknek a kérdéseknek.

Elöljáróban még meg kell említenem a légkörrel kapcsolatosan azt, hogy a főiskola vezetése, Dr. Margócsy József (az akkor főigazgató), Dr. Frisnyák Sándor főigazgató helyettes tanszékvezető, de a gazdasági igazgató és számos olyan részleg is (pl. a központi műhely) rengeteg támogatást adott ezeknek a megvalósításában. Nem is beszélek arról, hogy a külső szervek, mint a honvédség, a nyírtelki honvédségi javító bázis, az építészeti iroda rengeteg társadalmi munkát végeztek, teljesen ingyen, minden viszonzatszolgáltatás nélkül. Ez a szellem – sajnos – manapság teljesen hiányzik a társadalomból. Esetleg annyit az igazság kedvéért meg kell említenem, hogy ha valami nagy baj van (pl. árvíz vagy egyéb természeti csapás), már csak akkor nyilvánul meg sajnos. De az egyszerű, hétköznapi életben nem jelentkezik feltűnően.

Meg kell még jegyezni, hogy kicsit ódzkodtam ettől az interjútól, de most, hogy így készítette vagyok, számomra is mégis egy történeti visszaidézésre ad lehetőséget. Ez abból a szempontból is érdekes, hogy ha majd később feldolgozza valaki a Nyíregyházi Főiskola Földrajz Tanszékének történetét, akkor bizonyos támpontokat, bizonyos ismeretanyagot így rögzítve fel tud használni.

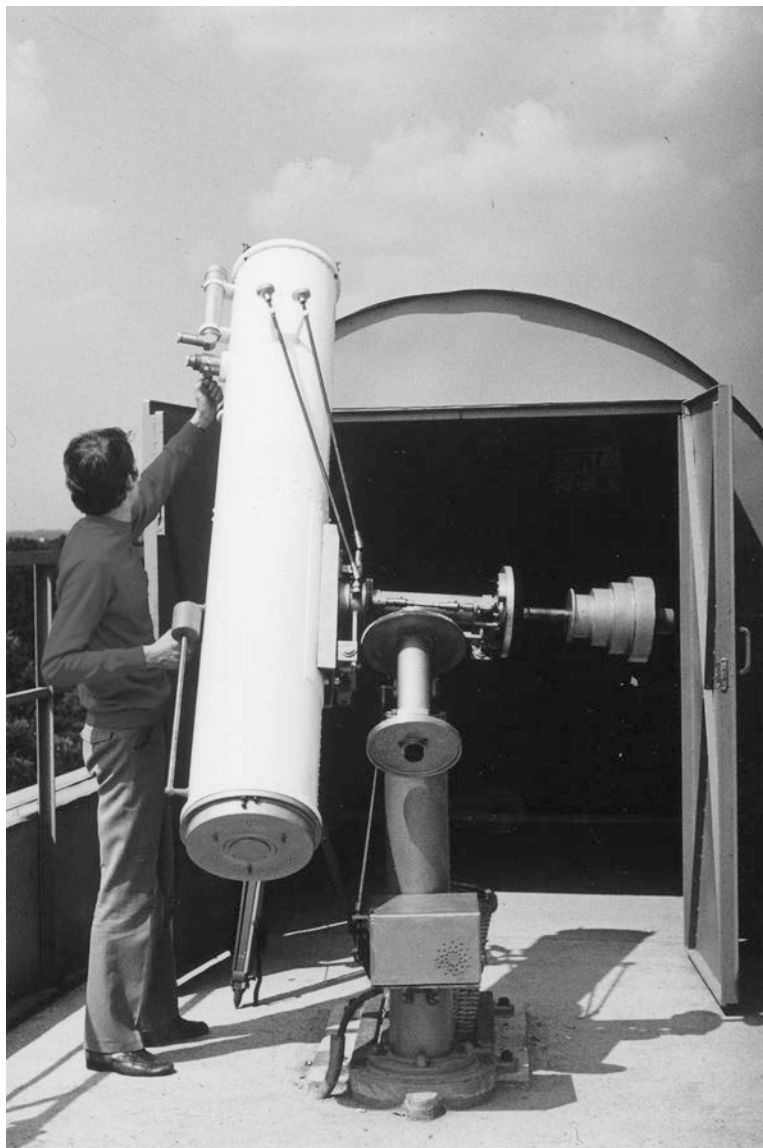
R.:

E sok munkából, létesítményből mit emelne ki elsősorban professzor úr:

G.L.:

Talán a két csillagvizsgálót, hiszen ezeknek a megépítése országosan közismertté vált. Folyóiratok foglalkoztak vele, pl. a Föld és Ég, a Csillagászati Évkönyv, nem is beszélve a napi sajtóról. Tehát ilyen értelemben ennek a hírverése (jó értelemben) nagyon széleskörű volt.

Amikor a főiskolára kerültem, akkor megkért a tanszékvezető úr, megerősítve a gazdasági igazgató (Dr. Bakonyi Géza) beleegyezésével, hogy a főiskola szertárában évek óta porosodó, nagy teljesítményű Newton távcsövet valamilyen formában tegyék használhatóvá, és iktassuk be az oktatási rendünkbe.

Ezt viszont nem lehetett másképp megoldani, minthogy ezt a nagy szerkezetet – ami több mázsa –valamilyen „házba”, vagy olyan helyzetbe kell hozni, hogy ez a gyakorlati használatban alkalmazásra kerüljön az oktatásban is, valamint védve is legyen, hogy ezek a műszerek ne károsodjanak. Ezt kellett először megtervezni.

Ez a távcső igen jelentős volt. Magyarország kilencedik legnagyobb távcsőve, már akkor majdnem három éve a szertárban volt. Egy reflektorról,

tükrös távcsőről van szó, amelynek a tükrét Kulin György, neves csillagász, aki már a háború előtt egyetemi tanár volt, saját kezűleg csiszolta. Ez egy 300 mm-es átmérőjű távcső, jelentős csillagászati kutatásokra is alkalmas volt, és még ma is az. Annak idején, és még ma is használható állapotban van.

Ez a homorú főtükörből álló reflektor a rendszerből fakadóan az optikai tengellyel kis szöget bezáródó sugarakra ad tökéletes leképezést, így a látómező közepén kitűnő képeket észleltünk.

Itt egy megjegyzést kell tennem. A világon a csillagászati albumok között az úgynevezett Messier-album az egyik legjelentősebb. 1758 augusztusában egy francia csillagász, Charles Messier indította el, pontosabban rábukkant az ég egyik legfigyelemreméltóbb objektumára, egy halvány ködre, a Taurus csillagképen. Ez az objektum a Rák-köd lett. Ez a Messier 1-es, az elsők közül, a 110 köd és a halmaz közül, amelyet ez a francia tudós feljegyzett. Ez egy fantasztikus teljesítmény, ma is csodáljuk. Ez a katalógus 24 évig készült, 24 évig dolgozta ki, egy mindössze 9 cm-es refraktorral. Ez volt abban az időben a legnagyobb távcső a világon.

Napjainkban az amatőr csillagászok megfelelően tiszta, sötét égbolt esetén már egy 15-20 cm-es refraktorral, egy év alatt még a leghalványabb Messier-galaxist is, gömbhalmazt is nyomon tudják követni.

Mindezzel csak azt akartam hangsúlyozni, hogy a miénknél jóval kisebb teljesítményű távcsövekkel világra szóló felfedezéseket tettek már évszázadokkal ezelőtt, pontos mérésekkel kiegészítve.

Tehát a mi 300 mm átmérőjű távcsövünk kiválóan alkalmas volt különböző kutatásokra és jelenleg is használható állapotban van. Ennek a csillagászati berendezésnek, távcsőnek az elhelyezését kellett a főiskola lapos tetejére megoldani.

A távcső, ez a 300/2100 mm-es Newton reflektor (német szerelésű elektromos óraművel) a főiskola lapos tetejére került. A távcsőnek a házat egy eltolható házat, a főiskola műhelyében, saját műszaki gárdával oldottuk meg. Ebben benne volt a lépcső kialakítása, a védőháznak a kialakítása, az alapozás, a távcső felszerelése, az elektromos hálózat bevezetése, és minden egyéb olyan kellék, amely az észlelésekhez szükséges volt.

Igen nagy sikere volt a távcsőnek: a TIT keretében folyamatosan – a hallgatók bevonásával – csillagászati bemutatókat szerveztünk, sőt, Nap megfigyeléseket is végeztünk. Már az első 2 évben 100 előadást tartottunk, a látogatók száma több ezer volt. Tekintettel arra, hogy abban az időben a Nap megfigyelésével – nemzetközi hálózaton belül – Európában a greenwich-i csillagvizsgáló volt megbízva, és tekintettel arra, hogy ebben az időben a londoni légkör annyira szennyezett volt, hogy a folyamatos észleléseket nem tudták elvégezni, így ezeket a feladatokat különböző európai csillagvizsgálók számára kiadták. Egyik ilyen szerződés bennünket illetett, a gyulai csillagvizsgálót, valamint a debreceni akadémiai Napfizikai Intézetet bízták

meg, hogy bizonyos észleléseket végezzen (Dezső Lóránt kért meg bennünket, illetve vele egyeztettük a kutatási témákat). (A gyulai észlelések Gyulán a víztoronyba elhelyezett csillagvizsgálóban történtek.)

A Nap-megfigyelések azért is kedvezőbbek voltak – mint csillagászati feladat – mivel a Newton távcsővel egy ilyen nagy teljesítményű tükrös távcsővel nagyon szép képeket lehetett kivetíteni a napfolt jelenségekről, relatív számuk meghatározásához, vagy egyéb, a Naptevékenységgel összefüggő flerek és protuberanciák megjelenítésére. Ezt a hallgatók egy külön erre a célra tervezett megfigyelési koordinátákkal rendelkező jelentés-lapon küldték el a Csillagvizsgáló Intézetbe.

Ezek a sikeres megfigyelések és észlelések, és az azzal járó különböző hozzákapcsolódó tevékenységek sikere arra buzdított bennünket, hogy gondolkodjunk egy modernebb, más típusú csillagvizsgáló felépítéséről is. Ezt sikerült az Oktatási Minisztérium év végi maradék pénzéből megvalósítani, így egy nagy teljesítményű, a maga korában kiemelkedő teljesítményű Zeiss-Meniscas német modern távcsövet vásároltunk. Ebben Miklósvári Sándor minisztériumi főtanácsosnak (akinek szívügye volt főiskolánk segítése) nagy szerepe volt.

Ez a távcső már azt igényelte, hogy szabályos elforgatható csillagászati kupolát tervezzünk, és ennek az alépítményét is – mivel a tetőre jelentős súlytöbbletet is jelentett –biztonságosan kellett kialakítani. Így építési-műszaki engedélyt kellett kérni és a statikai vizsgálatokat elvégezni. A statikai vizsgálatokat a megye legjobb statikus főmérnöke, Scholcz Béla, aki országosan is jelentős statikai tapasztalattal rendelkezett, társadalmi munkában elvégezte, és írásban is rögzítette.

Mindezek birtokában kezdtünk a csillagvizsgáló építéséhez. A kupola nagy terjedelme – elforgatható, szabályos csillagászati kupoláról van tehát szó – beemelését a főiskola tetejére a VI. emelet szintjére nem lehetett egyszerűen megoldani, feljuttatni a terjedelme miatt. Ezért helikopterrel kellett beemelni a kupolát a helyére, a már megépült alapházra és annak a fogaskerék-rendszerébe, sínébe. Ebben a honvédség segített. Nagyon látványos feladat volt ez, amikor a helikopter a kupolát beemelte, számos érdeklődő és a sajtó, rádió is figyelemmel kísérte a tevékenységet.

E munkák nagy része tulajdonképpen a főiskola igen gondos és jól szervezett műhelyében Kun István vezetésével készült el. A Magyar Honvédség végezte el a kupola bizonyos kialakítási munkálatait, valamint társadalmi munkában szintén a kupola beemelését.

Ekkoriban a morál olyan jellegű volt, hogy a társadalmi munka természetes tevékenysége volt az embereknek, és bizonyos mértékben büszkeség-tudattal is járt, az emberek nagyon szívesen, bármilyen munkát (amire volt lehetőségük) közösségi munkában, minden fizetség nélkül, szívesen elvégeztek.

Ez az új Zeiss-távcső a „szakmában” országos viszonylatban is jelentős beruházás volt, hiszen a megfigyelési anyaga most már nem csak a Nap-

megfigyelésekre szorítkozott illetve koncentrált, hanem egyéb, pl. bolygók mozgása, a Mars esetében pl. a sarki hósapkák változása, átfedések, áthaladások, Hold-felvételek, a Hold különböző területeinek vizsgálatára is kiterjedt. Az éjszakai észleléseket is bevezettük. „Szabolcsi Csillagász” címmel az akkori főigazgató előszavával folyóiratot is kiadtunk, az észlelésekről fotók, beszámolók születtek.

Az észlelési anyagot – mivel közvetlen kontaktusban voltunk az Akadémia Csillagvizsgálójával, Dr. Szeidl Béla igazgató, Almár Iván, Kelemen János és más csillagászokkal, évi jelentésbe is összefoglaltuk. A csillagvizsgálók tevékenységéről szóló évi beszámolók a Csillagászati Évkönyvben jelentek meg.

A Földrajz Tanszék feladatkörébe tartozott ugyanakkor a hivatalos és tudományos megfigyelési munkálatok mellett a már másik távcsőnél is kialakított ismeretterjesztő feladatok, előadások, bemutatók szervezése a TIT-tel együttműködve. Óriási érdeklődés volt a város és a megye iskolái és a lakosság részéről akkor.

Több jelenetős amatőr csillagász is jelentkezett a főiskolára hallgatóként, valamint munkatársként is. Ezek közül sikerült kiválogatni egy olyan gárdát, amelyik ezeket a tudományos megfigyeléseket, értékeléseket és az ismeretterjesztést magas színvonalra emelte.

E munkában Dr. Dobány Zoltán, Agócs László, Rozmann Béla, Kovaliczky István hervadhatatlan érdemeket szereztek. Rozmann Béla, Kovaliczky István hallgatók voltak. Kovaliczky István, amikor végzett, Komárom megyében létesített csillagvizsgálót, és szerkesztett napórát is.

Dr. Dobány Zoltán is hallgatóként kezdte, szakdolgozatát is csillagászati témából írta, és később a főiskola állományába sikerült oktatóként elhelyezkednie, mindez nagy nyereséget jelentett a későbbi csillagászati ismeretterjesztés számára.

Néhány megjegyzést még tanulságként engedjenek meg. A '70-es években az űrutazások kezdeténél tartunk. A csillagászati ismeretek iránti érdeklődés talán soha nem volt olyan intenzív, mint éppen a csillagdáink építésének korszakában.

1977-ben hazánk a világ összes országát megelőzve, lakosság számarányához viszonyítva a legtöbb bejegyzett amatőr csillagással, 11.600 taggal szerepelt a lista élén. Az amatőr mozgalom jelentőségét az is emeli, hogy a tagok 60%-a általános és középiskolai tanuló volt.

R.:

Professzor úr tudna számunkra valamint mondani a planetáriumról?

G.L.:

A csillagászati oktatás színvonalának emeléséhez hozzá tartozott egy újabb beruházás is, amit szintén az Oktatási Minisztérium támogatásával sikerült

megvalósítani, ez pedig egy Planetárium létesítése. A planetárium a csillagos égbolt, valamint a Nap, a Hold és a bolygók Földről látszó mozgásait, és számos más égi jelenséget ábrázoló bonyolult vetítő berendezés. A Baader iskolai planetárium létesítésének gondolatát a Budapesti Piarista Gimnázium híres fizika tanára, Kovács tanár úr ültette el bennem. Éppen nála voltam, mikor a diákjaival Holdra szállást „manipulálták” számítógépükkel. A számítógépet volt piarista diákok ajándékozták illetve küldték Amerikából az iskolának. Meg kell jegyezmem, hogy az állami felsőoktatási intézményekben ekkor még ismeretlen volt a számítógép. Itt az iskolában tanulmányoztam először azt a planetáriumot, megcsodáltam, mivel a kupoláját az apácák varrták lepedőkből.

A dán cég által gyártott csillagászati planetárium, oktatási célokra kialakított megoldása a legjobb lehetőséget jelentette arra, hogy a bonyolult égi folyamatokat a Naprendszeren belüli különböző bolygó helyzeteket, pozíciókat, a Holdnak a különböző fázisait, a Földdel való kapcsolatrendszer változásait az év folyamán ezzel a szerkezettel, berendezéssel tudtuk kivetíteni.

A planetárium egy 50 cm átmérőjű, több elemből felépülő, talpon álló csillag gömb, a feketére festett plexi gömb, fényáteresztő képesség mindössze 5%-os. A csillagokat ki tudja vetíteni egy kupolára, 5 fényrendig. Közeppontjában a Nap áll, a Merkúr, a Vénusz, Mars és a többi bolygó mozgását szemlélteti, ún. orrery rendszer működteti. 3 méter magas kupolára vetíti ki a csillagképeket.

Az iskolai tananyagokat, amelyet különben hosszú és fáradságos munkával lehetett volna megtanítani a hallgatók számára, egy gyors, eredményes bemutatást követően a hallgatók megértették az égi mechanika legfontosabb törvényeit. E planetáriumi bemutató órák tehát sok órát takarítottak meg. Látványosan, egyszerűen és maradandó módon tudták megtanítani a könyvből vagy táblán leírtak alapján nehezen értelmezhető folyamatokat.

R.:

Ez a kupola nem lepedőkből készült?

G.L.:

Természetesen a planetárium fő műszerén kívül szükségünk volt – mint említettük – egy kivetítő kupolára is. Ezt a kupolát – szintén társadalmi munkában – Magyar Honvédség nyírteleki egysége készítette el számunkra. A meglehetősen nagy kupola, fix állású, lábakon állt, és vaslemezről készült, belső fala fehér bevonatot kapott, nem fényvisszaverő anyagból. Középen került elhelyezésre egy állványon a kivetítő rendszer. A bemutatások során 10-15 hallgató is elfért a kupola alatt, így egyszerre egy-egy tanuló csoportot tudtunk elhelyezni az erre külön kialakított planetáriumi helyiségben. A planetáriumi helyiségét is külön kellett megtervezni, a folyosóból lett kialakítva, leválasztva,

és teljesen, tökéletesen elsötétíthető módon kellett a kiképzését is megvalósítani.

R.:

Tudna professzor úr az udvaron lévő napóráról, annak készítéséről is valamit mondani?

G.L.:

A tárgyasult eszközök sorában fontos szerepet játszik a nagyon sokszor még a főiskola emblémájaként is szereplő napórának az építése illetve kialakítása.

A napóra tervezését hosszú számítások előzték meg. Egy nagy teljesítményű ekvatoriális napóráról van szó, amellyel Kulin György neves csillagász (aki számos kisbolygó pályaszámításait is elvégezte) annyira elégedett volt, hogy mindenütt hangoztatta az országban, „Európa legszebb napórája”. Ez a hír eljutott Londonba is, és Angliából két megkeresés is érkezett, hogy a napóra tervrajzeit juttassam el számukra, mert szeretnék a másolatát elkészíteni.

A napóra rozsdamentes acélból készült, nagy íve és a tartószerkezete több mázsát nyom. Réz feliratokkal van jelölve az óra és a perc helye, és a fő tartóeleme japán rozsdamentes acélból lett kialakítva. A sarkcsillagra betájtolt „mutatópálcájának” a nyila tehát a Sarkcsillagra lett teodolittal pontosan bemérve, a Nyíregyházi Főiskola pontos szélességi körére mértem be. Így a szélességi körök katonai adatainak a felhasználásával sikerült percpontosságúra kialakítani.

Sajnos egy éjszaka ezt az elegáns, rozsdamentes acél szép formájú nagy, másfél méteres nyilat ellopták a napóráról. Hogy megvédjük az ilyen vandalizmustól, ezért vastagabb nyilat kellett tervezni. Sajnos, azóta ez a pontosságot módosította, most már nem 1 perc, hanem 2 perc pontossággal lehet leolvasni a pontos időt.

A napórának az alapzata az akkoriban Budapesten épített Lenin-szobor anyagából való. Ennek gyönyörű svéd, vörös gránit alapja volt, ebből sikerült egy alap tartóoszlopra valót szerezni, amit a főiskolára való tekintettel szintén nagyon olcsón, 6.000.- Ft-ért kaptuk meg (akkoriban annak anyagát köbméterenként 1 millió Ft-ért adták). Ezt felcsiszoltuk, és ebbe a műhely kétszer 24 órás munkával gyémántfúróval csapot fúrt. A több mint mázsás napórát így rögzítettük.

A napórát leköszölte a Csillagászati Évkönyv is, ezen kívül címlap képpel egy nagyobb cikk is megjelent a napóráról a Föld és Ég című folyóiratban. Szükség volt a napóra elvének a magyarázatára is, ezt egy mathauseni szürke gránit lapra erősített, rozsdamentes acélba bevéssett szöveggel oldottuk meg. Ugyanakkor az évi időszámítási eltolódások miatt egy grafikont is ki kellett alakítani az átszámítási pontosság érdekében. Ennek a segítségével lehet ma is 2 perc pontossággal az időt leolvasni, amennyiben süt a Nap.

Ezzel kapcsolatban meg kell még említetünk, hogy a bevéssett szöveg záró mondataként egy középkori filozofikus mondat is felkerült „Una ex illis ultima”, ami pártbizottsági körökben visszatetszést keltett, de Margócsy főigazgató úrnak annyira tetszett, hogy a nyugdíjba vonulása alkalmából készíttetett éremre, Tóth Sándor szobrász művésszel ezt a szöveget vésette.

R.:

Tanár úr a folyosón látható egy hatalmas földgömb. Annak mi a története? Mivel, mindennek olyan érdekes történeti háttere van, szíveskedjen ezt is elmondani.

G.L.:

Majd minden felsőoktatási intézmény – elsősorban a Műszaki Egyetem Geodéziai Kara – is tervezett óriás földgömböt jelképként, de oktatás, bemutatás céljából is. Sikerült a Nyíregyházi Főiskolának is egy ilyen szabályos gömböt szerezni ajándékként Lengyelországból. (Ez nem a Földet ábrázolta, hanem a belsejében egy diaráma volt.) Ebből forgatható földgömböt alakítottunk ki,

szintén a Nyírtelki Honvédség segítségével. Természetesen ezt is társadalmi munkában tudtuk megoldani.

Ez a hatalmas gömb az országban a készítés idejében a 3. legnagyobb gömb volt. (A legnagyobb a Budapesti Műszaki Egyetemen látható, de méretben nem nagy különbség van a két földgömb között.)

A földgömböt forgathatóvá terveztem, így egy alap állványra helyeztük, egy úgynevezett talpcsapágyra, ez egy tankból lett kiszerelve. A földgömb tengelye úgy lett kialakítva, kiesztorgályozva, hogy a földgömb forgatható legyen, és ugyanakkor stabil. Fékrendszert is beépítettünk fogaskerékházba. A földgömb jól használható, szabályos, a szélességi körünknek megfelelő tengelyszögállású. A földgömb sima felülete a jelenlegi 1. sz. Gyakorló Iskola igazgatójának Dr. Komáromi István segítségével illetve gondos kivitelezésében egy felszíni domborzati, óceáni felületet és festést is kapott.

Ez – megítélésem szerint – országos viszonylatban is egyedi és különleges, nagyon jelentős a maga nemében. A mai napig is használható, csak gondját kell viselni, és fel kell újítani a felszíni jelöléseket, festéseket ki kell javítani.

Sok intézményben jártam életemben, Vancouvertől-Tokióig, de ilyen morfológiai szempontból, szépen kialakított földgömböt nem láttam csak a National Geography épületében, az USA-ban. Így ez mindenképpen Dr. Komáromi István munkáját dicséri.

R.:

Nagyon köszönjük ezt a tényleg izgalmas, mondhatnánk történelmi visszatekintést, ami számunkra annyira új és érdekes volt. Köszönjük szépen!

A riportot kommunikációs hallgatók kérdései és a rájuk adott válasz alapján állítottuk össze.

ADALÉKOK AZ ÉGHAJLATLAN TANÍTÁSÁHOZ. EGY HELYTELENÜL ÉRTELMEZETT JELENSÉG: A MONSZUN

Dr. Dobány Zoltán

Az általános és a középiskolai természetföldrajzi tananyag néhány elemét évtizedek óta helytelenül értelmezik és tanítják a földrajztanárok. Sajnos nemcsak ezekben az iskolatípusokban, hanem a felsőoktatás szintjén is. A *hőösszeg* fogalmát pl. a legtöbb tankönyvben az alábbiak szerint magyarázzák: „A mezőgazdaság szempontjából igen fontos adat a hőösszeg, amely a fagymentes időszak, azaz a tenyészidőszak napi középhőmérsékleteinek összege.”¹ Mértékegysége eme definíció szerint a C°. Nézzük, hogyan definiálja ugyanezt a fogalmat a Műszaki Értelmező Szótár 56. Meteorológia (Akadémiai Kiadó, Budapest, 1986) vonatkozó címszava: „hőösszeg a meteorológiában azt a *hőmennyiséget* jelenti, amelyet meghatározott idő (pl. egy év, egy hónap, egy nap) alatt a Föld vagy a Föld egy része a Nap sugárzó energiájából kap. Dimenziója: cal/cm². Helytelenül a hőmérsékletösszeget is így nevezik néha”. A definíció alapján egyértelműen kiderül, hogy a tankönyvíróknak/szakmai lektoroknak a hiba javításához csak annyit kellene tenni, hogy az ominózus fogalmat (hőösszeg) a definíció legfontosabb eleme „... a tenyészidőszak napi középhőmérsékleteinek összege” szerint írják át: *hőmérsékletösszeg*, s a probléma megoldódna.

Sajnos további példákat is lehetne sorolni, melyek úgy látszik, valamilyen rejtélyes ok miatt évtizedek óta nem tűnnek el a földrajzi tananyagból. Legfeljebb némileg „metamorfizálódnak”. Ne feledjük el, a diákok szülei között vannak fizikusok, kémikusok, biológusok, meteorológusok, stb. akik előbb-utóbb kézbe veszik a földrajztudományt valamilyen szinten reprezentáló tankönyveket, munkafüzeteket, s a nyilvánvaló hibákat hamar észreveszik. Minél több, fentebb vázolt esettel találkozunk, annál hiteltelenebbé válik szemükben a földrajztudomány, jobb esetben csak egyes képviselőinek (pl. a tankönyvíróknak) a munkája. Ez a probléma megítélésem szerint nagyon is valós, több figyelmet kellene rá szentelni a földrajzos társadalomnak....²

¹ Írásom csupán egy meglévő problémára szeretné felhívni a figyelmet, nem sértő vagy bántó szándékkal készült, s az esetleges félreértések elkerülése végett, ahol nem feltétlenül szükséges, ott nem is jelzem az idézett forrást.

² Azt hiszem elég, ha csak arra utalok, milyen „harcot” kell vívnia egy-egy doktori iskola földrajztudományt képviselő tagjának az egyéb természettudományt képviselő tagokkal szemben, amikor saját érdekeinket kell valamilyen témában érvényesíteni. Elég egyértelmű jelzéseket kapunk megítélésünk szempontjából...

Szerény terjedelmű írásomban csak egyetlen éghajlattani fogalom tanításával kapcsolatos pontatlanságokra szeretném a földrajzos szakma figyelmét ráirányítani. Ez pedig a monszun jelensége. Az éghajlattani tananyagon belül ugyanis a monszun fogalmának az értelmezése, s az ehhez kapcsolódó egyéb szakmai ismeretek valóságtartalma egyes elemeiben vitatható. Nem egy egymondatos definíció helytelen értelmezéséről van szó, hanem egy óriási térség sok százmillió lakosának életét befolyásoló természeti jelenségről. Elvi jelentősége van annak, hogy egy ilyen súlyú földrajzi fogalom végre úgy illeszkedjen bele a földrajzi tananyag teljes vertikumába, hogy értelmezése a 21. századi tudományos követelményeknek is megfeleljen. Kétségtelenül bonyolult, nagyon összetett jelenséget kell megérteni és az oktatás különböző szintjeinek megfelelően interpretálni, de a feladat némi erőfeszítéssel megoldható. Ráadásul nem újdonságot kell a nemzetközi szakirodalom fáradságos böngészésével „összerakni”, mert minden szakmai segítség a rendelkezésünkre áll 1983 óta. Akkor jelent meg ugyanis *Czelnai Rudolf – Götz Gusztáv – Iványi Zsuzsanna* szerzőtrío, *Bevezetés a meteorológiába II. A mozgó légkör és óceán* című egyetemi tankönyve, amiben minden alapvető információ megtalálható a monszun jelenségének a helyes értelmezéséhez. A továbbiakban elsősorban e kiváló szakmai forrás felhasználásával megpróbálom — erősen leegyszerűsítve — azokat a legfontosabb gondolatokat összefoglalni, melyek közelebb vihetnek minden földrajzost a monszun jelenségének helyes definiálásához, illetve a jelenséggel kapcsolatos egyéb tudnivalók korrekt tanításához. Ezt megelőzően azonban célszerűnek látok egy rövid visszatekintést adni arról, hogyan változott a monszun fogalmának a meghatározása a földrajzi szakirodalomban, illetve az oktatás különböző szintjein, a múlt század közepe óta. A monszunnal kapcsolatos problémák gyökere ugyanis itt keresendő.

A földrajztanárok legidősebb képviselői még a *Bulla Béla* szerkesztette *Általános természeti földrajz* című, kétkötetes egyetemi tankönyvből szerezték légkörtani alapismereteiket, amely 60 évvel ezelőtt jelent meg. E tankönyvben „A levegőburok általános természeti földrajza” című fejezetet *Száva-Kováts József*, korának egyik legkiválóbban képzett szakembere írta (1952-ben jelent meg az *Általános légkörtan* című egyetemi tankönyve, amely évtizedeken keresztül alapműnek számított). Ő a monszunt *helyi szélrendszerként* mutatta be. Kialakulásának alapvető okaként a szárazföld és a tenger eltérő hőháztartását jelölte meg, ami a hőmérséklet, és a légnyomás évszakos változását eredményezi az adott földrajzi térségben. A hőmérséklet, illetve a légnyomáskülönbség kiegyenlítésére meginduló légkörzés periódikusan változó, talajközeli horizontális komponensét nevezte monszun szélnek. Kitért továbbá arra is, hogy a monszun, megjelenési területén számottevően befolyásolja az időjárást, és sajátos klímát alakít ki. A nyáron jelentkező monszun — mivel az óceán felől fúj — nedves, ezért csapadékot okoz, a téli monszun viszont

általában száraz, és derült időjárást eredményez. Nem különített el trópusi, illetve szubtrópusi (trópuson kívüli) monszunt, bár megemlítette, hogy a közepes és a magas szélességeken a téli monszun Ázsia keleti partjain hideg időjárást okoz. Rövid leírásának fontos eleme még, hogy a monszun alapvetően módosítja a földfelszíni légnyomás övezetes rendjét.

A monszun jelenségének fentebb vázolt lényege több mint egy évtizeden keresztül meghatározó jellegű maradt az egyetemi és főiskolai tankönyvek, jegyzetek vonatkozó fejezeteiben. Legfeljebb bizonyos elemekkel bővítették, mint pl. az 1960-as években több kiadást is megért Általános természeti földrajz című főiskolai tankönyvben (szerkesztője Szabó László volt, a légkörtani fejezetet Futó József írta). E tankönyvben többek között az alábbiakat olvashatjuk: „Mind a téli, mind pedig a nyári monszunnak még három összetevője van. Egy felszálló és egy leszálló ága, melyet a magasban a felszínen fújó széllel ellentétes irányú magassági szél köt össze³... A monszunváltás — a szél irányának a megváltozása — nagy viharok kíséretében történik. Ekkor alakulnak ki a trópusi forgóviharok...”⁴ Nagyon lényeges elem a tananyagnak az a része, ahol a szerző a „magyarországi monszunról” ír: „Néha Magyarországon is jelentkezik monszun. A Medárd-nap környéki júniusi esőket a nyári monszun, a rendkívül hideg teleket pedig a téli monszun okozza”.⁵

Később, már a 70-es évek második felében egy, az előzőnél lényegesen rövidebb, alaposan átdolgozott főiskolai tankönyv jelent meg, amelyben a monszunról mindössze húsz sorban olvashatunk. E néhány sorban azonban alapvető különbségeket fedezhetünk fel a korábbiakhoz képest. Az új meghatározás legfontosabb eleme az volt, hogy *a monszun nem önálló szélrendszer, hanem az általános légcirkuláció része*, és kialakulásában a szárazföld és az óceán kölcsönhatása mellett a légnyomáson alapuló zonális szélválasztónak az évszakos eltolódása is szerepet játszik. Különösen ez utóbbi elem volt igazán újdonság.

Az egyetemi képzésbe 1979-ben került be Péczely György *Éghajlat* című, nivódíjas tankönyve. Modern szemléletű, kiváló tankönyv, sajnos a

³ Valószínűleg ez a mondat az oka annak, hogy az általános, valamint a középiskolai tankönyvek, munkafüzetek ábrái mind a mai napig azt sugallják, hogy a monszun az egy zárt cirkulációs rendszert alkotó jelenség, ami ugyan *fizikai képtelenség*, de ezt a tanárok többsége nem közli a diákokkal, mert azt maga is kész tényként fogadja el.

⁴ Ez a mondat — némileg átalakítva — így jelenik meg a 2013-ban (!) kiadott *Általános természeti földrajz II.* című egyetemi tankönyvben (424. oldal, utolsó előtti bekezdés végén): „Az óceán menti tájakon a hirtelen bekövetkező monszunváltások pusztító hurrikánokkal (Amerika), tájfunokkal (Ázsia), orkánokkal járhatnak”.

⁵ Az „európai monszun” fogalmát Cholnoky Jenő „dobta be” a földrajzos köztudatba. Czelnai Rudolf *Az Országos Meteorológiai Szolgálat 125 éve (1870-1995)* című munkájában az alábbi megállapítást tette ezzel kapcsolatban: „... abszurd „monszun elméletét” ... a meteorológusok sosem fogadták el” (55. oldal, utolsó előtti bekezdés). Sajnos a földrajztudomány jeles képviselői igen... (a szerző megjegyzése).

főiskolákon — mivel használata komolyabb matematikai tudást igényelt — nem igen terjedt el. E könyv fizikai klimatológiai fejezetében konkrét definíciót, illetve részletesebb magyarázatot találunk a monszunról: „Az évszakai irányváltást mutató szélrendszereket monszunoknak nevezzük, kikötve azonban azt, hogy a légáramlás tekintetében legjobban különböző két hónap eredő szélirányai között legalább 120 fok különbség legyen...”⁶ A trópusi monszunok kialakulása tehát a két nagy planetáris szélválasztónak, a trópuson belüli konvergencia zónának és a szubtrópusi magasnyomású övnek a Nap látszólagos évi járásával összefüggő eltolódásaival áll kapcsolatban. Fejlettségük azonban a szárazulatok és az óceánok elhelyezkedése által jelentősen módosul”.

A szerző pontosan körül is határolta a trópusi monszun által befolyásolt területeket, s leírta a trópuson kívüli monszun kialakulási mechanizmusát is. Véleménye szerint a trópuson kívüli monszun előidézője a kontinensek és az óceánok eltérő, éven belüli felmelegedése és az ezzel együtt járó módosult bárikus mező. Ehhez kapcsolódóan Péczely professzor részletesen ismertette a téli termikus anticiklon és a nyáron kialakuló termikus depresszió szerepét is. Bár a planetáris szélválasztók éven belüli vándorlását is fontosnak tartotta, a trópuson kívüli monszun kialakításában mégis meghatározóbb elemnek tekintette a víz és a szárazföld eltérő hőtani sajátosságai által előidézett évszakai hőmérséklet-különbséget, a kétfajta felszín között. A domborzat és partvonal-tagoltsági viszonyok módosító hatását külön is kiemelte.

Mindezek mellett szakmailag meggyőzően cáfolt több korábban valósnak tartott fogalmat (pl. a már említett „európai monszun” vagy az „antimonszun” jelenségét), melyek tényként szerepeltek a különböző tankönyvekben.

A Péczely György által leírtak egy része lassan átkerült a középiskolai tankönyvekbe is, csak hogy azokban — főleg a tankönyvi és a munkafüzeti ábrák terén — megmaradtak azok a régi ábrázolási formák, melyek már az 1960-as években is jellemzőek voltak (pl. a monszun jelenségének zárt cirkulációs cellaként történő bemutatása). A jelenlegi középiskolai tankönyvekben a trópusi monszun szöveges bemutatása alapvetően a Péczely könyv, vonatkozó anyagának rövid, tömörített, a tanulók elvárható tudásszintjéhez igazított vázlatként fogható fel.

A monszunról az első évfolyam számára írt középiskolai tankönyvben még egy helyen olvashatnak a tanulók, a földrajzi övezetességet bemutató fejezetben. E fejezet alapjául *Hevesi Attila, A földrajzi övezetesség oktatása a gimnáziumok első osztályában* című, 1979-ben, a Földrajzi Közleményekben megjelent cikke szolgált⁷. Ebben a szerző a földrajzi övezet és öv, továbbá az

⁶ Ez a mondat azóta szinte minden középiskolai földrajz tankönyvbe átkerült, ami ugyan öröndetes, de nagyon szerény eredmény, mert ez csak egyetlen, de nem döntő elem a monszun jelenségének a helyes értelmezéshez.

⁷ Ugyanez az anyag némileg átdolgozva és más címmel megjelent az Általános természetföldrajz II. (szerk.: Gábris Gy.) című egyetemi tankönyvben, 2013-ban.

övvel egyenrangú *vidék* és az övön belüli *tartomány* fogalmait használva mutatta be a földrajzi övezetesség legfontosabb sajátosságait. A monszunt két övezetben említette, a mérsékelt övezet meleg-mérsékelt övében, mint *monszun tartományt*, valamint a forró övezetben, mint *monszun vidéket*⁸. Az elmúlt évtizedek tankönyvírói lényegében ezt a szisztémát követve készítették el a földrajzi övezetességről szóló fejezetet, szinte teljes egészében a Hevesi Attila által leírtakat felhasználva, azt némileg egyszerűsítve vagy néhol friss információkkal kiegészítve.

Legnehezebb dolga az általános iskolai földrajz tankönyvet készítőknak volt, ami meg is látszik a tankönyvek vonatkozó tartalmának „sokszínűségén”. A tankönyvekben — a részletek mellőzésével — általában csak a monszun tényét közlik a tananyagban, illetve annak a hatását vázolják. Ami szakmai szempontból gondot jelent a monszunnal kapcsolatban, az az, hogy — hasonlóan a középiskolai tananyaghoz — ott is *éghajlatként tanítják*. A legtöbb általános iskolai földrajztkönyvben így megtaláljuk a mérsékeltövi, a szubtrópusi és a trópusi monszun éghajlat rövid leírását.

A monszunnal kapcsolatos problémákat tetézik az oktatás különböző szintjein használt iskolai atlaszok is. Az általános és a középiskolai atlaszok (tulajdonképpen minden atlasz, célközönségtől függetlenül) tartalmaz a Föld éghajlatát bemutató térképlapot, melyek többsége nincs összhangban az általános, illetve középiskolai tananyag vonatkozó fejezeteiben leírtakkal. Sem a nevezéktan, sem pedig *az egyes éghajlatok területi kiterjedése tekintetében nincs összhang*. Ennek elsősorban az lehet az oka, hogy többféle éghajlat-tipizálási rendszer között választhatnak a térkép szerkesztői, ami egyfelől jó dolog, de nagyon megnehezíti a vonatkozó tananyag korrekt tanítását és annak megtanulását.

A rövid történeti áttekintésből az egyértelműen kiderül, hogy a monszunról már sok évtizeddel ezelőtt is volt valami elképzelése a földrajztudománynak, ám az sok esetben a valóságtól elrugaskodó, néha spekulatív (lásd pl. a Cholnoky-féle monszun leírást), egyik legkiválóbb meteorológusunk szavaival élve „... abszolút pedantériával megfabrikált leírás, osztályozás, miegyéb...” volt. Ez bizonyos mértékig érthető is, hiszen a monszunról szóló leírás akkor került be az iskolai tananyagba, amikor e légköri jelenségről még nagyon kevés ismerettel rendelkezünk. Akkor elfogadhatónak tűnt az a feltételezés is, hogy a légköri folyamatokat ugyan úgy elkülönítve, környezetükből kiragadva lehet tárgyalni, mint a flórát vagy a faunát, az éghajlati öveket pedig úgy körül lehet határolni, mit az egyes kontinenseket vagy a morfológiailag egységesnek tűnő tájakat. A földrajztudomány akkori felfogása szerint az összes geoszférát (így az atmoszférát is) azonos szemlélet szerint lehet leírni, a jelenségeket tér- és időbeli határok közé lehet vonni, s az így behatárolt helyhez, jelenséghez stb. hozzá lehet rendelni a környezeti feltételek teljes rendszerét.

⁸ Ez felosztás a fentebb említett egyetemi tankönyv vonatkozó fejezetében is megtalálható.

Az elmúlt évtizedekben az előzőekben leírtakhoz képest alapvető szemléletbeli változás következett be a földrajztudomány szinte minden területén, ám úgy látszik, ebből bizonyos elemek kimaradtak. Ilyen elemnek tekinthető a monszun jelensége is. A földrajzos társadalom mintha nem akarna tudomást venni arról, hogy a modern meteorológiai kutatások elsősorban arra helyezik a hangsúlyt, hogy *az egyes légköri jelenségek hogyan illeszkednek bele a globális cirkuláció nagy és összefüggő rendszerébe*, függetlenül a vélt vagy valós határoktól. Véleményem szerint ennek a ténynek a figyelmen kívül hagyása okozza az alapvető problémát a monszun jelenségével kapcsolatban. Kiküszöböléséhez három fontos dolgot kellene a földrajzos társadalomnak elfogadnia:

1. A monszun jelenségnek szigorú kritériumai vannak, melyeknek maradéktalanul teljesülniük kell, *egyébként nem beszélhetünk monszunról* (monszun csak egyféleképpen értelmezhető, tehát nem beszélhetünk trópuson kívüli vagy mérsékeltövi monszunról)

2. A monszun — a globális cirkuláció részeként — *a Föld meghatározott térségeiben a passzát övek évszakos eltolódásaiból származik, s e szélrendszer eltolódását kísérő időjárási jelenségek* (pl. csapadékhullás, árvizek vagy éppen szárazság stb.) *mind csak lokális következmények*.

3. *A monszun tehát nem éghajlat*, legfeljebb egy-egy térség időjárását befolyásoló tényező – más természetföldrajzi (pl. domborzati) tényezőkkel együtt. Emiatt *a földrajzi övezetességen belül nem különíthetünk el monszun tartományt és monszun vidéket sem*⁹.

Mindezek megértéséhez az szükséges, hogy legalább vázlatosan áttekintsük a globális cirkuláció vagy más elnevezéssel *általános légkörzés* mai ismereteink szerinti rendszerét, hogy beilleszthessük a „nagy egészbe” a monszun jelenségét. Ezt követően a monszun szél előfordulásának kritériumait mutatom be, végül vázolni fogom a monszun tanításának egy lehetséges „forgatókönyvét”. Ezek elvégzéséhez Czelnai Rudolf akadémikus korábbi írásait használom fel elsősorban¹⁰.

Az általános légkörzés

Az általános légkörzés (használják még az általános cirkuláció, planetáris cirkuláció, légköri cirkuláció, globális cirkuláció elnevezéseket is) a Műszaki Értelmező Szótár Meteorológiai kötete szerint „a légköri mozgásrendszerek globális (az egész Földre kiterjedő) együttese”. E globális és rendkívül

⁹ A középiskolai tananyagban sehol nincs utalás arra, miért is monszun tartomány vagy monszun vidék a Föld egy-egy térsége. A *tartomány* és a *vidék* fogalma sincs igazán tisztázva. Ami közös, az a monszun vélt vagy valós megjelenése az adott területen.

¹⁰ Nem lévén meteorológus, nincsenek saját, ez irányú kutatási eredményeim, publikációim, így nagyrészt a téma legjobb magyarországi ismerőjének az írásaira támaszkodom.

bonyolult rendszer nagyon szigorú fizikai törvényszerűségek szerint működik. Ezek egy része *bolygónk forgásával van összefüggésben*, más része az ún. *globális mérlegfeltételekkel* kapcsolatos.

A saját tengelye körül forgó Földön, ha egy elemi levegőtest a felszínhez képest mozgást végez, azonnal működésbe lép az impulzusmomentum megmaradásának a törvénye¹¹. A légköri mozgások szempontjából ennek következményei vannak. Ha pl. egy elemi levegőtest az Egyenlítőtől az északi pólus irányába mozdul el, nem tud egyenesen északi irányba mozogni, mert megőrizve az Egyenlítő mentén kapott impulzusmomentumát, a magasabb földrajzi szélességek felé haladva közelebb kerül a forgástengelyhez, s eközben egyre nagyobb nyugatias irányú Földhöz viszonyított (relatív) sebességre tesz szert¹².

Az elemi levegőtestek forgó Földön történő mozgásának sajátosságait — a fentiekkel összefüggésben — a Csillagászati földrajz című tárgy keretében elvileg minden földrajz szakos hallgató tanulja. (Részletesen lásd „A forgó Földön fellépő erők és hatásaik” témakört.) E fejezetben olvashatunk a *Coriolis-erőről* is, amely tehetetlenségi erő és látszólagos, mert a mozgó testek (így az elemi levegőtestek) irányváltozását, melyet a Coriolis-erő okoz, csak a forgó rendszerben helyet foglaló szemlélő érzékel. *A Coriolis-erő hatásának értelmezésével könnyen belátható, miért alakulnak ki az általános légkörzésen belül nyugatias és keleties áramlások.* Az is nyilvánvaló viszont, hogy a Coriolis-erő miatt zárt cirkulációs cellák sehol sem jöhetnek létre a szabad légkörben! Ennek ismeretében fölöttébb kínos olyan földrajzkönyveket lapozgatni, melyek ma is azt sugallják, hogy a kontinensek és a szomszédos óceánok között zárt cirkuláció zajlik (lásd a különböző tankönyvek monszunt magyarázó rajzait).

A légkör (és a világóceán) mozgásainak fenntartásához szükséges hajtóerőt a Nap elektromágneses sugárzása biztosítja. Ez a sugárzás időben lényegében változatlan, viszont a gömb alakúnak tekinthető, egy keringési periódus alatt a tengelyferdeségét meg nem változtató Földön, térben és időben nem egyenletesen oszlik el. A besugárzott energia egy része a légkörben és a világóceánban, hasznosítható potenciális energiává alakul, és ezzel mechanikai munkavégzés forrásává válik. Ennek következtében a légkörben és a világóceánban hatalmas mozgások indulnak meg, s közben *a két rendszer kölcsönösen is hat egymásra* (a két rendszer egyetlen hőerőgépnak tekinthető). E bonyolult mozgásrendszerben szükségszerű, hogy a ciklikus

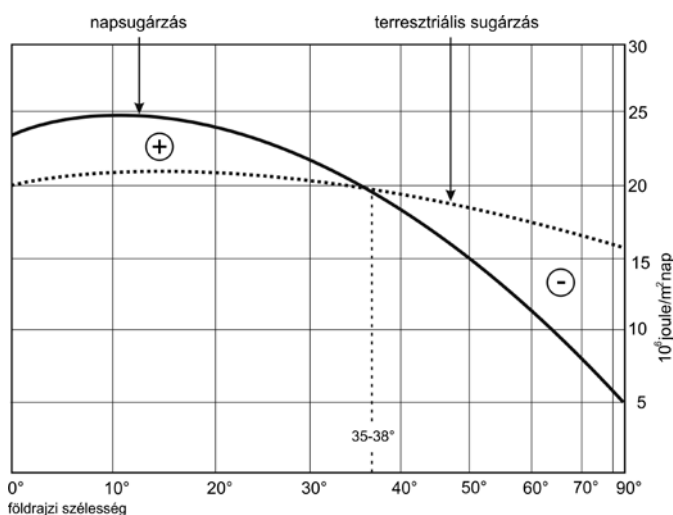
¹¹ Az impulzusmegmaradás elve a mechanika egyik legfontosabb alaptörvénye, amely szerint erők hiányában az abszolút impulzus olyan tulajdonság, amelyet sem termelni, sem megsemmisíteni nem lehet. A meteorológiában ezt az elvet a Newton második axiómája alapján felírt mozgásegyenletekkel fejezik ki (Műszaki Értelmező Szótár, Meteorológia, 183. oldal).

¹² Minél közelebb kerülne az elemi levegőtest a pólushoz, annál nagyobb lenne a sebessége, a póluson elvileg már végtelen nagygyá válna. A forgó Föld légkörében tehát nem alakulhatnak ki az Egyenlítőtől a pólusokig terjedő zárt cirkulációs cellák.

energiaátalakulási folyamatok egymással — átlagosan — egyensúlyt tartsanak. Az általános légkörzés rendszerének ehhez (mint viszonylag önálló termohidrodinamikai rendszernek) *négy alapvetően fontos mérlegfeltételt kell kielégítenie:*

1. *A légköri hőháztartás mérlege*¹³

Az 1-es ábráról leolvasható, hogy kb. a 35° szélességi körök által közrefogott gömböv több sugárzási energiát kap a Naptól, mint amennyit a felszín visszasugároz. Emiatt ott energia többlet keletkezik. A magasabb földrajzi szélességek viszont kevesebb besugárzást kapnak, mint amennyit terjesztési sugárzás formájában visszasugároznak, ott tehát hiány lép fel. *Ezt a különbséget az általános légkörzésnek kell kiegyenlíteni!*

1. ábra. A Föld sugárzási energiameérlegének övezetes változása
(Czelnai R. 1983)

2. *A Föld-légkör rendszer impulzusmomentum mérlege:*

A Föld-légkör rendszer teljes impulzusmomentuma nem változhat (több éves átlagban a Föld és a légkör impulzusmomentumának külön-külön is állandónak kell maradnia). Az általános légkörzésnek köszönhetően alapvetően igazolható az, hogy a Föld és a légkör között az impulzusmomentum-csere egyensúlya teljesül (ha a légkör a Föld felszínétől súrlódás révén bizonyos övezetekben — a keleties szelek övezeteiben — impulzusmomentumot kap, akkor ugyanazt más övezetekben — a nyugatias szelek övezeteiben — vissza kell adnia). Mindez azonban csak akkor valósul meg maradéktalanul, ha az általános légkörzés

¹³ Részletesen lásd Péczely Gy.: Éghajlat, 143-152 o.

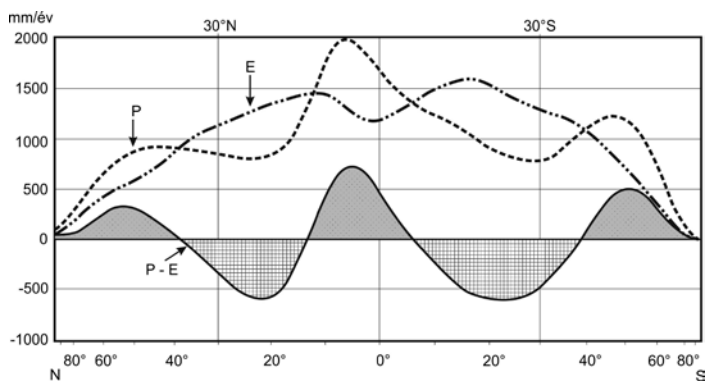
rendszerében megvalósul egy *meridionális impulzusmomentum-csere* is, a trópusi övekből a mérsékelt övek felé. Ez a feltétel jórészt a mérsékeltövi ciklonok és anticiklonok áramlási rendszerein keresztül teljesül.

3. A légtömeg eloszlásának egyensúlya:

Hosszabb időszak alatt a légkör tömegeloszlása változatlan, más szóval *az általános légkörczés rendszerén belül sehol sem lehet tartós összeáramlás vagy szétáramlás*. Nagyon fontos tehát, hogy megértsük: *a légköri folyamatok három dimenzióban játszódnak le*¹⁴!

4. A légköri vízforgalom mérlege:

Hosszabb idő átlagában a csapadék és a párolgás földrajzi eloszlásának is változatlannak kell maradnia. Ennek biztosításában is alapvető szerepe van az általános légkörczésnek (Czelnai R. 1983).

2. ábra. Az évi csapadék (P), a párolgás (E) és a (P-E) övezetes eloszlása (Sellers, 1965)

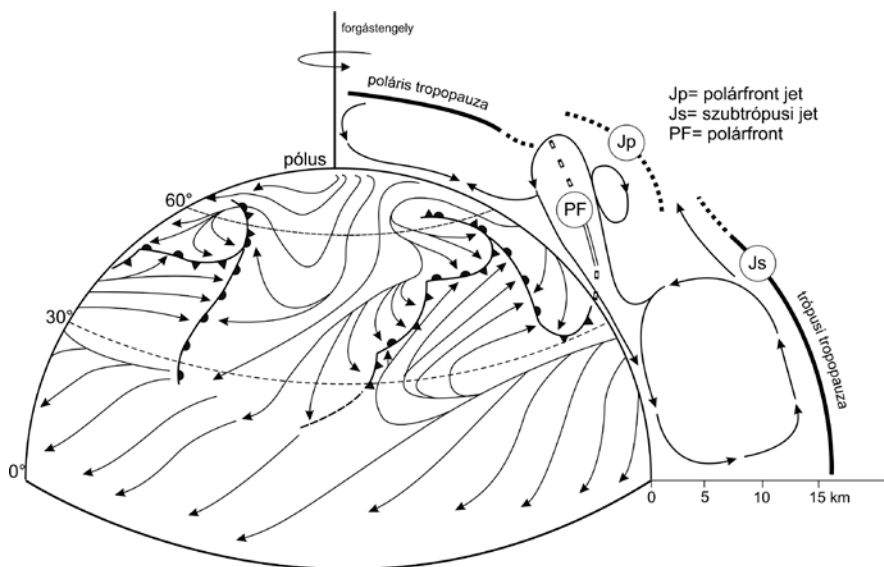
A fentebb leírtak elég egyértelműen illusztrálják, milyen szigorú feltételrendszert kell kielégítenie az általános légkörczésnek¹⁵. Elsősorban emiatt olyan nehéz egy minden szempontot kielégítő modellt készíteni e bonyolult mozgásrendszerről. A 18. század közepétől kezdve több olyan modell is született, melyek — érthető okokból — csak részben feleltek meg az elvárásoknak. A légkörkutatói eredmények, valamint a megfigyelési adatok számának növekedésével a későbbi modellek már egyre inkább eleget tettek az

¹⁴ Ahol tartós összeáramlás (konvergencia) van (pl. az ITC mentén), ott az összeáramló levegő felemelkedik, a magasban szétterjed, majd bizonyos út megtétele után — egyéb okok miatt — lesüllyed, s a felszínen szétáramlik (divergencia). Mindez azonban nem zárt cirkulációként játszódnak le!

¹⁵ Sajnos a földrajz tankönyvek (beleértve a felsőoktatásban használtakat is) sokszor végtelenségig leegyszerűsítve vagy a valóságtól elrugaszkodva mutatják be az általános cirkuláció modelljét, ami nem igen szolgálja a légköri folyamatok korrekt értelmezését.

említett követelményeknek. Az újabb kutatási eredmények ismeretében időről időre finomítani kell az általános légkörzés sajátosságait szemléltető modelleket is. A ma leginkább elterjedt modell (lásd a 3. számú ábrát) elfogadja az alacsony földrajzi szélességek övezetében a Hadley-cirkuláció domináns szerepét, a közepes földrajzi szélességek övében viszont (ahol a meridionális impulzusmomentum-csere történik), a ciklonok-anticiklonok szerepét hangsúlyozza. A modell azt is figyelembe veszi, hogy a légköri áramlások három dimenzióban zajlanak.

Az általános légkörzés rendszerében a Nap éven belüli deklinációváltozása következtében szabályszerű évszakos változások következnek be. Ezek egyes földrajzi térségeken viszonylag markánsan jelentkeznek, máshol alig észrevehetően. A Nap deklinációjának a változása miatt eltolódnak az ún. „sugárzási övezetek”, ezzel együtt évszakos mozgás végez a trópusközi összeáramlás (ITC), valamint az annak mentén elhelyezkedő két passzát öv. Velük együtt elmozdulnak (de nem olyan mértékben) a fő frontálzónák (szubtrópusi front, poláris front), és az ezekhez kapcsolódó „jet”-ek, ez utóbbiak eltolódásai a mérsékelt övi vándorló ciklonok pályáinak átrendeződéseit is maguk után vonják (CZELNAI R. 1983). (A fenti fogalmak egy részét a 3. ábra tartalmazza!)

3. ábra. Az általános légkörzés modellje A. Defant és F. Defant, (1958) szerint.
Évtizedekig az egyik legtöbbet idézett modell volt,
ma már némileg pontosításra szorul.

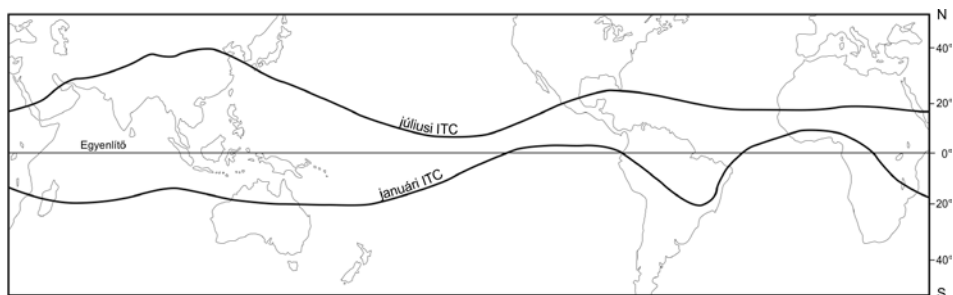
A Nap látszólagos évi járása (és a merőleges napdelelés helyének változása) következtében periódikusan változik az óceánok és szárazföldek felszínhőmérséklete közötti kontraszt is, ami elsősorban a légnyomás globális eloszlásában okoz eltéréseket, melyek kihatással vannak pl. a ciklonpályák alakulására.

Az általános légkörzésen belüli nagyléptékű évszakos változások a passzátszelek övezetében, a felszíni szelek esetében jelentkeznek a legszabályosabban. Ezeket a szabályszerűen változó évszakos szeleket nevezzük „monszunoknak”.

A közepes és magas szélességek övezeteiben, ahol a légkörzést nagyméretű, horizontális örvények uralják, a szelek az év folyamán állandóan változnak. A mérsékelt övben esetlegesen mutatkozó évszakos szélirány-változások *csak statisztikai átlagban rajzolódnak ki. Így ott nem is beszélhetünk monszunról.*

A monszun

Az Indiai-óceán évszakosan irányt változtató szeleit valószínűleg a kora középkori arab hajósok nevezhették el „mauzim”-nak, ami „évszakot” jelent. A ma használatos alakja az angol „monsoon” szóból származik. Az általános légkörzés első leírója, Edmund Halley a 17. században — arab, kínai és indiai forrásokra támaszkodva — már elég pontos képet vázolt az Indiai-óceán évszakosan irányt változtató szeleiről. A következő századokban az egyre gyarapodó ismereteknek köszönhetően pontosítani lehetett a szélfordulás okait, illetve a monszun idő- és térbeli hatásait ott, ahol ténylegesen jelentkezik.

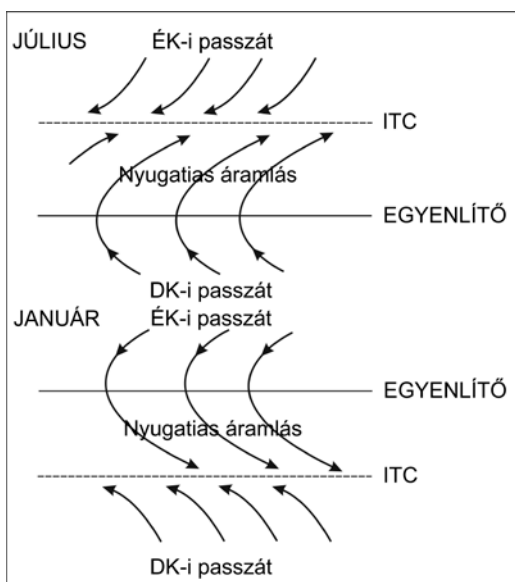
4. ábra. Az ITC júliusi és januári pozíciói az Indiai-óceán térségében távolodnak el legjobban egymástól. A passzát övek eltolódása és ehhez kapcsolódó monszun jelenség ott alakul ki a legtipikusabban.

A monszun jelenség legtipikusabban az Indiai-óceán térségében következik be, ahol — egyéb tényezőkkel együtt — szerepet játszik a csapadékos és száraz periódusok kialakításában is. Azért ott a leghatározottabb a megjelenése, mert

az Egyenlítő közelében egy nagy kiterjedésű szárazföld fekszik, s az északi féltéke nyarán abban a térségben melegszik fel elvileg szárazföld a legerősebben, s ott hatol legészakabbra az alacsony nyomású ITC övezet¹⁶.

Nyugat-Afrikában, ahol szintén jelentkezik a monszun, érdekes módon az ITC szélső pozíciói viszonylag kevésbé térnek el egymástól. A monszun jellege sok tekintetben különbözik az Indiai-óceán térségében hatóhoz képest. A szélirányváltás természetesen Nyugat-Afrika déli peremén is bekövetkezik, a csapadékképződés okait tekintve azonban már jelentős különbségek vannak.

Az amerikai kontinensen viszont nem lehet kimutatni olyan mérvű szabályos szélirányváltozást, ami monszunnak volna minősíthető (Czelnai R. 1983).

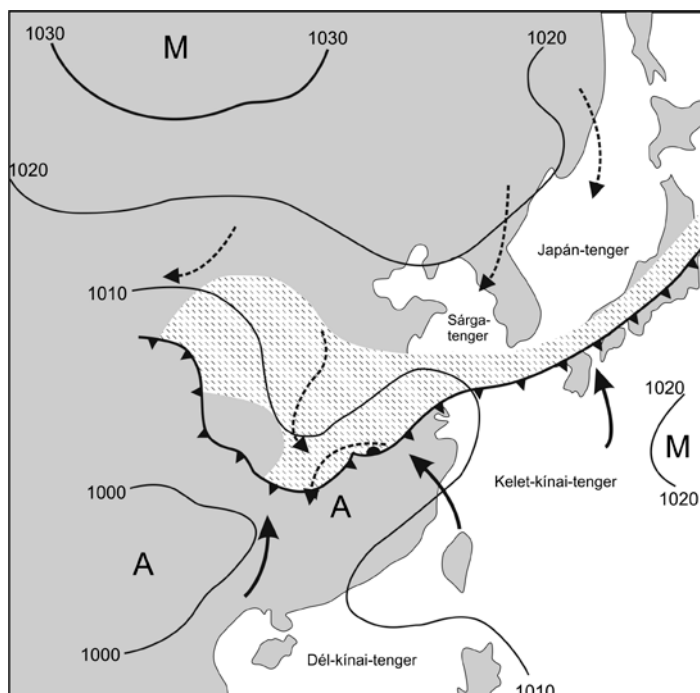
5. ábra. A trópusi monszun modellje, Péczely Gy. szerint. A valóságban ehhez hasonlóan csak Elő- és Hátsó-India, valamint Északnyugat-Ausztrália térségében zajlik a szélirányváltás.

A monszun Elő- és Hátsó-Indiában általában markáns módon befolyásolja a hidrológiai évszakokat. A júniustól októberig tartó nedves periódus csapadékát főként orográfiai tényezők okozzák¹⁷. A csapadék mennyiségét, idő- és térbeli

¹⁶ A monszunok létrejöttét a legtöbb tankönyvben az óceánok és szárazföldek eltérő felmelegedésére vezetik vissza. Valójában csak az ITC eltolódásának a mértékében van szerepe a víz és a szárazföld eltérő felmelegedésének!

¹⁷ A DNY-i, DK-i monszun szeleket a Nyugati- és Keleti-Ghátok, Nilgiri-, Vindhya-, Aravali-, Khasi-hegység, Himalája stb. felemelkedésre kényszerítik, ezáltal orografikus felhő- és csapadékképződés jön létre.

eloszlását befolyásolhatja még a magasban kialakuló ún. „keleties egyenlítői jet”, valamint a Tibeti-fennsík is. Ez utóbbi nyáron, mint egy „magas hőforrás” felerősíti az észak-déli irányú légnyomási gradienst, és módosítja a „keleties egyenlítői jet” pozícióját, ennek köszönhetően a monszunális áramlást. A nyári évszakban relatíve hideggé váló Szomáli-áramlás, India partjaihoz érve — mivel közben lehül a vízzel érintkező levegő is — növeli a hőmérsékleti kontrasztot, s ezzel együtt szintén kedvezően befolyásolhatja a csapadék mennyiségét, India nyugati részén¹⁸. India jelentős részén a lehullott csapadék 75%-a a nyári monszun időszakában hullik, de India déli részén, a téli monszun időszakában is hullik csapadék (ugyancsak orografikus okok miatt)¹⁹ (Czelnai R. 1983).

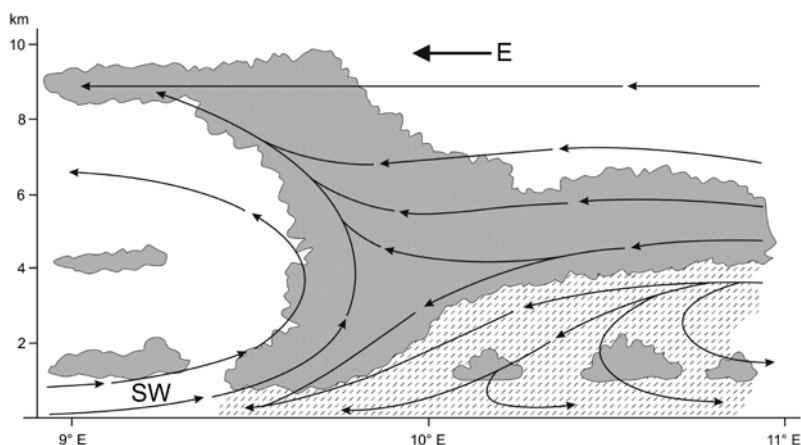

6. ábra. A Kínai-alföld tavaszi csapadékát okozó stacionárius front, amely még Japán bizonyos térségeiben is meghatározó jelentőségű. A front mentén Belső-Ázsia felől kiáramló hideg levegő keveredik D-DK-i irányból áramló meleg levegővel. Az ábrán jól látható a ciklontevékenységhez köthető szélesebb-keskenyebb csapadéksáv. (Czelnai R. alapján)

¹⁸ A részleteket lásd Czelnai R. már többször idézett könyvében.

¹⁹ Nem igaz a tankönyvek azon sommás megállapítása, hogy a téli monszun mindig száraz időjárást jelent. Pusztán csak megfogalmazás kérdése, hogy ebben a tekintetben is korrekt ismeretet közöljünk a tanulókkal: .. a téli monszun általában száraz időjárást okoz...

Nem helytálló a tankönyvek azon kijelentése sem, hogy a nyári monszun megérkezése együtt jár a csapadékos periódus kezdetével. A Kínai-alföld jelentős részén, ahol a délkeleti monszunszelek nem ütköznek jelentősebb magasságú hegyvonulatokba, nem alakulhat ki orografikus csapadék. Ott a nyári monszun beköszönté *a csapadékos periódus végét jelenti*. A csapadék túlnyomó többsége ugyanis egy igen markáns stacionárius front²⁰ mentén kialakuló ciklonokhoz kapcsolódva keletkezik, még április és május hónapokban (6. ábra). Amikor beköszönt a nyári monszun, ezt a stacionárius frontot a monszun északabbra tolja. A monszunszél ugyan páradús légtömegeket hoz a tenger felől, de semmi nincs, ami orografikus felhő- és csapadékképződést idézne elő (a Dél-kínai-hegyvidék, illetve a hegyekkel övezett Vörös-medence és tágabb térsége természetesen nyáron kapja a legtöbb orografikus eredetű csapadékot). A Jangce völgyében a csapadék 82%-át mérsékeltövi ciklonok, 3%-át trópusi ciklonok, 15%-át konvektív zivatarok okozzák (Czelnai R. 1983).

7. ábra. A Nyugat-afrikai zivatar-vonalak áramvonalai. (Czelnai R. alapján)

Egészen sajátos jelenség a Nyugat-afrikai monszun. Csak annyiban hasonlít az előbb tárgyaltakhoz, hogy a nyári monszun eredményezi abban a térségben is a legtöbb csapadékot. A csapadék kialakulása a tavaszi hónapokban (kisebb intenzitással, ősszel is) ún. „squall-line-okhoz” (zivatar-vonalakhoz) kapcsolódik. E zivatar-vonalak É-D-i hosszanti kiterjedésűek, és keletről nyugat felé vonulnak. Kialakulásukban a DNy-i monszun szelek, és a felső-troposzférikus keleties áramlások bonyolult egymásra hatása játszik szerepet (7. ábra).

Az eddigiekből elég egyértelműen kiderül, hogy a monszun, illetve a hozzá kapcsolódó egyéb folyamatok meglehetősen bonyolult rendszert alkotva

²⁰ Olyan légköri front, amelynek térbeli helyzete idővel nem, vagy alig változik.

működnek a Föld meghatározott térségeiben. Az is valószínű, hogy a fentebb vázoltak némileg már pontosításra szorulnak, hiszen a kutatók az elmúlt évtizedekben is gazdagították a „monszun-meteorológia” egyes területeit. A lényeges elemeket tekintve azonban a vázolt folyamatok, összefüggések megfelelnek a valóságnak. Hogy mégis gond van a jelenség tananyagba való integrálásával, az elsősorban a monszun helytelen értelmezésével, illetve definiálásával lehet összefüggésben. Ezekre igyekeztem felhívni a figyelmet az eddigiekben, több konkrétumot is említve.

Czelnai Rudolf a monszun definíciójával kapcsolatban részletesen kifejtette véleményét a már többször idézett könyv 197-198. oldalán. A terjedelem szabta korlátok miatt csak egy kis terjedelmű, ám annál tanulságosabb részt idézek: „.... tudományos etikai szempontból is elfogadhatatlan az az eljárás, ha egy adott dolog általánosan használt nevét más dolog megjelölésére kezdjük használni. Teljesen nyilvánvaló, hogy a „monszun” szó Ázsia és Afrika passzáti övezeteiben.... nagyon pontosan meghatározott jelentéssel bír. Az előbbieken [lásd a cikk vonatkozó részeit] láttuk is, hogy e térségekben mit értenek monszunon. *A kérdés tehát helyesen kizárólag úgy vethető fel, hogy van-e más régiója a Földnek, ahol azonos, vagy nagyon hasonló évszakos szélváltások mennek végbe? Sajnos a jó kérdés felvetése helyett a kutatók nagy része a monszun-definíció csűrése-csavarása által megpróbálta a fogalmat úgy kibővíteni, hogy beleférjen mindenféle egyéb dolog*”.

A monszunfogalom definiálását végül is legkorrektebben C. S. Ramage végezte el, aki nagyon pontos kritériumokat rendelt a definícióhoz. Szerinte ún. „monszun térségnek” azt lehet tekinteni, ahol teljesül az alábbi négy feltétel:

1. Az uralkodó szél iránya januárban és júliusban legalább 120 fokkal tér el egymástól;
2. Az uralkodó szélirány átlagos relatív gyakorisága januárban és júliusban meghaladja a 40%-ot²¹;
3. A közepes eredő szél legalább a jelzett két hónap egyikében meghaladja a 3 m/s-ot²²;
4. Az adott térség 5 fokos koordináta mezejében két évente legfeljebb egy ciklon-anticiklon váltás fordul elő.

A kritériumok közül a negyedik az igazán fontos, az ugyanis kizárja, hogy a ciklonpályák évszakos eltolódásából származó (mérsékelt övi viszonyokra

²¹ Ez lényegében azt fejezi ki, hogy az adott évszakban mikor tekinthetjük az uralkodó szelet eléggé állandónak.

²² Ez a kritérium kizárja annak a lehetőségét, hogy az előző két feltétel azért teljesül, mert nincs vagy alig van szél.

jellemző) változásokat monszun névvel illessék (Czelnai R. 1983). Más szavakkal: *olyan jelenség, hogy trópuson kívüli monszun, nem létezik.*

A régi monszunfelfogás a szárazföld és az óceán közötti évszakos légcseréről — amellet hogy hibás — mellözi az általános légkörzés globális összefüggéseit, s *valójában másodlagos szerepet játszó helyi részfolyamatokat állít előtérbe.* Ezért az évszakos szélirányváltások helyes magyarázata és ezen belül a monszun fogalom helyes értelmezése elvi jelentőségű. (Czelnai R. 1983). Ezt kellene a földrajzos társadalomnak elfogadnia.

Néhány megjegyzés a monszun tanításához

A fentebb leírtak alapján az egyetemi éghajlattani tananyagban elvégezhetők azok a módosítások, melyek a monszun fogalmának a korrekt értelmezéséhez feltétlenül szükségesek. Az aktív tanárok számára egy-egy továbbképzés keretében ugyancsak átadhatók a legfontosabb alapismeretek. Nagyon fontos azonban azt tudatosítani, hogy *az általános iskolában tanítóknak csak minimális mélységig kell a monszun jelenségével foglalkozni, míg a középiskolai tanároknak a monszunt feltétlenül el kell helyezni az általános légkörzés rendszerében is.* Mindkét esetben alapvető feltétel lenne, hogy a tankönyvekből és a munkafüzetekből eltűnjenek azok a sok évtizede újra és újra felbukkanó ábrák, leírások, melyek az sugallják, hogy a monszun helyi szél, csak az óceánok és a szárazföldek eltérő felmelegedése miatt alakulnak ki, s zárt cirkulációként működnek, mert a magasban van egy, a felszíni szelekkel ellentétes irányba fújó szélkomponensük is. A probléma szakmai-etikai szempontból történő megnyugtató rendezéséhez azonban a korrekt tanári munka csak az egyik feltétel. A másik dilemma az, vajon lesz-e a jövőben az itt felvetett problémának valós megoldása a földrajztudomány berkein belül, s ha igen, eljut-e a pozitív változás híre a tankönyvírók és szakmai lektorok kicsiny, de annál fontosabb csoportjáig. Ha nem, akkor a tankönyvek, munkafüzetek, tehát a tanulók legfontosabb munkaeszközei ugyanazt az elavult, szakmai szempontból elfogadhatatlan tant fogják tartalmazni a monszun jelenségével kapcsolatban, mint az eddigi tankönyvek, munkafüzetek és térképművek. A tanárok pedig rákényszerülnek arra, hogy azt tanítsák, függetlenül attól, hogy hogyan vélekedik a monszunról a tudomány.

Végezetül azzal a kérdéssel szeretnék foglalkozni, hogy hogyan lehet kiiktatni a tananyagból a monszun (trópusi, szubtrópusi, mérsékeltövi) éghajlat fogalmát. Ehhez azonban ismételten vissza kell menni a múltba, az éghajlatok osztályozása területén.

Az egyetemi és főiskolai földrajztanár képzés terén a légkörtani ismeretek egyik fontos szegmense a Föld éghajlatának a megismerése. Ehhez leggyakrabban a V. Köppen által készített, s többször is módosított éghajlati

felosztást használják²³. E tipizálás a hőmérséklet és a csapadék havi és évi átlagértékeiből és éven belüli eloszlásából indult ki. Ezek a tényezők kapcsolatba hozhatók a hő- és vízháztartás alakulásával, ami az osztályozás előnyére vált, viszont a figyelembe vett számszerű értékek sokszor önkényesek és merevek, kisebb területekre történő alkalmazásuk kérdéses és ellentmondásos.

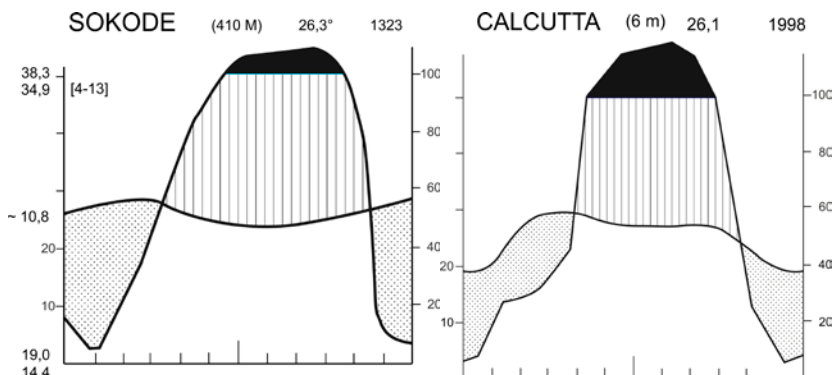
Köppen rendszerét *G. Trewartha* fejlesztette tovább. Osztályozási rendszere kevésbé kötődik számértékekhez, ezért nem annyira merev, mint Köppen rendszere. Nagyobb súlyt helyez a minőségbeli különbségekre, s a növényföldrajzi adottságokat is jobban tekintetbe veszi. Az éghajlat genetikus tényezőire is több figyelmet szán. *Mindezek miatt alkalmasabb az éghajlatok földrajzi szempontú elemzésére, illetve tanítására.* (Péczy Gy. 1979)

Trewartha éghajlati osztályozási rendszerét Péczy Gy. többször is módosította, az utolsó verzió az 1984-ben megjelent *A Föld éghajlata* című, egyetemi segédkönyv logikai vázát alkotja.

Természetesen sokféle éghajlat-osztályozást lehetne még említeni, de a földrajzi gyakorlatban döntően a Köppen osztályozás a domináns. Nos, ez itt a gond. Egy nyilvánvalóan *bonyolult, emiatt nehezen tanulható, osztályozási elveit tekintve túlhaladott, az alsóbb fokú oktatás keretei közé nem beilleszthető rendszer a Köppen osztályozás.* Az egyetemi képzés mégis ezt favorizálja²⁴. Úgy tűnik, nem igazán viseli szívén az egyetemi oktatás a tankönyvírók egyik alapvető, de igazán soha ki nem mondott kérését, hogy legyen már végre egy minden szakmabéli által elfogadott, valóban használható, s az alsóbb fokú oktatás keretei közzé is redukálható éghajlati osztályozás. Addig ugyanis, amíg ez nem meg valósul, szakmailag sok esetben inkorrekt, az alsó és a középfokú oktatás szintjén gyakran lényegesen különböző, „zanzásított” szisztémákat magoltatnak a tanulókkal. Amit a gyerek az általános iskolában bemagolt, a középiskolában csak részben használhatja. Pedig ugyanarról a dologról, a Föld egyes térségeinek az éghajlatáról van szó.

²³ Az utolsó korrekció eredményeként készült éghajlat-felosztást Köppen-Geiger rendszernek nevezik.

²⁴ A 2013-ban megjelent Általános természetföldrajz I. (szerk. Szabó J.) kötetben ismételt Köppen osztályozási rendszere szerint történt a Föld éghajlatának a bemutatása.

8. ábra. Monszun által befolyásolt, szavanna éghajlatú területek tipikus Walter-Lieth-féle klímadiagramjai

A vázolt probléma egy lehetséges megoldása a Trewartha-féle, Péczely Gy. által módosított éghajlat osztályozás alkalmazása lenne. A fentiekben láttuk ennek a tipizálásnak az előnyeit, ráadásul sokkal könnyebben tanulható, mint a Köppen rendszer. Alkalmas arra is, hogy kellő szakmai körültekintéssel a tankönyvírók és a térképszerkesztők egyszerűsítsék. Péczely Gy. e rendszer szerint mutatta be a Föld éghajlatát, az említett egyetemi segédkönyvében. *Ilyen alapos feldolgozás magyar nyelven sem Köppen rendszerében, sem más felosztás szerint nem készült eddig.* A módosított Trewartha felosztás használatával egyben tiszteletünket is kifejezhetnénk a 20. századi magyar tudósok egyik kiemelkedő képviselője, Péczely György emléke előtt.

A Trewartha osztályozás felhasználásával könnyen megoldható a „monszun éghajlatok” mellőzése. A monszun kialakulásának legnagyobb földrajzi térsége a *szavanna éghajlat* területére esik (Elő- és Hátsó-India egy része, ÉNy-Ausztrália, s Felső-Guinea egy keskeny övezete, Afrikában), de érinti a *tropusi esőerdő éghajlatot* is (Hátsó-India, Fülöp-szigetek, az Indonéz szigetvilág egy része). Pakisztánban, ahova a monszun már eléggé „legyengülve” érkezik, elsősorban a *szubtrópusi sztyepp éghajlaton* fejt ki jótékony hatását. Kína keleti és középső részén a monszun a *csapadékos nyarú szubtrópusi éghajlaton* befolyásolja az időjárást. Szakmailag ez így korrekt, és a különböző iskolatípusokban is tanítható.

Irodalom

- BULLA B. (SZERK.) (1953): Általános természeti földrajz I. Tankönyvkiadó, Budapest
- CZELNAI R. (1993): Bevezetés a meteorológiába I. Légekörtani alapismeretek. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest
- CZELNAI R. - GÖTZ G. – IVÁNYI ZS. (1983): Bevezetés a meteorológiába II. A mozgó légkör és óceán. Tankönyvkiadó, Budapest
- CZELNAI R. – SZEPESI DNÉ. (1986): Meteorológia. Akadémiai Kiadó, Budapest
- CZELNAI R. (1995): Az Országos Meteorológiai Szolgálat 125 éve (1870-1995). Országos Meteorológiai Szolgálat, Budapest
- FUTÓ J. (1975): A Föld éghajlata és hatása az élővilágra. Tankönyvkiadó, Budapest
- GÁBRIS GY. – SZABÓ J. (SZERK.) (2013): Általános természetföldrajz I-II. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest
- HEVESI A. (1979): A földrajzi övezetesség oktatása a gimnáziumok első osztályában. Földrajzi Közlemények 1-3. sz. pp. 36-65.
- PÉCZELY GY. (1979): Éghajlat. Tankönyvkiadó, Budapest
- PÉCZELY GY. (1984): A Föld éghajlata. Tankönyvkiadó, Budapest
- SZABÓ L. (SZERK.) (1974): Általános természeti földrajz. Tankönyvkiadó, Budapest
- TÓTH GY. (1990): Helyi szelek Földünkön IV. Légkör 3. sz. pp. 2-5.

Frisnyák Sándor professor emeritus irodalmi munkássága (3)
(2010-2013)¹

266. FRISNYÁK Sándor 2010: Adalékok Szikszó történeti földrajzához. In: *Bagdi Sándor – Pál Ágnes – Zsiga Attila* (szerk.): Moholi Károly emlékkötet. Szeged, pp. 145-156.

267. FRISNYÁK Sándor 2010: Adalékok Isaszeg népességföldrajzához (1784/87-2001). In: *Kovács István Péter – Trócsányi András* (szerk.): Tér-talénum - tanítványok. Pécs, pp. 157-166.

268. FRISNYÁK Sándor 2010: A vízenenergia használata a Kárpát-medencében (11. század – 1920). In: *Gyulai Éva – Viga Gyula* (szerk.): Történet – muzeológia. Tanulmányok a múzeumi tudományok köréből a 60 éves Veres László tiszteletére. Miskolc, pp. 347-367.

269. FRISNYÁK Sándor 2010: Vác, a Duna-nyílás energikus helye. In: *Lóki József* (szerk.): Interdiszciplinaritás a természet- és társadalomtudományokban. Tiszteletkötet Szabó József 70. születésnapjára. Debrecen, pp. 103-114.

270. FRISNYÁK Sándor 2010: Hajdú Lajos (1941-2010). Földrajzi Közlemények 134. évf. 4. 172. p.

271. FRISNYÁK Sándor 2010: A Bodroghöz történeti földrajza – Kiegészítő tanulmányok *Borovszky Samu* (szerk.) Zemplén vármegye és Sátoraljaújhely r.t. város c. monográfia 2010. évi kiadásához, Kassa, pp. 63-70.

272. FRISNYÁK Sándor – GÁL András 2010: A filoxéra és az ármentesítés hatása Tokaj-Hegyalja tájhasználatára. Kiegészítő tanulmányok *Borovszky Samu* (szerk.) Zemplén vármegye és Sátoraljaújhely r.t. város c. monográfia 2010. évi kiadásához. Kassa, pp. 71-78.

273. FRISNYÁK Sándor – GÁL András 2010: A filoxéra és az ármentesítés hatása Tokaj-Hegyalja tájhasználatára. In: *Fülek György* (szerk.): A táj változásai a Kárpát-medencében. Tájhasználat és tájátalakulás a 18-20. században. Gödöllő, pp. 166-172.

¹ A *Boros László – Viga Gyula* (szerk.): Frisnyák Sándor munkássága (Miskolc, 2004) és *Gál András – Hanusz Árpád* (szerk.): A történeti földrajz megújítója – Dr. Frisnyák Sándor munkássága (Nyíregyháza-Szerencs, 2010) c. könyvben megjelent bibliográfiák kiegészítése.

274. FRISNYÁK Sándor 2011: Az erdő szerepe a Kárpát-medence gazdasági életében. In: *Kókai Sándor* (szerk.): Geográfiai folyamatok térben és időben. Tanulmánykötet dr. Hanusz Árpád 65. születésnapjára. Nyíregyháza, pp. 185-198.
275. FRISNYÁK Sándor 2011: A Hernád-völgy környezettörténeti vázlata. In: *Frisnyák Sándor – Gál András* (szerk.): A magyarországi Hernád-völgy. Nyíregyháza-Szerencs, pp. 97-116.
276. FRISNYÁK Sándor 2011: Egy Hernád-völgyi kisváros (Szikszó) történeti földrajza. In: *Frisnyák Sándor – Gál András* (szerk.): A magyarországi Hernád-völgy. Nyíregyháza-Szerencs, pp. 131-149.
277. FRISNYÁK Sándor 2011: A kultúrtáj kialakulása a Kárpát-medencében. In: *Gecsényi Lajos – Izsák Lajos* (szerk.): Magyar történettudomány az ezredfordulón. Glatz Ferenc 70. születésnapjára. Budapest, ELTE Eötvös Kiadó, pp. 819-827.
278. FRISNYÁK Sándor 2011: Hanusz Árpád 65 éves. Földrajzi Közlemények 135. évf. 1. pp. 98-100.
279. FRISNYÁK Sándor 2011: Dobány Zoltán: A Cserehát történeti földrajza 18-20. század (Könyvismertetés). Földrajzi Közlemények 135. évf. 2. pp. 201-202.
280. FRISNYÁK Sándor 2011: Dobány Zoltán: A Sajó-Bódva köze történeti földrajza 18-20. század (Könyvismertetés). Földrajzi Közlemények 135. évf. 2. 202. p.
281. FRISNYÁK Sándor 2011: A vízenergia használata a Kárpát-medencében a 11. századtól 1920-ig. Földrajzi Közlemények 135. évf. 3. pp. 275-289.
282. FRISNYÁK Sándor 2011: Emlékezés Németh Istvánra (1911-1980). Földrajzi Közlemények 135. évf. 3. pp. 327-328.
283. FRISNYÁK Sándor 2011: Tóth József fő(szerk.): Világföldrajz (Könyvismertetés). Területi Statisztika 14. (54.) évf. 4. pp. 435-436.
284. FRISNYÁK Sándor 2011: Székely András Bertalan: Közép-európai szöttek. Kisebbség és kultúra – határon innen és túl (Könyvismertetés). Honismeret XXXIX. évf. 5. pp. 87-88.

285. FRISNYÁK Sándor 2011: Emlékezés a száz éve született Kiséry Lászlóra. *Honismeret* XXXIX. évf. 6. pp. 27-28.
286. FRISNYÁK Sándor 2011: Egy hegyaljai mezőváros (Olaszliszka) tájhasználata (1784-1914). In: *Tóth Álmos – Bárh M. János* (szerk.): *Karszt, történelem, helynevek – Köszöntők és tanulmányok a 88 éves Dénes György tiszteletére*. Budapest, pp. 67-72.
287. FRISNYÁK Sándor –GÁL András 2011: Tokaj-Hegyalja tájhasználata a 20. század elején. In: *Frisnyák Sándor – Gál András* (szerk.): *Kárpát-medence: tájak, népek, tevékenységek*. Nyíregyháza-Szerencs, pp. 99-110.
288. FRISNYÁK Sándor 2012: Tisza-kertek és ártéri legelők – Kisar tájhasználata a 18-19. században. In: *Horányi László* (szerk.): *A nyolcvanadik év. Tanulmánykötet Kisari Balla György tiszteletére*. Budapest, pp. 36-44.
289. FRISNYÁK Sándor 2012: A Tokaj-hegyaljai borpincék földrajzi vázlata. In: *Frisnyák Sándor – Gál András* (szerk.): *Tokaj-hegyaljai borvidék – Hazánk első történeti tája*. Nyíregyháza-Szerencs, pp. 157-169.
290. FRISNYÁK Sándor 2012: A Börzsöny-vidék tájhasználata a 18-19. században. In: *Tóth Arnold* (szerk.): *Néprajz – muzeológia. Tanulmányok a múzeumi tudományok köréből a 60 éves Viga Gyula tiszteletére*. Miskolc, pp. 529-542.
291. FRISNYÁK Sándor 2012: Kormány Gyula 80 éves. *Földrajzi Közlemények* 136. évf. 2. pp. 227-228.
292. FRISNYÁK Sándor 2012: A 80 éves Kormány Gyula professzor köszöntése. In: *Frisnyák Sándor – Kókai Sándor* (szerk.): *Tiszteletkötet dr. Kormány Gyula egyetemi magántanár 80. születésnapjára*. Nyíregyháza, pp. 5-6.
293. FRISNYÁK Sándor 2012: A tájhasználat változásai a Gödöllői-dombsívidéken a 20. században. In: *Frisnyák Sándor – Kókai Sándor* (szerk.): *Tiszteletkötet dr. Kormány Gyula egyetemi magántanár 80. születésnapjára*. Nyíregyháza, pp. 105-121.
294. FRISNYÁK Sándor 2012: Boros László 75 éves. *Földrajzi Közlemények* 136. évf. 3. pp. 344-345.

295. FRISNYÁK Sándor 2012: A 75 éves Boros László főiskolai tanár köszöntése. In: *Frisnyák Sándor – Kókai Sándor* (szerk.): Tiszteletkötet Boros László főiskolai tanár 75. születésnapjára. Nyíregyháza, pp. 5-6.
296. FRISNYÁK Sándor 2012: A Hernád-völgy földrajzi és tájtörténeti kutatása. Abaúji Hírharang III. évf. 1. Encs.
297. FRISNYÁK Sándor 2012: Adalékok a Gömöri-medence történeti földrajzához. Közép-Európai Közlemények V. évf. 2. Szeged, pp. 100-114.
298. FRISNYÁK Sándor 2012: Tájhasználat és térszervezés. Nyíregyháza
299. FRISNYÁK Sándor 2012: Adatok a Szerencsi-dombság történeti földrajzához. In: *Győri Ferenc* (szerk.): A tudás szolgálatában – Földrajzi tanulmányok Pál Ágnes tiszteletére. Egyesület Közép-Európa Kutatására. Szeged, pp. 275-283. (Másodközlés *Frisnyák Sándor – Gál András* (szerk.): Kárpát-medence: természet, társadalom, gazdaság. Földrajzi tanulmányok. Nyíregyháza-Szerencs, pp. 383-397.)
300. FRISNYÁK Sándor 2012: Kárpátalja (társszerzőkkel). In: *Dövényi Zoltán* (szerk.): A Kárpát-medence földrajza. Akadémiai Kiadó, Budapest, pp. 383-397.
301. FRISNYÁK Sándor 2012: Geográfus életrajzok. In: *Gál András* (szerk.): Zempléni-hegység tudományos feltárói és gazdaságfejlesztői, Szerencs, pp. 90-92, 97-102, 103-109, 109-110, 114-122, 132-140, 141-145, 146-148, 149-151, 556-558.
302. FRISNYÁK Sándor 2012: Dr. Tövissi József 85 éves. Geográfus Hírlevél 29. pp. 3-4.
303. FRISNYÁK Sándor – GÁL András 2012: Történeti kultúrtájelemek Tokaj-Hegyalján. In: *Frisnyák Sándor – Gál András* (szerk.): Kárpát-medence: természet, társadalom, gazdaság. Szerencs-Nyíregyháza, pp. 375-382.
304. FRISNYÁK Sándor – GÁL András 2012: Tokaj-Hegyalja mint történeti táj. In: *Frisnyák Sándor – Gál András* (szerk.): Tiszteletkötet dr. Boros László főiskolai tanár 75. születésnapjára. Nyíregyháza, pp. 27-38. (Másodközlés: Honismeret XL. évf. 4. pp. 31-35.)
305. FRISNYÁK Sándor 2013: Gulyás László: Küzdelem a Kárpát-medencéért. Regionalizáció és etnoregionalizmus, avagy a nemzeti és nemzetiségi kérdés

területi aspektusai Magyarországon 1690-1914 (Könyvismertetés). *Geográfus Hírlevél* 31. Szeged, pp. 21-22.

306. FRISNYÁK Sándor 2013: Dr. Dobány Zoltán. In: *Kókai Sándor* (szerk.): Tanulmánykötet dr. Dobány Zoltán főiskolai docens 60. születésnapjára. Nyíregyháza, pp. 7-9.

307. FRISNYÁK Sándor 2013: Tájhasználat és gazdasági térszervezés a középkori Magyarországon. *Közép-Európai Közlemények*, VI. évf. 1-2. No. 21-22. Szeged, pp. 168-169.

308. FRISNYÁK Sándor 2013: Adalékok az Abaúj-Hegyköz történeti földrajzához. *Történeti Földrajzi Közlemények*, I. évf. 1-2. szám. Nyíregyháza, pp. 59-69.

309. FRISNYÁK Sándor 2013: A tájhasználat történeti szakaszai az Alsó-Hernád-völgyben. In: *Kércsi Tibor* (szerk.): *Abaúj múlt.* Encs, pp. 39-45.

Összeállította:
Kozma Katalin

A kötet szerzői

- Dr. Aubert Antal* intézet igazgató, egyetemi docens (Pécs)
Balázs Boglárka egyetemi tanársegéd (Debrecen)
Dr. Becsei József ny. tanszékvezető egyetemi tanár, professor emeritus (Szeged - Békéscsaba)
Dr. Beluszky Pál tudományos tanácsadó, egyetemi tanár (Budapest)
Dr. Berényi István ny. tanszékvezető egyetemi tanár, professor emeritus (Piliscsaba - Szentendre)
Dr. Boros László ny. főiskolai tanár (Nyíregyháza – Tokaj)
Dr. Csüllög Gábor egyetemi adjunktus (Budapest)
Dr. Dobány Zoltán főiskolai docens (Nyíregyháza)
Dr. Dövényi Zoltán egyetemi tanár, a Pécsi Egyetem Földtudományi Doktori Iskola igazgatója (Pécs)
Dr. Félegyházi Enikő egyetemi adjunktus (Debrecen)
Dr. Gál András gimn. igazgató, c. főiskolai docens (Szerencs – Nyíregyháza)
György-Dávid Anita doktorjelölt (Pécs)
Dr. Gulyás László tanszékvezető egyetemi docens, c. egyetemi tanár (Szeged – Kolozsvár)
Dr. Hanusz Árpád tanszékvezető egyetemi tanár (Nyíregyháza)
Dr. Hevesi Attila ny. tanszékvezető egyetemi tanár, professor emeritus (Miskolc)
Dr. Horváth Gergely főiskolai tanár (Budapest)
Dr. Kocsis Károly akadémikus, kutatóintézeti igazgató, egyetemi tanár (Budapest-Miskolc)
Dr. Komáromi István gyakorlóiskolai igazgató (Nyíregyháza)
Dr. Kormány Gyula professor emeritus (Nyíregyháza)
Kozma Katalin német szakos középiskolai tanár, informatikus könyvtáros (Budapest)
Dr. Kókai Sándor intézetigazgató egyetemi magántanár (Nyíregyháza)
Dr. Lóki József tanszékvezető egyetemi tanár (Debrecen)
Dr. Mészáros Rezső akadémikus, ny. tanszékvezető egyetemi tanár, professor emeritus (Szeged)
Dr. Nagy Miklós Mihály ny. alezredes, egyetemi docens (Budapest)
Rásonyi Zsuzsanna doktorjelölt (Miskolc)
Pálfi Andrea doktorjelölt (Pécs)
Dr. Suba János alezredes, a Hadtörténeti Térképtár igazgatója (Budapest)
Dr. Süli-Zakar István ny. tanszékvezető egyetemi tanár, professor emeritus (Debrecen)
Dr. Schweitzer Ferenc ny. tanszékvezető egyetemi tanár, ny. kutatóintézeti igazgató (Pécs-Budapest)

Szabó Sarolta újságíró (Nyíregyháza)

Dr. Takács Péter egyetemi tanár (Debrecen - Nyíregyháza)

Dr. Tömöri Mihály főiskolai docens (Nyíregyháza)

Dr. Tőkés Tibor főiskolai adjunktus (Nyíregyháza)

Dr. Vass Róbert főiskolai adjunktus (Nyíregyháza)

Dr. Viga Gyula etnográfus, egyetemi tanár (Miskolc)